ISSN 9125 0912

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

Дніпропетровського університету

Науковий журнал

№ 1/1 Том 21 2013

РЕДАКЦІЙНА РАДА:

акад. Академії наук ВО України, д-р фіз.-мат. наук, проф. **М. В. Поляков** *(голова редакційної ради);* ст. наук. співроб., проф. **В. І. Карплюк** *(заст. голови);* д-р фіз.-мат. наук, проф. **О. О. Кочубей**; д-р хім. наук, проф. **В. Ф. Варгалюк**; чл.-кор. НАПН України, д-р філос. наук, проф. **П. І. Гнатенко**; д-р фіз.-мат. наук, проф. **О. Г. Гоман**; д-р філол. наук, проф. **В. Д. Демченко**; д-р техн. наук, проф. **А. П. Дзюба**; д-р пед. наук, проф. **Л. І. Зеленська**; чл.-кор. НАН України, д-р фіз.-мат. наук, проф. **В. П. Моторний**; чл.-кор. НАПН України, д-р психол. наук, проф. **Е. Л. Носенко**; д-р біол. наук, проф. **О. Є. Пахомов**; д-р іст. наук, проф. **В. С. Савчук**; д-р екон. наук, проф. **І. Л. Сазонець**; д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко**; акад. Академії наук ВО України, д-р фіз.-мат. наук, проф. **В. В. Скалозуб**; д-р філол. наук, проф. **Т. С. Пристайко**; чл.-кор. НАН України, д-р біол. наук, проф. **А. П. Травлєєв**; д-р техн. наук, проф. **Ю. Д. Шептун**.

Серія: ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

Випуск 21

Дніпропетровськ
Видавництво
Дніпропетровського
національного університету

УДК 541
ББК 63.3/4

Друкується за рішенням ***вченої ради***
Дніпропетровського національного ***університету***
імені Олеся Гончара згідно з планом видань ***на 2013 р.***

Випуск містить різноманітні матеріали наукових досліджень, присвячених актуальним проблемам української та всесвітньої історії від найдавніших часів до початку XXI ст., зокрема розкриває маловивчені аспекти історії України XIX – перших десятиліть XX ст., радянського та сучасного періодів української історії. Значне місце відведено результатам останніх джерелознавчих, історіографічних та археологічних досліджень.

Для науково-педагогічних працівників ВНЗ, науковців академічних установ, докторантів, аспірантів та студентів.

Выпуск содержит разнообразные материалы научных исследований, посвященных актуальным проблемам украинской и всемирной истории от древнейших времен до начала XXI в., в частности раскрывает малоизученные аспекты истории Украины XIX – первых десятилетий XX в., советского и современного периодов украинской истории. Значительное место отведено результатам последних археологических, источниковедческих и историографических изысканий.

Для научно-педагогических работников вузов, научных сотрудников академических учреждений, докторантов, аспирантов и студентов.

Issue contains a variety research material of topical problems of Ukrainian and world history from ancient times to the beginning of the XXI century. In particularly reveals the little-studied aspects of the history of Ukraine XIX – first decades of the XX century, the Soviet period of Ukrainian history. Considerable space is devoted to new archeological, source materials and historiographical research.

For researchers, professors, graduate students, students.

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко** (відп. редактор); д-р іст. наук, проф. **Ю. А. Святець** (заст. відп. редактора); д-р іст. наук, проф. **О. Б. Шляхов** (відп. секретар); д-р. іст. наук, доц. **Н. В. Венгер**; д-р іст. наук, проф. **О. І. Журба**; д-р іст. наук, проф. **В. В. Іваненко**; д-р іст. наук, проф. **І. Ф. Ковальова**; д-р іст. наук, доц. **Т. Ф. Литвинова**; д-р іст. наук, проф. **В. К. Якунін**; д-р іст. наук, проф. **В. І. Яровий**; канд. іст. наук, проф. **С. Й. Бобилєва**; канд. іст. наук, доц. **Д. Л. Тесленко.**

© Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара, 2013
© Видавництво ДНУ, оформлення, 2013

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Світленко С. І. Український національний рух «довгого XIX століття» в контексті нелінійної історії ... 3
Посунько О. М. Катеринославщина останньої чверті XVIII ст. у матеріалах судових установ краю ... 9
Жукова А. М. Польські контакти Т. Шевченка в останні роки життя (1857–1861 рр.) ... 13
Нікітенко А. І. Подружнє життя очима дружини громадівського інтелігента у 70–80-х роках XIX століття (за матеріалами листів О. І. Кістяківської) ... 18
Шляхов О. Б. До питання про погляди буржуазії Півдня України на економічну та соціальну політику царизму початку XX ст. ... 24
Назарова Є. П. Основні напрями діяльності Поалей-Ціон на Півдні України на початку XX ст. ... 30
Лучка Л. М. Коло читацьких інтересів Катеринославських просвітян на початку XX сторіччя ... 34
Шабельніков В. І. Реформування системи територіального поділу та регіонального управління в 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. ... 39
Кривоконь О. Г. Політичні й економічні чинники розвитку тракторобудування в Україні в період індустріалізації ... 45
Білан С. О. Аграрна політика радянського уряду в 1933–1939 рр. та її наслідки в Україні ... 51
Панченко В. Г. Еволюція економічної платформи ОУН(м) після Другої світової війни ... 57
Нікілєв О. Ф. Політика держави по оптимізації вищої сільськогосподарської освіти в Україні за часів хрущовської відлиги ... 63
Микитчук Н. М. Особливості співробітництва України з країнами Центральної Азії в сфері науки й освіти ... 70

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Дудко В. О. Становище регулярних з'єднань auxilia за часів Пізньої імперії у складі римської армії ... 76
Гіпіч В. В. Літературні метаморфози алкогольних напоїв у міщанському середовищі Речі Посполитої ... 82
Чирук С. В. Чи була чума у Старошведській колонії? Колонізація Південного Придніпров'я у контексті епідемічної загрози ... 89
Коломоец Ю. И. Первый съезд «Союза русских социал-демократов» как отражение конфликта «старой» и «молодой» эмиграции ... 94
Гула Р. В. Особливості формування та розвитку монархічної патріотичної ідеології в Російській імперії ... 100
Скопненко Б. О. Участь Першої окремої чехословацької бригади у боях за визволення Києва в листопаді 1943 р. ... 106
Кривчик Г. Г. Форма і сутність радянської моделі держави ... 112
Кабанов В. І., Горбонос Л. А. Особливості викладання теми «Вітчизняна війна 1812 р.» на шкільних уроках історії ... 120

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Святець Ю. А. Королівство кривих дзеркал, або Історіографія як комунікаційний процес ... 124
Мазурик С. В. Тема Руської (Волинської) метрики у працях дослідників історії України ... 130
Стороженко І. С. Проблеми методології дослідження воєнного мистецтва у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. ... 135
Руднєв М. А. Идеологическая программа Екатерины II в русской досоветской историографии: истоки «консервативной интерпретации» ... 145

Іваненко В. В. Вітчизняна війна 1812 р. і Україна: історіографічна традиція та перспективи досліджень 151
Перелигіна О. І. Брошура Григорія Гербільського 1943 року про участь українців у війні з Наполеоном: історіографічний факт та історіографічний міф 158
Слісаренко О. М. Фортифікаційне забезпечення Бородінської та Полтавської битв: аналіз історіографічних надбань 165
Головіна О. В. Виникнення, цілі та структура монархічних організацій в Україні: загальний огляд історіографії проблеми 169
Рижева Н. О. Витоки суднобудування на території України в історіографічних розвідках (кінець XIX – початок XXI ст.) 175
Угач А. В. Діяльність радянської контррозвідки під час Другої світової війни в історіографії 180
Воронов В. І. Теоретичні проблеми джерелознавчих дисциплін на сторінках збірника «Історичні джерела та їх використання» 186
Виноградов Г. М. Лінгвістичні складові моделювання давньоруськими книжниками витоків державності Русі 194
Долецький Е. В. Гравюри А. Рудакова як джерело повсякденної історії міст Таврійської губернії початку XIX століття 203
Івлєва Я. А. Документи з історії таврійських православних сект у збірках законодавчих актів Російської імперії (1802–1855 рр.) 208
Стенько Ю. Г. Розвиток палеографії в історичному та культурному аспектах 214

АРХЕОЛОГІЯ

Ковальова І. Ф., Шалобудов В. М. Колекція кахель з будівель Новобогородицької фортеці 218
Харитонова О. В. До уточнення хронології скляних виробів за матеріалами розкопок козацької Самарі 2012 року 228
Якімова І. В. Жінки-археологи України кінця XIX – першої половини XX століття 232

РЕЦЕНЗІЇ

Журба О. И. Церковная историография в региональном измерении 239

Кривий І. О. Анотований огляд докторських і кандидатських дисертацій з історичних спеціальностей, захищених у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара у 2011 р. 243

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 930 (477) «17/19»

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ «ДОВГОГО XIX століття» В КОНТЕКСТІ НЕЛІНІЙНОЇ ІСТОРІЇ

На основі аналізу періодизації, соціальної бази та ідеології розкрито нелінійність поступу українського національного руху кінця XVIII – початку XX ст., показано вплив цього чинника на процес українського модерного націотворення.

Ключові слова: український національний рух, «довге XIX століття», нелінійність, періодизація, соціальна база, ідеологія.

На основе анализа периодизации, социальной базы и идеологии раскрыта нелинейность развития украинского национального движения конца XVIII – начала XX в., показано влияние этого фактора на процес создания украинской модерной нации.

Ключевые слова: украинское национальное движение, «долгое XIX столетие», нелинейность, периодизация, социальная база, идеология.

Based on the analysis periods, the social base and ideology reveals nonlinearity progress Ukrainian national movement in the late XVIII – early XX century shows the influence of this factor on the modern Ukrainian nation-building process.

Key words: Ukrainian national movement, «long nineteenth century», nonlinearity, time periods, social base, ideology.

Теоретико-методологічні аспекти вивчення українського національного руху як важливого компоненту процесу вітчизняного націотворення викликають все більший дослідницький інтерес як вітчизняних, так і зарубіжних сучасних науковців. Так, у новітній історіографії порушувалися актуальні питання його генезису, термінології, періодизації, внутрішньої структури, соціальної бази, регіональних особливостей тощо [5, с. 46–57; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12, с. 204–243; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 23; 24; 25; 26; 28, с. 64–172; 29]. Проте здійснений останнім часом історіографічний аналіз попереднього доробку вчених свідчить, що дослідники ще недостатньо висвітлювали внутрішні механізми функціонування та структуризації цього історичного явища [31, с. 39–47; 32, с. 154–167]. Втім, саме динамічний підхід до вивчення історії національно-визвольних змагань дає можливість розглянути історію українського національного руху не тільки з погляду лінійності, а й нелінійності.

Зазначене важливо, щоб позбутися теоретико-методологічного стереотипу попередніх етапів історіографії, коли дослідники прагнули показати, насамперед, безперервність, тяглість українського історичного процесу. Не применшуючи значимість такого підходу в принципі, слід відмітити, що в різних предметних напрямах української історії далеко не завжди поступ відбувався однолінійно по

© С. І. Світленко, 2013

висхідній. Варто згадати, що вже на початку XX ст. у праці «Мислі о еволюції в історії людськості» визначний український мислитель І. Я. Франко звернув увагу на не однолінійний, а хвилеподібний характер поступу («поступ наперед і поступ назад») [33, с. 81–82]. Події української історії XX – початку XXI ст. стали переконливим аргументом на користь неоднолінійної ходи історичного процесу. Це актуалізувало проблему нелінійності в історії, яка останнім часом стала предметом наукових студій. Наприклад, І. І. Колесник визначила такі риси «уявного образу нелінійної історії», як «незавершеність, нон-фінальність, поєднання лінійних і нелінійних процесів». На думку дослідниці, «важливою характеристикою нелінійного образу історії слугує багатовимірність, багатовекторність історичного буття» і з цим не можна не погодитися [13, с. 169].

Осмислення цієї наукової проблеми спробуємо здійснити на прикладі історії українського національного руху «довгого XIX століття» як ще недостатньо вивченого і водночас вельми важливого з погляду на особливості початкових стадій українського модерного націотворення. Нелінійна історія як наукова категорія ще потребує детальної розробки. Напевно невипадково її визначення відсутнє навіть у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» на 170 тис. слів. Виходячи зі змістових характеристик антоніма «лінійний», можна визначити, що **«нелінійний» – це такий, який має перерви протяжності, поступовості, тобто траєкторію історичного часу не прямолінійну, не послідовну, не тяглу** [1, с. 490–491].

На наш погляд, проблема нелінійності українського національного руху «довгого XIX століття» може бути розглянута в кількох змістових компонентах. Серед них слід виділити такі як періодизація, соціальна база, ідеологія.

Безумовно, одним із ключових аспектів для усвідомлення нелінійності розвитку українського національного руху є його періодизація. За всієї багатоманітності підходів до визначення її критеріїв, що вже досить повно віддзеркалено в історіографії, варто вказати на універсальність таких із них, як ідеологія, соціальна база, організаційна структура та основні види діяльності. Тож проаналізуємо основні стадії українського національного руху кінця XVIII – початку XX ст. за цими критеріями.

Перша стадія українського національного руху, що охоплювала період від кінця XVIII до середини 1840-х рр., характеризувалася утвердженням романтичної ідеології, яка поступово витісняла попередні світоглядні системи, зокрема барокову, просвітницьку тощо. Саме в романтичному ідейному просторі зміцнювалися паростки української національної свідомості в її модерному розумінні. В цей час домінантні позиції в українському русі посідав тип корпоративного станового опозиціонера (шляхтича-дворянина в підросійській та священика-грекокатолика в підавстрійській Україні), діяльність якого не виходила за межі ініціативи окремих осіб або нечисленних гуртків та груп, та виявлялася здебільшого в культурницькому «збиранні спадщини». У цілому сутність цієї стадії слід розглядати як **академічне культурництво**, яке заклало основи цілого спектра галузей нової національної культури та науки. Тодішня політична тенденція в українському русі була ще досить невиразною і слабкою [5, с. 24–30; 9; 14; 15, с. 199].

На другій стадії українського національного руху, що об'єднувала період від середини 1840-х до кінця 1880-х рр., утвердилася раціоналістична ідеологія різночинської, народолюбної інтелігенції. Цей світогляд ґрунтувався на позитивістській методології пізнання світу й містив не тільки опозиційні ліберально-демократичні, а й соціально-революційні ідеї. Головними організаційними формами діяльності українських народолюбців Наддніпрянщини та народовців Східної Галичини стали «старі» й «молоді» громади, гуртки, організації, товариства, завдяки яким різні галузі української національної літератури, мистецтв, освіти, науки, політики почали освоюватися змістовно, структурно та функціонально.

Основний зміст цієї стадії українського національного руху доцільно кваліфікувати як **культурно-політичне народолюбство/народовство**, яке, поряд з національним культурництвом, висувало й політичні ідейні смисли, почало опановувати й політичні форми діяльності. Українські народолюбці й народовці зробили спроби консолідації з народними масами, насамперед селянством, що знайшло вияв у масовому «ходінні в народ», вивченні народної історичної та культурної спадщини, розповсюдженні різноманітних знань засобами освіти, науки, літератури, мистецтва, книговидання, преси тощо [5, с. 66–72; 8; 10; 16; 21; 24; 26; 28].

Нарешті, третя стадія українського національного руху періоду від 1890-х рр. до 1917 р. характеризувалася утвердженням початків української національної модерністичної ідеології з притаманним їй теоретико-методологічним плюралізмом (від лівосоціалістичних напрямів до правонаціональних та консервативних), розбудовою першого покоління національних політичних партій, що гарантувало утвердження чітких інституційних форм, ширшою соціальною базою, яка включала не тільки українського інтелігента чи священика, а й національного буржуа, селянина та робітника. На рубежі XIX–XX ст. українські діячі не припиняли опікуватися національно-культурницькими завданнями, хоча все більше захоплювалися політичною пропагандою та агітацією. Ця стадія українського національного руху може бути визначена як **національно-політичний модерн** [2; 3; 4; 11; 12, с. 217–218; 16; 19; 22; 24; 26; 30].

Як бачимо, за всіма основними представленими критеріями три стадії українського національного руху додержавного періоду модерної епохи виявили лише певну, часткову поступовість і водночас нелінійність. Вона простежується, передусім, у змінах концептів ідеології та рушійних сил соціальної бази, що привело до еволюції національного руху від станово-корпоративного, елітарного, згодом демократично-різночинського, який прагнув вийти за межі вузькостанових, вузькокласових інтересів, до загальнонаціонального, модерного. Те ж саме простежується в еволюції форм і методів діяльності – від академічно-елітарного культурництва зі збирання староукраїнської культурно-історичної спадщини через поєднання народолюбного/народовського культурництва і початків політичної роботи до домінанти політичної загальнонаціональної партійної боротьби з допоміжним модерним культурництвом у рамках побудови інтелектуального проекту нової України.

Нелінійність розвитку українського національного руху можна чітко простежити на прикладі внутрішньої періодизації трьох його стадій. І якщо перша з них узагалі не є показовою, тому що це явище української історії ще перебувало на початковому етапі зародження, формування, то аналіз другої та третьої стадій є свідченням певної нелінійної тенденції, якщо не сказати закономірності.

Нелінійність періодизації другої стадії українського національного руху цілком очевидна. Так, якщо заснування і діяльність Кирило-Мефодіївського братства 1846–1847 рр. та політичні й етнокультурні здобутки західних українців періоду «весни народів» 1848–1849 рр. слід повною мірою визначити як прикмети піднесення українського національного руху другої половини 1840-х рр., то наступний часовий проміжок від кінця 1840-х рр. до кінця 1850-х рр. не можна не розцінювати як відступ і спад активності передового українства у боротьбі за соціальні й національні права.

Певна хвильоподібність розвитку характерна і для періоду 1860-х рр. Приміром, якщо початок цього десятиліття характеризувався новим піднесенням українського національного руху і в підросійській, і в підавстрійській Україні, то з його середини знову спостерігався черговий спад активності. Проте вже від кінця 1860-х – початку 1870-х рр. діяльність спочатку галицьких народовців і майже синхронно з ними наддніпрянських громадівців-народолюбців позначилася позитивною динамікою поступу.

Щоправда, впродовж 1870–1880-х рр. нелінійність розвитку українського національного руху посилилася. У Наддніпрянській Україні позитивний розвиток по висхідній, що відновився на початку 1870-х рр., ускладнився спочатку Емським указом Олександра ІІ 1876 р., а згодом усією загальною суспільною атмосферою Російської імперії часів консервативно-охоронної політичної стабілізації Олександра ІІІ, що тривала від початку 1880-х до середини 1890-х рр. Характерно, що в цей період найбільш активну роль в українському національному русі відігравали громадівські осередки Києва та Одеси, а меншою чисельністю й активністю вирізнялися громади Полтави, Харкова та Чернігова [5, с. 70–71; 10, с. 72–104].

На західноукраїнських теренах загальна суспільно-політична обстановка після проведення конституційних реформ другої половини 1860-х рр. австрійського імператора Франца-Йосифа І вирізнялася більш сприятливими умовами, а тому 1870–1880-ті рр. характеризувалися посиленням діяльності галицьких народовців, виникненням і зростанням впливу радикалів за поступового послаблення москвофілів. Поряд із цим відбувається активізація українського національного руху на Буковині [5, с. 73–77; 6, с. 440–442; 16, с. 429–432].

Внутрішня періодизація третьої стадії українського національного руху також є свідченням нелінійності його розвитку. Адже впродовж 1890-х рр. Східна Галичина, яка перетворилася на «український П'ємонт», помітно випереджала регіони Наддніпрянщини в ідеологічному й організаційному вимірах української етнонаціональної свідомості. Адже саме там сформувався повний спектр українських політичних партій, чітко окреслених ідейно й організаційно [23].

У Наддніпрянщині український національний рух розвивався від «Братерства тарасівців» до «Молодої України» в напрямку політизації та партизації. Виявом цієї ж тенденції стало створення з ініціативи В. Б. Антоновича та О. Я. Конисько-го Всеукраїнської загальної організації, що об'єднала свідомих українців із традиційних українських громад. Утім перші українські політичні партії утворилися в Наддніпрянщині лише на початку ХХ ст. Початкові етапи їхнього функціонування вирізнялися нелінійністю поступу і пройшли не менш як дві фази піднесення і спаду. Перша з них характеризувалася наростанням активності напередодні та в період російської демократичної революції 1905–1907 рр. і наступним спадом часів політичної реакції 1907–1909 рр., а друга – новим суспільно-політичним піднесенням 1910–1913 рр. і черговим суспільно-політичним спадом періоду Першої світової війни [2; 19; 20, с. 90–158].

Нелінійність розвитку українського національного руху спостерігається в процесі аналізу його ідейних складових, що зумовлювалося суттєвими регіональними особливостями українських земель. Так, від кінця XVIII ст. і майже до початку ХХ ст. роль провідного суспільного рушія в українському національному русі на західноукраїнських землях виконували передові представники греко-католицьких священиків, ідейне лідерство яких лише поступово перебрали на себе репрезентанти місцевої інтелігенції. Прикметно, що ідейно й організаційно в західноукраїнському суспільно-політичному русі виокремилися три основні течії – русофіли/москвофіли, народовці та радикали. Кожна з них була самостійним суб'єктом суспільного життя і вела конкурентну боротьбу не тільки поміж собою, а й ідейно опонуючи зовнішнім контроверсійним силам – офіційному Відню та його ставленикам – польським або пропольським суспільно-політичним силам [29, с. 279–284].

Важливою ідейною особливістю українського національного руху на західноукраїнських землях була більш чітка ідейна диференціація, яка зумовлювалася наявністю в ньому послідовників трьох світоглядних доктрин – консервативної, демократичної та радикально-соціалістичної. Не менш суттєво, що у Східній Галичині найбільш рано (ще з часів «весни народів») викристалізувалася чіт-

ка політична тенденція, яка вже у другій половині XIX ст. повною мірою виявила себе в усіх трьох ідейних течіях і нічим не поступалася культурництву. Характерно, що найбільш енергійно український національний рух розвивався на Східній Галичині. Натомість на Закарпатті та на Буковині він вирізнявся меншою динамікою й більш повільним ідейним розмежуванням [16, с. 418–420; 6, с. 438–442; 17, с. 388–390].

У Наддніпрянській Україні роль передового проводу на першій стадії українського національного руху виконували представники патріотичної частини шляхти-дворянства, так звані прогресивні консерватори, на зміну яким з 1840-х рр. прийшли репрезентанти різночинської інтелігенції, до складу якої входили діячі літератури та мистецтва, освіти та науки, чиновництва, православного духівництва та військових кіл тощо. Цікаво, що впродовж тривалого часу соціальним джерелом цієї інтелігенції були вихідці із дворянського стану-класу, які уособлювали феномен дворянина, який каявся і прагнув віддати «свій борг» народові.

На відміну від західних регіонів у підросійській Україні український національний рух характеризувався меншою ідейною диференціацією. Так, в ідеології кириломефодіївців та й українських громадівців-народолюбців 1860-х рр. лише накреслилися дві основні ідейні тенденції – ліберально-демократична і радикально-демократична, які тільки впродовж 1870–1880-х рр. виокремилися у дві ідейні течії, що знайшло вияв у поділі на більш помірковані «старі» та більш радикальні «молоді» громади. Проте різкого світоглядного розмежування в цих напівлегальних, ідейно аморфних організаціях так і не сталося [28, с. 138–140, 158–159].

Указаний феномен можна пояснити тим, що в Наддніпрянській Україні найбільш радикальні елементи українства розчинялися в русі загальноросійського соціально-революційного народництва, тоді як консервативні здебільшого поповнювали лави російського консервативно-охоронного табору. Ідейна аморфність українських громад, ліберально-демократичних у своїй основі, зумовлювалася, крім вищезазначеного, як впливами земського ліберального руху, так і наслідками жорсткого протистояння між російськими революційними і урядовими колами, що продукували рецидиви «червоного» і «білого» терору.

Лише на початку XX ст. в українському національному русі Наддніпрянщини виокремилися дві чіткі, але не рівновеликі ідейні течії, які уособлювали автономістів-федералістів (порівняно широкого спектра від революційних соціал-демократів до ліберал-демократів) і самостійників-націоналістів [5, с. 83–97]. Активізація діяльності українських політичних партій спричинила розширення карально-примусової політики самодержавства, яка здійснювалася адміністративною, правоохоронною, цензурною та судовою структурами царату. Напередодні та в період Першої світової війни обвинувачення діячів українських політичних партій нерідко здійснювалися за допомогою давно апробованих кліше, таких як «мазепинство» і «сепаратизм» [27, с. 605–611].

Таким чином, аналіз періодизації, соціальної бази, ідеології українського національного руху кінця XVIII – початку XX ст. показує, що нелінійність була характерною прикметою його структури та функціонування впродовж усього «довгого XIX століття». Можна припустити, що цей чинник був одним із тих, що зумовлював уповільненість процесу українського націотворення, не сприяв національній консолідації.

Проте його наявність обумовлювалася не тільки людським фактором, а й низкою об’єктивних зовнішніх і внутрішніх чинників. Серед них слід, насамперед, відмітити такий, як адміністративно-територіальна розмежованість українських земель між двома імперіями, в кожній з яких склалася власна державно-політична система і суспільно-політична ситуація. Не слід відкидати й досить сильні впли-

ви польського національного й російського визвольного рухів, що теж позначалися на поступі українських національно-визвольних змагань. Не менш впливовою була духовно-культурна, етнічна, ментальна своєрідність різних українських регіонів, з сукупності яких поступово, суперечливо, не лінійно по висхідній вибудовувалися основи молодої модерної української нації.

Безумовно, не можна абсолютизувати нелінійність у процесі українського націотворення. Напевно, одним із актуальних дослідницьких завдань буде аналіз співвідношення лінійності й нелінійності. Цілком можливо, що предметом наукового розгляду має стати дефініція полілінійності в контексті українського націотворення. Всі ці пошуки сприятимуть розв'язанню важливої та актуальної проблеми, яким є процес творення української модерної нації.

Бібліографічні посилання

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь, 2001.

2. **Вєтров Р. І.** Політичні партії України на початку ХХ століття (1900–1925 рр.) : навч. посібник / Р. І. Вєтров. – Дніпродзержинськ, 1997.

3. **Голобуцький О.** Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку ХХ століття: Дослідження / О. Голобуцький, В. Кулик. – К., 1996.

4. **Головченко В.** Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. / В. Головченко. – Х., 1996.

5. **Грицак Ярослав.** Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–ХХ ст. – К., 1996. – С. 73–101.

6. **Добржанський Олександр.** Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку ХХ ст. / Олександр Добржанський. – Чернівці, 1999.

7. **Єкельчик С.** Пробудження нації. До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст. / С. Єкельчик. – Мельбурн, 1994.

8. **Єкельчик С.** Україно філи: світ українських патріотів другої половини XIX ст. / С. Єкельчик. – К., 2010.

9. **Катренко А. М.** Український національний рух XIX століття. Частина І. Перша половина XIX ст. : навч. посібник для студентів історичного факультету / А. М. Катренко. – К., 1998.

10. **Катренко А. М.** Український національний рух XIX століття. Частина ІІ. 60–90-ті роки XIX ст. : навч. посібник / А. М. Катренко. – К., 1999.

11. **Колесник В. Ф.** Шляхом національного відродження: національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини, 1900–1917 / В. Ф. Колесник, О. О. Рафальський, О. П. Тимошенко. – К., 1998.

12. **Колесник І. І.** Українська історіографія (XVIII – початок ХХ століття) : навч. посібник / І. І. Колесник. – К., 2000.

13. **Колесник Ірина.** Український гранд-наратив: ретроспективи і перспективи / Ірина Колесник // Ейдос. – 2008. – Вип. 3. – 153–177.

14. **Кравченко В. В.** Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX століття) / В. В. Кравченко. – Х., 1996.

15. **Лисяк-Рудницький Іван.** Структура української історії в XIX столітті : в 2 т. / Іван Лисяк-Рудницький // Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1. – С. 193–202.

16. **Лисяк-Рудницький Іван.** Українці в Галичині під австрійським пануванням : у 2 т. // Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1. – С. 413–450.

17. **Магочій Павло-Роберт.** Україна. Історія її земель та народів / Павло-Роберт Магочій. – Ужгород, 2012.

18. **Магочій П.** Українське національне відродження. Нова аналітична структура / П. Магочій // Укр. іст. журн. – 1991. – № 3. – С. 97–107.

19. **Наумов С. О.** Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті рр. XIX ст. – лютий 1917 р.) / С. О. Наумов. – Х., 2007.

20. Нариси з історії українського національного руху : колект. моногр. / відп. ред. д-р іст. наук, проф. В. Г. Сарбей. – К., 1994.

21. Нарис історії «Просвіти» / уклад. Р. Іваничук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк. – Л. ; Краків ; Париж, 1993.

22. **Онопрієнко В. І.** Історія української науки XIX–XX століть : навч. посібник / В. І. Онопрієнко. – К., 1998.

23. **Павко А. І.** До питання про формування партійно-політичної системи в Східній Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. / А. І. Павко // Пам'ять століть. – 2000. – № 3 (24). – С. 136–144.

24. **Побірченко Н. С.** Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття) : моногр. / Н. С. Побірченко. – К., 2002.

25. **Сарбей В. Г.** Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. Г. Сарбей // Укр. іст. журн. – 1993. – № 7–8. – С. 3–16.

26. **Сарбей В. Г.** Національне відродження України : в 15 т. / В. Г. Сарбей / Серія «Україна крізь віки». – Т. 9. – К., 1999.

27. **Сарнацький О. П.** Царизм та українські політичні партії (1900–1917 рр.) / О. П. Сарнацький. – Запоріжжя, 2006.

28. **Світленко С. І.** Народництво в Україні 60–80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії / С. І. Світленко. – Д., 1999.

29. **Субтельний Орест.** Україна. Історія / Орест Субтельний. – К., 1991.

30. **Турченко Ф. Г.** Микола Міхновський: Життя і Слово / Ф. Г. Турченко. – К., 2006.

31. Україна. Процеси націотворення / упор. Андреас Каппелер ; пер. з нім. – К., 2011.

32. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / кол. моногр. за ред. Леоніда Зашкільняка. – Л., 2004.

33. **Франко І. Я.** Мислі о еволюції в історії людськості : в 50 т. : зібр. тв. / І. Я. Франко. – Т. 45. – С. 76–139.

Надійшла до редколегії 10.06.2013

УДК 94 (477.7) «17»

О. М. Посунько

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КАТЕРИНОСЛАВЩИНА ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII ст. У МАТЕРІАЛАХ СУДОВИХ УСТАНОВ КРАЮ

Присвячено аналізу інформаційних можливостей документів судових установ Катеринославщини останньої чверті XVIII ст., які зберігаються в Державному архіві Дніпропетровської області. Особлива увага приділяється краєзнавчому матеріалу.

Ключові слова: нижній земський суд, судова палата, совісний суд, Катеринославське намісництво.

Посвящено анализу информационных возможностей документов судебных инстанций Екатеринославщины последней четверти XVIII в., которые хранятся в Государственном архиве Днепропетровской области. Особое внимание уделено краеведческому материалу.

Ключевые слова: нижний земский суд, судебная палата, совестный суд, Екатеринославское наместничество.

This article is devoted to analysis of information capabilities of Yekaterinoslav juridical instances' documents of the last quarter of 18th century, which are stored in the State Archives of Dnipropetrovsk region. Particular attention is paid to local history materials.

Key words: lower territorial court, appellate court, chancery court, Yekaterinoslav vicegerency.

© О. М. Посунько, 2013

22. **Онопрієнко В. І.** Історія української науки XIX–XX століть : навч. посібник / В. І. Онопрієнко. – К., 1998.

23. **Павко А. І.** До питання про формування партійно-політичної системи в Східній Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. / А. І. Павко // Пам'ять століть. – 2000. – № 3 (24). – С. 136–144.

24. **Побірченко Н. С.** Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття) : моногр. / Н. С. Побірченко. – К., 2002.

25. **Сарбей В. Г.** Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. Г. Сарбей // Укр. іст. журн. – 1993. – № 7–8. – С. 3–16.

26. **Сарбей В. Г.** Національне відродження України : в 15 т. / В. Г. Сарбей / Серія «Україна крізь віки». – Т. 9. – К., 1999.

27. **Сарнацький О. П.** Царизм та українські політичні партії (1900–1917 рр.) / О. П. Сарнацький. – Запоріжжя, 2006.

28. **Світленко С. І.** Народництво в Україні 60–80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії / С. І. Світленко. – Д., 1999.

29. **Субтельний Орест.** Україна. Історія / Орест Субтельний. – К., 1991.

30. **Турченко Ф. Г.** Микола Міхновський: Життя і Слово / Ф. Г. Турченко. – К., 2006.

31. Україна. Процеси націотворення / упор. Андреас Каппелер ; пер. з нім. – К., 2011.

32. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / кол. моногр. за ред. Леоніда Зашкільняка. – Л., 2004.

33. **Франко І. Я.** Мислі о еволюції в історії людськості : в 50 т. : зібр. тв. / І. Я. Франко. – Т. 45. – С. 76–139.

Надійшла до редколегії 10.06.2013

УДК 94 (477.7) «17»

О. М. Посунько

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КАТЕРИНОСЛАВЩИНА ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII ст. У МАТЕРІАЛАХ СУДОВИХ УСТАНОВ КРАЮ

Присвячено аналізу інформаційних можливостей документів судових установ Катеринославщини останньої чверті XVIII ст., які зберігаються в Державному архіві Дніпропетровської області. Особлива увага приділяється краєзнавчому матеріалу.

Ключові слова: нижній земський суд, судова палата, совісний суд, Катеринославське намісництво.

Посвящено анализу информационных возможностей документов судебных инстанций Екатеринославщины последней четверти XVIII в., которые хранятся в Государственном архиве Днепропетровской области. Особое внимание уделено краеведческому материалу.

Ключевые слова: нижний земский суд, судебная палата, совестный суд, Екатеринославское наместничество.

This article is devoted to analysis of information capabilities of Yekaterinoslav juridical instances' documents of the last quarter of 18th century, which are stored in the State Archives of Dnipropetrovsk region. Particular attention is paid to local history materials.

Key words: lower territorial court, appellate court, chancery court, Yekaterinoslav vicegerency.

© О. М. Посунько, 2013

Історія повсякденності, соціальна історія чи не найпопулярніші напрямки досліджень останнього часу. В контексті краєзнавчих студій ці напрямки ще більш актуальні, оскільки «максимально близькі» читачеві. Серед джерел, які дають змогу займатися вказаною проблематикою, не останнє місце посідають матеріали судових установ, оскільки дають можливість вивчати питання злочинності, правосвідомості населення, побутування певних правових звичаїв та уявлень і таке інше. Остання чверть XVIII ст. цікавий період ще й з точки зору впровадження в межах Російської імперії нової системи судочинства згідно з «Положенням про губернії» 1775 р. На загальноросійському тлі значна кількість наукових праць розкриває питання втілення нових просвітницьких ідей у правове поле держави, ефективність функціонування судів різних категорій. Для україністики ця тема лише набуває свого звучання. Серед праць останнього часу безсумнівний інтерес викликають статті і монографії В. Шандри, В. Маслійчука [12; 14; 15]. У контексті нашої тематики вони цікаві ще й тим, що хоч дотично, але згадують судові установи (саме совісний суд) Катеринославщини. Окремих питань діяльності судової мережі краю торкалися дніпропетровські дослідники, в тому числі й автор цієї розвідки [13; 16; 19]. Однак тема все ж ще потребує наукової реалізації.

Проблема аналізу діяльності органів юстиції Катеринославщини вказаного періоду полягає у великій обмеженості матеріалів. За основу вивчення ми беремо матеріали Державного архіву Дніпропетровської області, а саме фонду 1684 «Катеринославська губернська архівна комісія», в якому зібрано описи справ тих фондів, що були втрачені під час Другої світової війни. Не маємо змоги через брак обсягу перелічувати всі судові установи, які тут представлені, зазначимо лише, що всі передбачені «Положенням…» 1775 р. у 1780-х рр. у Катеринославському намісництві відкрилися (по тексту будемо їх називати). Кожен дослідник знає, що собою являють інвентарні архівні описи. Звичайно, це не повноцінні матеріали, які дають повне уявлення про справи та їх вирішення, але за браком таких і з описів можна отримати чимало фактичного матеріалу, уточнюючої інформації.

Безсумнівним «багатством» ДАДО є фонд 467 «Катеринославський совісний суд (1784–1855)», де збереглися 30 повноцінних справ, але у контексті краєзнавчої тематики матеріали ці не надто можуть знадобитися. Справа в тому, що Катеринославське намісництво 80-х рр. (а саме за цей період переважна більшість справ) XVIII ст. охоплювало досить значні обшири, і у документах, які збереглися, територіально представлені в основному землі Полтавщини, частково Харківщини, тому для історії Дніпропетровщини вони корисні лише з точки зору функціонування даної установи в Катеринославі відповідно до державних розпоряджень.

Оскільки ми спеціально не займалися детальним вивченням усіх наявних матеріалів у контексті краєзнавчої інформації, то зазначимо, що наведені нами приклади – невелика частина тих даних, які можна отримати з документів ДАДО. Отже, що можуть дати досліднику-краєзнавцю описи справ судових установ зазначеного періоду? Перш за все, за їх допомогою можна «залюднити» історичний простір. Більшість описів мають достатньо деталізовані заголовки справ, в яких відповідно фігурують прізвища учасників судових тяжб. Частими серед справ, які розглядалися в цивільному судочинстві всіх рівнів, були земельні конфлікти, спадкові суперечки. Особливо такими свідченнями багаті збірки нижніх земських судів, які були не стільки судовими, скільки поліцейсько-адміністративними установами. Так, в описі справ Новомосковського нижнього земського суду зустрічаємо записи про передачу поміщиком Озеровим у 1789 р. 74000 десятин землі своєму відставному регістраторові Губченкову [5, арк. 5], той же Озеров 1791 р. вимагав від повітової влади наділити йому 600000 десятин (можливо, в описі помилка з приводу такої площі?) згідно з розпорядженням намісницького правління [5, арк. 11 зв.]. У конфліктах родичів згідно з зако-

ном міг розбиратися і совісний суд. Тут бачимо запис про непорозуміння поручника Бали з його племінником Іваном Балою за помістя в Новомосковському повіті [9, арк. 11]; секунд-майор Гуков позивався до тестя ротмістра П. Пивоваровича з приводу слобідки, отриманої за дружиною [9, арк. 4 зв.].

Судом другої інстанції у земельних питаннях виступав Катеринославський верхній земський суд. Тут записи про розгляд справ з приводу заповіту поміщика Івана Бакульця; спадку секунд-майора Павла Міоковича [11, арк. 60]. Серед поземельних спорів – конфлікт у 1788 р. корнета Петра Герсеванова і казенних поселян у Новомосковському повіті, після судового розгляду якого Герсеванова змушували повернути землю селянам [11, арк. 43].

Влада опікувалася загосподаренням усіх земель – з якої б причини вони не вивільнилися. Часом це виявлялися колишні приватні володіння (в тому числі колишньої запорозької старшини), як-от була справа «О вызове желающих купить описанное имение кошового писаря Назарского» [11, арк. 14 зв.]. У 1791 р. у руслі секуляризаційної політики Катерини ІІ оголошувалося про можливість оренди землі і промислів «поступивших от монастырей» [11, арк. 13].

Крім земельних суперечок, поміщики сварилися і через втечі селян. Так, у 1789 р. новомосковський поміщик Губенков скаржився на колишнього запорозького старшину Балу, який приймав селян-втікачів [5, арк. 3 зв.]. Документи свідчать, що з часом конфлікти через селян-втікачів стануть головними у взаєминах місцевих поміщиків.

Чимало є свідчень про наявність і діяльність різноманітних державних установ, посадових осіб. Зрозуміло, що навіть з імператорських і сенатських указів можна дізнатися про відкриття тих чи інших структурних регіональних підрозділів, але розпорядження – це одне, а в реальному житті часто все відбувалося інакше. На різноманітних посадах бачимо: в жовтні 1784 р. через хворобу звільнено голову палати цивільного суду Катеринославського намісництва Павла Кочубея [10, арк. 5 зв.]; директором економії у липні 1787 р. правителем І. М. Синельниковим призначено надвірного радника Корбе [11, арк. 34]; у 1798 р. губернським прокурором працював Кувертов [3, арк. 1]; у описі Павлоградського повітового суду згадується губернський предводитель дворянства Капніст [6, арк. 17]. В описі Катеринославського совісного суду за вказаний період також є подібні записи: у 1792 р. введено до складу суду дворянського засідателя Бузановського [9, арк. 6 зв.]; у 1795 р. очолює установу надвірний радник Яків Сокологорський [9, арк. 9].

Відома українська дослідниця В. Шандра у своїй праці зазначає, що відкриття губернських установ не співпадає у часі із законодавчими актами. Долю Катеринославського совісного суду вона визначає в цьому відношенні показовою і за Д. Яворницьким фіксує початок його діяльності 1791 роком [14, с. 42]. Натомість згідно з описом справ цієї установи ми можемо впевнено говорити про початок його роботи 16 липня 1784 р., а у червні 1789 р. він був переведений до Катеринослава (незрозуміло лише звідки, оскільки різні установи Катеринослава були розкидані і в Кременчуці, і в Новомосковську, і в Білевській фортеці) [9, арк. 1, 11]. У літературі мало інформації про роботу совісних судів на рівні повітів. У багатьох випадках вони навіть не створювалися. Тому окремі згадки про них досить цінні. Так, документи свідчать, що у вересні 1785 р. у Петриківці організовувалися совісний суд і ратуша [10, арк. 18].

Відомо про співпрацю різних установ. Наприклад, у 1797 р. до совісного суду викликали засідателів Новомосковського земського суду для розбору справи про викуп помістя Дякової [9, арк. 10]. Членів повітових судів, нижніх земських судів запрошували також землеміри для розмежування спірної землі «в полі», про що свідчить опис справ Новоросійського губернського землеміра [2, арк. 4 зв., 13 зв.].

Велика кількість прізвищ поміщиків краю зустрічається в документах: Фалєєв [4, арк. 2 зв.], Нечаєв [9, арк. 1], Бродський [9, арк. 3], секунд-майор Степан Божедарович, полковник Рашкович [11, 29 зв.], майор Хорват, секунд-майор П. Черноглазов [11, арк. 42]. Південнослов'янські прізвища вказують на нещодавню історію, а саме – переселення на терени Південної України сербів, чорногорців, болгар у ході реалізації колонізаційної політики російського уряду. Зауважимо також, що прізвище відомого поміщика Фалєєва досить часто трапляється у різних справах. То мова йде про його численні земельні комерційні операції [4, арк. 2 зв.], то про влаштування в його селі Вільному Новомосковського повіту ярмарки 1 вересня в день Симеона Стовпника у 1792 р. [5, арк. 30 зв.]. А у 1797 р. у описі справ Катеринославського сирітського суду є запис про вирішення долі вихованців померлого обер-комісара Фалєєва, яким належала певна сума з приказу громадської опіки [8, арк. 1].

Названі нами збірки здатні дати інформацію до уточнення деяких спірних чи маловідомих фактів. Як відомо, Дніпропетровськ (Катеринослав) своїми двома найбільшими парками (ім. Л. Глоби та ім. Т. Г. Шевченка) «завдячує» колишньому осавулові Війська Запорозького Лазарю Глобі. Спочатку осавул висадив сад на високому правому березі Дніпра, де у 1787 р. генерал-губернатор Г. Потьомкін почав будувати палац. Потьомкін вирішив купити парк у Л. Глоби, після чого останній переселився вниз, у слободу Половицю і започаткував новий сад, який нині і носить його ім'я. Так от, у 1798 р. губернський прокурор розглядав справу про борг у 3000 рублів, який мала губернія за купівлю помістя у покійного військового осавула Глоби, здійснену губернатором В. В. Каховським. Цілком ймовірно, що мова йшла про територію одного з парків. Гроші мали отримати три брати Глоби, що доводилися племінниками осавулові і були його спадкоємцями [3, арк. 2 зв.].

Ще раз наголосимо, що відомості такого специфічного джерела, як описи справ не можуть повністю задовольнити науковий інтерес, у більшості випадків невідомо, як розвивалися події. Але якщо ретельно зайнятися їх вивченням, то іноді «відголоски» тих чи інших подій зустрічаємо в описах різних установ. Наприклад, справа могла розглядатися в судах першої і другої інстанцій. Або представники місцевої адміністрації впливали на вирішення певних проблем і, відповідно, в описах адміністративних установ також є відповідні записи.

Детальний аналіз наявних матеріалів може дати «штрихи до портрета» злочинності регіону у вказаний період. Певну статистику за 1784–1785 рр. нами подано у попередніх розвідках [13, с. 193]. В описах вказуються види правопорушень, соціальна приналежність осіб, які їх вчинили, іноді деякі інші деталі та обставини скоєння злочину. Тож системне опрацювання цих документів додасть необхідних статистичних даних.

Ми не претендуємо на вичерпність інформації, оскільки всі названі описи вивчалися нами фрагментарно, у контексті інших наукових зацікавлень. Тому, можливо, дана стаття стане в пригоді іншим дослідникам, особливо краєзнавцям, які звернуть свою пильну увагу на вказані справи.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 467. Катеринославський совісний суд, оп. 1.

2. ДАДО. – Ф. 1684. Катеринославська губернська архівна комісія, оп. 2, спр. 100. Екатеринославский губернский землемер. Екатеринослав, 1788–1918.

3. Там же, д. 143. Новороссийский губернский прокурор. 1797–1804.

4. Там же, д. 501. Бахмутский нижний земский суд. 1784–1837.

5. Там же, д. 508. Новомосковский нижний земский суд. Новомосковск, 1786–1862.

6. Там же, д. 524. Павлоградский уездный суд. 1784–1861.
7. Там же, д. 588. Новомосковский нижний земский суд. 1786–1862.
8. Там же, д. 676. Екатеринославский городской сиротский суд. 1797–1889.
9. Там же, д. 876. Совестный суд Екатеринославского наместничества. Г. Екатеринослав, 1784–1797.
10. Там же, д. 888. Инвентарная опись. Екатеринославское наместничество. Палата уголовного суда. 1784–1797.
11. Там же, д. 889. Верхний земский суд Екатеринославского наместничества. 1784–1797.
12. **Маслійчук В.** Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві (1780–1796 рр.) / В. Л. Маслійчук. – Харків, 2011.
13. **Посунько О. М.** Діяльність органів юстиції на Катеринославщині в останній чверті XVIII – першій половині XIX століття / О. М. Посунько // Історія і особистість історика : зб. наук. праць, присв. 60-річному ювілею професора Ганни Кирилівни Швидько. – Д., 2004. – С. 189–201.
14. **Шандра В.** Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII – середина XIX ст.) / В. С. Шандра. – К., 2011.
15. **Шандра В.** Совісний суд в Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття: структура, судові практики та архівні фонди / В. С. Шандра // Український археографічний щорічник. – К., 2009. – Вип. 13–14. – С. 532–554.
16. **Шахрайчук І. А.** Спадкове право України (ретроспективний аналіз) : навч. посібник / І. А. Шахрайчук. – Д., 2000.
17. **Яковець Н. М.** Катеринославський совісний суд кінця XVIII століття: генеза і напрямки діяльності (за матеріалами ДАДО) / Н. Яковець. – Д. : Грані, 2003. – № 3–4. – С. 30–33.

Надійшла до редколегії 18.11.2012

УДК 94(477) «1857/1861»

А. М. Жукова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПОЛЬСЬКІ КОНТАКТИ Т. ШЕВЧЕНКА В ОСТАННІ РОКИ ЖИТТЯ (1857–1861 рр.)

Проаналізовано польське коло спілкування Т. Шевченка у період 1857–1861 років.

Ключові слова: Т. Шевченко, польське коло спілкування, Е. Желіговський, С. Сераковський.

Проанализирован польский круг общения Т. Шевченко в период 1857–1861 годов.

Ключевые слова: Т. Шевченко, польский круг общения, Э. Желиговский, С. Сераковский.

In this article analyzed the T. Shevchenko's Polish social circle during the 1857–1861 period.

Key words: T. Shevchenko, Polish social circle, E. Żeligowski, S. Sierakowski.

Однією з найменш досліджених сторінок біографії Т. Шевченка є його останні роки життя, про які найчастіше згадується одним реченням: «Повернувся після оренбурзького заслання до столичного Санкт-Петербурга, хворів і невдовзі помер». Коло ж його друзів і знайомств, поновлення перерваних засланням зв'язків,

© А. М. Жукова, 2013

6. Там же, д. 524. Павлоградский уездный суд. 1784–1861.
7. Там же, д. 588. Новомосковский нижний земский суд. 1786–1862.
8. Там же, д. 676. Екатеринославский городской сиротский суд. 1797–1889.
9. Там же, д. 876. Совестный суд Екатеринославского наместничества. Г. Екатеринослав, 1784–1797.
10. Там же, д. 888. Инвентарная опись. Екатеринославское наместничество. Палата уголовного суда. 1784–1797.
11. Там же, д. 889. Верхний земский суд Екатеринославского наместничества. 1784–1797.
12. **Маслійчук В.** Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві (1780–1796 рр.) / В. Л. Маслійчук. – Харків, 2011.
13. **Посунько О. М.** Діяльність органів юстиції на Катеринославщині в останній чверті XVIII – першій половині XIX століття / О. М. Посунько // Історія і особистість історика : зб. наук. праць, присв. 60-річному ювілею професора Ганни Кирилівни Швидько. – Д., 2004. – С. 189–201.
14. **Шандра В.** Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII – середина XIX ст.) / В. С. Шандра. – К., 2011.
15. **Шандра В.** Совісний суд в Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття: структура, судові практики та архівні фонди / В. С. Шандра // Український археографічний щорічник. – К., 2009. – Вип. 13–14. – С. 532–554.
16. **Шахрайчук І. А.** Спадкове право України (ретроспективний аналіз) : навч. посібник / І. А. Шахрайчук. – Д., 2000.
17. **Яковець Н. М.** Катеринославський совісний суд кінця XVIII століття: генеза і напрямки діяльності (за матеріалами ДАДО) / Н. Яковець. – Д. : Грані, 2003. – № 3–4. – С. 30–33.

Надійшла до редколегії 18.11.2012

УДК 94(477) «1857/1861»

А. М. Жукова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПОЛЬСЬКІ КОНТАКТИ Т. ШЕВЧЕНКА В ОСТАННІ РОКИ ЖИТТЯ (1857–1861 рр.)

Проаналізовано польське коло спілкування Т. Шевченка у період 1857–1861 років.

Ключові слова: Т. Шевченко, польське коло спілкування, Е. Желіговський, С. Сераковський.

Проанализирован польский круг общения Т. Шевченко в период 1857–1861 годов.

Ключевые слова: Т. Шевченко, польский круг общения, Э. Желиговский, С. Сераковский.

In this article analyzed the T. Shevchenko's Polish social circle during the 1857–1861 period.

Key words: T. Shevchenko, Polish social circle, E. Żeligowski, S. Sierakowski.

Однією з найменш досліджених сторінок біографії Т. Шевченка є його останні роки життя, про які найчастіше згадується одним реченням: «Повернувся після оренбурзького заслання до столичного Санкт-Петербурга, хворів і невдовзі помер». Коло ж його друзів і знайомств, поновлення перерваних засланням зв'язків,

© А. М. Жукова, 2013

остання поїздка на Україну та серйозні проблеми, що її супроводжували, висвітлені у науковій літературі недостатньо повно. Тому у статті здійснено спробу проаналізувати польське коло спілкування Кобзаря в останні роки свого життя.

27 березня 1858 р. після десятирічного заслання Т. Шевченко прибув до «північної Пальміри», де відразу ж поринув у вир суспільного життя. Вже в перший день він зустрівся з друзями, про що написав у «Щоденнику»: «Вечер провели мы у В. И. Белозерского – моего соизгнанника и соседа по каземату в 1847 г. У него встретил и моих соизгнанников оренбургских – Сераковского, Станевича, Желиховского («Сову»); радостная, веселая встреча. После сердечных речей и милых родных песен мы расстались» [6, с. 167]. Окрім того, поет активно інтегрувався у коло «Современника», де зв'язуючою ланкою виступили поляки. Зокрема, С. Сераковський товаришував з М. Добролюбовим та його оточенням.

Восени 1857 р. з Оренбурга прибув Ян Станевич і також влився до лав столичної інтелігенції. 3 квітня 1858 р. Сераковський зустрівся з Шевченком на його квартирі. А вже 11 квітня Кобзар і Желіговський дискутували про поезію, її роль та вплив на суспільство, обговорювали драму Е. Желіговського. 17 квітня В. Білозерський познайомив Т. Шевченка з К. Кавеліним. Нарешті, з мемуарів М. Костомарова – колишнього кириломефодіївця, ми дізнаємось про знайомство Кобзаря з М. Чернишевським [5, с. 35].

Зближення Т. Шевченка – українського поета й художника, М. Добролюбова і М. Чернишевського – представників прогресивної російської суспільної думки, що вимагали змін, та поляків напередодні потужного польського повстання 1863 р. виглядає як єдиний ланцюжок тодішніх подій. Можливо, що поїздка М. Чернишевського до Лондона для зустрічі з О. Герценом, поїздка Т. Шевченка на Україну, закордонні відрядження С. Сераковського – взаємопов'язані події [5, с. 35].

У 1860 р. М. Добролюбовим було опубліковано перше наукове дослідження про творчість Т. Шевченка. Наступного року у «Современник» вміщено російський переклад «Гайдамаків». Тоді ж у Вільно вийшли «Гайдамаки» польською мовою. У 1860 р. Чернишевський і Новицький взяли активну участь у боротьбі за звільнення родини Т. Шевченка з кріпацтва. Тобто, як можна спостерігати, Кобзар підтримував дуже тісні зв'язки і з представниками російської демократичної думки, і з польськими повстанцями, що зблизили його зі столичною інтелігенцією [5, с. 35].

У будинку на Садовій, 18, у квартирі М. Костомарова, з осені 1859 до весни 1861 р., Т. Шевченко зустрічався з М. Чернишевським, О. Пипіним, з польськими друзями – Е. Желіговським та С. Сераковським, з письменником Д. Мордовцевим, з актором І. Горбуновим, з видавцем Д. Кожанчиковим, з етнографом П. Якушкіним. Коли Костомаров переїхав на іншу квартиру на Васильєвському острові зібрання столичної інтелігенції не лише не припинилися, а стали ще жвавішими. Т. Шевченко також відвідував знамениті костомарівські «вівторки» [3, с. 141–142].

До речі, з польськими друзями поета Костомаров був знайомий вже з 1857 р. Так, історик згадував у «Автобіографії»: «Коли я жив у Петербурзі, у вищезазначений час прийшло до мене троє невідомих осіб, рекомендуючись від імені моїх знайомих Білозерського і Куліша. Один із них був Желіговський, поет, відомий у польській літературі під псевдонімом Антона Сови; другий Сераковський, щойно звільнений з тяжкого заслання в Оренбурзький батальйон, де він зблизився з Шевченком; третій – Спасович, який тоді тільки-но вступив у ад'юнкти Петербурзького університету… Від цього дня почалося моє знайомство з цими людьми» [3, с. 126].

Особливе місце у шевченківсько-польських відносинах займає дружба Т. Шевченка і польського поета, перекладача Е.-О. Желіговського (літератур-

ний псевдонім – Антоній Сова). Народився майбутній польський культурний діяч 21 листопада 1815 р. у Костеневицькому приході Вілейського повіту (сучасна Білорусь) у родині збіднілих дворян. У 1851 р. за опублікування драми «Йордан» (Вільно, 1846 р.) молодого поета заслано до Петрозаводська, а згодом переведено до Оренбурзького краю. Так, в одній із поліцейських справ 1855 р. читаємо: «Колезький радник Едуард Желіговський… По височайшому повелінню за виданий ним твір «Jordan, Fantazia dramatychna», у котрому виявлено неблагонадійність автора, у січні 1851 року був висланий із Вільно до Петрозаводська Олонецької губернії з встановленням поліцейського нагляду, а потім за розпорядженням п. міністра внутрішніх справ, згідно з бажанням його, Желіговського, з Петрозаводська висланий до Оренбурзької губернії 18 вересня 1853 року з продовженням встановленого нагляду…» [3, с. 124]. У 1855 р. проживав в Уфі.

З Кобзарем познайомився заочно, дякуючи старанням Б. Залеського, і мав намір навіть перекладати поезію Шевченка польською мовою. З широкого епістолярного комплексу зберігся лише один лист Е. Желіговського до Т. Шевченка. Мовою спілкування була польська. Тобто, на думку С. Брижицької: «...його [Е. Желіговського. – *Авт*.] мовний самовибір здійснено на користь національну» [1, с. 98]. Проте, як згадують польські друзі українського поета, Желіговський називав Т. Шевченка «братом Тарасом».

Високо цінував поезію Антонія Сови і Кобзар. Так, у спогадах Б. Залеського ми знаходимо відомості про це: «Під час свого перебування в понад уральських краях він [Е. Желіговський. – *Авт*.] був справжньою окрасою товариства засланців, не один з яких почерпнув від нього моральну силу й істотну підтримку. Тарас Шевченко, що був тоді солдатом Оренбурзького корпусу, дуже високо цінував його, перекладав деякі його пісні й пройнявся до нього щирою приязню, яку зберіг до кінця свого життя…» [4, с. 37].

Т. Шевченко і Е. Желіговський обоє покарані царським урядом за створення «підбурливих віршів» і це також об'єднало їх – творчо і психологічно. Антоній Сова написав гостру сатиру на шляхту, ворожу народові, і протиставляв їй молоде покоління польських патріотів, які живуть вищими ідеалами і прагнуть працювати на благо народу. Герой «Йордану» Желіговського уособлює ідеальну постать діяча, який проголошує слово правди і братньої любові. Певні аналогії спостерігаються у героя «Йордана» і героя шевченківської «Тризни» [3, с. 124].

25 вересня 1855 р., одержавши портрет Е. Желіговського від Б. Залеського – спільного друга, Т. Шевченко писав йому: «Что-то близкое, родное я вижу в этом добром, задумчивом лице; мне так любо, так отрадно смотреть на это изображение, что я нахожу в нем самого искреннего, самого задушевного собеседника! О, с каким бы наслаждением я прочитал бы теперь его «Иордана»!» [3, с. 124]. У травні 1856 р. Шевченко відправив Залеському рукопис своєї повісті «Варнак» з проханням: «На «Варнаке» напиши Желиговскому…» [3, с. 125].

На початку 1857 р. Е. Желіговський повернувся із заслання і видав польською мовою власну збірку віршів – «Поезії» і один примірник збірки подарував Т. Шевченкові з дарчим написом. Зустрілися два поети 28 березня 1858 р., а вже 13 травня Желіговський записав до Шевченкового «Щоденника» польською вірш «До брата Тараса Шевченка». 19 листопада 1859 р. Кобзар написав відоме «Подражаніє Едуарду Сові» («Посаджу коло хатини…»), що практично є переспівом другої неопублікованої частини драми «Йордан» – «Зорський».

Тобто, не дивлячись на порівняно стислий термін спілкування Т. Шевченка з Е. Желіговським, можна говорити про тісні особисті й творчі взаємини. Їх поєднувала література, адже обидва митці творили поезію і цінували роботу один одного. Дружба українського і польського поетів розквітла вже в останні роки життя Т. Шевченка, коли вони зустрілися очно. Незважаючи на тривалу історію знайомства, справжня дружба припадає саме на петербурзький етап Шевченкового

життя – з 1858 по 1861 р. Якщо з Б. Залеським і С. Сераковським Кобзар спілкувався вже з кінця 40-х – початку 50-х рр., то зустріч Т. Шевченка і Е. Желіговського відбулась аж у 1858 р.

Восени 1860 р. здоров'я Т. Шевченка помітно похитнулося, а в листопаді поет звернувся до лікарів. Лікували його Е. Я. Барі та поляк П. А. Круневич, професійні медики [3, с. 126]. П. Круневич (1822–1871 рр.), який у 1849 р. одержав медичну освіту в Московському університеті, в шістдесяті роки був відомим у Санкт-Петербурзі лікарем. У 1863 р. йому було надано звання гоф-медика. У третій книзі «Военно-медицинского журнала» за той же рік надруковано його статтю про офтальмологічний конгрес у Парижі, де він був присутнім. П. Круневич був давнім другом Т. Шевченка ще з часів заслання. Саме про нього згадував поет у своєму «Щоденнику» від 8 квітня 1858 р. – «мой соизгнанник» [3, с. 160].

У 1850 р. за переховування від переслідування урядом політичного злочинця І. Богдановича та за сприяння його втечі за кордон П. Круневич був відданий рядовим в Окремий оренбурзький корпус, де служив у четвертому лінійному батальйоні, до котрого певний час належав і Т. Шевченко. Потім Круневич служив у канцелярії Оренбурзького та Самарського генерал-губернатора, а в 1857 р. його звільнено та взято під таємний нагляд поліції. Побувши у себе на батьківщині у Віленській губернії, він у серпні 1857 р. приїхав до Санкт-Петербурга і почав практикувати як лікар. Важливо відзначити, що брат Круневича Аполлінарій вчився в Петербурзькому університеті і разом зі студентами К. Геном, В. Хорошевським, Ф. Хартахаєм, Є. Южаковим, Л. Пантелєєвим, які знали Шевченка, брав участь у студентських заворушеннях і навіть був за це ув'язнений у Петропавлівській фортеці. Через А. Круневича та його товаришів Кобзар спілкувався із петербурзькою студентською молоддю [3, с. 161].

Весь час, доки хворів Т. Шевченко, біля його ліжка були вірні друзі – М. Лазаревський, Г. Честахівський, поперемінно навідували поета Е. Барі та П. Круневич.

10 березня 1861 р. Кобзаря не стало. Проблема поховання Т. Г. Шевченка взагалі окрема сторінка дослідження. Від лиця всіх поляків на могилі поета промовляв польський демократ В. Хорошевський. Дуже красномовно Хорошевський показав «вічну діалектику» українсько-польських взаємин і місце Т. Шевченка у польському світі. «Хай також і польське слово, коротке, але сердечне, пролунає коло твоєї домовини, достойний поете русинський! Ти любив свій край рідний, свій Дніпро сивий, свій народ бідний; ти був могутнім співцем цього народу; на його сльози ти завжди відповідав сльозами. Честь же тобі, достойний Тарасе, честь тобі! Ти не любив поляків, але нелюб'я твоє до них виникло в тебе внаслідок їх давніх помилок, що призвели до великих страждань народу, який ти полум'яно любив. Нехай же біля твоєї могили замовкнуть усі докори, нехай тут буде чути одне сердечне слово: честь тобі! за помилки батьків не відповідають їхні діти, не згадуймо ж тут про давні чвари давно минулого, а скажімо краще: «полюбімо одні одних!». О, якби твоя смерть, шановний Тарасе, і цей урочисто-печальний обряд були початком нового життя! О, якби на твоїй могилі вмовкло хоча б кілька ненавистей, якби цей початок повів у майбутньому до поступового взаємного, братерського порозуміння і забуття давніх неправд і приніс, як зернятко, кинене в землю, рясний плід! Це був би твій найчудовіший вінець і величний пам'ятник...» [2, с. 684].

На думку авторитетного шевченкознавця І. Дзюби, «В. Хорошевський, учасник польського демократичного гуртка і водночас близький до української «Основи», говорив власне про те, що тоді хвилювало і українців, і поляків, і передових росіян: як розв'язати тугий вузол давніх історичних кривд. Його промова апелювала до тих думок, які висловлював Шевченко і в поезіях, і в спілкуванні з польськими друзями...» [2, с. 684].

Необхідно зазначити також про суперечності відносин Т. Шевченка із поляками, оскільки не все було ідеально і спокійно. Про це черпаємо інформацію безпосередньо зі спогадів сучасників поета. Так, В. Косовський – член петербурзької організації польських офіцерів, учасник повстання 1863 р., оповідаючи про останні роки життя Т. Шевченка у Санкт-Петербурзі, писав: «Шевченко був переважно народним співцем, тобто ненавидів польських панів і російських поміщиків…» [3, с. 144]. Спираючись на свідчення останнього, можна простежити погляди Кобзаря на царську владу, поміщиків, проте не знаходимо жодних відомостей про етнічні конфлікти.

Іншим цікавим джерелом виступають спогади інженера Малецького, який описував зустрічі петербурзької інтелігенції на квартирі відомого художника Мартинова у 1859 та 1860 рр. Бували там і Т. Шевченко з Б. Залеським. Щодо поляків, як згадував Малецький, Кобзар дотримувався дуже неоднозначної позиції: «Шевченко ще тоді мав вигляд здорового… З бесід про справи політичні та суспільні, котрі велися у названому гуртку залишилося в мене враження, що Шевченко часто любив говорити про кривди, яких мужик зазнає від шляхти польської; б'ючи при цьому себе рукою в груди, він повторював: «Оце на мені живий приклад маєте!». Члени цього гуртка було перейнялися ідеями ліберального федеративного панславізму і насамперед – федералізму українців, поляків та росіян» [3, с. 135].

Тобто, з одного боку Шевченко недолюблював польську шляхту, що красномовно продемонстровано на ранньому етапі його творчості, з іншого – саме польський приклад спроби збройного повстання та боротьби за свої права, польські програмні документи та поезія А. Міцкевича, тривала дружба з поляками у Вільно та на засланні справили серйозний вплив на Кобзаря. А прикладом певної еволюції поглядів на українсько-польську проблему виступає навіть вірш, написаний 1847 р. в Орській фортеці «До братів поляків». Не слід також забувати, що український поет влився до лав гуртківців вже після своєї останньої поїздки на Україну, де дізнався про те, що його рідним селом – Кирилівкою володів польський шляхтич В. Е. Фліорковський. Без сумніву, Т. Шевченко висловив своє негативне ставлення до цього і просто не міг, на мою думку, вчинити по-іншому.

Вкрай болючим за життя митця було розуміння власної безпорадності у вирішенні селянського питання, оскільки він був вільною людиною, визначною особистістю, проте вихідцем із соціальних низів. Польська ж шляхта у нього асоціювалася з неволею – такою знайомою і болючою для Т. Шевченка. Тому В. Хорошевський мав певні підстави для подібних висновків. Та попри все польська складова відіграла, без сумніву, одну з домінуючих складових у житті поета.

Бібліографічні посилання

1. **Брижицька С. А.** «Я не одинокий...»: Національне самоствердження Тараса Шевченка та його вплив на становлення національної ідентичності українців (друга чверть XIX ст. – середина 20-х років XX ст.) : [моногр.] / С. А. Брижицька. – Черкаси, 2006.

2. **Дзюба І.** Тарас Шевченко (життя і творчість) / І. Дзюба. – К., 2005.

3. **Жур П. В.** Шевченковский Петербург : вступит. статья Ф. Я. Приймы / П. В. Жур. – Л., 1964.

4. **Залеський Б.** Из заметок о Шевченко (1849–1852 гг. Шевченко в ссылке) / Б. Залеський // Т. Г. Шевченко в воспоминаниях современников. – М., 1962.

5. **Смирнов А. Ф.** Сигизмунд Сераковский / А. Ф. Смирнов. – М., 1959.

6. **Шевченко Т. Г.** Зібрання творів : у 6 т. / Т. Г. Шевченко. – К., 2003. – Т. 5.

7. **Шевченко Т. Г.** Зібрання творів : у 6 т. / Т. Г. Шевченко. – К., 2003. – Т. 6.

Надійшла до редколегії 12.02.2013

УДК: 94 (477) «18»

А. І. Нікітенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПОДРУЖНЄ ЖИТТЯ ОЧИМА ДРУЖИНИ ГРОМАДІВСЬКОГО ІНТЕЛІГЕНТА У 70–80-х роках XIX століття (за матеріалами листів О. І. Кістяківської)

Розглянуто подружнє життя у листах О. І. Кістяківської, проаналізовано основні його елементи та принципи.

Ключові слова: подружнє життя, інтелігенція, рефлексії, почуттєво-емоційна складова.

Рассматривается брачная жизнь в письмах А. И Кистяковской, проанализированы главные ее элементы и принципы.

Ключевые слова: брачная жизнь, интеллигенция, рефлексии, чувственно-эмоциональная составляющая.

Considered married life in letters A. Kistiakowsky, analyzed, its main elements and principles.

Key words: marriage, intelligence, reflection, sensual-emotional component.

Важливість дослідження приватного життя громадівської інтелігенції годі й заперечувати. В процесі «залюднення історії XIX століття» представниками національної еліти їхні постаті вивчали переважно через призму суспільної активності та наукової діяльності, натомість нехтуючи приватним світом, що призвело до утворення певного історіографічного дисбалансу, з огляду на який ми маємо ґрунтовне уявлення про публічне життя, а приватне (у нашому випадку подружнє) залишається більшою мірою «за кадром». Проте інтелігенція, як представники «розмірковуючої меншості», залишила достатньо велику кількість наративів, які можуть вдовольнити дослідницьку цікавість стосовно сімейного життя. Особливо показовими на цей рахунок є жіноча автобіографічна проза та епістолярії, в якій, на відміну від чоловічої, значна увага приділялася саме цій стороні буття. Доволі репрезентативно виглядає комплекс листів Олександри Іванівни Кістяківської (вродженої Міхель) до свого чоловіка – Олександра Федоровича Кістяківського – члена Київської громади та відомого правника, датовані 1872–1884 рр.

Листування охоплює більше ніж десятиліття життя подружжя, всього в комплекс входить 157 листів, які Олександра Іванівна писала чоловікові в Карлсбаден, Прагу, Санкт-Петербург, де він перебував у справах чи на лікуванні, або під час своїх від'їздів з Києва, де мешкала сім'я, до села Будки та Клейн-Лібенталю. Великий масив епістоляріїв, які О. Кістяківська писала протягом 12 років, де фіксувала свої думки, почуття, емоції, події сімейного життя, надає унікальну можливість не тільки спробувати детально реконструювати її бачення сімейних інституцій, усвідомлення себе та чоловіка у шлюбі, погляди на організацію побутової площини, розуміння материнського обов'язку, а й простежити еволюцію свідомості авторки протягом років.

Історіографічно листи О. Кістяківської до чоловіка, та й взагалі її постать маловивчені, дослідники згадували Олександру Іванівну та її листи в рамках своїх розвідок, присвячених постаті О. Ф. Кістяківського, його світогляду та діяльності (А. Антипенко [1; 2], С. Світленко [28]) та в аналізі «Щоденника» Олександра Федоровича (В. Шандра) [29]. Таким чином, для дослідницьких зусиль залишається більш ніж достатньо простору. Відповідно, мета статті полягає в аналізі подружнього життя Кістяківських, відображених в епістоляріях, та характерис-

© А. І. Нікітенко, 2013

тика його основних складових – почуттів між чоловіком та дружиною, їх стосунків у шлюбі, сімейного побуту та повсякдення, виховання дітей та усвідомлення себе в ролі матері.

У період створення епістоляріїв, у 1870–1880-х рр. подружжя вже пережило початковий етап шлюбу, але листи О. Кістяківської насичені ніжністю до свого чоловіка. Коли він довго перебував за кордоном, на лікуванні або у справах, то Олександра Іванівна сумувала і з нетерпінням чекала повернення Олександра Федоровича. Очевидно, що в моменти самотності туга за чоловіком ставала особливо сильною і відображалася в листах до нього. Сумуючи в розлуці, вона писала: «...і коли ж ти прилетиш до нас, мій голубочок?» [13, арк. 1], виливала свою ласку та любов: «обнимаю и целую тебя так крепко, чтобы ты и отсюда мог почувствовать мой поцелуй» [17, арк. 1]. Довга відсутність О. Кістяківського викликала у неї ласкаві скарги та докори – часто певним лейтмотивом епістоляріїв ставала нестерпність вимушеної самотності і мрії про якнайшвидше його повернення «...я уже соскучилась без тебя и вообще, какая-то тоска бередит душу...» [4, арк. 1]. У такі моменти О. Кістяківська особливо гостро усвідомлювала свої почуття та ділилася ними в листах: «Милый мой Александр, как мне скучно, как грустно... так бы, кажется, и полетела к тебе и привела б тебя сюда, в семью. Сними, мой голубчик, свои карточки, хоть какое-то утешение будет у меня» [22, арк. 1].

Очевидно, що її тугу можна пояснити і тим, що почуття, попри більш ніж десятиліття спільного життя, ще не згасли, і тим, що вести будинок, сімейні справи та доглядати дітей, які, до речі, часто хворіли, їй було прозаїчно важко. Самотність пробуджувала у ній рефлексію за днями, коли Олександр Федорович знаходився в лоні сім'ї, і можна було ввечері, коли діти сплять, прийти до його кабінету і поспілкуватися. Її гостра ностальгія завершувалася сподіваннями на його повернення і на щасливе та веселе життя після цього.

З огляду на ці рефлексії з боку авторки листів, може скластися помилкове враження, що вона мала на меті будь-якою ціною домогтися повернення свого обранця додому. Це не зовсім відповідає дійсності, оскільки Олександр Федорович мав тяжку хворобу шлунка і потребував нагляду з боку іноземних спеціалістів. Тому дружина цілком і повністю схвалювала його поїздки, і в листах, попри те, що часом їй було важко самостійно керувати домашніми справами, вона уникала скарг на труднощі (наприклад, про хвороби дітей писала дуже стримано, уникаючи емоційних подробиць, які б могли розхвилювати хворого чоловіка). Аналізуючи епістолярний комплекс, можна сказати, що скарги на втому від такого життя у неї виривалися дуже рідко (всього декілька разів, в час, коли тяжко хворіли діти): «...ты не поверишь, Александр, какие ужасные дни я пережила во время болезни детей» [21, арк. 1].

Але найбільше її непокоїло здоров'я О. Кістяківського. Заради його одужання вона була ладна терпіти труднощі та розлуку. Чи не в кожному листі, адресованому в Карлсбад, Олександра Іванівна закликала його лікуватися якнайкраще і вимагала писати якомога більше подробиць про свій стан. Можна простежити, як вона в залежності від новин щодо здоров'я чоловіка то нестримно раділа, то впадала в сум і підозри, що він приховує справжню картину своєї хвороби. Одного разу, коли О. Кістяківському стало надто зле, то дружина благала його не приховувати від неї правди, якою б страшною та не була, висловлюючи готовність їхати доглядати його, покинувши навіть молодших дітей, які в той час хворіли, адже їй була нестерпною навіть думка, що хтось чужий доглядає за ним в час слабкості та безпомічності [12, арк. 2].

Боязнь втратити чоловіка, якого вона любила, батька їхніх дітей породжувала у доволі врівноваженої, витриманої та практичної Олександри Іванівни справжні напади страху, які навіть впливали на здоров'я (одного разу, коли листи від Олек-

сандра Федоровича довго не надходили, в неї, через нерви, стався сильний шлунковий напад). Саме в таких випадках відповіді були дещо знервованими, містили більше запитань про хід лікування та самопочуття, а також благання писати частіше заради її спокою [7, арк. 1; 12, арк. 2; 17, арк. 1].

Скоріше за все, вона мала на предмет цього певну фобію: «...я просто становлюсь больна, когда в назначенный день не получу письма» [9, арк. 1]. Кожна поштова затримка викликала страшні здогадки: «...Как я ждала каждого письма, я проводила бессонные ночи, но не желала доставлять тебе мучений, как таковых, и молчала...». Натомість, коли кореспонденція надходила регулярно, то О. Кістяківська впадала в стан нестримної радості, ейфорії: «Сегодня я получила разом два твоїх письма... и не поверишь, как им обрадовалась, что не забываешь меня... Я совершенно счаслива» [11, арк. 1].

Проте вона намагалася мужньо справлятися з домашніми труднощами та своїми емоціями, та неодноразово наголошувала чоловікові на тому, що головне, щоб він вилікувся: «обрати все свое внимание на твое здоровье, и Бога ради подчинись велениям медиков, исполняй аккуратно, что тебе скажут» [8, арк. 1]. Напевно, вдалині від дружини та дітей, потерпаючи від хвороби, Олександр Федорович інколи дозволяв собі певні нарікання та роздратованість (в часи, коли йому ставало гірше). Виходячи з листів О. Кістяківської, то це сприймалося нею розсудливо, оскільки було зрозуміло, що за чоловіка говорить його хвороба: «...Ты обвиняешь меня в желчности, грубости сердца и отсутствия такта. Пусть будет так...» [6, арк. 1]. Вона знаходила слова співчуття і підтримки, навіть тоді, коли їй самій доводилося важко: «Голубчик мой бедный, ты там страдаешь еще больше меня, у меня все-таки дети на глазах, только тебя нет, а у тебя никого, не унывай, мой милый... всему, всему бывает конец» [21, арк. 1].

Не викликає сумніву, що Олександра Іванівна зберегла почуття в шлюбі, але постає питання щодо почуттів О. Кістяківського, адже його відповіді на ці листи не збереглися, а в «Щоденнику» автор, який був достатньо витриманою людиною, говорив вкрай скупо про свою сім'ю та дружину, майже не рефлексував з цього приводу. Звісно, прямої відповіді на це запитання годі й шукати, проте опосередковано про доцільність такого припущення свідчить те, що О. Кістяківська, доволі емоційна жінка, схильна тривожитися щодо здоров'я, побуту, душевного стану свого обранця, в жодному з листів не докоряла йому за байдужість, холодність або нерозуміння, тобто була абсолютно спокійна на предмет його почуттів.

Епістолярії свідчать про те, що Олександра Іванівна перебувала в курсі справ та ділових контактів свого чоловіка, цікавилася його діяльністю. В листах неодноразово зустрічаються прізвища близьких знайомих та товаришів. З дружиною, яка очевидно була надзвичайно близькою для нього людиною, він міг поділитися своїми сумнівами та зневірою щодо свого життєвого покликання, на що вона відповідала словами віри в його майбутній успіх та підтримки: «...Что касается твоего взгляда на профессора, как ремесленика, то он отчасти верный, но ведь без хлеба жить нельзя, но книга и работа ученого не пострадают, если за них будут получены деньги, а так мой дорогой, я не отказываюсь от своих слов, я убеждена, что ты сделаешь работы, которые поставят тебя на ряду с первыми учеными и твое имя останется потомству, ты знаешь меня, я льстить не умею, я говорю тебе это от души, как мое искреннее убеждение» [14, арк. 2]. На нашу думку, посилені апеляції до власної щирості («я не умею льстить») мали за мету заспокоїти адресата. Очевидно, в деякій мірі це їй вдалося, адже в наступних листах О. Кістяківський не торкався цих питань.

Доволі освічена та начитана, Олександра Іванівна вміла аргументовано захищати свою думку під час подібних теоретичних суперечок з чоловіком, використовуючи для підкріплення власної точки зору цитати та думки видатних мисли-

телів, поетів, вчених, тобто не згоджувалась з ним сліпо. Одночасно з цим О. Кістяківська була впевнена в тому, що заняття Олександра Федоровича надзвичайно важливе і корисне для суспільства, принаймні не менш корисне, ніж вірші Шиллєра та Гете [14, арк. 1]. Скоріше за все, він вбачав у ній відповідні якості та здібності, щоб стати помічником у науковій діяльності, про що опосередковано свідчить один з листів, у якому вона писала: «...не хочу стать тебе попутчиком в твоїх научных целях и быть тормозом» [21, арк. 1]. Тож Олександра Іванівна була позбавлена подібних амбіцій і намагалася об'єктивно себе оцінювати.

Достатньо репрезентативно в листах О. Кістяківської представлена сфера побуту і повсякдення, коло щоденних справ та клопотів. Вона намагалася якомога детальніше інформувати чоловіка про все те, що трапляється в їхньому домі. В час відсутності Олександра Федоровича дружина навчилася достатньо успішно справлятися з тим колом обов'язків, які раніше (як відомо з «Щоденника») ділили на двох: «Ты писал мне, что взял за привичку вставать рано. Я тоже встаю в 7 часов, сама купаю Юлю, **все делаю теперь сама**» [4, арк. 1]. Окрім виключно хатніх жіночих клопотів, яким Олександра Іванівна в епістоляріях приділяла небагато уваги (приготування їжі, порядок в будинку і т. п.), навіть при поверхневому аналізі формується образ достатньо практичної жінки, яка вмілою рукою вела господарство.

Її практичність та підприємливість проявилася у тому, що, маючи фінансову можливість замовляти одяг у кравчині, вона бралася за шиття сама, що дозволяло доволі суттєво заощаджувати гроші (адже шила не тільки для себе, а й для шістьох дітей) [6, арк. 1]. З тих же практичних міркувань О. Кістяківська ходила на ринок купувати продукти, не довіряючи найманій прислузі. В листах вона обов'язково повідомляла чоловіка про те, як змінювалися ціни на паливо, сезонну городину, необхідні дрібнички [10, арк. 1]. В час його відсутності, коли він перебував на лікуванні за кордоном (1875 р.) – Олександра Іванівна буквально загорілася ідеєю підвести до будинку водогін, який споруджували на їхній вулиці. Ця ідея настільки її полонила, що в одному з листів жінка намалювала декілька схем з варіантами підведення водогону. Врешті-решт, ця ідея була вдало реалізована, попри те, що викликала чимало хвилювань з боку О. Кістяківської і навіть призвела до ремонту будинку [6, арк. 1; 8, арк. 2].

В епістоляріях чимало практичних порад Олександру Федоровичу, які стосувалися найрізноманітніших питань – від наймання приміщення [8, арк. 1] до настанов, як найкраще витратити гроші та які покупки зробити першочергово. Так, зокрема, неодноразово вона наголошувала на необхідності поповнити гардероб, керуючись міркуваннями, що за кордоном це можна зробити краще та дешевше: «...Если возможно, сделай себе фрачную пару, подходит зима... вероятно тебе придется облачится во фрак, а он у тебя довольно неприличный» [10, арк. 1].

З цих же причин Олександра Іванівна в листах висловлювала прохання придбати для неї чи для дітей ту чи іншу річ, зокрема тканину, предмети гардероба, натільну білизну тощо [12, арк. 1]. Але дружина була поміркованою в своїх проханнях, керуючись необхідністю та доцільністю: «из нательного белья мне ничего не нужно, у меня его очень много... Для часов Володя мал, он их испортит, ведь ему нет еще и десяти лет» [11, арк. 1]. Взагалі О. Кістяківська робила особисті покупки, виходячи з потреб і доволі скромно: «...я купила себе тальмочку, выбрала самую простую» [22, арк. 1].

Найбільш детально на сторінках листів висвітлено «дитяче питання» На той період подружжя виховувало шістьох синів – Володимира, Богдана, Бориса, Ігоря, Юлія та Олександра, догляд за якими, головною мірою, покладався на Олександру Іванівну, яка проводила з ними майже весь час. Її листи навіть доцільно розглядати як своєрідну «хроніку» дитячих хвороб, це ще одне з джерел пережи-

вань: «...какие ужасные дни я пережила во время болезни детей...» [21, арк. 1]. Проте, якщо проаналізувати весь епістолярний комплекс, то можна дійти висновку, що з плином років у неї з'явився досвід з лікування дитячих хвороб і вона навчилася відрізняти серйозні захворювання від більш легких.

Епістолярії яскраво ілюструють материнські почуття О. Кістяківської. Діти були для неї справжнім джерелом втіхи та радості, вона уникає скаржитися на їх поведінку чоловікові, натомість акцентує його увагу на їхніх милих капостях та кумедних випадках: «Горя вчера хотел меня надуть и объявляет, что тато приехал, когда я сказала, то неправда, то он расхохотался» [13, арк. 1]. Олександра Іванівна сама неодноразово дозволяла собі в листах у жартівливому тоні говорити про характери хлопчиків: «...вечером я была на елке со всеми детьми, каждый из детей получил игрушку. Горя выиграл восковую куклу и был очень недоволен, потому что он не девочка... Борис, как человек воинственный выиграл саблю, Юлий, как домохозяин выиграл дом...» [17, арк. 1].

Особливо ніжні почуття вона мала до молодших дітей, особливо Юлія, яким захоплювалася: «Юличка становится прехорошенький ребенок, у него такие светлые, умне глазки, что чудо, когда он играет и гукает, такое у него пре лесть, что за личико» [5, арк. 2]. На нашу думку, особливо ніжне ставлення до Юлія було викликане його хворобливістю та постійними материнськими тривогами за його здоров'я. В одному з листів до чоловіка Олександра Іванівна писала, що «мы с ним (Юлием) так тесно связаны, что в сущности покуда становим один субъект» [21, арк. 1]. Залишається відкритим питання, чи ревнували її інші діти до улюбленця, проте слід сказати, що О. Кістяківська ставила собі за вину те, що старші діти (Володя, Богдан, Боря) отримують менше уваги, ніж хвороблива малеча і давала обіцянку собі і чоловіку, що виправить цю ситуацію [19, арк. 1].

Цілком очевидно, що вона пишалася дітьми і прагнула, щоб гордість за них відчував і Олександр Федорович. Про кожен їхній успіх (від вступу Володі до гімназії до табеля з відмінними оцінками та похвальної грамоти Богдана Олександра Іванівна повідомляла чоловіка [12, арк. 2]. Материнську розчуленість та замилування викликали і найбільш звичайні, з першого погляду, речі – успіхи Саші в плаванні, участь у танцях на новорічній ялинці Володі та Богдана [15, арк. 1].

О. Кістяківська дуже хотіла, щоб за час тривалих розлук діти не забули батька і не стали чужими один одному. Тому в листуванні вона не тільки переказувала вітання від дітей, а й доволі часто переповідала епізоди, які повинні були засвідчити дитячу любов до нього: «О твоих карточках Саша и Горя высказались так: «На этой карточке тато хотел снятся сердитый, да увидел, что нехорошо, так на другой снялся добрый и веселый» [18, арк. 1]. Окрім цього, маленькі діти, зокрема Володя, які тільки вивчилися писати, під керівництвом матері робили приписки власною рукою до листа. Олександра Іванівна наполегливо просила чоловіка, щоб на дитячі послання він відповідав на окремому аркуші (очевидно, з метою заохотити їх писати більше і самостійно) [8, арк. 1].

У той же час О. Кістяківська велику увагу приділяла навчанню дітей та сама займалася з ними. Навіть влітку, коли вони від'їздили відпочивати до села Будки, то мати стежила, щоб вони приділяли увагу навчанню, диктувала їм диктанти, приділяла увагу заняттям арифметикою та читанням. Щоб сини змалку привчалися любити книжки, вона читала їм цікаві повісті, по розділу в день (наприклад «Хатину дядька Тома») [8, арк. 1; 12, арк. 1; 23, арк. 2]. Коли хлопці стали гімназистами, то в більшості листів до чоловіка Олександра Іванівна повідомляла його про рівень їхніх навчальних успіхів. Взагалі в центрі її бачення материнства знаходилася теза про необхідність всебічного розвитку дітей. В одному з листів до Олександра Федоровича вона (можливо, несвідомо) визначила моральне підґрунтя материнства: «...я бы ничего больше не желала, как воспитать детей честными

и достойными гражданами. И чтоб они выросли и сказали, что у них была мать, которая их не только родила, но и воспитала» [4, арк. 2].

Отже, листи Олександри Іванівни Кістяківської чоловіку подають яскраву картину подружнього життя інтелігентної родини в 60–80-х рр. XIX ст. У них здобули відображення стосунки та почуття подружжя, побут та повсякдення сім'ї, виховання дітей. Джерельна цінність епістоляріїв полягає у відтворенні жіночими очима основних складових та подій подружнього світу, що дає можливість розглянути численне коло питань – від морально-ідеологічного підґрунтя шлюбу до духовних ідеалів. Здається перспективним залучення цього епістолярного комплексу до більш широких досліджень з сімейної історії громадівської інтелігенції Наддніпрянської України.

Бібліографічні посилання

1. **Антипенко Г. С.** Формування світогляду О. Ф. Кістяківського / Г. С. Антипенко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : зб. наук. праць. Вип. 9. – Д., 2011. – С. 63–71.
2. **Антипенко Г. С.** Постать О. Ф. Кістяківського у світлі джерел / Г. С. Антипенко // Інтелігенція і влада : зб. наук. праць. Вип. 26. – К., 2012. – С. 186–193.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України. Відділ рукописів (ІР НБУ НАНУ. ВР) – Ф. ІІІ, спр. 62301.
4. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. ІІІ, спр. 62356.
5. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. ІІІ, спр. 62357.
6. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. ІІІ, спр. 62389.
7. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. ІІІ, спр. 62395.
8. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. ІІІ, спр. 62396.
9. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. ІІІ, спр. 62400.
10. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. ІІІ, спр. 62402.
11. НАНУ. ВР. – Ф. ІІІ, спр. 62403.
12. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. ІІІ, спр. 62448.
13. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. ІІІ, спр. 62454.
14. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. ІІІ, спр. 62456.
15. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. ІІІ, спр. 62465.
16. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. ІІІ, спр. 62468.
17. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. ІІІ, спр. 62470.
18. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. ІІІ, спр. 62500.
19. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. ІІІ, спр. 62503.
20. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. ІІІ, спр. 62515.
21. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. ІІІ, спр. 62524.
22. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. ІІІ, спр. 62525.
23. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. ІІІ, спр. 62527.
24. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. ІІІ, спр. 62528.
25. ІР НБУ НАНУ. ВР. – Ф. ІІІ, спр. 62535.
26. **Кістяківський О. Ф.** «Щоденник» (1874–1885) : у 2 т. / О. Ф. Кістяківський. – К., 1994. – Т. 1.
27. **Кістяківський О. Ф.** «Щоденник» (1874–1885) : у 2 т. / О. Ф. Кістяківський. – К., 1995. – Т. 2.
28. **Світленко С. І.** Особливості світоглядних цінностей української інтелігенції XIX – початку XX ст. : зб. наук. праць / С. І. Світленко // Світ модерної України кінця XVIII – початку XX ст. – Д., 2007. – С. 110–117.
29. **Шандра В. С.** «Щоденник» Кістяківського / В. С. Шандра // Київська старовина. – 1992. – № 6. – С. 19–28.

Надійшла до редколегії 14.01.2013

УДК 94 (477) «19/20» + 629.5 (477) (09)

О. Б. Шляхов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОГЛЯДИ БУРЖУАЗІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ НА ЕКОНОМІЧНУ ТА СОЦІАЛЬНУ ПОЛІТИКУ ЦАРИЗМУ ПОЧАТКУ XX ст.

Висвітлена діяльність Ради з'їздів представників промисловості та торгівлі півдня Росії, її ставлення до економічної та соціальної політики імперського центру, а також партійно-політичні уподобання підприємців південноукраїнських губерній на початку XX ст.

Ключові слова: Рада з'їздів представників промисловості та торгівлі півдня Росії, підприємці, економічний сепаратизм, партійно-політичні уподобання.

Освещена деятельность Совета съездов представителей промышленности и торговли юга России, его отношение к экономической и социальной политике имперского центра, а также политические взгляды предпринимателей южноукраинских губерний в начале XX в.

Ключевые слова: Совет съездов представителей промышленности и торговли юга России, предприниматели, экономический сепаратизм, партийно-политические взгляды.

The activity of the Soviet of the congresses of industry and sales representatives of the Southern Russia, its attitude to the economic and social policy of the Imperial center and the political stances of the South Ukrainian guberniyas' industrialists at he beginning of the XX-th century is covered.

Key words: the Soviet of the congresses of industry and sales representatives of the Southern Russia, the bourgeoisie, the economic separate, political opinion.

У пореформений період, у результаті розпочатих Олександром II перетворень, у царській Росії, зокрема в її українських землях, розпочинається перехід від традиційного до нового, індустріального суспільства, який супроводжується виникненням нової соціальної верстви – класу капіталістів-підприємців. Тож науково важливим видається проаналізувати, що собою являв світогляд буржуазії України на початку XX ст., якими були їх відносини з центральною владою.

Так, висвітлюючи погляди та діяльність буржуазії у модерну добу, слід згадати про прояви серед підприємців українських губерній своєрідного економічного сепаратизму. Згадане питання вже привертало увагу вітчизняної історіографії. Відомий український історик І. Лисяк-Рудницький стверджував: «Буржуазія України, хоч і зрусифікована мовою й культурою, була гостро незадоволена централістичною економічною політикою імперії, що протегувала центральні московські області, росло відчуття суперечности господарських інтересів між українським півднем і московською північчю» [4, с. 93]. Сучасні українські дослідники Ф. та Г. Турченко також зазначали, що підприємці середньої руки Півдня України, «захищаючи свої прибутки», ставали «на позиції регіонального (інакше – місцевого, територіального) патріотизму і навіть критикували політику царизму» [13, с. 65]. З іншого боку, М. Слабченко наголошував, що «українське купецтво увійшло до складу купецтва російського, користуючись усіма його правами та привілеями, маючи можливість виходу до морів на заході та сході. Для антагонізму було мало причин...» [9, с. 165]. У свою чергу О. П. Реєнт підкреслював у своїй праці, що привабливість підприємництва у пореформений час «все більше домінувала над національними рефлексіями. Переважаючим інтересом стає не відрубність, а прагнення до інтеграції та посилення впливів по галузевих горизонталях і управлінських вертикалях» [5, с. 61]. Тож єдиного погляду на пробле-

© О. Б. Шляхов, 2013

му в історичній літературі немає. А отже, є всі підстави більш ретельно розглянути це питання.

Слід зазначити, що існування певної суперечності інтересів підприємців – представників різних регіонів Російської імперії не було таємницею для сучасників. Так, ще наприкінці XIX ст. учений-економіст І. І. Янжул відзначав, що «факт промислової конкуренції серединної Росії з її окраїнами не підлягає сумніву» [14, с. 95]. Дійсно, в умовах розгортання конкурентної боротьби на господарчому ринку імперії буржуазія України прагнула, перш за все, захистити свої соціально-економічні інтереси. На цьому ґрунті інколи проявлялися приховані або відкриті форми суперництва. Останню тезу найбільш яскраво демонструє діяльність Ради з'їздів представників промисловості та торгівлі півдня Росії. Історія її виникнення була наступною.

Як відомо, вже з кінця XIX ст. спостерігалося прагнення буржуазії Російської імперії до певної соціальної та політичної інтеграції – участі у громадському житті, в діяльності об'єднань і спілок, які б представляли їхні корпоративні інтереси. Зазначене стосувалося і підприємців українських губерній, у тому числі південного регіону. «Треба, щоб у проявах своєї організованості, у здійсненні свого класового представництва (торгово-промисловий клас. – *О. Ш.*) не наштовхувався скрізь на застарілі станові організації», – зазначали представники буржуазії України [11, № 4, с. 30]. Зрештою, у жовтні 1910 р. в Одесі відбувся 1-й Південно-Руський торговельно-промисловий з'їзд, учасники якого висловилися на підтримку ідеї створення власної організації, яка б відстоювала їхні інтереси перед самодержавством та певним чином впливала на економічну політику царизму. В червні 1911 р. уряд затвердив Положення про утворення керівного органу об'єднання підприємців регіону – Ради з'їздів. Остання розпочала свою роботу у вересні того ж року. А з грудня 1911 р. в Одесі починає виходити (двічі на місяць) друкований орган Ради з'їздів – часопис «Торгово-промышленный Юг».

Основна мета новоствореного об'єднання, за твердженням вищезгаданого журналу, полягала в «торговельно-промисловому єднанні Півдня на ґрунті громадської роботи», а також у «зміцненні самосвідомості існуючих торговельно-промислових організацій» [10, № 1, с. 87]. Адже в межах самого «південного району нерідко спостерігалася, – як зазначали підприємці, – колізія інтересів окремих пунктів (Одеса, Миколаїв, Херсон. – *О. Ш.*)» [11, № 2, с. 83]. Тож вважалося за необхідне та корисне для загальної справи об'єднати їх діяльність.

Зазначимо, що вже протягом першого місяця існування організації багато підприємців – як представників акціонерних компаній, так і окремих капіталістів – «поквапилися записатися в З'їзди». Але її ядром, без сумніву, стало одеське товариство фабрикантів і заводчиків, створене ще в 1907 р., і яке в свою чергу об'єднувало 1100 товариств і одноосібних власників.

Головою Ради з'їздів представників промисловості та торгівлі півдня Росії обрали А. К. Тімрота – директора найбільшого судноплавного підприємства Російської імперії – Руського товариства пароплавства та торгівлі (РТПіТ), основні операції якого здійснювалися саме в Азовському та Чорному морях. Серед членів Ради з'їздів перебували такі особи, як С. І. Соколовський (голова одеського товариства фабрикантів та заводчиків і він же товариш голови Ради з'їзду), П. П. Регір (голова Комітету з'їзду судновласників Чорноморсько-Азовського району), інженер В. Й. Жерве тощо [10, № 1, с. 87]. Район відповідальності Ради з'їздів охоплював Херсонську, Подільську і Таврійську губернії, а також територію Області Війська Донського, Кубанської області, причорноморських кавказьких губерній та Бессарабську губернію. Втім перед в організації вели компанії, які діяли саме в українських землях – РТПіТ, Російське суднобудівне товариство (Миколаїв), «Джон Грівз і К°» (Бердянськ), «Р. і Г. Ельворті» (Єлисаветград) та Криворізьке залізорудне товариство [3, с. 67].

Як вже зазначалося, при створенні вищезгаданої організації переважно йшлося про «об'єднання своїх сил у єдиному представництві». Втім головне завдання цієї інституції її керівництво все ж вбачало у «спеціальному (підкреслено нами. – *О. Ш.*) захисті південних торговельно-промислових інтересів». Адже, як зазначав у своєму виступі голова Ради з'їздів А. К. Тімрот, «кожна південна організація добре усвідомлює, як важко відстоювати інтереси Півдня, як багато і як часто наші інтереси відступають на другий план у результаті помилкового поділу нашої батьківщини на окраїни та центри» [11, № 18, с. 63].

У свою чергу у підготовленому в 1911 р. Радою з'їздів циркулярному листі до всіх підприємців регіону зверталася увага на той факт, що «Південь до цього часу менше за усе брав участь у розподілі своїх багатств на користь власного населення», а також зазначалося, що «протиріччя окремих районів країни, без сумніву, грають велику роль в економіці Росії» [11, № 2, с. 82, 83]. У даному випадку, з точки зору керівництва організації, йшлося про те, що «наші залізниці влаштовані так, що служать переважно промисловим цілям північних областей, що провізна тарифікація ними розрахована на підтримку чужої та послаблення нашої південної промисловості..., що на Чорному морі немає технічно обладнаних портів..., що наші порти цілковито занедбані..., що торговельні угоди з іноземними державами, митні ставки на ввезення до нас іноземної продукції та наш вивіз до чужих країн не відповідають інтересам Півдня» [10, № 1, с. 12].

Особливо бізнесові кола регіону турбував саме останній факт. Так, Рада з'їздів наголошувала, що «Південь більше інших районів Росії стикається в торговельних зносинах з Європою», а тому обмеження в надходженні продукції з-за кордону (що мало місце завдяки високому миту, запровадженому в Російській імперії наприкінці XIX ст.) аж ніяк не відповідали інтересам підприємців та населення регіону в цілому.

Свідоцтвом цього може слугувати заява одеського товариства фабрикантів та заводчиків, яке в 1912 р. «рішуче наполягало на тому, щоб зроблені були полегшення для пільгового безмитного пропуску чавуну з-за кордону» [11, № 13, с. 29]. «Не може бути належного розвитку машинобудування там, де ціни на необхідний метал диктуються невеличкою групою», і коли «мито на іноземне залізо складає більше 90 % собівартості продукту», – зазначав з цього приводу журнал «Торгово-промышленный Юг» [11, № 19, с. 7]. За таких умов не дивно, що з розрахунку на одного мешканця імперії металевих виробів споживалося суттєво менше, ніж в інших країнах Європи та США. Зокрема, «споживання заліза» на одного мешканця сягало в царській Росії 1,2 пуда, тоді як в Німеччині це становило більше 8 пудів [1, № 51–52, с. 6492].

Подібної ж позиції підприємці південноукраїнських губерній дотримувалися і щодо існування високого мита на імпортне вугілля. Тож на початку 1913 р. нарада фабрикантів та заводчиків півдня Росії в Одесі ухвалила рішення «залучити міста, земства та громадські організації до пошуку засобів для усунення нестачі палива, а також створити комісію та доручити їй закупівлю палива в Англії» [12, с. 7]. Водночас до Державної думи надійшла заява 57 депутатів (в тому числі й від південноукраїнського регіону), які для врегулювання паливної кризи пропонували «відкрити тимчасово кордон для безмитного ввезення західноєвропейського вугілля» [12, с. 3]. Однак Рада з'їзду представників промисловості та торгівлі імперії в травні 1913 р., розглядаючи питання «про паливну кризу», ухвалила резолюцію, що «розв'язання кризи, яку переживаємо, можливо, не порушуючи засад митної охорони вітчизняного виробництва» [12, с. 6][1].

[1] Такі ж погляди сповідували і гірничопромисловці країни, адже їх прибутки багато в чому залежали саме від протекціоністської політики самодержавства. Недаремно голова ради «Продвугілля» на початку XX ст., звертаючись до уряду, наполягав, що «подальшому розвитку кам'яновугільної промисловості Росії слід допомагати шляхом заходів

Невдоволені митною політикою самодержавства були і судновласники Азово-Чорноморського басейну. Так, ледь не панічні настрої серед них викликало рішення царизму в 1910 р. знов запровадити мито (останнє було скасовано в 1898 р.) на імпортовані в Росію торговельні судна. Судно, яке «коштує за кордоном 100 тис. крб., у нас обійдеться близько 200 тис., – наголошували вони. – Це стане могутнім чинником швидкого занепаду торговельного флоту, який у нас зараз існує» [7, № 1, с. 3].

Варто також згадати, що біржові комітети південноукраїнських губерній пропонували в той час урядові «для врегулювання ринкових цін» зняти митний бар'єр на іноземний цемент і т. п. [11, № 2, с. 39].

Ще одним полем для суперечок між буржуазією українських губерній та ділками центральних районів імперії Романових виявилася банківсько-кредитна сфера. Адже представники великого бізнесу регіону вважали не нормальним, що «майже усі великі банківські заклади Півдня являли собою відділення петербурзьких банків, які отримують свої директиви зі столиці і які живуть життям центра, його потребами, його прагненнями, інколи діаметрально протилежними інтересам провінційної промисловості» [11, № 2, с. 13, 14]. При цьому часопис «Торгово-промышленный Юг» наголошував, що південні губернії «особливо потребують напливу іноземних капіталів, тому що природні багатства Півдня цілковито знекровлені відсутністю капіталів, яких «лінія» прямує на столиці» [11, № 4, с. 11][2]. В іншому матеріалі цього друкованого органу зазначалося, що «країна наша, без сумніву, потребує іноземних капіталів, тому що без них немає ніякої можливості організувати прибутковість наших природних багатств» [11, № 3, с. 18].

За таких поглядів не дивно, що підприємців регіону не влаштовував факт критичного ставлення до іноземних інвестицій, яке часто демонстрували як окремі впливові політики, так і деякі центральні друковані видання імперії. «Ми зустрічаємося з націоналістичною теорією, яка не бажає нічого отримати від «гнилого Заходу», – із роздратуванням писав на своїх сторінках журнал Ради з'їздів представників промисловості та торгівлі півдня Росії в 1912 р. [11, № 3, с. 53].

Таким чином, можна констатувати факт певного протиставлення інтересів підприємців регіону політиці імперського центру. Разом з тим зазначимо, що хоча інтереси та наміри різних груп буржуазії країни далеко не завжди збігалися, це все ж не ставало підставою для проявів з їх боку якихось автономістських прагнень на національному ґрунті. Адже в програмних заявах представників великого капіталу українських губерній, в тому числі й південного регіону, важко знайти положення та декларації, які можна було б трактувати саме таким чином.

Водночас слід згадати і про політичні уподобання підприємців регіону, їх ставлення до соціальної політики влади. Так, представники буржуазії південноукраїнських губерній значно ліберальніше ставилися до запровадження в імперії повноцінного робітничого законодавства, ніж це, приміром, демонстрували діячі великого бізнесу столиці. Зокрема, у той час як голова робітничої комісії Державної думи, член партії октябристів, барон Є. Є. Тізенгаузен виступав проти «розбещуючого впливу страхування на народну душу», і навіть звинувачував царський уряд «ледь не у прихованому прагненні знищити інститут власності», то, за сло-

---

державних, не вдаючись... до послаблення митного тарифу» [6, д. 281, л. 9]. У свою чергу, журнал «Горнозаводское дело» в 1914 р. писав: «Для надходження російського капіталу необхідно заступництво промисловості, яка народжується, і не треба думати, що ввізне мито суперечить громадському благу [2, № 26, с. 9202].

[2] Останнє визнавали і царські урядовці. «Столиці, як міфічний Мінотавр, за допомогою Державного банку пожирали російські капітали..., поглинаючи більшу частину провінційних вкладів, а іноді навіть всю суму їх», – зазначав у своїх спогадах К. Скальковський [8, с. 513, 514].

вами авторів журналу «Торгово-промышленный Юг», «у нас на Півдні законопроект (про страхування робітників. – *О. Ш.*) вітали з моменту виникнення ідеї про нього» [10, № 1, с. 33, 61]. І дійсно, на його підтримку висловлювалися і одеський біржовий комітет, і одеський комітет торгівлі та мануфактур, і одеське товариство фабрикантів та заводчиків.

Зазначимо також, що з вуст окремих діячів Ради з'їздів представників промисловості та торгівлі півдня Росії лунали досить-таки радикальні політичні заяви та заклики, яких зазвичай не можна було почути від представників інших галузевих та територіальних об'єднань підприємців імперії. Останнє яскраво продемонструвала дискусія, яка розгорнулася в 1912 р. на Раді з'їздів під час проведення в Російській імперії парламентських виборів.

Треба зазначити, що Рада з'їздів представників промисловості та торгівлі півдня Росії мала право висунути свого кандидата на виборах до Державної Ради імперії (всього відповідна квота для підприємців країни становила 12 осіб). З цього приводу, а також для розробки «самостійної платформи» з якою південні торговельно-промислові організації могли б виступити на наступних виборах членів Державної Ради, в Одесі 18 серпня 1912 р. відбулася спеціальна нарада. На ній були представлені: одеський біржовий комітет (секретар комітету Ф. К. Булатович), одеський комітет торгівлі і мануфактур (Г. М. Пекаторос), одеська купецька управа (Е. Г. Ройзман), єлісаветградський біржовий комітет (Н. Г. Рейберман), маріупольський біржовий комітет (П. П. Степанов), кременчуцький біржовий комітет (Л. С. Залкінд), херсонський біржовий комітет (О. І. Неймарк), а також деякі інші установи [11, № 18, с. 57].

На нараді представник одеського комітету торгівлі і мануфактур Г. М. Пекаторос і представник одеської купецької управи Е. Г. Ройзман вимагали від своїх колег «більш лівої програми з питань політичних» [11, № 18, с. 7]. Зокрема, Г. М. Пекаторос у своїй промові заявив, що «наш представник (у Держраді імперії. – *О. Ш.*) повинен добиватися безумовної гарантії свободи особи, свободи друку, союзів та зборів і т. ін., тому що без основних свобод жодна торгівля та промисловість розвиватися не може». «Ми знаємо, – наголошував він далі, – яке величезне зло завдають торгівлі і промисловості відомі обмеження національностей, обмеження освіти, пересування і т. ін. Тому торгівля і промисловість повинні послати такого представника, який буде боротися за зрівняння у правах всіх громадян; він повинен докласти всіх зусиль для вирішення «проклятих питань» [11, № 18, с. 59].

Проте А. К. Тімрот – в той час фактично єдиний кандидат на виборах до Держради від бізнес-кіл регіону (більше як дві третини усього числа виборщиків південних губерній висловилися на підтримку його кандидатури як енергійного та досвідченого діяча), заявив на нараді, що «не виступає... як політик, і не збирається виступати як такий, якщо буде обраний до Державної Ради». Пояснюючи свою позицію, А. К. Тімрот наголосив, що «стоїть на ґрунті політичного світогляду торговельно-промислового класу, політику та інтереси цього класу він і буде... представляти» [11, № 18, с. 63, 65]. Втім такі обережні заяви вищезгадані Г. М. Пекаторос та Е. Г. Ройзман знайшли «занадто правими», вимагаючи від свого кандидата на виборах більш детально висвітлити його політичну платформу.

Але більшого від А. Тімрота їм добитися так і не вдалося[3]. І це цілком зрозуміло. Адже лише в 1911 р. уряд, за наполяганням Руського товариства пароплавства та торгівлі (виконавчим директором якого був той самий А. Тімрот), збільшив щорічну допомогу цій судноплавній компанії з 666 до 933 тис. крб. [7, № 9, с. 123]. А тому виступати з промовами, які могли тільки викликати роздратуван-

[3] Виняток становила лише обережна згадка в промові А. Тімрота про «помилковий поділ численних народностей Росії на «своїх» та «чужих» [10, № 18, с. 63].

ня у Санкт-Петербурзі, А. Тімрот просто не міг, а скоріш за все, і не хотів. Останнє підтверджує той факт, що офіційний друкований орган Ради з'їздів представників промисловості та торгівлі півдня Росії в редакційній статті «Торговельно-промисловий клас и політика» поквапився відмежуватися від політичних вимог Г. Пекатороса та Е. Ройзмана. При цьому керівництво Ради з'їздів підкреслювало, що вищезгадані особи або вдалися до популізму, підігруючи, таким чином, настроям «широкої публіки», або висловлювали лише свою особисту точку зору, яка не відбивала інтересів та поглядів буржуазії півдня країни в цілому [11, № 18, с. 1–10].

Отже, Рада з'їздів представників промисловості та торгівлі регіону (як і інші галузеві об'єднання підприємців України) усіма силами намагалася триматися осторонь будь-яких політичних питань. Втім, щоб уникнути звинувачень з боку громадськості та ліберальної преси (газета «Киевская мысль» писала у 1912 р. про «убозтво політичної думки вітчизняної буржуазії»), редакція часопису «Торгово-промышленный Юг» все ж вважала за необхідне підкреслити, що аполітичність підприємців була багато в чому уявною. «Непомітно, здавалося б, не беручи участь у політиці, і на справді не висуваючи політичних діячів, він (торговельно-промисловий клас. – *О. Ш.*) все ж політику робить одним своїм посиленням та зміцненням», – виправдовувався журнал [11, № 18, с. 10, 12].

Врешті-решт, підприємці українських земель Російської імперії так і не змогли висунути скільки-небудь послідовну програму суто буржуазних реформ. І хоча початок XX ст. і позначився активізацією корпоративної діяльності представників капіталу українських губерній, їх намаганням більш рішучо відстоювати перед царизмом свої економічні інтереси, однак в Україні (як і в царській Росії в цілому) тоді так і не виникла потужна підприємницька верства, яка б стала рушійною силою модернізації суспільно-політичного життя, важливим чинником оновлення країни.

Бібліографічні посилання

1. Горнозаводское дело. – Харків, 1912.
2. Горнозаводское дело. – Харків, 1914.
3. **Загоруйко В. А.** Формування і крах державно-монополістичного капіталізму на Півдні України / В. А. Загоруйко // Укр. іст. журн. – 1972. – № 8. – С. 65–71.
4. **Лисяк-Рудницький І.** Історичні есе : в 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – К., 1994. – Т. 1.
5. **Реєнт О. П.** Україна соборна / О. П. Реєнт. – К., 2006.
6. Российский государственный исторический архив. – Ф. 32. Совет съездов представителей промышленности и торговли, оп. 1.
7. Русское судоходство. – СПб., 1911.
8. **Скальковский К. Н.** Наши государственные и общественные деятели / К. Н. Скальковский. – СПб., 1890.
9. **Слабченко М.** Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны / М. Слабченко. – Одесса, 1923. – Ч. І. – Т. 3.
10. Торгово-промышленный Юг. – Одеса, 1911.
11. Торгово-промышленный Юг. – Одеса, 1912.
12. Труды XXXVIII съезда горнопромышленников Юга России. Ноябрь–декабрь 1913 г. – Х., 1914. – Т. II.
13. **Турченко Ф. Г.** Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.) : історичні нариси / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. – К., 2003.
14. **Янжул И.** Часы досуга / И. Янжул. – М., 1896.

Надійшла до редколегії: 29.12.2012

УДК 94: 329.7 (477.7) "19"

Є. П. Назарова

Запорізький національний університет

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ПОАЛЕЙ-ЦІОН НА ПІВДНІ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ XX ст.

Проаналізовано процес становлення місцевих організацій Поалей-Ціон на Півдні України на початку XX ст. Висвітлено основні тенденції розвитку цієї суспільно-політичної сили у регіоні. Охарактеризовано політичну діяльність членів Поалей-Ціон на території Півдня України початку XX ст.

Ключові слова: рух, партія, революція, агітація.

Проанализирован процесс создания местных организаций Поалей-Цион на Юге Украины в начале XX в. Описаны основные тенденции развития этой общественно-политической силы в регионе. Охарактеризована политическая деятельность членов Поалей-Цион на территории Юга Украины начала XX в.

Ключевые слова: движение, партия, революция, агитация.

The process to establish of local organizations of Poaley-Sion in the South of Ukraine at the beginning of the 20th century has been analyzed. The main trends of developing of this force in the region have been described. The political activity of Poaley-Sion on the territory of the South of Ukraine at the beginning of the 20th century have been characterized.

Key words: a movement, a political party, a revolution, an agitation.

На початку XX ст. Південь був одним з найбільш строкатих за своїм національним складом регіоном України. Напередодні Першої світової війни українці були найчисленнішою етнічною групою Півдня (56,7 % від загальної кількості населення регіону на 1914 р.). Другою за чисельністю групою були росіяни (21,2 %). А третє місце за чисельністю у складі населення регіону займали євреї (7,4 %) [30, с. 20]. Євреї були другою за чисельністю групою населення міст Півдня. Серед міст регіону численними були єврейські громади Одеси, Катеринослава, Миколаєва, Олександрівська, Херсона [10, с. 232]. Так, на 1897 р. серед населення Одеси євреїв було 35,1%, Катеринослава – 35 %, Херсона – 30 % [23, с. 124].

Єврейське населення Півдня України брало активну участь у суспільно-політичному житті регіону, де діяли різноманітні єврейські політичні сили. Зокрема, на Півдні України вели активну політичну роботу члени партії Поалей-Ціон, діяльність якої у регіоні на початку XX ст. залишається значною мірою поза увагою дослідників.

Історія Поалей-Ціон на Півдні України аналізувалася як у роботах, присвячених єврейському національному руху в Російській імперії на початку XX ст., так і в окремих дослідженнях політичної історії Півдня України. Діяльність цієї політичної партії у регіоні частково висвітлена в узагальнюючому дослідженні Н. Бухбиндера, в рамках якого проаналізовано єврейський робітничий рух початку XX ст. [2]. Окремі питання історії південноукраїнських організацій Поалей-Ціон висвітлили у своїх нарисах з історії цієї політичної сили С. Ківін і Б. Борохов [1; 15]. Історії цієї єврейської партії на Півдні України торкався О. Найман, аналізуючи діяльність єврейських суспільно-політичних сил в Україні на початку XX ст. [20]. В. Корольов, досліджуючи політичні партії Таврійської губернії початку XX ст., висвітлює і питання діяльності Поалей-Ціон [16–18]. Проблеми політичної роботи цієї партії у Криму торкався і О. Найман, досліджуючи місце-

© Є. П. Назарова, 2013

ві осередки єврейських партій на початку XX ст. [21]. Таким чином, на сьогодні відсутнє окреме спеціальне дослідження Поалей-Ціон на Півдні України початку XX ст.

Метою нашої статті є аналіз основних напрямів діяльності Поалей-Ціон у південноукраїнському регіоні у період 1900 р. – лютий 1917 р. Під Півднем України ми розуміємо масив земель, який до 1917 р. включав Катеринославську, Херсонську і Таврійську губернії (з Кримом).

Слід зазначити, що партія Поалей-Ціон виникла як рух Поалей-Ціон («Трудящі Сіону») у складі Всесвітньої сіоністської організації [20, с. 39]. Партосередки спочатку не були пов'язані між собою, маючи різні програми та напрями роботи. Внаслідок кропіткої організаційної роботи поступово виникли порайонні центри: у Катеринославі, а пізніше в Одесі [2, с. 342; 14, с. 103]. Так, у 1900–1901 рр. у Катеринославі під впливом агітації Б. Борохова і публіциста Шимойні (Ш. Добіна) утворився перший осередок Поалей-Ціон майже із 100 чол. [19, с. 202]. Протягом 1901–1902 рр. виникла організація Поалей-Ціон у Одесі. А в 1904 р. партійці вже видавали свою газету у місті «Сионистская рабочая хроника» [1, с. 6–7].

У Криму перша організація Поалей-Ціон, що була підлегла центру партії у Катеринославі, створена у Сімферополі на початку 1901 р. У квітні 1905 р. парторганізації Таврійської губернії об'єдналися у Кримський союз Поалей-Ціон [20, с. 39; 17, с. 12]. А в 1906–1907 рр. у губернії велася агітаційна робота партій, зокрема шляхом поширення журналу Кримського союзу Поалей-Ціон «Молот», який видавався в типографії В. Сапіро [5, л. 1].

Всередині політичної сили існувало кілька течій. У 1904 р. прихильники ідеї створення єврейської держави на території Уганди об'єдналися на з'їзді в Одесі і створили Сіоністсько-соціалістичну робітничу партію (далі – ССРП) [2, с. 343; 1, с. 8]. Внаслідок внутріпартійного розколу осередки нової партії утворилися у Катеринославі, Верхньодніпровську на Катеринославщині, Миколаєві, Єлисаветграді на Херсонщині [2, с. 345]. У період російської революції 1905–1907 рр. сіоністи-соціалісти діяли в Одесі [22], Херсоні, Сімферополі [12] і Великому Токмаці (Таврійська губ.) [32; 4, л. 24, 26, 28].

У 1905 р. учасники руху Поалей-Ціон на конференції в Цюриху утворили партію Поалей-Ціон, всередині якої існувала течія прихильників ідеї єврейської національно-територіальної автономії (Сейму). Останні залишили Поалей-Ціон після партконференції 1905 р. у Бердичеві і створили Єврейську соціалістичну робітничу партію (далі – СЄРП) [1, с. 8]. На думку серповців, Росія мала стати федерацією, де кожна нація створила б свій «сейм», що вирішував усі внутрішні проблеми народу [14, с. 99].

Після виходу сеймовців з Поалей-Ціон, партійці на чолі з Б. Бороховим у лютому 1906 р. скликали Всеросійську конференцію Поалей-Ціон в Полтаві, де затвердили назву своєї партії – Єврейська соціал-демократична робітнича партія Поалей-Ціон [1, с. 8]. Її програмові засади були розроблені наприкінці 1906 р. на конференціях у Сімферополі і Константинограді [15, с. 36]. Одним з основних лозунгів Поалей-Ціон стала вимога територіальної автономії для євреїв на демократичних засадах у Палестині [24, с. 462].

Внутріпартійний розкол зачепив і місцеві осередки Поалей-Ціон. 1906 р. парторганізація Бердянська розпалася на групу сеймовців і їх противників [11]. Схожі процеси відбулися у Мелітополі і Сімферополі [21, с. 39]. Після розколу 1906 р. організація Сімферополя, що мала функції районного комітету партії, була дуже дезорганізована, хоч і зберегла більшість своїх членів [29, л. 61]. У регіоні відбувався активний процес формування парторганізацій СЄРП. Так, наприкінці 1905 р. осередки СЄРП діяли в Сімферополі, Феодосії, Севастополі, Мелітополі, Євпаторії і Керчі Таврійської губернії [16, с. 10; 13, с. 73]. А у 1906 р. гуртки й організації СЄРП Таврії утворили губернську організацію з комітетом у Сімферополі (голова Л. Абрам) [17, с. 16].

Стосунки між СЕРП і Поалей-Ціон були досить складними. Так, у Севастополі члени Поалей-Ціон після розколу не могли поділити спільне майно з сеймовцями, які відмовилися вести переговори з ними, бо не вважали Поалей-Ціон ані організацією, ані партією [29, л. 61 об.].

Інакше склалися відносини Поалей-Ціон з іншими соціалістичними партіями, організації яких діяли у південноукраїнському регіоні. Поалей-ціоністам у 1906–1907 рр. у Криму вдалося налагодити контакти з російськими соціалістами і Бундом. Так, 1906 р. в Ялті члени Поалей-Ціон проводили читання рефератів. Опонентами під час реферату «Філософія єврейської історії» стали місцеві есдеки і есери. В Керчі партійці організували дискусію з Бундом про національне питання [29, л. 61 об.].

Початок реакції призвів до певного згасання активності місцевих організацій Поалей-Ціон, але в кінці 1909 р. частково пожвавилася робота тимчасового південно-західного Бюро Поалей-Ціон в Одесі. Основна увага приділялась організаційній роботі. Було налагоджено зв'язки з парторганізаціями і окремими партійцями в Акермані, Кам'янець-Подільському, Кишиневі, Пінську, Полтаві, Сімферополі, Відні тощо. До тимчасового органу входили І., М., Л. і Р. Розенберг, А. Аронов (голова) і Ф. Менчковський, який на запрошення читав реферати в інших містах, сприяючи цим налагодженню партконтактів. На початку 1909 р. члени Поалей-Ціон створили три гуртки з читання партлітератури в Акермані, де працювали лекторами. Взимку 1909–1910 рр. робота партії у регіоні послабилася [26, л. 8, 13, 101; 25, л. 2, 62 об., 78, 101, 194]. Ймовірно, в 1910–1911 рр. в Одесі, Акермані, Сімферополі діяли партосередки чи жили партійці, бо у цей час орган Поалей-Ціон «Информационный Листок» отримував кошти з Півдня України лише з цих міст [26, л. 5; 31, л. 17, 18]. Отже, у роки реакції розпочинається поступове згасання Поалей-Ціон як політичного руху.

1913 р. у Катеринославі діяв гурток осіб, близьких за поглядами до Поалей-Ціон, які вели агітаційну роботу серед місцевого єврейського заводського пролетаріату. Членами гуртка були студент Майзон, учитель Абрам, екстерн Хаїм та ін. [27, л. 3]. Партгрупа з 25 осіб діяла у місті і напередодні Першої світової війни [3, с. 121]. В жовтні 1913 р., за даними поліції, в Маріуполі Катеринославщини також існувала парторганізація Поалей-Ціон [27, л. 115]. А у Таврії на початку 1914 р. поліція не виявила діяльності єврейських соціалістів, окремі представники єврейської молоді збирали кошти для Поалей-Ціон [9, л. 67]. За даними місцевої поліції, у січні 1914 р. у Севастополі жили партійці, що фінансово підтримували партію і листувалися з колегами у Сімферополі і Керчі [28, л. 4].

У роки світової війни Поалей-Ціон не проявляла активності в регіоні. Деякі партійці мешкали на Катеринославщині. В травні 1915 р. поліція під час ліквідації Варшавського комітету Поалей-Ціон знайшла листування з С. Штримерамн і Х. Кацом, які жили у Катеринославській губернії [28, л. 104]. В 1915 р. на Херсонщині теж мешкали окремі партійці [7, л. 1; 6, л. 1–23]. За відомим херсонським діячем Поалей-Ціон А. Речицьким поліція вела постійне стеження, але не виявила протиправних дій [8, л. 27].

Таким чином, на початку XX ст. у південноукраїнському регіоні з окремих розрізнених груп і гуртків сформувалася мережа організацій Поалей-Ціон. У середині цієї політичної сили існувало кілька ідейних течій. Внаслідок внутріпартійних протиріч, які торкнулися і південноукраїнських організацій Поалей-Ціон, виникли ССРП і СЄРП, осередки яких також були представлені на Півдні України. Пік активності Поалей-Ціон припадає на період революції 1905–1907 рр. У постреволюційний період політична робота партії у регіоні поступово сходить нанівець і практично повністю припиняється у роки Першої світової війни. Основними напрямами роботи членів Поалей-Ціон на Півдні початку XX ст. були організаційний, агітаційно-пропагандистський і видавничий.

Бібліографічні посилання

1. **Борохов Б.** К истории Поалей-ционизма / Б. Борохов // Из истории партии. – Вып. 1. – М., 1924. – С. 5–19.
2. **Бухбиндер Н. А.** История еврейского рабочего движения в России. По неизданным архивным материалам / Н. А. Бухбиндер. – Л., 1925.
3. **Быстряков А. Г.** Очерки истории сионистского движения в Екатеринославе / А. Г. Быстряков. – Д., 2008.
4. Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ). – Ф. 102, Особый отдел, оп. 1906 г., д. 20, ч. 13.
5. ГАРФ. – Ф. 102, Особый отдел, оп. 1912 г., д. 55, ч. 75 л. Б.
6. ГАРФ. – Ф. 102, Особый отдел, оп. 1915 г., д. 22, ч. 8 л. В.
7. ГАРФ. – Ф. 102, Особый отдел, оп. 1915 г., д. 22, ч. 89 л. В.
8. ГАРФ. – Ф. 102, Особый отдел, оп. 1915 г., д. 167, ч. 89.
9. ГАРФ. – Ф. 270, оп. 1, д. 61.
10. **Гриневич Е.** Херсонская губерния на страницах еврейской периодической печати (конец XIX – нач. XX вв.) / Е. Гриневич // Восьмі Запорізькі єврейські читання. – Запоріжжя, 2004. – С. 224–231.
11. Еврейская рабочая хроника (Полтава). – 1906. – 23 апреля.
12. Еврейский голос (Одесса). – 1906. – 8 декабря.
13. Евсеев Е. С. Из истории сионизма в царской России / Е. С. Евсеев // Вопросы истории. – 1973. – № 5. – С. 59–78.
14. Єврейські політичні партії і рухи в Україні в кінці XIX – XX століття. Документи і матеріали. – К., 2002. – 280 с.
15. **Кивин С.** У колыбели партии / С. Кивин // Из истории партии. – Вып. 1. – М., 1924. – С. 20–38.
16. **Королев В. И.** Бунт на коленях (Политические партии в Таврической губернии 1905–1907 гг.) / В. И. Королев. – Симферополь, 1993.
17. **Королев В. И.** Возникновение политических партий в Таврической губернии / В. И. Королев. – Симферополь, 1993.
18. **Королев В. И.** Крым и Северная Таврия в 1907–1917 гг. Страницы политической истории / В. И. Королев. – Симферополь, 1995.
19. **Маор И.** Сионистское движение в России (авторизированный сокращенный перевод с иврита) / И. Моар. – Иерусалим, 1977.
20. **Найман О.** Формування ідейно-політичних засад єврейських партій та угруповань України на початку XX століття / О. Найман // Відродження. Часопис з питань культури та освіти нац. меншин України. – 1998. – № 6. – С. 39–44.
21. **Найман О.** Єврейські партії в Криму на початку XX століття / О. Найман // Запорож. еврейские чтения. – Вып. 3. – Запорожье, 1999. – С. 38–41.
22. Одесские новости (Одесса). – 1906. – 28 октября.
23. **Погребінська І. М.** Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / І. М. Погребінська // Український істор. журнал. – 1996. – № 4. – С. 124–132.
24. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М., 1996.
25. Российский государственный архив общественно-политической истории (далее – РГАОПИ), Ф. 272, Оп. 1, д. 552.
26. РГАОПИ. – Ф. 272, оп. 1, д. 553.
27. РГАОПИ. – Ф. 272, оп. 1, д. 555.
28. РГАОПИ. – Ф. 272, оп. 1, д. 557.
29. РГАОПИ. – Ф. 272, оп. 1, д. 595.
30. **Турченко Г. Ф.** Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.) / Г. Ф. Турченко. – Запоріжжя, 2005.
31. Центральний державний історичний архів у м. Києві. – Ф. 268, оп. 2, спр. 122.
32. Юг (Херсон). – 1905. – 20 ноября.

Надійшла до редколегії: 03.12.2012

УДК 94 (477.63) «1911/1915»

Л. М. Лучка

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КОЛО ЧИТАЦЬКИХ ІНТЕРЕСІВ КАТЕРИНОСЛАВСЬКИХ ПРОСВІТЯН НА ПОЧАТКУ XX сторіччя

Досліджено читацькі інтереси катеринославських просвітян шляхом аналізу читацьких формулярів бібліотеки товариства. Виявлено напрямки читання україознавчих видань та рівень активності різних соціальних груп. Проаналізовано тематико-кількісний склад фондових зібрань відповідно до читацьких запитів.

Ключові слова: Катеринославська «Просвіта», читацькі інтереси, фонди, українські видання.

Исследованы читательские интересы членов Екатеринославского общества «Просвита» путем анализа читательских формуляров. Выявлены направления в чтении украинских изданий и уровни активности разных социальных групп. Проанализирован тематико-количественный состав фонда за читательскими запросами.

Ключевые слова: Екатеринославская «Просвита», читательские интересы, фонды, украинские издания.

The article reviews readers' interests of Yekaterinoslav cultural and educational workers by analyzing reader's cards of «Prosvita» library. Trends in reading of Ukrainian editions and activity levels of different social groups are shown. Thematic and quantitative composition of library holdings according to readers' demand is analyzed.

Key words: Yekaterinoslav «Prosvita», readers' interests, holdings, Ukrainian editions.

Однією з умов розвитку особистості, її культури та поглиблення знань є читання. На читання впливають економічні та соціокультурні умови розвитку, стан видавничої справи, рівень освіти населення певного регіону. Дослідження українського бібліотекознавства вимагає вивчення читачів бібліотек різного підпорядкування та читання як важливої складової культурно-освітнього простору Катеринославщини. Бібліотечне читачезнавство складається з історії, теорії, методики вивчення читачів бібліотек, факторів, що сприяють розвитку читацьких інтересів різних соціальних верств населення, шляхів активізації читацької діяльності. Формування образу читача дозволяє визначити читацькі інтереси, потреби та мотивації кола читання. Темі українського читачезнавства присвячено монографію та цілий ряд сучасних досліджень професора Т. В. Новальської [13; 14]. Дана стаття є регіональним дослідженням процесу читання та вивчення провінційного читача, зокрема художніх інтересів членів Катеринославського літературно-артистичного товариства «Просвіта», що діяло в губернії на початку XX ст.

Цікавою сторінкою вивчення українського читача є початок XX століття, коли читання посідало певне місце у громадському житті та суспільно-політичному русі. У цей період збирався та опрацьовувався матеріал з вивчення читачів бібліотек, розглядалися історичні передумови його формування. Завдання осередку відповідали процесу формування та розвитку української ідеї, громадського пробудження на початку XX ст. Значний внесок у просвітницьку діяльність краю зробили бібліотеки, що зберігали українські твори культурно-мистецьких діячів XIX – початку XX ст. Використовуючи аналіз першоджерел, ми маємо уявлення про задоволення потреб членів товариства у літературі різних типів і видів та незадовільний читацький попит на українські видання.

Ідея заснувати «Просвіту» в Катеринославі виникла у місцевих українських інтелігентів, які мріяли розпочати просвітню діяльність серед мешканців губер-

© Л. М. Лучка, 2013

нії. У 1905 р. губернатор О. Нейгардт затвердив статут нового товариства, мета якого полягала у сприянні духовному розвитку українського народу шляхом розповсюдження національної літератури та мистецтва. Дозвіл на відкриття бібліотеки Катеринославської «Просвіти» був виданий адміністрацією міста у 1908 р. В обов'язки створеної бібліотечної секції входило упорядкування бібліотечних справ, комплектування фондів та допомога завідувачу у вирішенні назрілих проблем. За відсутності приміщення відкриття бібліотеки не відбулося [10, с. 19].

У 1913 р. в Англійському клубі відбулися загальні збори товариства, присвячені бібліотечній справі. Рада осередку виділила 150 крб на придбання книжок, розглянула бібліотечний статут та обрала відповідального за бібліотечні справи. Відкриття відбулося у вересні 1913 р. за адресою: вул. Козача, буд. 56. Бібліотека розміщувалася у двох кімнатах [12, с. 173]. Бібліотекарем було обрано П. А. Щукіна (1891–1921), активного просвітянина, літературознавця та видавця, члена багатьох українських організацій. З 1912 р. він працював у Катеринославській «Просвіті», з 1915 р. брав участь у підпільній діяльності катеринославської організації УСДРП, за що неодноразово був заарештований поліцією та засуджений на каторгу. У 1921 р. за рішенням Катеринославського губчека П. А. Щукін був розстріляний за участь у підготовці повстання в Україні [15, с. 497–500].

Допомагали П. А. Щукіну члени бібліотечної комісії Г. О. Авдієнко, О. Д. Бевзенко, О. О. Борщевська, Й. Л. Гусак, Б. І. Усик-Базилевський та К. Є. Шипота [4, арк. 33]. Бібліотека обслуговувала читачів згідно до «Правил користування книгами». Кожний член товариства мав право отримати дві книги на 10 днів та один журнал на п'ять днів. За загублені книжки читачі сплачували грішми, за кожний прострочений день стягувався штраф у розмірі 3 коп. за одне видання, які потім використовувалися для поповнення фондів та вирішення бібліотечних проблем. Нові книги з метою збереження перед тим, як видавати читачеві, переплітали. Недбайливий читач позбавлявся права користування бібліотекою [10, с. 48–49]. Бібліотека працювала у будні: з 6 до 21 години, у недільні та святкові дні ще й з 12 до 15 години. За потребою відвідувачів читальня працювала до 10 години вечора [8, с. 140–141]. Завідувача бібліотеки хвилювали й питання залучення до бібліотечного осередку більшої кількості членів товариства та інших мешканців Катеринослава, яка, на жаль, не зростала. На його думку, причина полягала у невеликих за обсягом та небагатих за змістом фондах. Для вирішення цієї проблеми запропоновано ввести для читачів додаткову плату у розмірі 25 коп. на потреби бібліотеки [11, с. 21].

За складом та змістом просвітянська бібліотека імені Т. Г. Шевченка була цінним зібранням українських видань XIX – початку XX ст. У 1911 р. у Катеринославі існувало «Українське видавництво», яке друкувало та розповсюджувало українську літературу в цензурних умовах [2, с. 190]. У 1913 р. у Катеринославі відкрито українську книгарню «Слово», яка розміщувалася по вул. Поліцейській, буд. 36. Книгарня замовляла українські книжки, передплачувала українські газети та журнали, мала портрети українських письменників та діячів. Книгарня пропонувала бібліотекам дешеві книжки для дітей – казки І. Франка, Г. Павловича та ін. Зазначимо, що ціна однієї книжечки становила одну копійку [6, с. 327].

Просвітяни самі знайомилися та пропагували творчість українських письменників, художників шляхом організації виставок за їх творами. Цікавими й потрібними для читацького кола сільського населення були окремі виставки популярних книжок українською мовою з медицини, ветеринарії та сільського господарства [7, с. 92]. З метою залучення населення до читання українських видань «Просвіта» проводила різні заходи, зокрема товариство започаткувало нагороди за українські книжки, представлені на виставках. Для популяризації української спадщини члени громади організовували вечори української пісні, музики й поезії, цікавими були лекції з українознавства, що відбувалися в Аудиторії народних

читань. Бібліотека інформувала просвітян про нові українські часописи, художню літературу та популярні видання. Крім того, інтерес катеринославської громадськості викликала українська творчість з метою підвищення рівня самоосвіти.

За змістом бібліотечні фонди були різногалузевими: історія, література, критика, мистецтво, медицина, педагогіка. Проведений аналіз першоджерел виявив різнотематичну читацьку спрямованість. Цінність фондових зібрань становили історико-літературні та художні видання, які складали вагомий відсоток. На початок заснування бібліотека налічувала 256 книг, які поділялися на три відділи. Найбільшим за обсягом був белетристичний відділ у кількості 174 видань. Критична, публіцистична, біографічна література налічувала 50 книг. До невеликого відділу, який містив історичну, географічну літературу, належали 35 примірників [10, с. 20].

За перший рік існування бібліотека обслуговувала 35 читачів, які отримали 327 книг. Провідне місце у читанні на початку XX ст. належало художній літературі (245 книжок). Увагу катеринославських діячів привертали книги українських письменників: Б. Грінченка (33 рази), І. Нечуя-Левицького (23 рази), В. Винниченка (23 рази), І. Франка (22 рази), М. Коцюбинського (12 разів), С. Єфремова, М. Драгоманова (6 разів), М. Грушевського (7 разів). Аналіз виявив, що члени товариства значну увагу приділяли читанню історичної літератури. Вони цікавилися творами М. Аркаса, В. Антоновича, М. Дорошенка, П. Чижевського, Д. Яворницького. Літературний відділ містив книжки біографічного змісту та науково-популярні видання. Перше місце посідали автори: М. Биков, С. Єфремов (10 книг), М. Комаров, О. Новицький, М. Плевако, М. Сумцов. Читачів товариства цікавила література, присвячена українському мистецтву, фольклору, розвитку освіти та медицини [5, арк. 1–11]. Зазначені автори викликали інтерес у діячів та отримували високу оцінку творчості. Незначний відсоток складав попит на твори М. Вороного, П. Мирного, Г. Сковороди, В. Стефаника, Ю. Федьковича.

У 1914 р. з метою підвищення національної свідомості бібліотечна комісія за власні кошти купувала найбільш необхідні та цікаві видання, розпочата робота зі складання зразкового каталогу для народних бібліотек, яку припинили у зв'язку з початком Першої світової війни. Читальня просвітянської бібліотеки передплачувала країнознавчу літературу: «Народы и области», «Украинское обозрение», білоруську газету «Наша ніва». У 1915 р. бібліотечний фонд «Просвіти» налічував 361 книгу. Багатожанровою літературою поповнювали фонд художніх видань у кількості 192 прим., відділ літературознавства та біографій зріс на 64 книги, історико-географічний відділ отримав 45 прим. [11, с. 5].

Для навчання дітей-членів товариства бібліотека мала підручники й навчальні посібники з математики, географії, історії, мовознавства, читання, фонд яких представлений 18 назвами (Русова С. «Український буквар», «Початкова географія», Хуторний (Т. Лубенець) «Читанка», Базилевич О. «Рідна мова» та інші). Інформація про їх надходження надавалася читачам у вигляді виставок. За допомогою фондів дитячої літератури катеринославські діячі пропагували українські твори для молодого населення, заохочували дітей до читання. Катеринославські мешканці мали потребу до читання української літератури, що зумовило зростання читацьких запитів на ці видання. Закономірним є зростання кількісних показників читачів (58 осіб) та книговидачі (948 книг). Серед читачів-просвітян користувались попитом книги, які висвітлювали проблеми українського народу, привертали увагу до розвитку української культури в цілому. Катеринославські діячі знайомились з виданнями місцевих культурно-освітніх діячів М. Сумцова, М. Бикова, Д. Мордовця, Д. Яворницького, М. Комарова, що були небайдужими до української мови [3, арк. 8–12].

На початку XX ст. населення Катеринославщини цікавило суспільно-політичне та культурне життя, зокрема українське питання, розвиток української

літератури, мови та мистецтва. Це пояснює підвищення уваги катеринославських просвітян до українських журналів й часописів, на сторінках яких активно обговорювались назрілі питання. Члени товариства постійно працювали з періодичними виданнями, кількість яких становила у 1915 р. 11 назв. Їх придбання було не регулярною справою, а мало спорадичний характер. Серед них: «Літературно-науковий вісник» вміщував поезію, новели, драми, мемуари, наукові статті, огляди суспільно-політичного життя України та Росії. Журнал «Світло» був одним з перших україномовних педагогічних журналів, який ставив за мету розробку питань шкільного, позашкільного та сімейного виховання українського народу. Бібліотека мала літературно-науковий, громадський та економічний місячник «Українська хата». Журнал був спрямований на відродження української нації і складався з шести відділів.

Члени «Просвіти» користувалися російськомовним журналом «Украинская жизнь», заснованим у Москві в 1912 р. українцями. За тематикою видання належало до науково-літературного та громадсько-політичного типу часописів. До читальні товариства надходили випуски українського літературно-мистецького місячника «Сяйво» та журнал «Дзвін», який розкривав питання літератури, науки та громадського життя з марксистських позицій. За 1913–1914 рр. до фондів Катеринославської «Просвіти» потрапив львівський журнал «Ілюстрована Україна» та «Основа», перше вагоме східноукраїнське літературно-наукове та суспільно-політичне видання [3, арк. 86–88].

Місцеву пресу репрезентував краєзнавчий журнал «Дніпрові хвилі», який обстоював інтереси місцевої української громади та приватних товариств, виступав на захист українства. Завдяки співробітникам – видатним діячам М. Бикову, Д. Дорошенку, А. Кащенку, К. Коржу, К. Котову, І. Нечуй-Левицькому, Я. Новицькому, Т. Романченку, С. Русовій, Д. Яворницькому журнал був популярним серед широких верств населення. У 1909 р. члени «Просвіти» користувалися політичною, економічною та літературною газетою «Рада» (Київ). Посаду першого редактора обіймав Б. Грінченко, організатором та керівником часопису був М. Грушевський. Газета відстоювала національно-культурні потреби українського народу, увагу приділяла проблемам розвитку школи, освіти, преси та мистецтва, рецензувала нові твори українського письменства [9, с. 80–87].

Читацькі формуляри членів товариства містять інформацію про читання зарубіжної літератури: художні твори англійських, американських, польських письменників XVIII – початку XX ст. (К. Гамсун «Пан», К. Гольдоні «Мірандоліна», Т. Еж «Вдосвіта», Е. Ожешко «Хам», Е. Сінклер, У. Шекспір «Гамлет», «Король Лір», Ф. Шіллер «Орлеанська Діва», Г. Ібсен та інші). Для дітей «Просвіта» пропонувала видання Г. Гауптмана «Перед сходом сонця», В. Гауфа «Казки», Р. Кіплінга «Казки», Д. Свіфта «Пригоди Гуллівера», М. Твена. Катеринославські читачі звертались до педагогічних творів М. Драгоманова, П. Чижевського, Є. Кросбі, Л. Толстого, Т. Г. Шевченка та літератури про нього [5, арк. 1–12].

Створивши фонди, члени «Просвіти» самі користувалися літературою та надавали можливість іншим мешканцям губернії знайомитись з новими українськими іменами, творчістю молодих письменників та поширювали українське слово. Читачами Катеринославської «Просвіти» були члени товариства. Кількість відвідувачів та книговидача фіксувалися в окремому журналі. У 1913–1914 роки до бібліотеки звернулися 87 осіб, які прочитали понад 2000 книг та періодичних видань. Найбільшу читацьку аудиторію складали працівники Катерининської залізниці (17 читачів) та літератори, видавці, культурно-освітні діячі (18 читачів). Бібліотеку відвідували вчителі (7 осіб), державні службовці (5 осіб), споживачі та кооператори (4 особи), медичні працівники (3 особи), заводські працівники (3 особи), юристи, інженери. Більшість читачів складали чоловіки.

Треба зауважити, що жінки-Катеринослава брали активну участь у діяльності «Просвіти». За інформацією журналу читачів, відомі прізвища 12 жінок, які часто зверталися до україномовної бібліотеки. Серед них: Г. Г. Касьяненко, письменниця, перекладачка, педагог (85 книг); В. П. Труба, домогосподарка, дружина місцевого просвітянина І. М. Труби; О. А. Дорожинська, педагог (80 книг); В. Ю. Ярошевська (46 книг), К. С. Ламм, працівник катеринославської книгарні (25 книг); А. П. Пінчук, дружина активного діяча «Просвіти» (22 книги); Є. С. Павловська, медичний працівник (22 книги) [10, с. 6–7].

Осередок обслуговував як окремих читачів, так і родини просвітян: Пінчуків (166 книг), братів Луценків (151 книга), сестер Гаркавцевих. У 1913–1914 рр. найчастіше зверталися до бібліотеки та читальні члени бібліотечної комісії товариства, працівники Катеринінської залізниці: Й. Л. Гусак, читацький формуляр якого містив 101 видання; М. К. Пінчук опрацював 117 книг; Б. М. Миколенко прочитав 90 книг. Працівник губернської земської лікарні В. І. Стельмах замовив 60 книг, видавець та літератор І. І. Ковалів отримав 58 видань. Визначну роль у діяльності бібліотеки зіграв писар Катеринославської «Просвіти» Б. І. Усик-Базилевський. Як активний читач він прочитав 99 книг, крім того, опікувався бібліотечними проблемами, поповнюючи зібрання дарунками [3].

Аналіз читацьких формулярів дав змогу виявити читачів, що прочитали одну або декілька книжок (М. М. Нечипоренко, П. Я. Рибалка, А. Топчий, А. І. Щербатюк). Серед читачів бібліотеки траплялися діячі, які не дотримувались бібліотечних правил. Так, працівник Катеринінської залізниці О. О. Реков прочитав чотири книги та кожний раз повертав їх несвоєчасно, про що свідчить відмітка про штраф. Кількість відвідувань бібліотеки становила 1–2 рази на місяць. Кожний читач, який звертався до бібліотечного зібрання товариства, мав право отримати три книги за один раз. Підвищеним попитом користувалася українська художня література. У цей період у Російській імперії друковані каталоги рекомендованої для читання літератури містили переліки українських видань, серед яких перші місця посідали Марко Вовчок, Т. Г. Шевченко, І. П. Котляревський та М. М. Коцюбинський [16, с. 39–40]. Просвітянська бібліотека мала твори М. П. Старицького та І. Я. Франка, які користувалися підвищеним читацьким попитом. Це є підтвердженням того, що катеринославські просвітяни мали можливість знайомитися з творчістю українських письменників.

На сторінках журналу читачів часто зустрічаються твори П. Куліша «Чорна рада», І. Липи, І. Нечуя-Левицького, І. Франка «Зібрання творів у 3 т.», «Мойсей», «Захар Беркут», Т. Г. Шевченка [3, арк. 13, 53]. Серед історичних видань популярністю користувались твори В. Антоновича, М. Драгоманова, О. Єфименка, А. Кащенка, М. Костомарова, Д. Марковича. Члени товариства запитували українські літературні збірники та альманахи історичного змісту: «Весь світ в українській справі», «Славні побратими», «Руська письменність», «Кобза й кобзарі» [1, с. 345].

Таким чином, з метою задоволення читацьких інтересів просвітяни звертались до книжкових та періодичних видань. Читацьку увагу привертала наукова, навчальна, науково-популярна та художня література. Коло читацьких інтересів відзеркалювали запити різногалузевої тематики.

Аналіз проблеми показав, що читацькі інтереси просвітян та коло їх читання формувалися під впливом суспільно-політичних, економічних та культурно-освітніх умов розвитку губернії Російської імперії. У процесі дослідження вивчався читацький запит на україномовні видання діячів літературно-артистичного товариства «Просвіта» у Катеринославі на початку XX ст. Читання розглядалось у структурі дозвілля та духовних потреб мешканців губернії. Опрацьований матеріал дозволив виявити умови діяльності читацького осередку просвітян, визначити місце та роль україномовних видань у підвищенні культурно-освітнього рівня на-

селення Катеринославщини на початку XX ст. Шляхом читання формувалась національна свідомість та поширювалась грамотність серед різних соціальних груп населення, підвищувався загальнокультурний та професійний рівень мешканців.

Бібліографічні посилання

1. Бібліотека-читальня «Просвіти» // Дніпрові хвилі. – 1913. – № 23–24. – С. 345.

2. **Дей А. И.** Издательства украинской книги в XIX – начале XX в. / А. И. Дей // Книга. Исследования и материалы : сб. / ред. кол. Н. М. Сикорский, А. И. Дей [и др.]. – М., 1965. – Сб. 10. – С. 183–191.

3. Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького (далі – ДНІМ). – Ф. 32, оп. 1, спр. 1. – Арх. 621. Статистика читачів та виданих книжок бібліотеки Катеринославської «Просвіти».

4. ДНІМ. – Ф. 32, оп. 1, спр. 2. – Арх. 627. «Просвіта»: приходо-расходная книжка, 1908–1910 рр., 1914 р.

5. ДНІМ. – Ф. 32, оп., спр. 5. Каталог книг бібліотеки Катеринославської та Дійовської «Просвіти», 1914 р.

6. Дніпрові хвилі. – 1913. – № 21–22. – С. 327.

7. Дніпрові хвилі. – 1913. – № 6. – С. 92.

8. **Журба О. І.** Сторінками історії Катеринославської «Просвіти» / О. І. Журба // Наддніпрянська Україна: Історичні процеси, події, постаті : зб. наук. праць / ред. С. І. Світленко [та ін.]. – Д., 2001. – Вип. 1. – С. 133–153.

9. **Зайченко І. В.** Проблеми української національної школи у пресі (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. В. Зайченко; за ред. М. Д. Ярмаченка. – Львів, 2002.

10. Звідомлення Українського літературно-артистичного товариства «Просвіта» у Катеринославі за 1913 р. – Катеринослав, 1914.

11. Звідомлення Українського літературно-артистичного товариства «Просвіта» у Катеринославі за 1914 р. – Катеринослав, 1915.

12. Катеринославська «Просвіта» // Дніпрові хвилі. – 1913. – № 10. – С. 173.

13. **Новальська Т. В.** Бібліотечне читачезнавство як складова спеціального бібліотекознавства / Т. В. Новальська // Вісник Львівського університету. Сер. книгознавство / гол. ред. проф. В. Голубко, заст. доц. В. Кметь. – Львів, 2009. – Вип. 4. – С. 146–152.

14. **Новальська Т. В.** Українські просвітяни про вивчення «читача» з народу / Т. В. Новальська // Бібліотечний вісник. – 2004. – № 3. – С. 34–38.

15. **Чабан М. П.** Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921) : біобібліогр. словник / М. П. Чабан; за ред. Г. М. Марченко. – Д., 2002.

16. Чтение в дореволюционной России : сб. науч. тр. / ГБЛ. – М., 1992.

Надійшла до редколегії: 16.11.2012

УДК 94(477):353

В. І. Шабельніков

Донецький національний університет

РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ ТА РЕГІОНАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ В 20-х – НА ПОЧАТКУ 30-х рр. XX ст.

Досліджується історичний досвід державного реформування системи регіонального управління, складність та особливості територіальних змін та забезпечення ефективного функціонування апарату місцевих органів влади в Україні.

Ключові слова: адміністративно-територіальний поділ, управління, район, округ, область, сільська рада, регіон.

© В. І. Шабельніков, 2013

селення Катеринославщини на початку XX ст. Шляхом читання формувалась національна свідомість та поширювалась грамотність серед різних соціальних груп населення, підвищувався загальнокультурний та професійний рівень мешканців.

Бібліографічні посилання

1. Бібліотека-читальня «Просвіти» // Дніпрові хвилі. – 1913. – № 23–24. – С. 345.

2. **Дей А. И.** Издательства украинской книги в XIX – начале XX в. / А. И. Дей // Книга. Исследования и материалы : сб. / ред. кол. Н. М. Сикорский, А. И. Дей [и др.]. – М., 1965. – Сб. 10. – С. 183–191.

3. Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького (далі – ДНІМ). – Ф. 32, оп. 1, спр. 1. – Арх. 621. Статистика читачів та виданих книжок бібліотеки Катеринославської «Просвіти».

4. ДНІМ. – Ф. 32, оп. 1, спр. 2. – Арх. 627. «Просвіта»: приходо-расходная книжка, 1908–1910 рр., 1914 р.

5. ДНІМ. – Ф. 32, оп., спр. 5. Каталог книг бібліотеки Катеринославської та Дійовської «Просвіти», 1914 р.

6. Дніпрові хвилі. – 1913. – № 21–22. – С. 327.

7. Дніпрові хвилі. – 1913. – № 6. – С. 92.

8. **Журба О. І.** Сторінками історії Катеринославської «Просвіти» / О. І. Журба // Наддніпрянська Україна: Історичні процеси, події, постаті : зб. наук. праць / ред. С. І. Світленко [та ін.]. – Д., 2001. – Вип. 1. – С. 133–153.

9. **Зайченко І. В.** Проблеми української національної школи у пресі (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. В. Зайченко; за ред. М. Д. Ярмаченка. – Львів, 2002.

10. Звідомлення Українського літературно-артистичного товариства «Просвіта» у Катеринославі за 1913 р. – Катеринослав, 1914.

11. Звідомлення Українського літературно-артистичного товариства «Просвіта» у Катеринославі за 1914 р. – Катеринослав, 1915.

12. Катеринославська «Просвіта» // Дніпрові хвилі. – 1913. – № 10. – С. 173.

13. **Новальська Т. В.** Бібліотечне читачезнавство як складова спеціального бібліотекознавства / Т. В. Новальська // Вісник Львівського університету. Сер. книгознавство / гол. ред. проф. В. Голубко, заст. доц. В. Кметь. – Львів, 2009. – Вип. 4. – С. 146–152.

14. **Новальська Т. В.** Українські просвітяни про вивчення «читача» з народу / Т. В. Новальська // Бібліотечний вісник. – 2004. – № 3. – С. 34–38.

15. **Чабан М. П.** Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921) : біобібліогр. словник / М. П. Чабан; за ред. Г. М. Марченко. – Д., 2002.

16. Чтение в дореволюционной России : сб. науч. тр. / ГБЛ. – М., 1992.

Надійшла до редколегії: 16.11.2012

УДК 94(477):353

В. І. Шабельніков

Донецький національний університет

РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ ТА РЕГІОНАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ В 20-х – НА ПОЧАТКУ 30-х рр. XX ст.

Досліджується історичний досвід державного реформування системи регіонального управління, складність та особливості територіальних змін та забезпечення ефективного функціонування апарату місцевих органів влади в Україні.

Ключові слова: адміністративно-територіальний поділ, управління, район, округ, область, сільська рада, регіон.

© В. І. Шабельніков, 2013

Исследуется исторический опыт государственного реформирования системы регионального управления, территориальных изменений и обеспечения эффективного функционирования органов власти в Украине.

Ключевые слова: административно-территориальное деление, управление, район, округ, область, сельский совет, регион.

The historical experience of state regional governance system's reforming, territorial changes and effective functioning of government in Ukraine are highlighted in the article.

Key words: administrative-territorial division, administration, district, county, area, the village council, region.

Адміністративно-територіальний поділ (АТП) є сферою діяльності держави, її соціально-економічної та національної політики. З поділом території ув'язується й регіональна організація системи місцевих органів влади й управління.

Розбудова незалежної, демократичної держави, її інтеграція у світове співтовариство, здійснення адміністративної реформи в Україні потребують переосмислення історичного досвіду минулих років, сутності управління регіонами, їх місця і ролі в сучасних суспільних процесах.

Історія політичних дискусій того періоду з вибору нового адміністративно-територіального устрою (АТУ) показує, наскільки непростими були рішення з цього питання. Незважаючи на його дискусійність, очевидно, що то була спроба створення принципово нової системи АТУ з метою максимального наближення влади до населення і підвищення її ефективності.

Можливим варіантом вирішення проблеми АТУ міг бути «географічний федералізм» М. С. Грушевського. Однак ця ідея не була прийнята керівництвом компартії і розмірковувати про реальність цієї альтернативи дуже складно за відсутності історичного досвіду. На жаль, розвиток АТУ пішов іншим шляхом, який знайшов різні оцінки в науковій літературі.

Останнім часом деякі дослідники почали вивчати цю проблему. Вийшли з друку роботи, в яких розглядаються різні аспекти проблем адміністративно-територіального устрою України, його обласної і районної ланок, міських та сільських поселень, національного районування [5].

Однак вони не дають уявлення про роль і місце регіонів у системі АТУ, особливо в економічній сфері суспільства, у період відбудови народного господарства і перших п'ятирічок.

Вітчизняні вчені мають вагомий науковий доробок з питань регіоналістики та економічного районування України. Найбільший інтерес представляють роботи доктора історичних наук Я. В. Верменич [3]. Однак в них не ставилося за мету дослідити процеси реформування системи АТУ періоду нашого дослідження.

На сьогодні захищена лише одна докторська дисертація В. І. Шабельнікова [21], в якій автор звернувся до характеристики найважливіших територіальних і управлінських змін на українських землях, національного районування та його наслідків у період з 1917 по червень 1941 р.

Однак в цілому тематика АТУ ще мало репрезентована в науковій і особливо монографічній літературі. Її явно недостатньо для заповнення всіх прогалин і формування цілісної картини адміністративно-територіальних змін та внутрішнього управління в Україні, надто на рівні регіонів. Саме тому історична наука стоїть сьогодні перед необхідністю дослідження і ретроспективного аналізу всіх змін АТП, що відбувались за роки радянської влади, особливо у період 1920–1930-х рр., коли склалася та система територіального поділу, яка в основному збереглася до сьогодення.

Дана стаття є спробою дослідити з нових концептуальних позицій саме в історичному аспекті державну політику у вирішенні проблем територіальної організації в Україні, зокрема питання періодизації, створення нових одиниць регіо-

нального управління: районів, округів, областей у часи найбільших змін, а саме в 1923–1932 рр.

У радянській Україні реформування АТУ припадає на роки відбудовного періоду в історії СРСР і УРСР, коли одночасно з відродженням господарства почався перехід на новий територіальний поділ з урахуванням потреб економіки і управління країною. Виходячи з цього, друга сесія ВУЦВК VII скликання 12 квітня 1923 р. прийняла постанову «Про новий адміністративно-територіальний поділ України» [20, арк. 33], якою скасувала волості і повіти, замінивши їх районами та округами, що призвело до значного зменшення кількості адміністративно-територіальних одиниць. Замість 1980 волостей і 102 повітів було створено 53 округи, які в свою чергу ділилися на 706 районів. Крім того, була визначена територія сільрад, яка узгоджувалася з територією колгоспів, що призвело до зменшення їх кількості з 15696 у 1921 р. до 9037 у 1923 р.

Особливу адміністративно-територіальну побудову мав Донбас. У Донецькій губернії з населенням 3248730 осіб відповідно до постанови ВУЦВК від 7 березня 1923 р. «Про адміністративно-територіальний поділ Донецької губернії» [8, с. 562–567] були створені 7 округів і 75 районів. Округом з найменшою чисельністю жителів (близько 400 тис.) був Маріупольський, а з найбільшою чисельністю (690 тис.) – Бахмутський (з 1924 р. – Артемівський), що пояснюється головним чином тим, що його центром було велике на той час губернське місто. Крім того, до складу Донеччини входили також Луганський, Старобільський, Таганрозький, Шахтинський, Юзівський (з 1924 р. – Сталінський) округи.

Майже всі округи України мали або явно виражений промисловий, як, наприклад, Бахмутський, Криворізький, Катеринославський, або сільськогосподарський характер, як, наприклад, Коростенський, Ніжинський, Тульчинський, що сприяло всебічному розвитку їх економіки. З 1923 р. адміністративно-територіальний устрій України виглядав так: губернія–округ–район–сільрада. Особливе місце в новій системі АТУ відводилося районам, історія яких починається саме з початку 1923 р.

Райони були створені на базі волостей і покликані покращити управління територіями, сприяти підвищенню ефективності державного апарату, створити умови для участі населення в діяльності органів влади. На початковому етапі функціонування район являв собою модель адміністративно-територіальної одиниці площею 570 км^2 з населенням 37 тисяч осіб і кількістю населених пунктів 57 одиниць в середньому [18, с. 50]. Райцентрами були вибрані населені пункти, які мали стати торговельними і культурними осередками даної території. Районам було передано ряд господарських об'єктів: млини, маслобійні, цегельні заводи, друкарні, ремонтні майстерні та інші невеликі підприємства. По суті, це стало початком становлення господарсько-фінансової бази районної ланки.

Активне реформування районної ланки було мотиване бажанням зекономити кошти, що виділялись на утримання розгалуженої управлінської системи. Тому реформа, що розпочалася у 1923 р., відбувалася у кілька етапів. У цей час укрупнення районів проводилося шляхом їх злиття або розподілу територій між кількома територіальними одиницями. Важливу роль при цьому відігравали суто кількісні фактори: величина території, чисельність населення, відстань до райцентру. Не прогнозувалися належним чином зміни в системі обслуговування населення.

Перманентний характер змін зумовив постійні кадрові переміщення, а щойно укрупнені або новоутворені райони в черговий раз піддавались територіальним змінам під час наступних реорганізацій. Загалом протягом 1923–1930 рр. в УСРР було ліквідовано 12 округів і 186 районів, створено 170 нових районів.

Правове забезпечення окружних і районних виконкомів регламентувалося положеннями ВУЦВК про ці органи, затвердженими 30 травня 1923 р. [14, с. 614–

654], які закріпили перебудову місцевих органів влади відповідно до завдань відбудови народного господарства, постановою ВУЦВК від 18 липня 1923 р. про сільські ради, районні з'їзди, в якій регламентувалися такі питання, як проведення виборів, діяльність виконавчих органів сільрад і предмети їх відання в сферах управління, сільського господарства, військової, культурної роботи та благоустрою [15, с. 614–671]. Але і після цього в діяльності місцевих органів влади і самоврядування було немало зайвої централізації, бюрократизму, не вистачало професіоналізму. Округ не став тією структурною одиницею, яка могла б достатньою мірою сприяти розвитку районів, сільських рад і одночасно забезпечити їх зв'язок з центром. Тому у 1924 р. були внесені суттєві корективи в адміністративно-територіальний поділ на низовому рівні: перенесення окремих центрів районів, перегляд їхньої структури, а також виділення національних адміністративно-територіальних одиниць. Усього Центральною Адміністративно-Територіальною Комісією і Держпланом УСРР в АТП республіки було внесено 292 зміни, з яких: по реформуванню районів – 33, або 11,3 %, перенесення райцентрів – 46 (15,7 %), інших – 213 (73 %) [4, арк. 5].

Регіональні реформи супроводжувалися застосуванням принципу поєднання економічного районування з адміністративним, що особливо було характерно для округів. Вони, зокрема, об'єднували таку територію, яка мала необхідні умови для всебічного розвитку народного господарства. Про це свідчить створення трестів в регіонах України, взаємовідносини між ними й місцевими органами управління, особливо округів, які будувались на основі взаємозаінтересованості: трест виділяв частину матеріалів, продукції місцевим органам влади для розвитку господарства регіону, які в свою чергу сприяли піднесенню виробництва підприємств, розташованих на території регіону [2, с. 195–196].

Проте механічне об'єднання дрібних районів у складі округів, наявність розгалуженої структури АТП спричинило невдалу територіальну конфігурацію більшості нових утворень, їх економічну і господарську неоднорідність, поставило в скрутну ситуацію сільських мешканців, які втратили можливість користуватися послугами лікарень, магазинів, установ соціального захисту, що розташовувались у віддаленому райцентрі. Досвід існування укрупнених округів і районів довів нераціональність такого поділу і створив підґрунтя для проведення нових реформ.

У 1925 р. влада почала другий етап реформи територіального управління. З метою максимального наближення радянського апарату до населення, підвищення його ефективності ВУЦВК видав 3 червня 1925 р. постанову «Про ліквідацію губерній і про перехід на триступеневу систему управління» [16, с. 435–437], яка скасувала поділ УСРР на губернії і встановила перехід республіки на триступеневу систему управління: центр–округ–район, що призвело до скорочення місцевих органів влади і спрощення їх структури. Замість губерній, повітів і волостей було створено 41 округ, 680 районів та 10314 сільрад [4, арк. 7]. Округ став вищою ланкою АТУ республіки.

Реформою здійснено також і докорінну перебудову сільських рад, які ставали представницькими органами самоврядування. Про це свідчать дані ВУЦВК про результати перевиборів сільрад у 1924–1925 рр., коли на виборчі ділянки з'явилося 4962498 осіб, що становило по Україні 44,2 % всіх осіб, які користувалися виборчим правом, а вже на наступних перевиборах 1925–1926 рр. участь населення в них становила 64 %, тобто зросла на 20 % [19, арк. 61].

У період колективізації вузловим центром, де безпосередньо вирішувалися питання об'єднання селян в колгоспи, переходу їх на так званий соціалістичний шлях, став район. Тому уряд у 1930 р. вирішив ліквідувати округи і перейти на двоступеневу систему управління (центр–район). Почалася нова реформа АТУ. Згідно з постановами ЦВК і РНК СРСР від 23 липня 1930 р. «Про ліквідацію округів» [7, с. 449–453], ВУЦВК та Раднаркому УРСР від 2 вересня 1930 р. «Про

ліквідацію округів і перехід на двоступеневу систему управління [9, с. 687–714] округи на Україні скасувалися. Район був визнаний основною ланкою перетворень на селі і став, по суті, головною територіальною одиницею АТУ. Вся територія республіки з 15 вересня 1930 р. розподілялася на 503 адміністративні одиниці: Молдавська АСРР, 484 райони замість 680 та 18 міст республіканського підпорядкування [6, с. 40]. Тільки в Донбасі на території 5 округів було створено 17 районів, з яких 7 національних [17, с. 93]. Райони почали безпосередньо підпорядковуватись центральним органам влади: районні з'їзди рад – ВУЦВК та його Президії, а районні виконавчі комітети, окрім того, – Раді Народних Комісарів УСРР. Таким чином, у 1930 р. вся територія УСРР була вже районована.

З переходом на дворівневу систему управління відбулися кількісні зміни в районній ланці. Райони стали більш крупними, в цілому їх кількість скоротилась майже на 15 відсотків. До складу районів тепер входили всі міста, що знаходились на їх території, за винятком 18 найбільш великих міст України, які виділялись в окремі адміністративно-територіальні одиниці.

Проте завдання подальшого розвитку України вимагали реконструкції народного господарства на базі вдосконалення керівництва економікою, сільським господарством, культурним будівництвом, більш повного врахування соціально-економічних особливостей окремих регіонів. За таких умов діяльність районів і їх рад ще більше ускладнювалась. З одного боку, зростаючою масштабністю завдань, з другого, – тим, що територія районів не збігалася з регіональною господарською специфікою, з третього, – тим, що ускладнювались зв'язки з центром управління важливими соціально-економічними та політичними процесами. У грудні 1930 р. III сесія ВУЦВК одинадцятого скликання вказала на суттєві недоліки в будівництві і діяльності районної ланки, зокрема, на недостатній її вплив на розвиток економіки та сільського господарства [10, с. 125–130]. Керівництво республіканськими органами управління великою кількістю районів одночасно негативно відбивалось на діяльності радянського апарату. Таке становище призвело до ослаблення принципу централізму в керівництві. Центральні партійні і радянські органи не могли забезпечити безпосереднє живе керівництво великою кількістю районів.

Позбавитись розриву, що існував від 1930 р. між центром і районом, можна було лише шляхом створення обласної ланки АТП. Тому 9 лютого 1932 р. на сесії ВУЦВК було ухвалено рішення «Про утворення обласних виконавчих комітетів на території УСРР» [11, с. 41–43], в якому визнавалася недоцільність подальшого побільшення районів і в зв'язку з цим зазначалося, що області в Українській СРР створюються з метою забезпечити успішне виконання величних завдань 1932 р. та другої п'ятирічки, посилити конкретне оперативно-господарське керівництво всіма галузями народного господарства й культурного будівництва стосовно до економічних та виробничих умов районів України. Сесія ВУЦВК постановила: утворити на території УСРР п'ять областей – Харківську у складі 82 адміністративно-територіальних одиниць, Київську – 100 адміністративно-територіальних одиниць, Дніпропетровську – 54 адміністративно-територіальні одиниці, Одеську – 50 адміністративно-територіальних одиниць. Це означало, що в республіці створювалася нова система управління: центр–область–район. Крім п'яти областей, до складу УСРР входили Молдавська АСРР і 17 промислових районів Донбасу, які підлягали безпосередньо центру республіки.

Незабаром, 2 липня 1932 р., ВУЦВК прийняв постанову «Про утворення Донецької області в Донбасі [12, с. 237], центром якої було визначено м. Бахмут (Артемівськ). Восени 1932 р. обласним центром було визначено місто Сталіно (з 1961 р. – Донецьк). Утворена у складі 10 міських рад та 23 районів Донецька область охоплювала територію сучасних Донецької і Луганської областей. Вона відрізнялась серед інших областей УСРР великим рівнем індустріалізації з провід-

ною галуззю – кам'яновугільною промисловістю, посиленими темпами розвитку металургії, важкого машинобудування, електроенергетики.

У новій системі АТУ вищою ланкою стала новоутворена область, а район посів характерну для нього середню, зв'язуючу і, разом з тим, опорну позицію. Таку роль він виконує і сьогодні.

З подальшим розвитком продуктивних сил області розукрупнялись. Досвід перших років роботи в умовах нового АТП показав, що деякі області були дуже великі як за територією, так і за кількістю населення, що знижувало ефективність управління ними. Це стосувалося, в першу чергу, Київської и Харківської областей. Було поставлено питання про виділення з їх складу нової – Чернігівської області. Її було організовано згідно з постановою ВУЦВК від 15 жовтня 1932 р. [13, с. 36]. До складу області ввійшло 29 районів Київської і 7 районів Харківської областей.

Отже, в республіці в 1932 р. склалася дуже складна і розгалужена система територіального поділу і управління, яка включала Молдавську АСРР, 7 областей, 367 районів, 96 міських, 11265 сільських і селищних рад. Тільки чисельність сільрад збільшилася з часу районування в 1923 р. на 18,5 %. 14 районів у системі АТУ підпорядковувались окружним виконкомам, а більшість (353) – ЦВК АМСРР та облвиконкомам [1, с. 167], що значно ускладнювало процес державного управління в республіці. Разом з тим, створення нових адміністративних одиниць регіонального управління, прагнення до господарського освоєння і одночасного виділення опорних пунктів господарського розвитку, обслуговування населення відкривало можливість дійсно революційних перетворень у територіальному управлінні й регулюванні господарського і соціально-культурного життя республіки.

Таким чином, розглянуті питання становлять не тільки пізнавальний, але й практичний інтерес з огляду на можливі зміни АТУ в сучасній Україні. Сьогодні існує чітке розуміння того, що в основі оптимізації АТУ має бути вдосконалення системи регіонального управління і самоврядування як форми реалізації публічної влади та інтересів територіальних громад.

Бібліографічні посилання

1. Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 р. – Харків, 1933.

2. **Бут О. М.** Проблеми управління промисловістю: історичний досвід і уроки / О. М. Бут. – К, 1990.

3. **Верменич Я. В.** Історична регіоналістика в Україні: теоретико-методологічні проблеми: автореф. дис.... докт. істор. наук: 07.00.01 / Я. В. Верменич. – К., 2005.; *Верменич Я. В.* Територіальна організація в Україні як наукова проблема: регіонально-історичний та політико-адміністративний виміри: [монографія] / Я. В. Верменич // НАН України; Інститут історії України. – К., 2008; *Верменич Я. В.* Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування : в 2 ч. / Я. В. Верменич // НАН України; Інститут історії України, Центр теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики. – К., 2009. – Ч. 1; Ч. 2.

4. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. 203, оп. 1, спр. 2122.

5. **Дмитрієнко М. Ф.** Адміністративно-територіальний поділ Української РСР з 1917 по 80-ті рр. / М. Ф. Дмитрієнко, О. Е. Маркова // Історико-географічні дослідження на Україні. – К., 1992. – С. 3–13; *Ткачук П.* Район: актуальні питання історії, теорії і практики територіального устрою / П. Ткачук // Право України. – 1998. – № 9. – С. 49–55; *Федчишин М.* АТУ вчора, сьогодні і завтра / М. Федчишин, В. Фрончко // Віче. – 2000. – № 9. – С. 38–46; *Орлатий М.* Розвиток сільського адміністративного району: досвід, проблеми / М. Орлатий, А. Зацарний, А. Тубол // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. – К., 2008. – № 1. – С. 285–293.

6. Енциклопедія України : в 5 т. – Т. 1. – К, 2005.

7. Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України (ЗЗ УРСР). – 1930. – № 14. – Ст. 141.

8. Збірник Узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України (ЗУ УРСР), 1923. – № 18–19. – Ст. 307.
9. ЗЗ УРСР. – 1930. – № 23. – Ст. 225.
10. ЗЗ УРСР. – 1931. – № 5. – Ст. 48.
11. ЗЗ УРСР. – 1932. – № 5. – Ст. 28.
12. ЗЗ УРСР. – 1932. – № 5. – Ст. 138.
13. ЗЗ УРСР. – 1932. – № 5. – Ст. 170.
14. ЗУ УРСР. – 1923. – № 20–21. – Ст. 38.
15. ЗУ УРСР. – 1923. – № 20–21. – Ст. 317–319.
16. ЗУ УРСР. – 1925. – №:29–30. – Ст. 233.
17. **Обидьонова О. В.** Національне районування в Донбасі у 20–30-ті роки XX ст. / О. В. Обидьонова // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. VIII. – С. 93–100.
18. **Ткачук П.** Район: актуальні питання історії, теорії і практики територіального устрою / П. Ткачук // Право України. – 1998. – № 9. – С.49–55.
19. Центральний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 1, оп. 2, спр. 231.
20. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 1, спр. 451.
21. **Шабельніков В. І.** Реформування адміністративно-територіального устрою України (1917 – червень 1941 р.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / В. І. Шабельніков. – Донецьк: ДонНУ, 2012.

Надійшла до редколегії 01.06.2013

УДК 629.366 (477) (09)

О. Г. Кривоконь

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

ПОЛІТИЧНІ Й ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ТРАКТОРОБУДУВАННЯ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ

Проведено аналіз економічних і політичних чинників та їх впливу на важке машинобудування в Україні, зокрема тракторобудування у період індустріалізації. Наведено конкретні результати оздоровлення виробництва на прикладі Харківського паровозобудівного заводу ім. Комінтерну, нині відомого як Машинобудівний завод ім. Малишева.

Ключові слова: політичні й економічні чинники, нова економічна політика, індустріалізація, важке машинобудування, тракторобудування, ХПЗ ім. Комінтерну.

Проведен анализ экономических и политических факторов и их влияния на тяжелое машиностроение в Украине, в частности тракторостроение в период индустриализации. Приведены конкретные результаты оздоровления производства на примере Харьковского паровозостроительного завода им. Коминтерна, ныне известного как Машиностроительный завод им. Малышева.

Ключевые слова: политические и экономические факторы, новая экономическая политика, индустриализация, тяжелое машиностроение, тракторостроение, ХПЗ им. Коминтерна.

The analysis of economic and political factors and their impact on heavy machinery in Ukraine, including tractorbuilding during industrialization was done. There are shown specific results of the industrial recovery on the example of the Kharkov Locomotive plant by the name of Comintern, that now is known as Malyshev Plant.

Key words: political and economic factors, new economic policy, industrialization, heavy machinery, tractorbuilding, KhPZ by the name of Komintern.

© О. Г. Кривоконь, 2013

8. Збірник Узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України (ЗУ УРСР), 1923. – № 18–19. – Ст. 307.
9. ЗЗ УРСР. – 1930. – № 23. – Ст. 225.
10. ЗЗ УРСР. – 1931. – № 5. – Ст. 48.
11. ЗЗ УРСР. – 1932. – № 5. – Ст. 28.
12. ЗЗ УРСР. – 1932. – № 5. – Ст. 138.
13. ЗЗ УРСР. – 1932. – № 5. – Ст. 170.
14. ЗУ УРСР. – 1923. – № 20–21. – Ст. 38.
15. ЗУ УРСР. – 1923. – № 20–21. – Ст. 317–319.
16. ЗУ УРСР. – 1925. – №:29–30. – Ст. 233.
17. **Обидьонова О. В.** Національне районування в Донбасі у 20–30-ті роки XX ст. / О. В. Обидьонова // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. VIII. – С. 93–100.
18. **Ткачук П.** Район: актуальні питання історії, теорії і практики територіального устрою / П. Ткачук // Право України. – 1998. – № 9. – С.49–55.
19. Центральний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 1, оп. 2, спр. 231.
20. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 1, спр. 451.
21. **Шабельніков В. І.** Реформування адміністративно-територіального устрою України (1917 – червень 1941 р.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / В. І. Шабельніков. – Донецьк: ДонНУ, 2012.

Надійшла до редколегії 01.06.2013

УДК 629.366 (477) (09)

О. Г. Кривоконь

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

ПОЛІТИЧНІ Й ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ТРАКТОРОБУДУВАННЯ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ

Проведено аналіз економічних і політичних чинників та їх впливу на важке машинобудування в Україні, зокрема тракторобудування у період індустріалізації. Наведено конкретні результати оздоровлення виробництва на прикладі Харківського паровозобудівного заводу ім. Комінтерну, нині відомого як Машинобудівний завод ім. Малишева.

Ключові слова: політичні й економічні чинники, нова економічна політика, індустріалізація, важке машинобудування, тракторобудування, ХПЗ ім. Комінтерну.

Проведен анализ экономических и политических факторов и их влияния на тяжелое машиностроение в Украине, в частности тракторостроение в период индустриализации. Приведены конкретные результаты оздоровления производства на примере Харьковского паровозостроительного завода им. Коминтерна, ныне известного как Машиностроительный завод им. Малышева.

Ключевые слова: политические и экономические факторы, новая экономическая политика, индустриализация, тяжелое машиностроение, тракторостроение, ХПЗ им. Коминтерна.

The analysis of economic and political factors and their impact on heavy machinery in Ukraine, including tractorbuilding during industrialization was done. There are shown specific results of the industrial recovery on the example of the Kharkov Locomotive plant by the name of Comintern, that now is known as Malyshev Plant.

Key words: political and economic factors, new economic policy, industrialization, heavy machinery, tractorbuilding, KhPZ by the name of Komintern.

© О. Г. Кривоконь, 2013

Постановка проблеми. Необхідність розвитку народного господарства та промисловості на початку XX сторіччя вимагала здійснення ряду серйозних перетворень в економіці Україні. Прийшовши до влади, більшовики спрямували свої зусилля на проведення індустріалізації, котра значно вплинула на подальший розвиток важкого машинобудування УРСР та тракторобудування зокрема.

Дослідженням історії індустріалізації у важкому машинобудуванні займалися такі відомі фахівці, як Л. М. Бєсов, С. В. Кульчицький, Л. В. Погорілий, Є. Є. Александров. Дослідження базується також на першоджерелах, зокрема таких як роботи А. Трайваса, І. Ф. Синицина, В. І. Леніна та архівних матеріалах.

Метою публікації є окреслення економічного та технічного розвитку промисловості й сільського господарства України у період індустріалізації, а також впливу політичних та економічних чинників у період індустріалізації на тракторобудування.

Під індустріалізацією прийнято розуміти процес створення великого машинного виробництва в усіх галузях народного господарства [2; 9]. Більшовики пішли в справі індустріалізації своїм шляхом: планомірним створенням і розвитком великого машинного виробництва, насамперед важкої індустрії, що забезпечує перебудову всіх галузей народного господарства на базі передової техніки.

Останнє стало можливим тому, що при зовнішніх соціалістичних забарвленнях у СРСР, по суті, спосіб виробництва був адекватний державному капіталізму, де в ролі конкуруючих приватних підприємців і великих фірм, що борються між собою, виступала держава. Вона не зазнавала ніякої протидії з боку внутрішніх сил, а тому була здатна планувати, фінансувати, контролювати й коректувати хід індустріалізації.

Суть і наслідок індустріалізації – перетворення промисловості в основну й переважну галузь народного господарства, переведення сільського господарства на промислову основу, створення в країні якісно нової матеріально-технічної бази суспільства, підвищення продуктивності праці, подальше посилення суспільного характеру виробництва. Індустріалізація неминуче спричиняє реструктуризацію суспільства, зростання чисельності робітничого класу, його розшарування.

Соціалістична індустріалізація на прикладі СРСР показала, що більшовики вміло використовували можливості, що відкрилися в ті часи. До середини 1920-х рр. на основі реалізації нової економічної політики вдалося в найкоротший термін налагодити успішну відбудову народного господарства.

Характерним прикладом оздоровлення виробництва є приклад такого підприємства, як Харківський паровозобудівний завод ім. Комінтерну, нині відомий як Машинобудівний завод ім. Малишева. Шостого квітня 1927 р. на загальних зборах членів інженерного колективу заводу з доповіддю про роботу підприємства виступив технічний директор, головний інженер І. Е. Аппак [4]. За його словами, роком перелому в розвитку відбудовного процесу заводу, початого в 1922 р., є 1925/1926 операційний рік, тобто жовтень 1925 р. – вересень 1926 р.

Для кількісної характеристики процесу оздоровлення заводу були наведені по операційних роках цифри випуску продукції, перераховані в довоєнні рублі. Порівняння було проведено з останнім довоєнним 1913 р. Для зручності наведені кількісні показники зведено нами в *таблицю*.

Як видно, в 1924/25 і 1925/26 операційних роках випуск стійко наростав і поступово наближався до довоєнного. За п'ять перших місяців 1926/27 операційного року цей показник продовжував зростати й досяг значення 169 руб. 92 коп. (у довоєнних рублях), тобто перевищив кращі довоєнні показники на 5,94 % і мав стійку тенденцію до подальшого росту.

Зростання продуктивності праці до кінця відбудовного періоду перевищило довоєнний рівень. Співвідношення вартості робочої сили до вартості продукції наблизилося до нормального рівня в 30 %. Завод освоїв випуск гусеничних трак-

Таблиця

Фінансові показники випуску продукції Харківським паровозобудівним заводом ім. Комінтерну в 1920-ті рр.

Рік	Випуск продукції в довоєн. рублях	Випуск продукції в черв. рублях	Прийнятий перевідний курс рубля	Ріст випуску		Випуск продукції на місяць**	Відсоток до 1913 р.
				до 1913 р.*	до минулого року		
1913	6.237.062	–	–	100 %	Немає даних	160-40 (1913/14)	10 0%
1922/23	3.264.556	Немає даних	Немає даних	52,34 %	Немає даних	Немає даних	–
1923/24	3.319.681	5.530.244	1,665.896	53,23 %	101,69%	Немає даних	–
1924/25	3.647.774	5.520.403	1,513.362	58,49 %	109,88%	105-03	65,48 %
1925/26	6.470.080	10.250.423	1,584.281	103,74 %	177,37%	148-56	92,62 %

* порівняння випуску тільки в довоєнних рублях, тому що поточний курс радянського червінця щодо довоєнного рубля змінювався;

**випуск продукції даний на одного фактично зайнятого робітника на місяць при перерахуванні в довоєнні рублі для зіставлення й об'єктивності порівняння.

торів, перейшов на виробництво більш досконалих паровозів серії «Є», організував випуск двох типів дизелів, двох «нефтянок» і двох марок насосів. При гарному рівні якості систематично знижувалася собівартість виробів, різко були скорочені цехові й загальнозаводські витрати.

У заводу до цього моменту були чітко встановлені найближчі завдання на перше п'ятиліття, у тому числі випускати в рік не менше 160 паровозів серії «Є» (більш досконалих), дизелів різних типів загальною потужністю до 12000 к. с. і розвинути тракторобудування до 300 штук на рік при роботі в одну зміну. Були визначені завдання на першу п'ятирічку з будівництва нових цехів і майстерень. Досить докладно були намічені завдання на другу п'ятирічку з визначенням номенклатури, обсягів і строків освоєння нових зразків продукції, нового будівництва й загальних тенденцій реконструкції й реорганізації підприємства. Як з'ясувалося згодом, намічені у квітні 1927 р. плани були суттєво перевиконані за всіма показниками, але їх наявність свідчила про те, що завод вийшов на нормальний режим роботи.

Більшовики з початку 1920-х рр. досить уміло використовували міжнародну обстановку, що склалася у світі після завершення Першої світової війни. До середини 1920-х рр. склалася тимчасова рівновага між СРСР і провідними країнами капіталістичного світу. СРСР припинив акцентувати тему переростання власної соціалістичної революції у всесвітню, відкрито підтримувати лівацькі групи й партії в інших країнах, хоча не відмовився від таємної підтримки комуністичних партій, що поділяють позиції РКП(б). Дипломатичне визнання СРСР набуло лавиноподібного характеру, тому що багато хто з керівників капіталістичних країн, що підштовхувалися своїми капіталістами, намагалися вийти на потенційно ємний радянський ринок. Виник тимчасовий сприятливий зовнішньополітичний фактор, що дозволив зосередитися на найважливіших внутрішніх завданнях країни.

НЕП приніс відродження промисловості й сільського господарства. Ще не почалася масова насильницька колективізація сільського господарства, тому з уведенням продподатку багато в чому заспокоїлося селянство. Дискусії про вибір шляху, форми і методи розвитку нового радянського суспільства активно велися ще з 1923 р., коли стало зрозуміло, що прийняті ще в 1919 р. програмні положення на VIII з'їзді партії більшовиків або нереальні, або вимагають перегляду й коректування з урахуванням реалій, що склалися. Прийняті тоді положення про відмову від грошово-товарних відносин, відмову від ринку й вільної торгівлі, розподільні принципи для якнайшвидшої побудови комунізму не витримали випробування часом.

У рядах більшовиків було відносно мало фахівців економічного профілю із глибокими знаннями й широким світоглядом. Повсюдно знову утворені радянські установи очолювали колишні солдати, особливо перші радянські орденоносці, як правило, хоробрі, але слабко професійно підготовлені. Крім того, сама проблема побудови соціалістичної економіки аж ніяк не була простою і очевидною. Відсутність досвіду й серйозних робіт давала привід для симуляції й лукавого мудрування, а насаджувана зверху недовіра до буржуазних фахівців і вчених ще більше погіршувала ситуацію. Рекомендації В. І. Леніна типу необхідності об'єднати російський революційний розмах з американською діловитістю мали досить загальний характер, були незрозумілі.

Тому на підставі історичного досвіду індустріалізація країни вимальовувалася першорядним завданням, як реальна основа створення високоефективної й конкурентної економіки, здатної забезпечити економічну незалежність країни, зміцнення оборони, переозброєння армії й флоту, а також виробництва всього необхідного для життя людей як у розвинених країнах.

З урахуванням поступового зміцнення господарського й політичного положення в країні до квітня 1925 р. на рівні уряду й партії була дана позитивна відповідь на можливість побудови в СРСР соціалістичного суспільства. Вже в грудні 1925 р. курс на індустріалізацію країни був закріплений у рішеннях з'їзду (XIV) РКП(б) у якості генеральної лінії партії. Але залишалося відкритим не менш важливе питання: де взяти кошти на індустріалізацію? З'їзд партії не зміг дати відповідь на це принципове питання. Не розв'язавши питання фінансування, було неможливо чітко визначити темпи зростання промислового виробництва, співвідношення й збалансування за часом розвитку окремих галузей, організацію нового будівництва, підготовку кадрів, районування, поєднання інтересів центру й національних окраїн, політику імпорту верстатів, пресів й іншого виробничого обладнання, інструментів, приладів, інструкцій і технологій, замовлення проектів сучасних заводів, вибору перспективних моделей, видання технічної й пропагандистської літератури, відряджання наших фахівців за кордон, порядок мобілізації внутрішніх природних ресурсів для виготовлення будівельних матеріалів на місцях об'єктів індустрії (цегла, бетонні конструкції, ліс будівельний і для опалення), зведення робочих селищ із усією необхідною інфраструктурою й багато чого іншого.

Відмовившись виплачувати царські борги й компенсувати конфісковане майно іноземних громадян на території Росії, не визнаючи ніякої відповідальності за акції державних і приватних підприємств, що знайшлися за кордоном, не розглядаючи майнові претензії, що виникли в роки Першої світової війни, а потім іноземної інтервенції й громадянської війни, не визнаючи міжнародних угод з авторського права, СРСР практично позбавив себе можливості одержання іноземних інвестицій. Більше того, навіть коли вдавалося домовитися з підприємцями Німеччини й особливо США про короткочасні товарні кредити, їх умови далеко не завжди витримувалися. Так, відомо, що Генрі Форд зі США спочатку погодився на досить пільгових умовах з відкладеними платежами поставляти в СРСР свій найвідоміший трактор «Фордзон» у більших річних обсягах, але несвоєчасні розрахунки й копіювання трактора з випуском його в погіршеному варіанті в Ленінграді у вигляді вітчизняного «Фордзон-Путиловець» спричинили, врешті-решт, розрив довгострокових угод. До того ж СРСР дозволяв собі практично відкрито застосовувати на території великих капіталістичних країн промислове шпигунство. Тому радянська влада повинна була розраховувати винятково на внутрішні ресурси, які в зруйнованій країні були вкрай обмежені.

Створення мережі Торгсінів (Торгівля з іноземцями за валюту, дорогоцінні метали й камені, антикваріат), продаж із запасників А. Хаммеру (США) творів мистецтва, пограбування церков й інших культових споруд не могло забезпечити

достатніх обсягів самофінансування для індустріалізації. Залишався шлях чергового пограбування селянства за рахунок керованої політики цін і продажу отриманого зерна й деяких інших продуктів за рубіж. Важливо відзначити, що правду, хоча й вимушено, про політику більшовиків за необхідністю пошуку засобів саме в сільському господарстві на IX з'їзді КП(б)У сказав голова українського уряду В. Чубар ще до проведення XIV з'їзду ВКП(б). Він визнав, що ні в Україні, ні в Союзі неможливо забезпечити подальший розвиток народного господарства за рахунок внутрішніх промислових нагромаджень, а слід залучати засоби фінансування в сільськогосподарській галузі.

З початку 1920-х рр. уряди РРФСР і УРСР намагалися виділити деякі засоби на створення нових галузей промисловості, у тому числі й тракторобудування. Кооперація сільського господарства вважалася в ті роки першочерговим завданням, але для цього, у першу чергу, були потрібні трактори. Серед першочергових закупівель за кордоном трактори були одним з найважливіших об'єктів. Для сільського господарства закупалися переважно мало- і середньопотужні колісні трактори, а для промислового будівництва – могутніші гусеничні машини.

Спроби налагодити власне виробництво почалися буквально з перших місяців існування Радянської влади. В. І. Ленін визнав можливим виділити 100 тис. рублів золотом після громадянської війни Я. В. Малину для організації випуску тракторів оригінальної російської конструкції в м. Балаково Саратовської губернії. У Петрограді ще в 1918 р. намагалися організувати виробництво тракторів на колишньому Обуховському заводі, який одержав нову назву «Більшовик». У якості прототипів були обрані американські, досить потужні на ті часи, колісно-гусеничні, а потім гусеничні 5 і 1.25-тонні трактори типу «Хольт». П'ятитонний «Хольт» із самого початку використовувався як тягач артилерійських знарядь середнього калібру і направлявся, в основному, у Робітничо-Селянську Червону Армію [3]. Оскільки зазначені гусеничні трактори не могли транспортувати артилерійські знаряддя особливого призначення, тобто гаубиці й гармати більших калібрів, то за узгодженням з Головним Артилерійським Управлінням РСЧА в Харкові на Харківському паровозобудівному заводі ще з кінця 1922 р. були розпочаті роботи з організації виробництва могутніших восьмитонних гусеничних тракторів «Комунар», спроектованих за німецьким прототипом відомої фірми Ганомаг – трактору WD-50. Перший трактор з новим двигуном в 50 к. с. (при роботі на гасі) був випущений до 1 травня 1924 р. [5; 10].

У збережених архівних матеріалах є конкретні відомості про те, які суми централізовано планувалися спочатку на розвиток тракторобудування на ХПЗ і як вони поступово зменшувалися в міру перерозподілу між іншими заводами. У документі 9 [5] повноважний представник заводу інженер К. І. Мар'їн листом від 05.01.1924 р. з Москви повідомляв керівництво заводу про те, що Металева секція Промсекції Держплану СРСР ввела до кошторису спеціальний кредит для Харківського паровозобудівного заводу імені Комінтерну на розвиток тракторобудування в розмірі 2 330 000 руб. Але вже на засіданні Промсекції Держплану 04.01.1924 р. якийсь Ветчинкін підняв великий скандал із приводу обходження (так сформульовано в листі) інших заводів. Скандал був припинений Головою Промсекції Калінніковим, який суворо обірвав Ветчинкіна й підтвердив цілеспрямованість даного кредиту.

П'ятого січня 1924 р. Президія Держплану повинна була розглянути й прийняти бюджет по металопромисловості країни, але через неузгодженість із Народним комісаріатом фінансів питання було відкладено. Уже 14.01.1924 р. той самий К. І. Мар'їн повідомляв на завод, що в цей день відбулося засідання Металевої секції Держплану по врегулюванню питань сільськогосподарського машинобудування, на якому серед інших було ухвалено рішення виділити ХПЗ ім. Комінтерну 2 000 000 руб., а 330 000 руб. залишити для інших тракторних за-

водів. Крім того, була прийнята постанова клопотати перед вищими органами, щоб 800 000 золотих рублів, виділених на придбання закордонних тракторів, були передані на потреби розвитку тракторобудування на інші заводи, крім ХПЗ [10].

З інших листів К. І. Мар'їна випливає, що на виділені для ХПЗ гроші претендують, по-перше, путилівці (Ленінград), а по-друге, представники Домза (Державного об'єднання машинобудівних заводів). Так, у листі з Москви від 17.01.1924 р. він повідомляє, що, найімовірніше, завод отримає не 2 млн руб., а у кращому разі, 1,7–1,8 млн руб. [10].

Підтвердження цьому знаходимо у листі від 31.01.1924 р. № 3831/30 з «Головметалу» на адресу Південного машинобудівного тресту (м. Харків) члена Правління ДУВМП Чернова і начальника ВПУ Жданова, які повідомляють, що протоколом № 7 засідання президії Держплану від 19.01.1924 р. схвалена схема розподілу 2 226 000 руб., запропонована Промсекцією, відповідно до якої для розвитку тракторобудування на Харківському паровозобудівному заводі виділено цільовим призначенням 1 700 000 рублів [10]. Цим самим протоколом було передбачено, що гроші будуть виділені тільки після надання в Держплан кошторисних пропозицій про порядок витрати зазначеної суми по кварталах поточного операційного року та їх повним обґрунтуванням. У листі містилася пропозиція у терміновому порядку надати суміжні міркування про витрату виділеної суми по кварталах із вказівкою й обґрунтуванням усіх витрат, безпосередньо пов'язаних із тракторобудуванням.

Незважаючи на те, що ХПЗ через ПМТ надав необхідні калькуляції, гроші на завод не дійшли [10]. У витягу із протоколу засідання 17.05.1924 р. № 30/233 Української Економічної Ради Держплану УРСР, на якому заслухана доповідь Ашупі-Ільзена «Про орган тракторобудування на Україні й тракторобудування на ХПЗ», було, зокрема, записано: «Вважати, що подальше успішне встаткування й розвиток тракторобудування на ХПЗ перебувають у повній залежності від своєчасного постачання засобів ХПЗ згідно з останньою постановою Держплану СРСР на 1923/24 р. у сумі 1.700.000 рублів».

Таким чином, незважаючи на сприятливі політичні та економічні чинники, уряд країни в ці роки мав обмежені можливості вчасно й у необхідному обсязі фінансувати навіть такі важливі галузі, як тракторобудування, при тому, що першочерговим призначенням для тракторів ХПЗ ім. Комінтерну було їхнє використання в армії, тобто зміцнення обороноздатності країни.

Висновки. Отже, основним наслідком індустріалізації було не тільки перетворення промисловості в основну галузь народного господарства, але й переведення сільського господарства на промислову основу. Крім того, нова економічна політика призвела до створення в країні якісно нової матеріально-технічної бази суспільства та подальшого посилення суспільного характеру виробництва. Незважаючи на те, що індустріалізація, безумовно, мала позитивний економічний ефект, вона спричинила значну реструктуризацію суспільства, тобто зростання чисельності робітничого класу та його розшарування.

Оскільки індустріалізація спричинила стрімкий розвиток важкого машинобудування, вона мала значний вплив і на вітчизняне тракторобудування, заклавши основи виживання промислових галузей радянської економіки, що найбільш яскраво відобразилося в роки Великої Вітчизняної війни. Із набуттям наприкінці XX ст. незалежності після розпаду СРСР перед Україною відкрилася небачена історична можливість зробити ще один прорив у розвитку промисловості. Але, на превеликий жаль, за 20 років незалежності Україна не тільки не реалізувала свої можливості, але й була відкинута на узбіччя історичного розвитку.

Бібліографічні посилання

1. **Бєсов Л. М.** Наука і техніка в історії суспільства : навч. посіб. / Л. М. Бєсов. – Х., 2011.

2. Большая советская энциклопедия : т. 10, «Ива-Италики», 3-е изд. – М., 1972.
3. **Давидович С. М.** Тракторы и автомобили / С. М. Давидович. – М., 1950.
4. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. Р. 1010, оп. 1, п. 1088.
5. ДАХО. – Ф. Р. 1354, оп. 3, папка 872.
6. **Кульчицький С. В.** Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) : 11 т. / С. В. Кульчицький. – К., 1999. – С. 335.
7. **Пыхалов И.** Великая Оболганная война / И. Пыхалов. – М., 2005.
8. Тракторное и сельскохозяйственное машиностроение. Советское машиностроение и технический прогресс / под ред. И. Ф. Синицына. – М., 1970.
9. Украинская советская энциклопедия : т. 4, «Желатин-Кетозы». – К., 1980.
10. ХПЗ – Завод имени Малышева, 1895–1995. Краткая история развития. – Х., 1995.

Надійшла до редколегії 02.12.2012

УДК 338.43.02:321.74»713»(477) «1933-1939»

С. О. Білан

Національний університет біоресурсів і природокористування України

АГРАРНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОГО УРЯДУ В 1933–1939 рр. ТА ЇЇ НАСЛІДКИ В УКРАЇНІ

Зроблено спробу відобразити механізм реалізації аграрної політики в УРСР в 1933–1939 рр., сутність якої складають рішення партійно-державних органів з питань постголодоморної відбудови і розвитку сільського господарства.

Ключові слова: аграрна політика, сільське господарство, радянський уряд, передвоєнний період.

Сделана попытка показать механизм реализации аграрной политики в УССР в 1933–1939 гг., суть которой составляют решения партийно-государственных органов по вопросам постголодоморного восстановления и развития сельского хозяйства.

Ключевые слова: аграрная политика, сельское хозяйство, советское правительство, предвоенный период.

The article attempts to show the mechanism of agricultural policy in the USSR in 1933–1939 years, the essence of which is the decision of the Party and state bodies on postholodomornoyi reconstruction and development of agriculture.

Key words: agricultural policy, agriculture, the Soviet government, prewar period.

Постановка проблеми. Україна стала незалежною державою і, долаючи гостру кризу, що охопила всі сфери суспільства, шукає свій шлях у майбутнє. В умовах триваючого національно-державного відродження, для якого характерне небувале зростання інтересу до її минулого, у вітчизняній історичній науці формується нова концепція історії України, у світлі якої, в тому числі, переосмислюється й роль та значимість селян у соціально-економічній системі українського суспільства.

У цьому контексті особливого інтересу набуває передвоєнний період 1933–1939 рр., коли внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. та політичних репресій у суспільно-політичному, соціально-економічному та культурному житті українського села відбулись кардинальні зміни, що суттєво позначились на його розвитку. У зв'язку з цим, важливо адекватно реаліям досліджуваного періоду

© С. О. Білан, 2013

2. Большая советская энциклопедия : т. 10, «Ива-Италики», 3-е изд. – М., 1972.
3. **Давидович С. М.** Тракторы и автомобили / С. М. Давидович. – М., 1950.
4. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. Р. 1010, оп. 1, п. 1088.
5. ДАХО. – Ф. Р. 1354, оп. 3, папка 872.
6. **Кульчицький С. В.** Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) : 11 т. / С. В. Кульчицький. – К., 1999. – С. 335.
7. **Пыхалов И.** Великая Оболганная война / И. Пыхалов. – М., 2005.
8. Тракторное и сельскохозяйственное машиностроение. Советское машиностроение и технический прогресс / под ред. И. Ф. Синицына. – М., 1970.
9. Украинская советская энциклопедия : т. 4, «Желатин-Кетозы». – К., 1980.
10. ХПЗ – Завод имени Малышева, 1895–1995. Краткая история развития. – Х., 1995.

Надійшла до редколегії 02.12.2012

УДК 338.43.02:321.74»713»(477) «1933-1939»

С. О. Білан

Національний університет біоресурсів і природокористування України

АГРАРНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОГО УРЯДУ В 1933–1939 рр. ТА ЇЇ НАСЛІДКИ В УКРАЇНІ

Зроблено спробу відобразити механізм реалізації аграрної політики в УРСР в 1933–1939 рр., сутність якої складають рішення партійно-державних органів з питань постголодоморної відбудови і розвитку сільського господарства.

Ключові слова: аграрна політика, сільське господарство, радянський уряд, передвоєнний період.

Сделана попытка показать механизм реализации аграрной политики в УССР в 1933–1939 гг., суть которой составляют решения партийно-государственных органов по вопросам постголодоморного восстановления и развития сельского хозяйства.

Ключевые слова: аграрная политика, сельское хозяйство, советское правительство, предвоенный период.

The article attempts to show the mechanism of agricultural policy in the USSR in 1933–1939 years, the essence of which is the decision of the Party and state bodies on postholodomornoyi reconstruction and development of agriculture.

Key words: agricultural policy, agriculture, the Soviet government, prewar period.

Постановка проблеми. Україна стала незалежною державою і, долаючи гостру кризу, що охопила всі сфери суспільства, шукає свій шлях у майбутнє. В умовах триваючого національно-державного відродження, для якого характерне небувале зростання інтересу до її минулого, у вітчизняній історичній науці формується нова концепція історії України, у світлі якої, в тому числі, переосмислюється й роль та значимість селян у соціально-економічній системі українського суспільства.

У цьому контексті особливого інтересу набуває передвоєнний період 1933–1939 рр., коли внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. та політичних репресій у суспільно-політичному, соціально-економічному та культурному житті українського села відбулись кардинальні зміни, що суттєво позначились на його розвитку. У зв'язку з цим, важливо адекватно реаліям досліджуваного періоду

© С. О. Білан, 2013

дослідити й узагальнити досвід та наслідки «соціалістичних експериментів», які проводились в аграрному секторі тоталітарним радянським режимом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом все частіше з'являються наукові праці, автори яких претендують на нове бачення загальних тенденцій трансформації аграрних відносин в Україні, оскільки на сучасному етапі її розвитку особливо актуально постає проблема концептуально нового політично незаангажованого висвітлення історії української нації та хліборобського типу менталітету українців. Зокрема, висвітленню проблеми реалізації аграрної політики радянського уряду в Україні впродовж 1933–1939 рр. присвячено праці В. Андрійчука, С. Білоконя, І. Волкова, В. Даниленка, М. Зубця, М. Журби, С. Кульчицького, В. Марочко, П. Панченка, В. Смолія, Ю. Шаповала та ін. Однак публікації зазначених вище авторів здебільшого присвячені окремим соціально-економічним аспектам історії українського селянства, і тому цілісно не відображають механізм здійснення аграрної політики в УРСР в 1933–1939 рр.

У зв'язку з цим **метою** нашої **статті** є аналіз суті аграрної політики радянського уряду в 1933–1939 рр. як складової частини політики більшовицької партії та сталінського керівництва щодо України, а також шляхів, заходів і наслідків її практичної реалізації.

Виклад основного матеріалу. В основу аграрної політики радянського уряду у період 1933–1939 рр. фактично була покладена та продовжена лінія, проголошена на листопадовому пленумі 1929 р., суть якої полягала в тому, що «Україна за своїми умовами має всі дані для того, щоб у галузі переведення індивідуального селянського господарства на колективні рейки йти більш посиленим темпом попереду інших республік. Україна повинна протягом найкоротшого терміну дати зразки організації великого громадського господарства не тільки на території окремих районів, а навіть на суцільних площах, що охоплюють цілі округи, маючи на увазі протягом найближчих років суцільну колективізацію…» [5, с. 237].

Відповідно з цими настановами, у досліджуваний період в Україні не тільки проводилася швидкими темпами колективізація, а й здійснювалось укрупнення колгоспів, у результаті чого їх число зменшилося з 35,8 тис. у 1933 р. до 25,3 тис. у 1935 р., середній розмір збільшився до 140 господарств і 890,5 га землі, а також було завершено процес переведення комун і товариств спільного обробітку землі (ТСОЗ) на статут сільськогосподарської артілі, яка стала домінуючою формою господарювання – понад 96 % [11].

Процес колективізації в СРСР розпочався зі створення ТСОЗів, у 1927 р. вони становили більше половини колективних господарств України, решта – артілі (41,3 %) і комуни (4,6 %). ТСОЗ були схожими на сільську общину і не передбачали повної колективізації, зокрема, засобів та знарядь праці. У них була найвища мотивація селян до праці, оскільки вони були єдиною формою з розподілом доходів на паї, що найповніше відповідало засадам кооперації. Саме за рахунок збільшення кількості ТСОЗ швидко зростали масштаби колективізації та в 1929 р. вони становили вже 74,5 % колективних господарств, а решта 22,6 % – артілі і 2,9 % – комуни [4, с. 256].

Проте у подальшому основою колективізації стала артільна форма, яка передбачала повне усуспільнення землі, знарядь праці, самої праці і примітивний рівень її мотивації.

Нові виробничі відносини в сільському господарстві, цілі, завдання, організаційна структура колгоспів були закріплені в новому Примірному статуті сільськогосподарської артілі, прийнятому на II Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників, що відбувався з 11 по 17 лютого 1935 р. у Москві, яким було скасовано обмеження на прийом до колгоспу, оскільки раніше траплялися випадки, коли від одноосібника перед вступом вимагали купити коня або внести в колгоспну касу його вартість грішми [10, с. 118]. Увібравши в себе основні положення по-

переднього першого статуту, який був затверджений ЦВК і РНК СРСР 1 березня 1930 р., новий статут доповнив їх конкретними положеннями, зумовленими практикою колгоспного будівництва, що стосувались різних сторін громадського господарства і внутрішньогосподарських відносин.

Першорядне значення для зміцнення сільськогосподарської артілі, як відзначала офіційна пропаганда, мало зафіксоване в новому статуті рішення радянського уряду про передачу колгоспам землі у безплатне і безстрокове користування. 7 липня 1935 р. РНК СРСР прийняв постанову про видачу сільськогосподарським артілям державних актів на вічне користування землею і затвердив розроблену Наркомземом СРСР інструкцію про порядок складання і видачі таких актів.

Першою в Україні 15 вересня 1935 р. такий документ одержала сільськогосподарська артіль «Паризька комуна» Славутського району Вінницької області. Станом на 10 жовтня 1936 р. у республіці державні акти на землю одержали вже 25311 колгоспів, а до кінця 1937 р. за колективними господарствами було закріплено 35 млн га землі, що становило понад 80 % усього земельного фонду республіки [12].

Проголошене примірним статутом положення про те, що оброблювана колгоспами земля закріплюється ними у безоплатне і довічне користування, в дійсності мало суто декларативний характер. Як слушно зазначає С. Кульчицький, безплатність користування землею аж ніяк не перешкоджала нееквівалентному обміну між містом і селом. Держава і після цього могла будь-коли підвищити норми обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції або ціни на реалізовані в селі промислові товари. Державні акти про передачу землі колгоспам не перешкоджали також відібрати яку завгодно кількість землі у них на промислові або інші потреби в будь-який момент [6, с. 401]. Водночас статут істотно обмежив (до чверті або половини гектара, залежно від місцевих умов) розміри присадибних ділянок. Мотиви цілком відверто обґрунтував у виступі на з'їзді колгоспників-ударників голова колгоспу ім. Куйбишева Путивльського району Чернігівської області С. Орєхов: «Ясно, товариші, що розмір садиби треба скоротити, її треба зробити такою, щоб не перешкоджала колгоспникові ходити на роботу» [14].

В артільній формі господарювання колгоспи за своєю природою стали дуалістичними, оскільки селянське громадське господарство прив'язувалося до командної економіки, а підсобне – до ринку. Проіснувати за рахунок присадибної ділянки колгоспник не міг, тим більше, що її відбирали, якщо він не працював у громадському господарстві, проте певну незалежність вона селянину все-таки залишала. У зв'язку з цим, колективна праця, яка насправді мала своєю першою заповіддю поставки державі хліба за символічними цінами, не могла залишатися тільки примусовою, а відтак необхідно було застосувати хоча б обмежені заходи економічного заохочення продуктивності праці в громадському господарстві, тобто залишити колгоспнику частку виробленої продукції і максимально механізувати працю в колгоспі.

Сталінська політика «підхльостування» індустріалізації країни, примусова колективізація сільського господарства, насадження командно-адміністративних методів керівництва економікою призвели на кінець першої п'ятирічки до таких очевидних провалів у соціально-економічній сфері, що воєнно-комуністичний штурм довелося припинити. Намагаючись уникнути катастрофи, радянський уряд у 1933 р. все ж таки був вимушений відмовитися від прискорених темпів індустріалізації й підвищеного тиску на селян та змінити курс аграрної політики, що пояснювалось тим, що ці завдання було виконано та побудовано економічний фундамент соціалізму, і тому відпала необхідність у «підхльостуванні» країни.

Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р. «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспниками та одноосібними господарствами» були закладені основи нової хлібозаготівельної політики, яка передбачала перш за

все скасовування продрозкладки, що робило якісною різницю між продподатком 1921 р. і обов'язковими поставками 1933 р., оскільки селянам залишалася вся продукція, вироблена понад заздалегідь визначену норму здавання державі, її можна було продавати за цінами, прийнятними для покупців, що пробуджувало у колгоспників зацікавленість у розширенні посівних площ і відкривало шлях для подолання безгосподарності.

Згідно з постановою договірна (контрактна) система заготівель зернових культур відмінялась і для колгоспів та одноосібних господарств встановлювались тверді зобов'язання щодо здачі зерна державі за встановленими цінами. Постанова визначала для колгоспів пересічні для областей та республік норми здачі державі зерна з урожаю 1933 р. Для колгоспів України, які обслуговувались МТС, розмір поставки зерна дорівнював 2,5 центнера, а для колгоспів, які не обслуговувались МТС, – 3,1 центнера з гектара. Колгоспна торгівля хлібом дозволялась лише після повного виконання зобов'язань перед державою і створення відповідних посівних фондів. Порядок поставки зерна одноосібними господарствами залишався незмінним: вони одержували тверді завдання через сільську раду, виходячи з фактично засіяної площі озимих та твердого плану засіву ярих зернових культур. Норма здачі з гектара одноосібними господарствами мала бути на 5–10 % вищою від норми, визначеної для колгоспів даного району. За умови виконання поставок дозволялась заміна деяких культур (ячмінь замість кукурудзи, просо замість гречки і навпаки), але заборонялась заміна пшениці на будь-яку іншу культуру [1].

Фактично зміна курсу аграрної політики відбулась на основі часткового визнання реальності існування ринку і закону вартості, частково узгодження інтересів держави з інтересами селянства. Реалізація ідеї продподатку у наступні роки досліджуваного періоду не була безпомилковою, оскільки запроваджені обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції державі, які проіснували до 1958 р. здійснювались за символічними цінами, та разом з системою директивного планування і бюрократичного командування колгоспами були основними причинами сповільненого і консервативного розвитку та відставання сільського господарства в 1933–1939 рр.

Зростання хлібопоставок за відсутності продрозкладки відбувалося паралельно з деяким підвищенням життєвого рівня українського селянства. Й. Сталін зрозумів важливість того, щоб і селян певною мірою влаштовували стосунки з державою. На Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників у лютому 1933 р. він висунув гасло: «Зробити усіх колгоспників заможними», і в другій п'ятирічці держава зробила все необхідне для зміцнення колгоспного ладу.

У другій п'ятирічці (1933–1937 рр.) держава послабила податковий тиск, щоб створити сприятливі умови для відбудови зруйнованого колективізацією сільського господарства, і виявилося, що полегшення матеріального становища селян більш вигідне, ніж відбирання всього урожаю насильницькими методами. В 1933 р. українські селяни дали державі 317 млн пудів хліба, 1935 р. – 462 млн, в 1936 р. – 545 млн пудів [3].

У березні 1933 р. П. Постишев дав розпорядження Наркомзему УСРР розробити положення про трудову дисципліну, і 8 квітня з'явилася постанова РНК УСРР і ЦК КП(б)У «Про тимчасові правила внутрішнього розпорядку в колгоспах», які конкретизували ряд положень Примірного статуту сільськогосподарської артілі. У преамбулі постанови підкреслювалося, що «правила складені в розвиток статуту сільськогосподарської артілі», проте їх зміст не мав нічого спільного з статутом будь-якої добровільної організації. Згідно з цими правилами, колгоспники закріплювались за певними бригадами на весь рік, їм заборонявся самовільний перехід з однієї бригади до іншої, підвищувалась роль і відповідальність бригадирів, у колгоспах вводилась єдиноначальність. До порушників

трудової дисципліни передбачались міри покарання. «Жодний колгоспник, – проголошувалося в них, – не може використовувати свій робочий час поза колгоспом без дозволу на це в кожному окремому випадку правління колгоспу і бригадира його бригади». Рядові колгоспники повністю підпорядковувалися бригадирам, якого призначав райземвідділ і без його дозволу не міг усуватися з посади. «Бригадир організовує роботу закріплених за його бригадою колгоспників, – вказувалося в правилах, – і на основі повної єдиноначальності розпоряджається всім їх робочим часом» [7, с. 56].

Бригадири теж були «закріплені» і безправні перед радянським апаратом районної ланки, який повністю підпорядковувався парткомам, оскільки у постанові «Про тимчасові правила внутрішнього розпорядку в колгоспах» відзначалось, що добір бригадирів, подолання плинності їх складу, дійова допомога у підвищенні їх господарської і політичної кваліфікації повинні стати першочерговими завданнями партійних організацій. Відтак у сільському господарстві владно-розпорядчі функції присвоїли собі обласні партійні комітети, а також надзвичайні органи ВКП(б) – політвідділи МТС і радгоспів.

Внаслідок цих рішень союзних і республіканських партійно-державних органів у галузі так званого політичного й організаційно-господарського зміцнення колгоспів селяни прив'язувались до них приблизно так, як у дореформеній Росії закріплювалась за общиною категорія феодально залежних державних селян. Процес одержавлення колгоспів, який відбувався з початку насильницької колективізації, в цих документах проявився особливо жорстко.

Політвідділи турбувались про повсюдне створення бригад з постійним складом колгоспників, до кінця 1933 р. у сільському господарстві України налічувалось 105,5 тис. таких колективів, з яких дві третини були рільничі, інші – тваринницькі, садівничі тощо. Відповідно до постанови РНК УСРР і ЦК КП(б)У від 14 березня 1933 р. «Про заходи до здійснення прополювальної кампанії цукрового буряку» всередині рільничих бригад, що спеціалізувались на технічних культурах, вперше почали створюватись ланки, чисельність яких не перевищувала 5–8 чоловік [8, с. 2]. За ними закріплювались посіви на весь період вирощування певної культури. Пізніше ця система організації праці поширювалась й на зернові.

Після доповіді П. Постишева про хід весняної сівби, 30 квітня 1933 р. політбюро ЦК КП(б) прийняло постанову «Про зміцнення колгоспів», спрямовану на підвищення трудової активності колгоспників та перетворення виробничих бригад у постійні господарські одиниці, за якою було надано розпорядження організувати табірну роботу у полі так, щоб бригада не виїздила на ніч додому і починала роботу вдосвіта [15, с. 18]. Також в ній йшлося про добір на відповідальні посади в колгоспах (рахівників, бухгалтерів, вагарів та ін.) перевірених і відданих колгоспній справі людей, а також про встановлення примірної оцінки в трудоднях різних сільськогосподарських робіт, та про встановлення на найважливіші види робіт примірних норм виробітку, оскільки протягом 1933 р. в усіх колгоспах передбачалось ввести сівозміни. Разом з тим, у цій постанові передбачались заходи щодо зміцнення трудової дисципліни, і, відтепер, правління колгоспу мало право оштрафувати колгоспника в разі його відмови від виконання дорученої йому роботи без поважних причин в розмірі до 5 трудоднів, а при повторному порушенні – виключити з колгоспу [15, с. 19].

Подоланню зрівнялівки у заробітках колгоспників та поліпшенню обліку та фінансово-господарської звітності в колгоспах покликана була й постанова ЦК ВКП(б)У від 4 січня 1933 р. «Про організацію обліку і звітності в колгоспах», якою перед партійними органами всіх рівнів ставилося завдання взяти під контроль організацію та облік робіт і звітність у колгоспах, звертаючи особливу увагу на добір фахівців-рахівників. Наркомзем УСРР та Управління народногоспо-

дарського обліку зобов'язувались розгорнути мережу короткотермінових курсів 35 тис. рахівників, а також запровадити курс колгоспного рахівництва в сільськогосподарських технікумах та в старших класах загальноосвітніх шкіл у сільській місцевості [2].

У другій половині 1930-х рр. за умов загальної підпорядкованості сільського господарства інтересам промисловості держава змушена була докладати певних зусиль до зміцнення колгоспного ладу передусім як об'єкта нещадної експлуатації селянства на користь індустріальному розвитку країни. Республіканські партійно-радянські органи, виконуючи волю Й. Сталіна, вели наполегливу боротьбу за завершення колективізації сільського господарства. Слід зауважити, що колективізація в республіці в ці роки мала свою специфіку, на відміну від ряду регіонів СРСР, на українських землях вона була завершена переважно шляхом не створення нових колективних господарств, а залучення одноосібників до вже існуючих.

В Україні процес колективізації практично було завершено у 1937 р., в середині якого в республіці налічувалось 27347 колгоспів, в яких було об'єднано 3757 тис. селянських господарств, що складало 96,1 % їх наявної кількості та 99,7 % посівних площ [12]. У господарствах налічувалося 7056 тис. працездатних осіб, тобто менше двох на кожний двір. На один колгосп пересічно припадало – 779 га посівної площі, 71,8 голови великої рогатої худоби, 78,0 – свиней, 67,1 – овець та кіз, 98,3 – коней [13].

Після завершення колективізації станом на 1 січня 1938 р. розподіл землі в УРСР за формами землеволодіння мав такий вигляд (*табл. 1.1*).

Таблиця 1.1

Розподіл землі в УРСР за формами землеволодіння (1938 р.) [9, с. 166]

Форма землеволодіння	Тис. га	% до всієї площі
Колгоспи	35239	79,1
Одноосібники	194	0,4
Радгоспи, дослідні станції, заповідники тощо	4300	9,7
Державний лісовий фонд	3700	8,3
Міста	384	0,9
Інші державні маєтки й фонди	729	1,6
Усього	44546	100

Дані, наведені в табл. 1.1, дають підстави констатувати, що на кінець другої – початок третьої п'ятирічки суцільна та всеосяжна колективізація в республіці стала фактом. Незважаючи на те, що на початок 1938 р. ще залишались 168,7 тис. одноосібних господарств, які обробляли 0,4 % всіх посівних площ, вони вже не відігравали значної економічної ролі в сільському господарстві, оскільки головна роль у виробництві сільськогосподарської продукції покладалась на колгоспи і радгоспи.

Висновки. Отже, організаційно-господарське зміцнення колгоспів та радгоспів проводилось не лише за лінією удосконалення внутрішньогосподарських форм організації праці та її оплати, а також шляхом посилення впливу централізованих планово-регулюючих важелів держави на колгоспно-радгоспне виробництво. Забезпечення нормального відтворювального процесу в сільському господарстві можна було досягти за умови його єдиного планового спрямування. Широке застосування планових початків в аграрному секторі у досліджуваний період стало реальним у результаті створення в процесі колективізації великих господарств. Однак збитки, нанесені нею сільському господарству, не обмежувались руйнуванням продуктивних сил, були підірвані селянський спосіб життя, мотивація до праці та господарювання, селянська підприємливість, хист і майстерність, мораль, етика та духовність.

Актуальними напрямами подальшої розробки окресленої проблеми є дослідження та детальний аналіз процесу постголодоморної відбудови українського села у 30-х рр. XX ст.

Бібліографічні посилання

1. ДАРФ. – Ф. 5446, оп. 14, од. зб. 975, арк. 67.
2. ДАРФ. – Ф. 5446, оп. 15, од. зб. 27, арк. 65.
3. ДАРФ. – Ф. 5446, оп. 16, од. зб. 3476, арк. 114.
4. Історія селянства УРСР : у 2 т. / за ред. І. І. Компанійця. – К., 1967. – Т. 2 (Від Великого жовтня до наших днів).
5. Комуністична партія України: з'їзди і конференції / кер. авт. упор. В. Ф. Солдатенко. – К., 1991.
6. **Кульчицький С. В.** Ціна «великого перелому» / С. В. Кульчицький. – К., 1991.
7. **Мачульский Ф.** На борьбу за социалистическую дисциплину в колхозах / Ф. Мачульский // На аграрном фронте. – 1935. – № 2. – С. 56–77.
8. Соціалістичне змагання парторгів бригад за успішне проведення весняної сівби // Партробота в колгоспі. – 1934. – № 2–3. – С. 9–11.
9. Социалистическое строительство СССР (1933–1938 гг.) : Статист. сб. – Москва-Ленинград, 1939.
10. Стенографический отчет Второго всесоюзного съезда колхозников-ударников. – М., 1935.
11. ЦДАВО України. – Ф. 2, оп. 9, од. зб. 5192, арк. 24, 26.
12. ЦДАВО України. – Ф. Р-27, оп. 14, од. зб. 701, арк. 78, 94, 98.
13. ЦДАВО України. – Ф. 318, оп. 1, од. зб. 348, арк. 29.
14. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, ч. III, од. зб. 6266, арк. 38.
15. **Юдачев С. А.** Борьба КПСС за организационно-хозяйственное укрепление колхозов (1933–1934 гг.) / С. А. Юдачев. – М., 1962.

Надійшла до редколегії 18.06.2012

УДК 94(477)"1945-1990"

В. Г. Панченко

Інститут суспільних досліджень (м. Дніпропетровськ)

ЕВОЛЮЦІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ПЛАТФОРМИ ОУН(М) ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Розглядається економічний аспект ідеологічної платформи одного з основних напрямків ОУН – мельниківського – у повоєнний період його діяльності.
Ключові слова: український націоналізм, ОУН(м), економіка, земельна політика.

Рассматривается экономический аспект идеологической платформы одного из основных направлений ОУН – мельниковского – в послевоенный период его деятельности.
Ключевые слова: украинский национализм, ОУН(м), экономика, земельная политика.

The economic aspect of the ideological platform of the one of the main directions of the OUN – melnykivtsi – in the postwar period of their activity is considered in the article.
Key words: Ukrainian nationalism, OUN(m), economy, land policy.

Завершення Другої світової війни поставило українську еміграцію в якісно нові політико-правові та соціально-економічні умови. Попри те, що на Західній Україні продовжувалася антирадянська боротьба загонів УПА, політичне керівництво якими здійснював провід бандерівської ОУН, представники українського

© В. Г. Панченко, 2013

Актуальними напрямами подальшої розробки окресленої проблеми є дослідження та детальний аналіз процесу постголодоморної відбудови українського села у 30-х рр. XX ст.

Бібліографічні посилання

1. ДАРФ. – Ф. 5446, оп. 14, од. зб. 975, арк. 67.
2. ДАРФ. – Ф. 5446, оп. 15, од. зб. 27, арк. 65.
3. ДАРФ. – Ф. 5446, оп. 16, од. зб. 3476, арк. 114.
4. Історія селянства УРСР : у 2 т. / за ред. І. І. Компанійця. – К., 1967. – Т. 2 (Від Великого жовтня до наших днів).
5. Комуністична партія України: з'їзди і конференції / кер. авт. упор. В. Ф. Солдатенко. – К., 1991.
6. **Кульчицький С. В.** Ціна «великого перелому» / С. В. Кульчицький. – К., 1991.
7. **Мачульский Ф.** На борьбу за социалистическую дисциплину в колхозах / Ф. Мачульский // На аграрном фронте. – 1935. – № 2. – С. 56–77.
8. Соціалістичне змагання парторгів бригад за успішне проведення весняної сівби // Партробота в колгоспі. – 1934. – № 2–3. – С. 9–11.
9. Социалистическое строительство СССР (1933–1938 гг.) : Статист. сб. – Москва-Ленинград, 1939.
10. Стенографический отчет Второго всесоюзного съезда колхозников-ударников. – М., 1935.
11. ЦДАВО України. – Ф. 2, оп. 9, од. зб. 5192, арк. 24, 26.
12. ЦДАВО України. – Ф. Р-27, оп. 14, од. зб. 701, арк. 78, 94, 98.
13. ЦДАВО України. – Ф. 318, оп. 1, од. зб. 348, арк. 29.
14. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, ч. III, од. зб. 6266, арк. 38.
15. **Юдачев С. А.** Борьба КПСС за организационно-хозяйственное укрепление колхозов (1933–1934 гг.) / С. А. Юдачев. – М., 1962.

Надійшла до редколегії 18.06.2012

УДК 94(477)"1945-1990"

В. Г. Панченко

Інститут суспільних досліджень (м. Дніпропетровськ)

ЕВОЛЮЦІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ПЛАТФОРМИ ОУН(М) ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Розглядається економічний аспект ідеологічної платформи одного з основних напрямків ОУН – мельниківського – у повоєнний період його діяльності.
Ключові слова: український націоналізм, ОУН(м), економіка, земельна політика.

Рассматривается экономический аспект идеологической платформы одного из основных направлений ОУН – мельниковского – в послевоенный период его деятельности.
Ключевые слова: украинский национализм, ОУН(м), экономика, земельная политика.

The economic aspect of the ideological platform of the one of the main directions of the OUN – melnykivtsi – in the postwar period of their activity is considered in the article.
Key words: Ukrainian nationalism, OUN(m), economy, land policy.

Завершення Другої світової війни поставило українську еміграцію в якісно нові політико-правові та соціально-економічні умови. Попри те, що на Західній Україні продовжувалася антирадянська боротьба загонів УПА, політичне керівництво якими здійснював провід бандерівської ОУН, представники українського

© В. Г. Панченко, 2013

націоналістичного руху в Європі усвідомлювали необхідність готуватися до чергового тривалого періоду діяльності на еміграції.

Помітне місце в інтелектуальній спадщині повоєнного українського націоналізму посідають не тільки питання боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу (УССД), але й політичного та соціально-економічного устрою майбутньої держави. Тож у центрі уваги даної розвідки – економічна складова в ідеологічній платформі одного з напрямків українського націоналістичного руху – мельниківської ОУН. При цьому необхідно відзначити фактичну відсутність спеціальних досліджень вказаного сюжету, адже на сьогодні існують праці, в яких лише побіжно висвітлюється організаційний розвиток та ідеологія повоєнної ОУН(м) – наприклад, робота безпосереднього учасника націоналістичного крила української еміграції П. Мірчука [4], а також монографічні дослідження сучасних українських істориків Г. Касьянова [3] та А. Рибака [10]. Отже, зазначена проблема відноситься до фактично нерозроблених аспектів інтелектуальної історії України повоєнного періоду.

Складність дослідження економічного аспекту ідеологічної платформи мельниківської ОУН у повоєнні десятиліття обумовлена вузькістю джерельної бази, основу якої складають переважно офіційні програмові документи III, IV та V Великих Зборів даної організації. Більше того, починаючи з 1970-х рр., економічний блок практично зникає з резолюцій та постанов наступних Великих Зборів ОУН(м), що вочевидь обумовлювалося остаточним переходом мельниківців від націоналістичної організації до національно-демократичного крила Державного Центру УНР в екзилі та домінуванням в їхній діяльності національно-культурницького спрямування. Крім того, скоріш за все багато в чому через зазначену вище ідейно-політичну трансформацію мельниківської ОУН фактично відсутні статті та іншого роду публікації з економічної тематики, наявність яких чітко простежується в рамках двох інших націоналістичних організацій української еміграції – ОУН(б) та ОУН(з). До того ж періодичні видання мельниківців виходили у форматі газет («Українське Слово», «Новий Шлях», «Самостійна Україна»), що не сприяло публікації більш-менш розлогих аналітичних матеріалів, тим більше з «непопулярних» у даному ідеологічному середовищі економічних питань.

Варто відзначити, що після завершення Другої світової війни ОУН(м) першою з націоналістичного середовища провела свій Великий Збір (серпень 1947 р.) – третій за рахунком після II Римського Великого Збору 1939 р. Ідейно-політичні аспекти програми, ухваленої III Великим Збором мельниківців ми розглянули в першій частині даного розділу, тому детально зупинимося саме на економічній складовій зазначеного офіційного документа. Про вагомість економічної проблематики для ОУН(м) у цей період свідчить уже той факт, що відповідний розділ під назвою «Народнє господарство» за обсягом обіймає практично третину всієї 16-сторінкової Програми. Причому порівняно з тогочасною програмою основних конкурентів мельниківців – ОУН(б) – вказаний розділ вигідно вирізняється чіткою структурою і поділом на галузеві підпункти: загальні положення, земельна, промислова, ремісничa, торговельна та фінансова політика. Оскільки викладені тут тези надовго стали офіційним баченням мельниківської ОУН економічної сфери розбудови майбутньої УССД, то розглянемо їх більш докладно.

Отже, на початку розділу «Народнє господарство» в загальних рисах проголошуються засадничі принципи розбудови економіки незалежної України. Вона мала будуватися на основі концепції солідаризму – тут термін вживається як позначення солідарної співпраці і взаємовідповідальності всіх соціально-творчих верств суспільства, яка регулюється державою в загальних інтересах нації. Саме за нацією у Програмі визнається первісне право власності на всі матеріальні блага та природні багатства країни, і саме нація передає свої повноваження у даній

сфері юридичним та фізичним особам. Далі йде розширення наведеної тези щодо власності: «економічний устрій Української Держави буде побудований на основах співпраці державної, самоуправної, кооперативної та приватної власности» [7, с. 10]. Основною підставою для набуття права власності називається праця і використання отриманої власності на користь суспільства. І, нарешті, в загальних положеннях підкреслюється визначальна роль держави у розподілі матеріальних благ у суспільстві, її направляюча та контролююча функції у розбудові економічної системи України.

В аграрній сфері мельниківці декларували наступну низку тез:

1) повна й остаточна ліквідація радянського колгоспного ладу як примусової системи визиску та знищення українського селянства, при цьому майно колгоспів буде розподілено без викупу між трудовими селянськими господарствами, а те, що не підлягатиме розподілу, перейде у власність сільськогосподарських кооперативів, сільських громад та інших органів місцевого самоуправління;

2) заснування і сприяння розвитку системи середнього трудового селянського господарства, побудованого на праві приватної власності. При цьому вільний продаж і купівля землі будуть регулюватися законом з метою унеможливити надмірне зменшення чи збільшення земельних наділів і спекуляцію землею;

3) держава залишає за собою певну частину земельного фонду та майна для організації агрономічних шкіл, дослідних та насіннєвих станцій, ферм для вирощування племінної худоби і спеціальних рослин тощо;

4) водночас держава допускатиме також громадську земельну власність та підтримуватиме артілі й інші форми сільського господарства там, де вони бажані, більш доцільні та корисні;

5) основні лісові площі належатимуть державі, а решта будуть передані у користування установам місцевого самоуправління. У приватній власності залишаться тільки дрібні лісові наділи. А всі підземні багатства України належатимуть народу;

6) «посілості й нерухоме майно в містах будуть передані в державну, самоуправну, кооперативну і приватну власність» [7, с. 11–12].

Стосовно промислової та ремісничої політики Програма ОУН(м) передбачала наступні заходи. В першу чергу, здійснення планомірної широкої індустріалізації, причому на початковому перехідному етапі господарської розбудови держава, щоб не допустити хаосу та паралічу промислового виробництва, спиратиметься на наявну систему державних, кооперативних та самоуправних підприємств усіх родів і галузей промисловості «на нових устроєвих та виробничих засадах і доцільного розподілу окремих галузей між різними формами господарської власности» [7, с. 12]. Відповідно до названих вище загальних положень економічного устрою УССД, промисловість України буде розбудовуватись на засадах співпраці державної, кооперативної, самоуправної та приватної власності. При цьому передбачалася певна диференціація форм власності для підприємств різних галузей:

а) підприємства легкої, обробної та харчової промисловості будуть, крім обмеженої кількості державних монополій, розбудовуватися за кооперативною та приватною ініціативою;

б) основні підприємства, що обслуговують широкі суспільні потреби (водоканали, електростанції, місцевий транспорт тощо), перейдуть у власність органів самоуправління;

в) підприємства галузей промисловості, найбільш важливих для розвитку народного господарства і потреб національної оборони країни (вугільні копальні та рудники, нафтова промисловість, металургія, важке машинобудування, підприємства воєнної промисловості, залізниці, основні різновиди водного та повітряного транспорту) залишаться у державній власності [7, с. 12–13].

Окремим пунктом у Програмі зазначалася участь робітників і службовців кооперативних та змішаних підприємств у розподілі прибутків підприємства – відповідно до вкладеної праці. Також для збільшення добробуту сільського населення та підготовки фахових робітників для важкої промисловості держава планувала сприяти організації та розвитку сільськогосподарської промисловості в формах виробничої кооперації. Проголошувався намір держави підтримувати домашні промисли, індивідуальні та кооперативні ремісничі підприємства. І наостанок подається теза про можливість ведення іноземними громадянами промислового виробництва в Україні – за умов отримання від державних органів спеціального дозволу.

У сфері торговельної політики в майбутній УССД мельниківці виступали з наступних позицій: 1) торговельний обмін як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках буде розподілений між державою, кооперативами та приватними підприємствами; 2) створення стану середніх торговельних підприємців буде одним із важливих завдань соціально-економічної розбудови країни. Його виконанню держава сприятиме різноманітними фінансовими та іншими заходами; 3) держава дбатиме про забезпечення українській продукції якнайвигідніших умов збуту на зовнішніх ринках, а для захисту інтересів народного господарства назовні вживатиме протекціоністські та стимулюючі заходи [7, с. 14]; 4) подібно до промислової сфери чужинці набуватимуть право на створення торговельних підприємств на підставі виданих владою окремих дозволів.

Основою фінансової системи самостійної України мав стати Український Державний Банк, незалежний від зовнішнього капіталу і підконтрольний відповідним вітчизняним державним та законодавчим органам. В його виключній компетенції мала бути емісія грошової маси. Щодо наповнення держбюджету, то його підґрунтям передбачалося зробити «єдиний рівномірний безпосередній і прогресивний (прямий. – *В. П.*) податок, при залишенні обмеженої кількости необхідних посередніх (непрямих. – *В. П.*) податків» [7, с. 14].

Таким чином, в уяві керівництва ОУН(м) економічна система майбутньої незалежної України мала базуватися на гармонійному поєднанні приватної, комунальної та державної форм власності за домінування останньої у стратегічних галузях господарства та природних ресурсів. При цьому паралельно зі стимулюванням приватної ініціативи та горизонтальної кооперації передбачалося встановлення досить активної й вагомої ролі держави у регулюванні економічних відносин в цілому і, зокрема, щодо надання права власності юридичним і фізичним особам та застосуванні протекціоністських заходів у зовнішньоекономічній сфері. Також звертає на себе увагу необхідність негромадянам України отримувати спеціальні дозволи на право займатися господарською діяльністю в країні.

Наступний свій, IV Великий Збір мельниківці провели в серпні 1955 р. На ньому було затверджено уточнену редакцію Програми та Устрою ОУН(м). Втім, порівняно з розглянутою вище Програмою 1947 р., суттєвих змін до економічного розділу, який тепер було подано вже під назвою «Господарський лад», не було внесено. В основному, незначною мірою змінилися формулювання деяких пунктів, однак структура самого розділу та його змістовне наповнення в цілому залишилися переважно в такому самому вигляді. Разом з тим, не можна не відзначити певних нових акцентів. Зокрема, в основних засадах економічної політики майбутньої Української держави зникає згадка про солідаризм в соціально-економічній сфері буття народу, натомість додається теза щодо уможливлення на законодавчому рівні «доцільного плянування продукційного процесу в усенаціональному засязі» [6, с. 14]. Також зникає пункт про те, що власником підземних ресурсів України є її народ.

Ще одним помітним моментом у порівнянні редакцій Програми ОУН(м) 1947 р. та 1955 р. є вилучення з останнього варіанта офіційного документа пунктів про можливість для іноземців займатися промисловим виробництвом та воло-

діти торговельними підприємствами в Україні за умов надання державою окремих дозволів на це. Отже, попри несуттєві, з першого погляду, зміни в економічному блоці Програми, прийнятої IV Великим Збором, в ньому спостерігається певна тенденція до зміцнення ролі і місця держави в економічній системі майбутньої УССД, зокрема її прагнення впливати на характер і обсяги виробництва в масштабах всієї країни. В свою чергу, скасування права іноземних громадян виступати повноправними учасниками економічних відносин в Україні ілюструє тяжіння мельниківців до своєрідного протекціонізму та елементів економічного націоналізму. Черговий перегляд Програми ОУН(м) мав місце в середині 1960-х рр., коли відбулися V (1964 р.) та VI (1965 р.) Великі Збори організації. На першому з них було прийнято нову редакцію Програми, де яскраво простежується поступовий рух мельниківців у бік ліберально-демократичної платформи, виразником якої серед української еміграції традиційно виступало уенерівське середовище, уособлене в Державному Центрі (ДЦ) УНР в екзилі. Якщо в розділі «Державний лад» попередньої Програми 1955 р. вживалося виключно визначення «Українська держава», то у зазначеному документі від 1964 р. наголошується на тому, що ОУН «спирає програму державного будівництва в Україні на… традиціях Української Народньої Республіки, пристосованих до вимог життя» [8, с. 18].

Натомість економічний блок у даній Програмі порівняно з 1955 р. загалом не зазнав змін, за винятком назв параграфів та формулювань окремих положень. Хіба що варто відзначити більш акцентоване використання поняття кооперативної власності на рівні з приватною, самоуправною та державною, а також появу в підрозділі «Промислове виробництво» нового пункту про сприяння на законодавчому рівні отриманню робітниками паїв підприємств для того, щоб вони ставали співвласниками і несли спільну відповідальність за них. У сфері торговельної політики з'являється положення про законодавче забезпечення державою умов для вільної конкуренції та відповідну протидію появі та існуванню монополій. Крім того, у галузі фінансів оновлена Програма мельниківців містить положення стосовно державної політики сприяння «розвиткові і поширенню приватних, кооперативних і самоуправних банків та фінансових установ страхувального та щадничого (накопичувального. – *В. П.*) характеру» [8, с. 24].

VI Великий Збір ОУН(м) відбувся менше ніж через півтора року від попереднього – наприкінці жовтня 1965 р., що було пов'язано з відходом з життя багаторічного керівника організації – полковника А. Мельника (1 листопада 1964 р.). Його обов'язки тимчасово виконував О. Штуль-Жданович, якого на VI Великому Зборі обрали головою Проводу організації мельниківців (очолював до самої смерті у 1977 р.). На зазначеному Зборі нещодавно прийнята Програма не змінювалася, натомість було прийнято низку постанов і резолюцій політичного характеру, найбільш показовим моментом у яких, на наш погляд, є вже відкритий заклик до членів ОУН(м) та осередків, що входили до Ідейно Споріднених Націоналістичних Організацій, «давати постійну ефективну допомогу ДЦ УНР» [9, с. 160]. Отже, наприкінці 1960-х рр. мельниківський напрямок ОУН, зберігаючи традиційні націоналістичні гасла і риторику, остаточно переходить на позиції ліберально-демократичного уенерівського середовища української політичної еміграції.

Ще більш яскраво простежується відзначена тенденція у матеріалах VII Великого Збору ОУН(м), що відбувся у Лондоні в серпні 1970 р. під гаслом «Україна – спільне добро всіх її громадян». У виключно політичних (економічна проблематика тут взагалі не згадувалася) резолюціях даного зібрання підкреслювалося, що мельниківська течія відкидає ідеологічний догматизм, який базується на претензії посідання абсолютної й виключної політичної істини. Більше того, український націоналізм має вийти за вузькі партійні чи організаційні рамки [11, с. 87].

На тлі розглянутої низки офіційних документів ОУН(м) особливу цікавість викликає мельниківське бачення економічної складової, викладене не у формалі-

зованих програмах і постановах Конференцій та Великих Зборів, а озвучене під час жвавої дискусії на форумі Товариства українських інженерів у США (Нью-Йорк, травень 1970 р.). Як уже зазначалося в першій частині даного розділу, в словесній дуелі, ініційованій студентами нью-йоркських коледжів, взяли участь заступник голови ОУН(з) Р. Ільницький та заступник голови ПУН Я. Гайвас (представники ОУН(б) відмовилися від участі). Обидва учасники по черзі відповідали на запитання студентів щодо різноманітних аспектів політичної теорії та практики націоналістичних організацій, що їх представляли Ільницький та Гайвас.

Найбільш цікавою для нас є частина дискусії, присвячена саме економічній проблематиці. Зокрема, представникам «двійкарів» та мельниківців було поставлено таке питання: «Яку економічну і соціальну структуру вважаєте за найкращу для майбутньої самостійної України?». У своїй відповіді Я. Гайвас підкреслив, що на етапі руйнування радянської тоталітарної економічної системи доцільно буде зберегти існуючий плановий характер управління господарством з метою убезпечення від хаосу та зайвих матеріальних втрат. Також мельниківець наголосив на важливості запровадження на українських землях чотирьох форм власності на засоби виробництва: державна, муніципальна (у програмних документах організації вона має назву «самоуправна»), приватна і кооперативна [5, с. 5].

Відповідаючи на питання з залу щодо пропонованого мельниківцями планування на стадії перехідного періоду від комуністичного режиму до демократичного устрою, Я. Гайвас більш детально прокоментував висловлену ним перед цим думку. Зокрема, на його переконання, основним «мінусом» планового підходу радянського зразка було те, що на практиці його реалізовували представники бюрократичного чиновницького апарату, далекого від потреб і проблем конкретної галузі економіки і виробництва. Натомість представник ОУН(м) пропонує передати здійснення тимчасового планування протягом перехідного етапу до рук господарників, учених і т. д., тобто справжнім фахівцям у своїй царині, які зможуть ефективно спланувати і успішно реалізувати ці плани на практиці. Отже, під час дискусії Я. Гайвас, з одного боку, дотримувався заданої мельниківською Програмою офіційної ідеологічної лінії, а з іншого – досить творчо інтерпретував окремі моменти ідеологічної платформи зазначеної націоналістичної організації.

Разом з тим, на початку 1970-х рр. мельниківська ОУН вже фактично ґрунтується на засадах демократії, політичного плюралізму та республіканізму західноєвропейського зразка. І хоча протягом останніх двадцяти років перебування на еміграції офіційна Програма ОУН(м) значних змін не зазнала, а економічна проблематика в їхній ідеологічній платформі фактично не розроблялася, неможливо стверджувати, що саме ті постулати, що були зазначені в програмі, передбачалося втілювати в життя. Надалі діяльність мельниківців набуває все більше культурно-просвітницького спрямування, що остаточно засвідчила легалізація їхньої організації на українських теренах уже на початку 1990-х рр.

За підсумком здійсненого аналізу економічної складової в ідеології мельниківців можна дійти дещо парадоксального висновку: досить дивно виглядає їх відчутна відданість засадничим тезам у сфері економіки перших Великих Зборів ще єдиної ОУН, попри відверте ідейно-політичне зближення ОУН(м) наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. з ліберально-демократичним Державним Центром УНР в екзилі. Адже в програмних документах ОУН(м) все ж таки збереглися принципи активного залучення держави до встановлення, здійснення та регулювання економічних процесів і відносин у країні. В своїй економічній платформі мельниківці сповідували принципи економічного націоналізму – зокрема, ідею вагомої ролі держави як ключового і найбільшого власника в країні та розподільника матеріальних благ, наділення її впливовими регулюючими та контролюючими функціями, застосування державою протекціоністської політики в економічних відносинах із зовнішнім світом. Однак загалом доводиться констатувати помітне зниження уваги мельниківського крила українського націоналістичного се-

редовища до економічної проблематики протягом повоєнного періоду, а також змістовну еволюцію зазначеної складової їхньої ідеології в бік ліберальних економічних цінностей, поширених у тогочасній економічній політиці західних країн, на території яких під час «холодної» війни перебували політичні осередки закордонного українства.

Бібліографічні посилання

1. **Жданович О.** VII ВЗУН // Україна – спільне добро всіх її громадян / О. Жданович: Матеріяли VII-го Великого Збору Українських Націоналістів. – Париж-Балтимор, 1971. – С. 5–12.
2. **Жуковський А.** Життя і творчість Олега Штуля-Ждановича // За державну самостійність України: Українська Держава – спільне добро всіх її громадян / А. Жуковський: Матеріяли Десятого й Сьомого Великих Зборів Українських Націоналістів. – Париж, 1985. – С. 117–133.
3. **Касьянов Г. В.** Ідеологія Організації Українських Націоналістів / Г. В. Касьянов // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / С. В. Кульчицький (відп. ред.). – К., 2005. – С. 445–478.
4. **Мірчук П.** Революційний змаг за УССД. Т. 2. Хто такі «бандерівці», «мельниківці», «двійкарі». – Нью-Йорк–Торонто–Лондон, 1987.
5. Погляди ОУН(з) і ОУН(м) на актуальні завдання української політики // Український самостійник. – 1970. – Ч. 7–8. – С. 2–12.
6. Програма і Устрій Організації Українських Націоналістів (Затверджені IV-м ВЗУН в місяці серпні 1955 р.). – Париж, 1955.
7. Програма Організації Українських Націоналістів (Затверджена на III-му ВЗУН, 30.VIII.1947). – Б.м, б.р.
8. Програма ОУН // Два етапи. Матеріяли П'ятого і Шостого Великих Зборів Українських Націоналістів. – Париж, 1966. – С. 16–29.
9. Резолюції Шостого ВЗУН // Два етапи. Матеріяли П'ятого і Шостого Великих Зборів Українських Націоналістів. – Париж, 1966. – С. 153–162.
10. **Рибак А.** Українська держава у планах ОУН (1939-й – 1950-ті роки). (Історико-політологічний аналіз) : моногр. / А. Рибак. – Острог, 2007.
11. Українська внутрішня політика // Україна – спільне добро всіх її громадян. Матеріяли VII-го Великого Збору Українських Націоналістів. – Париж-Балтимор, 1971. – С. 84–90.
12. Український націоналізм // Україна – спільне добро всіх її громадян. Матеріяли VII-го Великого Збору Українських Націоналістів. – Париж-Балтимор, 1971. – С. 76–83.

Надійшла до редколегії 09.11.2012

УДК 94:329(477) «1955/1964»

О. Ф. Нікілєв

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ ПО ОПТИМІЗАЦІЇ ВИЩОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ ЗА ЧАСІВ ХРУЩОВСЬКОЇ ВІДЛИГИ

Розглядається реалізація політики держави за часів М. Хрущова по потужному піднесенню сільського господарства у сфері вищої сільськогосподарської школи, результати адаптації її до потреб галузі у нових умовах.

Ключові слова: аграрна політика, політика потужного піднесення сільського господарства, вищі сільськогосподарські навчальні заклади.

© О. Ф. Нікілєв, 2013

редовища до економічної проблематики протягом повоєнного періоду, а також змістовну еволюцію зазначеної складової їхньої ідеології в бік ліберальних економічних цінностей, поширених у тогочасній економічній політиці західних країн, на території яких під час «холодної» війни перебували політичні осередки закордонного українства.

Бібліографічні посилання

1. **Жданович О.** VII ВЗУН // Україна – спільне добро всіх її громадян / О. Жданович: Матеріяли VII-го Великого Збору Українських Націоналістів. – Париж-Балтимор, 1971. – С. 5–12.
2. **Жуковський А.** Життя і творчість Олега Штуля-Ждановича // За державну самостійність України: Українська Держава – спільне добро всіх її громадян / А. Жуковський: Матеріяли Десятого й Сьомого Великих Зборів Українських Націоналістів. – Париж, 1985. – С. 117–133.
3. **Касьянов Г. В.** Ідеологія Організації Українських Націоналістів / Г. В. Касьянов // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / С. В. Кульчицький (відп. ред.). – К., 2005. – С. 445–478.
4. **Мірчук П.** Революційний змаг за УССД. Т. 2. Хто такі «бандерівці», «мельниківці», «двійкарі». – Нью-Йорк–Торонто–Лондон, 1987.
5. Погляди ОУН(з) і ОУН(м) на актуальні завдання української політики // Український самостійник. – 1970. – Ч. 7–8. – С. 2–12.
6. Програма і Устрій Організації Українських Націоналістів (Затверджені IV-м ВЗУН в місяці серпні 1955 р.). – Париж, 1955.
7. Програма Організації Українських Націоналістів (Затверджена на III-му ВЗУН, 30.VIII.1947). – Б.м, б.р.
8. Програма ОУН // Два етапи. Матеріяли П'ятого і Шостого Великих Зборів Українських Націоналістів. – Париж, 1966. – С. 16–29.
9. Резолюції Шостого ВЗУН // Два етапи. Матеріяли П'ятого і Шостого Великих Зборів Українських Націоналістів. – Париж, 1966. – С. 153–162.
10. **Рибак А.** Українська держава у планах ОУН (1939-й – 1950-ті роки). (Історико-політологічний аналіз) : моногр. / А. Рибак. – Острог, 2007.
11. Українська внутрішня політика // Україна – спільне добро всіх її громадян. Матеріяли VII-го Великого Збору Українських Націоналістів. – Париж-Балтимор, 1971. – С. 84–90.
12. Український націоналізм // Україна – спільне добро всіх її громадян. Матеріяли VII-го Великого Збору Українських Націоналістів. – Париж-Балтимор, 1971. – С. 76–83.

Надійшла до редколегії 09.11.2012

УДК 94:329(477) «1955/1964»

О. Ф. Нікілєв

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ ПО ОПТИМІЗАЦІЇ ВИЩОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ ЗА ЧАСІВ ХРУЩОВСЬКОЇ ВІДЛИГИ

Розглядається реалізація політики держави за часів М. Хрущова по потужному піднесенню сільського господарства у сфері вищої сільськогосподарської школи, результати адаптації її до потреб галузі у нових умовах.

Ключові слова: аграрна політика, політика потужного піднесення сільського господарства, вищі сільськогосподарські навчальні заклади.

© О. Ф. Нікілєв, 2013

Рассматривается реализация политики государства во времена М. Хрущова по крутому подъему сельского хазяйства в короткие сроки в сфере высшей сельскохозяйственной школы. Результаты адаптации ее к потребностям отрасли в новых условиях.

Ключевые слова: аграрная политика, политика крутого подъема сельского хозяйства, высшая сельскохозяйственная школа.

It is examined the realization of the political state according to the intensive dudopment agricultural in short period in the sphere of high agricultural school. The rezults of its adaptation to the necessities of a branch in the new conditions.

Key words: agrarian politic, political intensive dudopment of the agricultural high school.

Процеси, що відбуваються у системі вищої освіти у сьогочасних умовах, роблять актуальним вивчення політики держави в аналогічні, реформаторські часи, до яких належить і так званий період Хрущовських реформ. Зазначений період лише набуває популярності у вітчизняних дослідників, тож значне коло проблем залишається ще поза їх увагою. До числа таких проблем, зокрема, належить і така як діяльність партійно-державного керівництва по оптимізації діяльності вищої сільськогосподарської освіти. Дане питання знаходить висвітлення у ряді досліджень, проте воно розглядається в них лише в контексті проблем, які є предметом аналізу. Так, Ж. Б. Кукурудза аналізує історіографічний аспект проблеми діяльності сільгоспвузів [2]. І. М. Романюк, В. І. Рибак, розглядаючи соціальний розвиток села, а Г. І. Сургай – економічний, торкаються кількісних проблем підготовки спеціалістів сільського господарства [4; 5; 6]. Практично процес залучення навчальних закладів даного типу до виконання політики потужного піднесення сільськогосподарського виробництва поки що не знайшов свого висвітлення. То ж сподіваємося, дане повідомлення стане певним доробком до вивчення зазначеної проблеми.

Вересневий 1953 р. пленум ЦК комуністичної партії Радянського Союзу проголосив початок політики потужного піднесення сільського господарства у найкоротші терміни. Цим до певної міри і визначив поспішність, часто – непродуманість рішень, що приймалися і реалізовувалися. Відображенням такої лінії стала політика оптимізації діяльності вищих сільськогосподарських закладів. У комплексі заходів, намічених вищим державно-партійним керівництвом для ліквідації відставання сільськогосподарської галузі, був і такий як підвищення рівня інтелектуального забезпечення всіх ланок її виробничої сфери. Але його реалізація мала відбутися лише одним, директивно визначеним шляхом, – за рахунок працівників міста та партійних і радянських органів. Всі інші варіанти вирішення проблеми, у тому числі і такий єдино прийнятний для інших галузей економіки СРСР і широковживаний ними ще з 1920-х рр., як підготовка кадрів у системі вищих і середніх навчальних закладів, на пленумі не розглядалися. Тому у прийнятих рішеннях вони не знайшли відображення. Це створило досить пікантну ситуацію. Складалося враження, що в умовах проголошеного реформування сільського господарства партійно-державне керівництво не вважало вузи і технікуми вагомим чинником його потужного піднесення.

Лише через півроку, у березні 1954 р. було опубліковано документ, який мав заповнити прогалину, що утворилася у цьому плані після вересневого пленуму. Радою Міністрів СРСР було прийнято постанову «О недостатках в деле подготовки специалистов с высшим образованием и мерах устранения этих недостатков».

Для реалізації розроблених положень було визнано обов'язковим зосередити в одному відомстві керівництво сільськогосподарськими вузами (у 1948 р. частина з них була передана у розпорядження мінсільгоспу СРСР) і сконцентрувати у ньому всі кошти, що виділялися на розвиток вищої сільськогосподарської освіти, зміцнення матеріальної бази навчальних закладів даного профілю. Найбільш

відповідним цьому завданню державне керівництво вважало Міністерство вищої освіти СРСР, яке після ліквідації у 1953 р. було знову відтворене у 1954 р. Йому було підпорядковано всі вищі сільськогосподарські навчальні заклади. Але цей крок виявився неефективним. Він лише закріпив існуючу з 1946 р. ситуацію, яка характеризувалася тим, що процес підготовки і використання фахівців з вузівськими дипломами був розірваний між двома відомствами: Мінвузом і Мінсільгоспом. Тому, як і раніше, можливості сільськогосподарської галузі республіки по забезпеченню своїх потреб спеціалістами даної категорії залишалися бути досить обмеженими. Це не сприяло оптимізації вирішення нагальних завдань, що ставилися перед ним державою.

Ситуацію ускладнило й те, що у 1955 р. МВО було визнано союзно-республіканським міністерством і вузи України, у тому числі – сільськогосподарські, були передані у відання створеного у тому ж році Міністерства вищої освіти республіки. Хоча основна функція – визначення потреб галузі у фахівцях і встановлення планів їх підготовки, як загальної, так і по кожній окремій спеціальності – залишалася за союзним центром. Саме Державна економічна комісія при Раді Міністрів СРСР та Держплан країни визначали потреби сільського господарства республіки у спеціалістах вищої кваліфікації, встановлювали для неї кількісні параметри їх підготовки, що, в кінцевому підсумку, позначалося на діяльності вузів, ситуації з підготовкою кадрів даної категорії і стані забезпеченості ними сільськогосподарського виробництва.

Але лише рік перебували сільгоспінститути у підпорядкуванні республіканських структур. Влітку 1956 р. вони були передані Міністерству сільського господарства СРСР «з метою наближення до виробництва» [16, арк. 64]. З одного боку, це певним чином сприяло вирішенню ряду їх проблем. У першу чергу, відбулося помітне покращення фінансування, порівняно з перебуванням їх у МВО. Але, у той же час, питання кадрового забезпечення колгоспного виробництва республіки і потреб навчальних закладів залишилися віддаленими від його конкретних проблем.

У складі союзного міністерства вузи знаходилися до березня 1959 р., коли у рамках здійснюваної у країні децентралізації управління економікою було визнано за краще передати їх у підпорядкування МСГ республіки «з метою поліпшення керівництва підготовкою спеціалістів з вищою освітою» [7, арк. 244], де вони перебували протягом чотирьох років. Повернення до «сфери інтересів» республіки, до того ж – у складі «рідного» відомства позитивно позначилися на ряді параметрів діяльності вузів. Так, ще більш значними стали масштаби фінансування, значно оперативнішим реагування на потреби галузі у тих чи інших категоріях спеціалістів, зменшено розподіл поза межі республіки, було зроблено кроки по розширенню викладання українською мовою. Адже центральні відомства не враховували національний аспект підготовки сільськогосподарських кадрів в Україні, де представники, так би мовити, титульної нації у складі студентських контингентів становили 74–79 % [17, арк. 20]. Тому в республіці малася стала тенденція на згортання навчання українською мовою, про що красномовно свідчила видавнича діяльність. Так, у 1954 р. українською мовою було видано 7 підручників, у 1955 – 2, у 1956 – 0, у 1957 – 1, при щорічній потребі у них – 60 [8, арк. 33–34; 9, арк. 125; 18, арк. 223]. Під час перебування у складі республіканських структур цей показник почав неухильно зростати. Так, за 1959–1961 рр. вузи отримали навчальних україномовних посібників 16 назв. Крім того, у 1961 р. над створенням нових працював 51 авторський колектив. У 1963 р. вищі навчальні заклади отримали україномовної навчально-методичної літератури вже 100 найменувань [19, арк. 151].

Однак у 1963 р. цей позитивний процес було перервано. На вищому партійно-державному рівні було визнано за доцільне знову зосередити всі сільськогосподарські вузи у руках Міністерства сільського господарства СРСР, «з метою поліп-

шення керівництва підготовкою спеціалістів з вищою освітою» [20, арк. 91]. І відбулося чергове підпорядкування навчальних закладів. У складі союзного міністерства вузи знаходилися 28 років. Протягом усього періоду вирішення проблем підготовки кадрів вищої кваліфікації і забезпечення ними потреб республіки та її регіонів здійснювалися з позицій загальносоюзного бачення, без урахування її інтересів. У результаті впав рівень координації діяльності вузів і виробництва, гальмувалися структурні, професійні, соціальні, економічні процеси в аграрному виробництві України.

Фактично за період з 1953 по 1963 р. вищі навчальні заклади республіки шість разів переходили з одного відомства до іншого. Кожен такий перехід супроводжувався припиненням як негативних, так і, водночас, позитивних для їх діяльності тенденцій: руйнуванням уже налагоджених з відповідними управлінськими структурами виробничих зв'язків, на особистісному рівні – з їх працівниками, що здійснювали кураторство певних напрямків діяльності вузів, припиненням реалізації започаткованих програм тощо. Кожна зміна підлеглості потребувала часу і зусиль на встановлення продуктивних виробничих відносин, особистісних стосунків з кураторами, супроводжувалася зміною орієнтирів у вирішенні завдань, що стояли перед навчальними закладами, методів і шляхів їх досягнення. При цьому відбувалися певні структурні зміни і в самих міністерствах. Усе це негативно позначалося на різних сферах діяльності вузів, а у кінцевому підсумку – і на забезпеченні потреб галузі і республіки у фахівцях, що ними готувалися.

Така нечіткість позиції державно-політичного керівництва країни щодо вищих сільськогосподарських навчальних закладів проявилася у ході реалізації програми з вдосконалення їх діяльності, прийнятої у 1954 р. Через невиробленість відповідними союзними структурами механізму втілення її у життя не існувало єдиної точки зору щодо шляхів і методів вирішення поставлених завдань. Серйозні розбіжності, зокрема, малися у розумінні поняття «оптимізація мережі навчальних закладів». Тож виконання постанови у системі вищих навчальних закладів відбувалося досить складно. Перебування інститутів поза сільськогосподарською галуззю республіки призвело до того, що у 1954 р. у ній не вистачало більш як 50000 спеціалістів сільського господарства вищої кваліфікації, у тому числі 21408 агрономів, 12930 зоотехніків, 6209 інженерів-механіків – трьох основних аграрницьких спеціальностей. При існуючих же на той час масштабах їх підготовки задоволення потреб виробничої сфери мало відбутися, за розрахунками республіканських органів, у інженерах-механіках – у 1968 р., у агрономах – у 1970 р., у зоотехніках – у 1982 р. [21, арк. 20].

Виходячи з такого стану речей, у республіці розробили програму реалізації поставлених партійно-господарськими органами країни завдань, яка у досить стислі строки передбачала вирішення існуючих проблем. Вона була складена у руслі завдань вересневого пленуму ЦК КПРС 1953 р. щодо потужного піднесення сільського господарства і водночас – з урахуванням як позиції союзного керівництва, що полягала у стриманому ставленні до будь-яких реформувань, які потребували значних фінансових коштів, і – у недоцільності відкриття в Україні нових сільськогосподарських вузів, так і інтересів республіканської галузі, спрямованих на прискорене кількісне та якісне формування інтелектуального потенціалу всіх ланок її виробничої сфери. З метою здешевлення підготовки фахівців проголошувалося об'єднання частини розташованих у межах одного міста вузів сільськогосподарського профілю і створення на їх базі більш потужних навчальних закладів. Для виконання всього комплексу пропонованих заходів була визначена сума 100 млн крб [21, арк. 76].

Але такий підхід у вирішенні проблеми не був узятий до уваги відповідними союзними органами. Вирішуючи завдання вдосконалення мережі навчальних закладів у рамках всієї країни, вони планували здійснити це не шляхом відкрит-

тя вузів у мало забезпечених ними районах, а за рахунок скорочення їх кількості у «благополучних» у цьому плані, у першу чергу в Україні, де малося 20 з 98 вузів СРСР.

Практично через підпорядкованість сільськогосподарських інститутів союзному міністерству саме лінія на скорочення їх мережі почала здійснюватися в Україні. І хоча напряму не вдалося на практиці її реалізувати (цьому завадив спротив їхніх трудових колективів, підтриманий партійними, господарськими, науковими структурами найвищого республіканського рівня), але вона почала здійснюватися у більш м'якій формі у вигляді скорочення наборів по одних спеціальностях і припинення – по інших, під приводом того, що в Україні немає потреби у такій кількості фахівців даного профілю. Така діяльність пояснювалася також і нагальною необхідністю привести структуру спеціальностей вузів, яка значною мірою несла довоєнну спрямованість у профільній підготовці фахівців і вже відставала від вимог часу, відповідно до потреб сільськогосподарського виробництва. Це стосувалося так званих вузьких спеціальностей і спеціалізацій, в яких виробнича сфера не відчувала гострої потреби. З цією метою по Україні з 22 спеціальностей було залишено 11. При цьому скорочено, а у ряді вузів взагалі закрито, підготовку фахівців за спеціальностями «ґрунтознавство», «агрохімія», «лісоводство», «овочівництво», «виноградарство», «плодівництво», які аж ніяк не могли були для України непотрібними.

Паралельно із скороченням підготовки спеціалістів вузького профілю союзні органи почали систематичне зменшення підготовки фахівців основних аграрницьких спеціальностей, щодо яких у республіці мався постійний дефіцит: ветеринари, агрономи, зоотехніки, інженери-механіки, інженери-електрики. Одночасно з цим під приводом вдосконалення мережі факультетів відбувалося закриття їх у ряді вузів або переведення з одного навчального закладу до іншого. У результаті цього зростала кількість однофакультетних закладів, яким на тлі постійно зменшуваних наборів загрожувала серйозна перспектива закриття. Водночас з цим відбувався перерозподіл прийому до вузів у межах встановленої для республіки норми. Почало здійснюватися зменшення прийомів у так звані «центральні» вузи і збільшення у – «периферійні».

Такий перерозподіл негативно позначився на якісному боці процесу підготовки фахівців, оскільки в одних вузах при цьому мало місце незадіяння навчальних і виробничих площ, скорочення викладацьких колективів, у інших, куди передавалися такі набори – погіршення умов навчання і проживання збільшених студентських контингентів, зниження якості їх підготовки. Такий перерозподіл відбувався без врахування регіональної специфіки, ступеня насиченості територій навчальними закладами, їх спеціалізації, наявності у регіоні підготовки даного профілю тощо. В результаті такі дії ставали додатковим ускладнюючим фактором у діяльності вузів республіки і загострювали ситуацію з забезпеченням регіону кваліфікованими кадрами. Наприклад, у 1956 р. у «центральних» львівських сільськогосподарському і зооветеринарному інститутах, які переважно готували кадри для 10 західних і південно-західних областей, при щорічній загальній кількості 400–450 спеціалістів, було загалом скорочено прийом на 75 чол., у Дніпропетровському, Одеському, Кримському і Херсонському сільськогосподарських інститутах, що обслуговували області південної частини республіки, основні постачальники зернової, овочевої, фруктової продукції в країні, скорочено по 50 чол. у кожному [1, арк. 58]. У тому ж 1956 р. союзне міністерство визнало підготовку зоотехніків у масштабах країни взагалі більшою за потреби виробництва і значно скоротило їх прийом по СРСР, у тому числі в Україні – на 150 чол. (з 650 до 500), водночас прийнявши рішення про ліквідацію в республіці трьох спеціалізованих вузів і двох факультетів, що здійснювали підготовку ветеринарів, створивши на їх основі три факультети [22, арк. 108].

У свою чергу, Міністерство вищої освіти СРСР не мало перспективного планування підготовки фахівців. Відомство здійснювало планування лише на поточний рік. У цих умовах типовою була ситуація скорочення підготовки зоотехніків, ветеринарів, інженерів-механіків, інженерів-електриків і працівників бухгалтерського профілю при гострій потребі в них. Вже встановлені і доведені до вузів плани часто змінювалися, причому переважно у бік зменшення. Поширення набула практика робити це безпосередньо напередодні або навіть у ході та після закінчення вступної кампанії, що ставило керівництво вузів і їх викладацькі колективи у досить складну ситуацію. Так, у 1956 р. Мінвуз СРСР довів до відома керівництва Одеського сільгоспінституту про припинення діяльності зоотехнічного факультету і переведення його у повному складі до Кам'янець-Подільського інституту за 14 днів до початку занять. Ректорат Київського ветеринарного інституту отримав аналогічне повідомлення 30 липня. У Кримському сільгоспінституті 26 липня, коли вже майже завершилася вступна кампанія, довідалися про скорочення плану прийому у вуз на третину зі 150 до 100 чол. [23, арк. 37]. Центр абсолютно не рахувався з інтересами вузів, їхніх викладацьких колективів, студентами (майбутніми працівниками галузі), з інтересами регіонів, їхніх господарств.

Брутальне ставлення до інтересів колективів вузів, регіонів республіки набуло значного розмаху, скасовувало вузи перспектив у підготовці спеціалістів, навіть призводило до зміни первинної спеціалізації вузів. Наприклад, до 1954 р. Дніпропетровський сільгоспінститут мав три факультети: зоотехнічний, гідромеліоративний і агрономічний. У результаті переведення Мінвузом СРСР першого у 1955 р. до Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту, а другого – до Київського гідромеліоративного інституту він став однофакультетним. У тому ж році на його базу, абсолютно для цього не підготовлену, було переведено з Кримського сільгоспінституту факультет механізації, однак вже в 1956 р. прийом на агрофакультет було скорочено на 50 чол. з перспективою закриття або перетворення його у однопрофільний – інженерний, хоч відповідної матеріально-технічної бази для цього не малося [23, арк. 64, 73, 80].

Такі зміни мали серйозні наслідки для долі вищої сільськогосподарської школи України. По-перше, зменшення контингентів студентів, при одночасному припиненні їх підготовки на одному або декількох факультетах вузу, ставило під загрозу існування взагалі навчального закладу. В свою чергу, скорочення студентських контингентів вело до вимушеного скорочення викладацьких колективів. По-друге, це загрожувало зниженням наукового потенціалу. Адже через скорочення викладачі мусили переходити до інших вузів, або навіть – сфер економіки. У самих же вузах скорочувалася кількість наукових програм, відбувалося руйнування наукових шкіл, що формувалися й існували впродовж десятиліть.

Погіршення кількісних показників роботи вузів поставили питання про необхідність зміни негативних тенденцій, що мали місце на цьому напрямку, і виправлення ситуації на краще. Для цього у березні 1959 р. постановою Ради Міністрів СРСР сільськогосподарські вузи були передані у підпорядкування Міністерства сільського господарства України, а їх фінансування було покладено на республіканський бюджет. Зосередження в одному відомстві і підготовки фахівців усіх категорій сільськогосподарського виробництва та їх використання сприяли підвищенню можливостей ефективності процесу їх підготовки. Адже можливість фінансування вузів власним коштом давала можливість більш самостійно визначати розміри підготовки фахівців відповідно до потреб виробництва й оплачувати їх.

Результатом такого заходу стало швидке відродження вузів. Почала інтенсивніше зміцнюватися їх навчальна і матеріальна бази. Зникла загроза закриття вузів. У відповідності з потребами галузі республіки знову почали відкриватися факультети, яких у 1962 р. уже налічувалося у 17 інститутах 50, а у 1963 – 54, по-

рівняно з 32 у 1958 р. [13, арк. 5]. У результаті покращилася організаційна структура вузів. Наприклад, у 1962 р. налічувалося вже лише 2 однофакультетних інститути і вирішувалося питання про відкриття у них нових підрозділів, по 3 і більше факультетів мали 7 навчальних закладів, у тому числі УСГА – 10 [14, арк. 54]. Таке розширення супроводжувалося невпинним нарощуванням прийомів студентів.

Тобто наближення підготовки фахівців з вищою освітою до галузі безпосереднього їх використання сприяло приведенню у значно більшу відповідність процеси підготовки до потреб аграрного виробництва республіки, сприяло більшому розумінню важливості ролі і значення спеціалістів у системі виробничих і технологічних стосунків сільського господарства.

Практично шляхи і методи, обрані союзним керівництвом для виконання завдань по вдосконаленню мережі підготовки фахівців у навчальних закладах у відповідності з завданнями по потужному піднесенню сільського господарства країни у короткі строки, не дали очікуваних від них результатів. Ситуація з підготовкою фахівців даної категорії фактично була відображенням всієї аграрної політики державно-партійного керівництва того часу, яка визначалася спонтанністю і непослідовністю дій, неглибокою проробкою намічених заходів та передбаченням їх наслідків, а через це частою зміною напрямків вирішення поставлених завдань. Протягом усього періоду свого вирішення проблеми підготовки кадрів вищої кваліфікації і забезпечення ними потреб республіки здійснювалися з позицій загальносоюзного бачення, без урахування її інтересів. У результаті впав рівень координації діяльності вузів і виробництва, гальмувалися структурні, професійні, соціальні, економічні процеси у аграрному виробництві України.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 9396, оп. 5, спр. 1028, арк. 58.

2. **Кукурудза Ж. Б.** Перетворення в галузі освіти (середина 1950-х – середина 1960-х рр): історіографія проблеми / Ж. Б. Кукурудза // Гілея. – 2011. – № 2. – С. 312–316**.**

3. Російський державний архів економіки. **–** Ф. 7486, оп. 18, спр. 3184, арк. 35.

4**. Романюк І. М.** Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. XX ст. / І. М. Романюк. – Вінниця, 2005.

5. **Рибак В. І.** Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20 – поч. 90-х рр.) / В. І. Рибак. **–** К., 1997.

6. **Сургай Г. І.** Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс / Г. І. Сургай**.** – К., 1991.

7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 27, оп. 19, спр. 1878.

8. ЦДАВОВУ. – Ф. 27, оп. 19, спр. 231.

9. ЦДАВОВУ. – Ф. 27, оп. 19, спр. 1234.

10. ЦДАВОВУ. – Ф. 27, оп. 19, спр. 2198.

12. ЦДАВОВУ. – Ф. 27, оп. 19, спр. 1883.

13. ЦДАВОВУ. – Ф. 27, оп. 19, спр. 2027.

14. ЦДАВОВУ. – Ф. 27, оп. 19, спр. 924.

15. ЦДАВОВУ. – Ф. 27, оп. 19, спр. 991.

16. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1, оп. 31, спр. 2160.

17. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 31, спр. 2398.

18. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 31, спр. 42.

19. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 31, спр. 696.

20. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 31, спр. 2165.

21. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 31, спр. 323.

22. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 31, спр. 366.

23. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 31, спр. 373.

Надійшла до редколегії 09.01.2013

УДК 94(477)”654”

Н. М. Микитчук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОСОБЛИВОСТІ СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ З КРАЇНАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ В СФЕРІ НАУКИ Й ОСВІТИ

Досліджуються напрямки та перспективи співпраці України з країнами Центральної Азії в сфері науки й освіти.

Ключові слова: Україна, Центральна Азія, освіта, наука, вузи, науково-технічне співробітництво, угоди, перспективи.

Исследуются направления и перспективы сотрудничества Украины со странами Центральной Азии в сфере науки и образования.

Ключевые слова: Украина, Центральная Азия, образование, наука, вузы, научно-техническое сотрудничество, соглашения, перспективы.

The author investigates main lines and perspectives of cooperation between Ukraine and the countries of Central Asia in the field of science and education.

Key words: Ukraine, Central Asia, education, science, universities, scientific and technical cooperation, agreements, prospects.

Постановка проблеми. За сучасних умов глобалізації освіти, нових вимог до її модернізації, потреб розвитку науки, впровадження новітніх наукових розробок в різних сферах українська освіта і наука мають відповідно розвиватися й шукати різні вектори для співробітництва. Безумовно, перспективним є центральноазійський напрям, де Україна може на гідному рівні представити свої переваги в даній сфері, враховуючи зростаюче стратегічне значення Центральної Азії для зовнішньої політики України.

Різні аспекти взаємовідносин України з країнами Центральної Азії стали об’єктом дослідження ряду авторів. Однією з ґрунтовних робіт з даної проблеми стала монографія під редакцією В. Шведа, в якій дано аналітичні оцінки проблемам і перспективам азіатського напряму зовнішньої політики України [1]. Значна частина робіт присвячена пріоритетним напрямкам двосторонніх взаємин України з Туркменістаном, Казахстаном, Узбекистаном, Киргизстаном і Таджикистаном, зокрема науковій та освітній співпраці [4; 5; 7; 8]. Загалом проблема особливостей формування та розвитку співробітництва України з країнами Центральної Азії на сучасному етапі представлена в науковій літературі, проте деякі її аспекти вимагають більш детального розгляду.

Метою дослідження є аналіз особливостей та перспектив взаємовідносин України з країнами Центральної Азії в сфері освіти і науки.

Основні положення. Співпраця України з центральноазіатськими країнами в науковій та освітній галузях регулюється, насамперед, двосторонніми основоположними договорами з Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном, Туркменістаном та Узбекистаном на засадах партнерства та рівноправності, в яких закріплено зобов’язання сторін не допускати жодної дискримінації представників народів за національною ознакою [4, с. 18]. Підписано ряд міжурядових та галузевих угод про співробітництво в галузі освіти, науки і технологій, про взаємне визнання та еквівалентність документів про освіту та вчені звання, про співробітництво в галузі атестації наукових та науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації.

Угоди передбачають взаємодію міністерств, відомств, академій наук, науково-дослідних установ та організацій, ВНЗ і наукових співробітників держав у сфері природничих, технічних і гуманітарних наук на основі прямих угод, договорів і контрактів між ними, а також створення спільних міждержавних комісій з питань науково-технічної співпраці.

© Н. М. Микитчук, 2013

Серед форм науково-технічного співробітництва у багатосторонньому форматі на даний час досить активно використовується організація міжнародних наукових і науково-практичних конференцій. У двосторонньому форматі це – обмін науковою і науково-технічною інформацією, документацією, літературою та бібліографічними виданнями, проведення спільних семінарів, робочих зустрічей, обмін фахівцями і вченими.

Теоретичні підвалини такого співробітництва з усіма країнами регіону достатньо схожі, їх практична реалізація залежить від ряду чинників: досвіду співпраці з конкретною країною в даній сфері, рівня політичних контактів та економічних інтересів, розвитку освіти і науки в певній країні.

Важливими чинниками, які позитивно впливають на взаємодію в науковій та освітній сферах з Казахстаном, є достатньо зважена зовнішня політика стосовно України, застосування оптимальних підходів в етнічному контексті, наявність великої української діаспори, ряд історичних подій, які пов'язують долі народів. Українська діаспора є третьою за чисельністю етнічною групою після казахів і росіян. У РК мешкає понад 330 тис. представників української національності, функціонує 26 українських громадських об'єднань, 56 філій. У Казахстані виходять в ефір теле- і радіопередачі українською мовою, видаються дві газети українською мовою – «Вісті України» та «Українські новини». Традиційними стали щорічні Шевченківські читання [13].

Українська мова в окремих навчальних закладах вивчається як самостійний предмет. В Астані діє Український навчальний комплекс, до якого входять гімназія, дитячий садок, недільна школа та в якому всі предмети викладають українською мовою. Плідну діяльність з відродження і розвитку української мови, культури, національних традицій і звичаїв українців у Казахстані здійснює асоціація «Українці Казахстану».

Активізується взаємодія між науковими центрами двох країн, зокрема між Київським національним університетом імені Тараса Шевченка та Євразійським національним університетом імені Льва Гумільова, яка дає можливість ученим і студентам обох країн спільно проводити наукові заходи, розвивати науково-технічний потенціал двох країн. Чимало студентів з Казахстану навчається у вищих навчальних закладах України [8]. У листопаді 2012 р. підписано двосторонню угоду про співробітництво між Дніпропетровським національним університетом ім. Олеся Гончара та Карагандинським державним технічним університетом.

Велику роль у розвитку українсько-узбецьких зв'язків відіграє більш ніж 100-тисячна українська діаспора Узбекистану та тридцятитисячна узбецька діаспора України. Українська діаспора в Узбекистані сформувалася, головним чином, у період після Другої світової війни. З 1959 р. по 1970 р. чисельність українців у республіці зросла з 87,9 тис. до 111,7 тис. чоловік. За даними перепису населення 1989 р. в Узбекистані проживало вже 153,2 тис. етнічних українців (0,8 % населення країни). Своєю рідною мовою вважали українську 49,2 % українців Узбекистану [3].

В Узбекистані діє шість українських культурних центрів, котрі сприяють збереженню української мови серед діаспори. Україномовна газета «Надія» випускається Янгіюльським українським культурним центром. На її сторінках публікуються матеріали, присвячені внутрішній і зовнішній політиці України, двостороннім відносинам, життю української громади в Узбекистані. З 1996 р. Український культурний центр «Батьківщина» почав випускати однойменний вісник «Батьківщина». У тому ж році на узбецькому телебаченні почала виходити телепередача «Добра хата», яка значну частину ефірного часу присвячує популяризації української мови.

Між двома країнами підписано документи про співпрацю між Київським національним університетом імені Тараса Шевченка та Національним університе-

том Узбекистану імені Мірзо Улугбека, про співпрацю між містом Львів (Україна) і містом Самарканд (Республіка Узбекистан) [5].

У березні 2001 р. у середній школі-ліцеї № 110 ім. Т. Г. Шевченка в Ташкенті, побудованій після землетрусу 1966 р. українськими будівельниками, відкрито факультативний клас з вивчення української мови і літератури, працює українська недільна школа. У грудні 2002 р., під час дводенного візиту до Республіки Узбекистан Президент України Л. Кучма брав участь у церемонії відкриття пам'ятника Т. Шевченку в Ташкенті. Щорічно 9–11 березня в Ташкенті проходять урочисті церемонії, присвячені роковинам Т. Шевченка. У них беруть участь не тільки співробітники дипломатичної установи України, представники українських культурних центрів, керівництво, вчителі та учні школи-ліцею № 110 ім. Т. Шевченка, а й представники узбецької творчої інтелігенції, держави, ЗМІ, громадськості. Заходи із вшанування пам'яті Кобзаря проводяться в Республіканському інтернаціональному центрі і Республіканській дитячій бібліотеці Узбекистану. У школі-ліцеї проходять тематичні уроки, присвячені його життю і творчості [4, с. 20].

У рамках чинної Угоди між Україною та Узбекистаном про співробітництво у сфері освіти у вузах України навчається молодь Узбекистану. З 2004/2005 навчального року Україна виділяє гранти, в межах 35 місць, узбецької молоді для навчання в своїх вузах. Замовлення на навчання формуються на основі бажань української діаспори та таких промислових гігантів, як Навойський і Алмаликський гірничометалургійні комбінати, АТ «Вугілля» та інші. Професію вони отримують у Національному авіаційному університеті (м. Київ), Національній гірничій і Національній металургійній академіях України (м. Дніпропетровськ), Національному аерокосмічному університеті ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут», Донецькому національному технічному університеті. Впроваджена програма обміну студентами національних університетів двох країн передбачає, зокрема, проходження ними навчальної практики в Україні та Узбекистані.

Восени 2004 р. Президенту України Л. Кучмі було вручено Диплом Почесного доктора, мантію і медаль Національного університету «Узбекистан» імені М. Улугбека (Ташкент). Вручаючи нагороду, ректор Національного університету «Узбекистан» Турабек Даліміла підкреслив, що цим відзначено заслуги глави української держави у розширенні українсько-узбецьких відносин та вагомий внесок у розвиток науки і освіти [4, с. 21]. У 2004 р. делегація Національного університету «Узбекистан» перебувала в Києві в рамках урочистостей з нагоди святкування 170-річчя Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Президенту Узбекистану – І. Карімову присвоєно звання Почесного доктора Київського національного університету ім. Т. Шевченка. У червні 2004 р. під час поїздки в Республіку Узбекистан ректор Київського національного університету В. Скопенко вручив главі узбецької держави відповідний диплом. В. Скопенко під час зустрічей з президентом, а також міністром середньої та вищої освіти Узбекистану і ректором Національного університету Узбекистану ім. М. Улугбека обговорили подальший розвиток співробітництва між вузами двох держав.

Навесні 2004 р. Запорізький національний технічний університет (ЗНТУ) відвідала делегація Узбекистану, до складу якої входили Посол Узбекистану в Україні Равшанбек Алімов і радник посла з торгово-економічних питань Салахітдін Салихов. Гостей прийняв ректор університету С. Б. Бєліков. Під час зустрічі обговорювалося питання про встановлення культурних, наукових та ділових зв'язків між ЗНТУ та університетом м. Навої [4, с. 21].

Однак українсько-узбецьке співробітництво в науково-технічній сфері зараз стримується через обмеженість бюджетних коштів з обох сторін. На жаль, сьогодні в рамках українсько-узбецької науково-технічної програми виконується тільки один проект, що отримав широкий міжнародний резонанс, – «Розвиток На-

глядової бази наземної оптичної астрономії на горі Майданак». За цим проектом в 1997–1998 рр. отримана інформація, що викликало значний інтерес світової наукової громадськості. Як наслідок, на міжнародній нараді з гравітаційних лінз (10–12 червня 1998 р.) в м. Осло (Норвегія) було прийнято рішення сприяти (за умови державної підтримки програми) підвищенню рівня матеріального забезпечення програми у вигляді розробки та виготовлення у Франції приладів для дослідження гравітаційних лінз. Крім того, відкрито WEB-сторінку в Інтернеті і запропоновано створити Міжнародний фонд для підтримки системи моніторингу гравітаційних лінз, до якої увійде обсерваторія на горі Майданак. Отже, спільний проект дозволив українським і узбецьким ученим високо підняти рейтинг національних наук у світі і сприяв виділенню міжнародними організаціями допомоги у вигляді сучасних приладів. Триває робота над проектами по створенню спільної лабораторії у сфері використання нетрадиційних джерел енергії.

У 1975 р. у Ташкенті було відкрито музей відомого вченого, педагога, українця за походженням, який прославив Узбекистан винаходом телефону (дослідження цього апарата проходили в Ташкенті в 1928 р.) – Бориса Павловича Грабовського, а в 2001 р. Сергелійський центр науково-технічної творчості учнів та молоді, що діє при музеї, і Український культурний центр «Батьківщина», за сприяння Посольства України в Узбекистані, відзначили 100-й ювілей з дня народження Б. Грабовського [1].

Останнім часом активно розвиваються і зміцнюються українсько-туркменські гуманітарні зв'язки. Кількість української діаспори на 1995 р. становила 22 400 осіб [9]. У Туркменістані діє товариство дружби «Україна-Туркменістан», при Посольстві України в Ашгабаді функціонує недільна школа української мови.

Слід відзначити і зацікавленість туркменської молоді в отриманні освіти у вищих навчальних закладах України. Україна стала першою державою, дипломи про вищу освіту та вчені звання якої визнаються в Туркменістані. За даними Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, на 1 січня 2011 р., в Україні навчалося понад 4 тис. туркменських студентів [6].

Під час офіційного візиту 12–13 вересня 2011 р. Президента України В. Януковича до Туркменістану були підписані двосторонні документи, що стали основою для співпраці в галузі науки та освіти: Угода про співробітництво між Національною академією наук України та Академією наук Туркменістану та Угода між урядами України та Туркменістану про співробітництво в сфері освіти [2].

У кінці березня – на початку квітня 2011 р. Туркменістан відвідала українська делегація на чолі з першим віце-прем'єр-міністром економічного розвитку і торгівлі України Андрієм Клюєвим, який зустрічався з президентом країни Гурбангули Бердимухамедовим. Серед іншого, темою обговорення стали також питання співпраці в галузі освіти, охорони здоров'я, культури, спорту та туризму, позначені в ряду пріоритетів міждержавних туркменсько-українських відносин [2]. У рамках засідання було визначено коло завдань і проблем, що вимагають подальшого опрацювання, у тому числі у форматі спільної Міжурядової комісії.

Концептуальні підходи роботи Посольства України в Киргизстані з поглиблення співпраці в культурно-гуманітарній сфері формуються на основі давніх традицій культурного обміну, що існують між двома країнами, та наявністю в Киргизстані досить численної української діаспори – близько 50 тис. чоловік [9].

Українська дипломатична установа в Киргизстані реалізовує затверджений МЗС План заходів щодо виконання іміджевої програми України в частині матеріальної підтримки осередків українства в цій країні. Протягом 2008 р. було проведено низку культурно-просвітницьких заходів в Киргизькій Республіці. Це і традиційні новорічні свята в школах та університетах, Шевченківські читання, студентські фестивалі, зустрічі з ветеранами Другої світової війни, чорнобильцями. Широкого розголосу набули урочистості з нагоди 90-річчя видатного вченого

Киргизької Республіки, доктора філологічних наук, професора Бішкекського гуманітарного університету, активного члена української громади Киргизстану, етнічного українця І. Шерстюка. У 2000-х рр., за сприяння українського посольства, вийшли у світ книжки: «Українці в Киргизстані», «Киргизька література і Тарас Григорович Шевченко. Дослідження та матеріали» [10].

Українське посольство щорічно працює над тим, щоб якісно заповнити українську квоту на прийняття громадян Киргизстану до вищих навчальних закладів України за рахунок держбюджету України. Число бажаючих отримати українську європейську освіту постійно зростає [11].

Зараз українське посольство в Киргизстані проводить відповідну роботу по установі в республіці Асоціації випускників українських вузів. Посольство підтримує робочі контакти з українською громадою Киргизстану, надає інформаційну, консультативну підтримку Українського Товариства Киргизької Республіки «Берегиня», якому в 2008 р. виповнилося 15 років. На першому національному каналі виходить щотижнева радіопередача «Берегиня».

За ініціативи та сприяння Посольства України відбувається розвиток існуючих центрів українознавства в киргизьких вузах і українських шкіл в Киргизстані, зокрема Центру україністики киргизько-російського Слов'янського університету, де з 2001 р. впроваджено вивчення української мови як другої іноземної з включенням відповідного запису до диплома, проводяться заходи щодо популяризації української культури; Центру вивчення української мови та культури на базі Бішкекського гуманітарного університету, яким отримано ліцензію на проведення курсів української мови. У центрі проводяться заходи з української тематики, випускається українсько-киргизька газета, в якій розміщуються матеріали про Україну та двосторонню співпрацю.

У січні 2009 р. відкрито Центр україністики в Киргизькому національному університеті ім. Ж. Баласагина. У середній школі № 48 м. Бішкек протягом 8 років активно розвиваються початі за ініціативою українського посольства класи з вивченням української мови та літератури. У січні 2009 р. посольству вдалося відкрити додаткове приміщення-клас (за рахунком третій), облаштувати його меблями та організаційною технікою [10].

За сприяння українського посольства розвивається українське недільне навчання в селі Петрівка Чуйської області. У 2008 р. проведена робота по оновленню матеріальної та інформаційної бази українського класу. Школі передано українські народні костюми для дітей. На відкритих уроках учні недільних класів із задоволенням демонструють своє вміння читати вірші українською мовою.

Співпраця України з Таджикистаном у сфері освіти та науки є важливою складовою міждержавних відносин на сучасному етапі. Кількість української діаспори на 2000 р. становила 3800 осіб [9]. Серед помітних міжнародних науково-технічних заходів, у яких брали участь представники України, варто відзначити Міжнародну конференцію з регіональної співпраці в басейнах транскордонних річок (30 травня – 1 червня 2005 р., м. Душанбе), Міжнародну конференцію із скорочення стихійних лих, пов'язаних з водою (27–29 червня 2008 р., м. Душанбе), Міжнародну науково-практичну конференцію «Інноваційний розвиток університету: погляд студентів і молодих фахівців», присвячену Року освіти і технічних знань в Республіці Таджикистан (19–21 квітня 2010 р., м. Душанбе).

Прикладом співпраці України з Таджикистаном може слугувати програма офіційного візиту президента Таджикистану Емомалі Рахмона в Дніпропетровськ 16 грудня 2011 р. У рамках візиту обговорювалися можливості практичного використання нових форм науково-технічного співробітництва між Україною і Таджикистаном, а саме: формування спільних науково-дослідних програм і проектів, проведення їх експертизи; створення спільних науково-дослідних колективів (спільні польові дослідження і експедиції, інноваційні та інші організації, які забезпечать впровадження нових технологій у секторах економіки). У Національ-

ному гірничому університеті відбулась зустріч Емомалі Рахмона зі студентами та представниками таджицької діаспори Дніпропетровщини. На сьогоднішній день в Дніпропетровську навчається близько 40 студентів [12].

Таким чином, на сучасному етапі співробітництво між Україною та країнами Центральної Азії у сфері освіти й науки динамічно розвивається, особливо в останні декілька років. Найбільш успішними є безпосередні контакти між університетами та установами. Результативною стала допомога українській діаспорі в Центральній Азії. Водночас, на жаль, практично відсутня загальнодержавна стратегія наукових та освітніх зв'язків України з державами регіону. Розробка і впровадження такої стратегії наразі надзвичайно актуальні з кількох причин: 1) українські вузи можуть запропонувати студентам Центральної Азії досить якісні освітні послуги, така співпраця була б взаємовигідною; 2) українські науковці мають ряд технічних розробок, які можливо впроваджувати на центральноазійських об'єктах; 3) для підтримки етнічної самоідентифікації та національного розвитку української діаспори в регіоні слід розширити допомогу культурним та освітнім осередкам, підтримку зв'язків з етнічною Батьківщиною.

Бібліографічні посилання

1. Азійський напрям зовнішньої політики України: проблеми та перспективи. Аналітичні оцінки / за ред. В. О. Шведа. – К., 2008.

2. Виктор Янукович завершил официальный визит в Туркменистан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.rbc.ua/rus/top/show/viktor-yanukovich-zavershil-ofitsialnyy-vizit-v-turkmenistan-13092011162100

3. **Долганов В.** Відродження «шовкового шляху» [Електронний ресурс] / В. Долганов // Газета «Київська правда». – 7 лютого 2011 р. – Режим доступу: http://www.kiev-pravda.kiev.ua/index.php?article

4. **Дуднік О.** Українсько-узбецькі стосунки. Історія і сучасність / О. Дуднік // Український історичний збірник. – 2010. – Вип. 13. – С. 17–22.

5. **Жумабаєв А.** Казахстансько-українські відносини: із глибини століть – в успішне майбутнє [Електронний ресурс] / А. Жумабаєв. – Режим доступу: http://uaforeignaffairs.com/article.html?id=471

6. Клюев пригласил туркменских студентов в украинские вузы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://news.liga.net/news/N1109508.html

7. **Кравець В.** Основні напрями співробітництва між Україною і Таджикистаном / В. Кравець // Політика і час. – 2008. – № 12. – С. 11–15.

8. **Лажнік Й.** Основні напрями співробітництва між Україною і Казахстаном [Електронний ресурс] / Й. Лажнік, В. С. Мамбетова. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/Portal/natural/nvvnu/misnarod_vidnos/.../Lazhnik.pdf

9. **Макарчук С. А.** Етнічна історія України [Електронний ресурс] / С. А. Макарчук. – Режим доступу: http://www.ebk.net.ua/Book/history/makarchuk_eiu/part17/1701.htm

10. Партнерство для устойчивых результатов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.un.org.kg/ru/component/resource/article/233-What%20UN%20does/5-joint-programmes

11. Протокол про співробітництво між Міністерством закордонних справ України і Міністерством закордонних справ Киргизької Республіки (від 12 листопада 2007 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/36899.htm

12. Сьогодні з робочим візитом на Дніпропетровщині перебуває Президент Республіки Таджикистан Емомалі Рахмон [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/(docweb)/34B7B6F361CC4C42C22579680030DBE5?OpenDocument

13. Українсько-казахстанські відносини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mfa.gov.ua/vienna/ua/publication/content/1050.htm

14. **Чернышов Е.** Развитие отношений между Украиной и Таджикистаном после официального визита В. Януковича в Душанбе / Е. Чернышов // Сегодня. – 2011. – № 54. – С. 3.

Надійшла до редколегії 14.11.2012

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(37) «03/04»

В. О. Дудко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СТАНОВИЩЕ РЕГУЛЯРНИХ З'ЄДНАНЬ AUXILIA ЗА ЧАСІВ ПІЗНЬОЇ ІМПЕРІЇ У СКЛАДІ РИМСЬКОЇ АРМІЇ

Досліджено становище та ієрархію регулярних допоміжних військ римської армії за часів Пізньої імперії (IV–V ст. н. е.).

Ключові слова: Римська імперія, римська армія, auxilia, auxilia palatina, ripenses, limitanei, eguites, едикт, ієрархія.

Исследованы положение и иерархия регулярных вспомогательных войск римской армии в период Поздней империи (IV–V вв. н. э.).

Ключевые слова: Римская империя, римская армия, auxilia, auxilia palatina, ripenses, limitanei, eguites, эдикт иерархия.

The article is devoted to position and hierarchy of regular auxiliary fortes of the Roman army, in the epoch of late empire (IV–V A.D.).

Key words: Roman empire, Roman army, auxilia, auxilia palatina, ripenses, limitanei, eguites, edict, hierarchy.

Обгрунтування теми. Новим етапом у розвитку Римської держави був період домінанта. Початком нового періоду прийнято вважати Тетрархію[1] (284–324 рр.), яка проіснувала з часів імператора Діоклетіана аж до імператора Костянтина I (312–337 рр.), який отримав перемогу над своїми головними політичними супротивниками і остаточно затвердив сильну владу.

Кінець епохи принципату (межа II–III ст. н. е.) супроводжувався нескінченними громадянськими війнами, що обумовлювалося частою зміною імператорів. В окремих регіонах імперії правили самопроголошені узурпатори. Скаженими темпами зростала інфляція. Були залишені володіння імперії за межами природних кордонів, як це сталося з Дакією за часів правління Авреліана (270–275 рр. н. е.).

Під впливом реформ Діоклетіана та Костянтина імперія набула нового вигляду, що відрізняв державу від традицій імператорського Риму часів принципату. Значні перетворення відбулись в адміністративній системі[2]. Була припинена інфляція, а у Фракії заснована друга столиця – Константинополь. Влада імператора стала необмеженою, а при дворі все більшого впливу набували східні звичаї [4, с. 95–96]. Збільшився вплив християнства. З іншого боку, це був період не-

[1] Тетрархія – система правління, введена Діоклетіаном (284–305 рр.), уявляла розподіл імперії між чотирма правителями – двома августами та їх помічниками, двома цезарями.

[2] Територія імперії була розподілена на чотири префектури, 13 діоцезів та 100 провінцій.

© В. О. Дудко, 2013

скінченних конфліктів з варварами уздовж усього кордону імперії, починаючи від Євфрату до Британського узбережжя на північно-західному рубежі імперії.

Під впливом нових умов якісні зміни сталися й у військовій системі імперії, важливою складовою якої були допоміжні війська.

Мета дослідження. Метою даної статті є дослідити становище та ієрархію регулярних загонів допоміжних військ римської армії за часів Пізньої імперії.

Історіографія. Серед дослідників, що займалися питаннями римської армії часів Пізньої імперії, варто зазначити: Д. Ван Берхем [3], С. Макдауелл [11], А. Банніков [2], В. Холмогоров [9], П. Шувалов [10]. Переважно ці роботи стосуються військового устрою та озброєння римської армії часів Пізньої імперії. Проте майже всі автори зачіпають питання військового статусу допоміжних військ у складі римської армії цієї доби лише опосередковано. Спроби аналізу ієрархічної структуру римської армії ми зустрічаємо в працях Ле Боека, А. Махлаюка, Д. Уотсона, що торкаються в своїх працях лише межі I–III ст. н. е. В історіографії ієрархії пізньоімператорської армії приділяється доволі незначна увага, особливо становищу регулярних допоміжних загонів та їх внутрішній ієрархії.

Джерельна база. На жаль, щодо вивчення соціального становища допоміжних військ ми обмежені досить вузьким колом джерел. Більша частина джерельного матеріалу стосується другої половини IV ст. У зв'язку з чим дослідники мають переважно спиратися на непрямі свідоцтва. У цьому комплексі свідоцтва серед найбільш важливих джерел слід згадати «Notitia Dignitatum» [12], рескрипти з плити у Брігенціоні [7; 8], юридичному джерелі «Кодекс Феодосія» [6] та «Дигестах Юстиніана» [5]. Важливою є історична праця римського офіцера Амміана Марцеліна «Діяння» [1]. У «Notitia Dignitatum» ми знаходимо перелік всіх загонів Західної та Східної Римської імперії, їх дислокацію та військові посади, що існували на межі IV–V ст. н. е. У «Кодексі Феодосія» та «Дигестах Юстиніана» знаходимо інформацію про юридичне становище загонів римської армії. Приблизно схожими за інформативністю з вищезазначеними юридичними джерелами є рескрипти з плити у Брігенціоні, що віддзеркалюють головне становище окремих загонів римської армії на початок IV ст. У праці римського історика Амміна Марцеліна «Діяння» ми зустрічаємо інформацію стосовно діяльності окремих загонів римської армії у бою, їх вплив під час військових «сходок» та їх роль у житті війська й імперії в цілому.

Викладання змісту дослідження. Перш ніж розпочати аналіз становища допоміжних військ за часів пізньої імперії, слід надати невеличкий опис римської військової системи тих часів.

У «Notitia Dignitatum», статистичному джерелі кінця IV – початку V ст., де перелічуються головні державні посади та військові загони, серед з'єднань, позначених як auxilia, перелічуються: auxilia palatina[3], auxiliary cohors, auxilia milites, auxilia psevdocomitatenses та просто auxilia [12]. Слід, проте, розширити коло цих військових з'єднань за рахунок загонів, що не мали офіційної назви «допоміжні», але вели своє походження від старих допоміжних загонів часів принципату. Збройні сили Пізньої Римської імперії складалися з трьох головних типів військ: comitatenses (польові мобільні війська, що застосовувалися для ліквідації супротивника, що проникав у глиб території імперії, а також для закордонних походів), ripenses (берегові війська) та прикордонні війська. Їх місце як у військовому, так і в соціальному середовищі не було рівним.

Як вважає більшість дослідників, за часів Пізньої імперії армія comitatenses виконувала роль мобільного резерву. До її завдань входили як ліквідація великих сил супротивника, що проникали в межі імперії, так і закордонні походи [3, с. 157; 10, с. 27; 11, с. 15].

[3] Детальне висвітлення цих типів військових формувань піде нижче.

До особливого типу comitatenses входили auxilia palatina. На даний момент не існує єдиної думки про точний час їх формування. Дослідники С. Макдауел та В. Холмогоров відносять формування цих з'єднань до періоду правління Костянтина [9, с. 82; 11, с. 6]. Більшість істориків вважають, що виникнення auxilia palatina варто датувати другою половиною IV століття [3, с. 146; 10, с. 27]. Термін palatinii походить від Палатинського пагорба в Римі, на якому був розташований палац імператора. Слово натякає на близькість та привілейоване до імператорської особи становище. За своєю структурою palatinii включали три типи з'єднань: vecsilationes eguites palatini (кіннота), легіони palatinae, auxilia palatina, що знаходились у складі польових військ. Як в призентальних[4] відбірних польових арміях, так і в числі звичайних comitatenses ці загони були виокремлені в списки в ієрархічному тексті «Notitia Dignitatum» та завжди очолювали перелік почесних військових з'єднань [12]. Таким чином, auxilia palatina, як частина palatinii, відносились до елітних загонів римської армії. Сам термін auxilia згадується в тексті «Notitia Dignitatum» з метою відрізнити ці загони від палатинських легіонів. У найменуванні своїх загонів палатинські ауксилії мають також етнічні вказівки: Celtae seniores, Heruli seniors, Batavi seniors, Ascarii seniors, Ascarii iuniores, Sagittarii Nervii, Sagittarii Tungri, Batavi iuniores [12], що свідчить про етнічний склад цих загонів.

Ripenses були стаціонарними з'єднаннями, чиїм завданням була оборона кордонів від набігів супротивника. Приводом для подібного розділення, на думку Д. Ван Берхема, була громадянська війна 311–324 рр. [3, с. 139]. Під час цього конфлікту для боротьби проти своїх опонентів за владу Костянтином були залучені війська зі складу розквартированих у Галії військ. Саме вони, як найбільш віддані та надійні з'єднання, що привели Костянтина до одноосібної влади, стали основою мобільного резерву comitatenses та в подальшому отримали привілейований статус.

У формуванні прикордонних з'єднань ключову роль зіграли регулярні загони auxilia I–III ст. – допоміжні али та когорти, що були розквартировані уздовж кордону імперії ще з часів принципату. На них було покладене завдання формувати першу лінію захисту з метою протидіяти проникненню незначних банд супротивника, та виконувати сигнальну функцію – подавати сигнал у разі проникнення значних ворожих сил та стримувати їх до прибуття підкріплення.

Ознайомившись із структурою армії Пізньої Римської імперії, перейдемо до соціального становища допоміжних військ. За часів імперії солдати були соціально захищеним прошарком римського суспільства. У середині збройних сил Римської імперії існувала соціальна градація. Найбільш почесною були служба у легіонах, потім – у допоміжних військах, а замикали цей соціальний ланцюжок моряки військового флоту. Під впливом едикту Каракали та внутрішньої трансформації державної системи, що відбувалася на межі III – початку IV ст., окреслена вище ієрархічна система зазнала змін[5]. Саме про ці зміни й піде мова у цій статті. Розглянемо ці перетворення детальніше.

---

[4] За «Notitia Dignitatum», призентальні війська, це загони, що знаходилися під командуванням другого за військовою ієрархією, після імператора, особою – magistri militum, та розташовувалися, вірогідно, поблизу столиці. Саме з призентальних військ розпочинається перелік військових загонів у «Notitia Dignitatum». Більша частина всіх легіонів у призентальних арміях має назву palatinae (назва palatinae натякає на гвардійське становище), у той час як у звичайних польових арміях легіони palatinae зустрічаються, скоріше, у разі винятку.

[5] Принципат – форма правління у Стародавньому Римі впродовж I–III ст. н. е., що була заснована імператором Августом. Саме з часів Августа розпочинається доба імператорського керування Римською державою, де імператор виступав у якості першого громадянина держави.

Одним з найбільш цінних джерел, що дозволяють нам визначити соціальну градацію цих з'єднань, є два рескрипти від 311 та 325 років, виявлених на плиті з Бригенціону. Ці рескрипти розповідають про пільги, надані солдатам [7; 8].

Для зручності спочатку розглянемо загальне становище типів військ, котрі існували у період IV століття. Детальну інформацію, що дозволяє нам робити висновки про градацію між різними типами армії, знаходимо у рескрипті Костянтина від 325 р. [7, с. 133–135]. З тексту рескрипту бачимо, що найбільш привілейованим типом військ вважались польові війська comitatenses. Солдати цієї категорії військ під час служби повністю звільняли себе та 4-х осіб своєї родини від подушного податку. У випадку інвалідності солдати отримували звільнення від подушного податку на себе та дружину. Після виходу у відставку до 20 років служби солдат мав право звільнення від податку лише на одного себе, а після 25-річного терміну служби отримував такі самі пільги, як у зв'язку з інвалідністю [7, с. 133–135].

Аналіз пільг, наданих для військ берегової армії, дозволяє помітити їх градацію. Для солдатів з'єднань ripenses пільги під час служби та у разі відставки після 20 років були ідентичні пільгам, наданим солдатам польової армії. Але у разі інвалідності та виходу у відставку за вислугою солдати берегової армії значно програвали воїнам польової армії. Виходячи у відставку після 25 років служби, вони отримували звільнення від подушного податку лише на одну людину, на противагу двом, як отримували солдати військ comitatenses. У випадку інвалідності отримання звільнення від подушного податку на двох осіб дозволялося лише після служби терміном 25 років [7, с. 133–135].

Таким чином, інформація про пільги дає можливість зробити досить змістовні висновки стосовно соціального становища та рівня престижності окремих військових загонів.

Небагато менше пощастило солдатам допоміжних ал та когорт з числа військ limitanei. З усіх перелічених вище пільг на солдат колишніх загонів auxilia (али та когорти) поширювалося звільнення від подушного податку лише на одну особу – самого солдата. Цю пільгу він мав лише на час його перебування на військовій службі. Інші пільги у випадку інвалідності або відставки солдата зовсім не поширювалися на цю категорію воїнів [7, с. 133–135].

Отже, ми простежуємо певну градацію, ієрархічний ланцюжок, на вершині якої знаходилися загони comitatenses як найбільш привілейовані та соціально захищені. На другій сходинці – ripenses, а замикали систему загони limitanei. Важливо, що на відміну від з'єднань, що входили до складу призентальних та простих польових армій, загони ripenses та limitanei не мали емблем, що також пояснюється їх менш привілейованим становищем у порівнянні з загонами comitatenses та palacinii [12].

Склад військ comitatenses не був однорідним. До структури польової армії входили як загони легіонів, так і auxilia palatina, а також з'єднання кінноти – вихідці зі старих auxilia. Чи поширювались ці пільги на всі з'єднання військ comitatenses? Наскільки ми можемо міркувати за текстом рескриптів 311 та 325 рр., у ньому йдеться не про конкретні типи з'єднань, а про склад армії в цілому. Докази цьому ми знаходимо в тексті рескрипту 311 року [8, с. 125–127], де йдеться про поширення пільг у рівній мірі як на легіонерів, так і на солдатів eguites. У рескрипті від 325 р. ми не зустрічаємо розподілення у пільгах між кіннотою та піхотою, а йдеться про весь тип польових військ в цілому. Цей факт дозволяє нам схилятися на користь аргументу, що ці пільги поширювалися на всі роди військ, що знаходились у складі цих армій, на рівних умовах.

Розглянувши соціальний статус солдатів цих з'єднань, спробуємо визначити становище загонів auxilia у військовій ієрархії римської армії. Для цього слід звернутися до тексту «Notitia Dignitatum». Це джерело надає перелік військових

загонів у порядку їх значущості та важливості. У тексті «Notitia Dignitatum» перелік військових загонів завжди розпочинають гвардійські загони palatinii. За цим самим принципом перелічуються і чиновницькі посади, від найвищих до найнижчих [12]. Детальніше розглянемо з'єднання прикордонних військ.

У тексті «Notitia Dignitatum» усі али та когорти прикордонних військ розташовуються останніми в переліках військових з'єднань, що ще раз підтверджує низьке становище цього типу з'єднань у військовій ієрархії римських солдат. Таке становище, вірогідно, обумовлювалося нижчим статусом допоміжних військ за часів принципату, з яких і були створені ці загони.

Беручи до уваги специфіку цих з'єднань, слід зазначити, що ми не володіємо точними свідченнями стосовно статусу ал та когорт у межах з'єднань прикордонних військ. За текстом «Notitia Dignitatum» ми можемо припустити, що з'єднання кінноти могли зберігати більш почесне місце, ніж загони піхоти.

Розглянувши становище прикордонних військ, перейдемо до аналізу становища польової армії. Розпочнемо з загонів кінноти. Вище зазначалося, що в рескрипті від 311 р. солдати, що служили у з'єднаннях eguites, чиє походження було пов'язано із загонами кінноти, вершники та піхотинці мали однакові привілеї [8, с. 127]. У тексті «Notitia Dignitatum» перелік армій, починаючи від палатинських до берегових та прикордонних, розпочинався з загонів кавалерії. Слід звернути увагу на те, що список призентальних та польових армій спочатку згадує загони палатинської кінноти, за якою розташовані eguites, легіони та палацові ауксилії.

З цього виходить, що вже за часів складання «Notitia Dignitatum» кіннота займала найбільш привілейоване становище. Підтвердження про привілейоване становище кінноти над піхотою знаходимо у правилах військових покарань. «Дигести Юстиніана» повідомляють про певну форму покарання солдатів, що полягає у переведенні з кінноти до піхоти [1, с. 351; 5, с. 115].

Ми не в змозі з повною впевненістю стверджувати, коли саме почалося підвищення кінноти над традиційними легіонними когортами. П. Шувалов вважає, що це розпочалося за часів правління Феодосія I (379–395 рр.) [10, с. 37]. Відомості Амміана, де описується кар'єрне зростання магістра Феодосія в роки правління імператора Валентиніана I (364–375 рр.), повідомляють про нього як про магістра піхоти, а вже потім як про магістра кінноти [1, с. 389]. Малоймовірно, щоб офіцера, який прославив себе блискучими перемогами, було знижено у званні. Залишається лише додати, що, виходячи з рескрипту 325 року, з'єднання eguites із складу польових військ знаходилися у більш почесному становищі, ніж аналогічні загони бойової кінноти зі складу берегових військ.

Одне з найбільш значимих місць у розвитку пізньої імператорської армії відігравали загони auxilia palatina. Наскільки нам вдалося з'ясувати, ці з'єднання складали гвардійські загони і раніше розташовувалися у складі comitatenses. Виходячи з цих фактів, ми маємо право стверджувати, що, як мінімум, у період, коли вони входили до складу армії comitatenses, на auxilia palatina поширювалися усі пільги, даровані польовій армії. Про це свідчить сам текст рескрипту, де всі солдати comitatenses розглядаються як рівні за правами. Намагаючись відповісти на запитання про те, яким саме було становище auxilia palatina, слід звернутись до Амміана Марцеліна. У його текстах ми знаходимо цікаві свідчення, де історик іменує auxilia palatinia легіонами. Він не знаходить відмінностей між легіонами та загонами auxilia palatina у складі польової армії [1, с. 215, 329, 489]. Наприклад, солдати цих загонів не були позбавлені важливої складової римських військових звичаїв – участі у військовому зібранні [1, с. 278, 496]. Отже, солдати загонів auxilia palatina на рівних з воїнами легіонів правах приймали рішення і висували свої вимоги римським командувачам.

Важливим для нас є опис Амміаном спроби державного перевороту Прокопієм, безпосередню участь в якому брали солдати деяких палатинських ауксилій.

Історик зазначив, що: «...вони під час нарад займали перше місце, оскільки перевершували інших розміром платні та військовими заслугами» [1, с. 367]. Додаткові свідчення, що дозволяють нам визначити становище цих з'єднань до кінця IV ст., ми знаходимо в тексті «Notitia Dignitatum». У VII розділі «Notitia» ці загони розташовані у списку між легіонами palatina та легіонами comitatenses [12]. Наскільки ми можемо довіряти цьому тексту, то серед піших гвардійських загонів auxilia palatina займали друге місце після найбільш привілейованих палатинських легіонів. У той же час у військовій ієрархії вони займали більш високе становище, ніж звичайні легіони польової армії. З тексту Амміана Марцеліна ми чітко бачимо, що окремі загони auxilia мали більш високу платню, ніж звичайні солдати польової армії [1, с. 367]. Якщо спиратися на зміст списку гвардійських загонів, то вторинне розташування auxilia після легіонів наштовхує нас на думку, що до виділення загонів auxilia із складу польової армії в гвардійські з'єднання майбутні auxilia palatina займали менш почесне становище у складі comitatenses. Завдяки військовим заслугам та подальшому реформуванню римської військової системи вони були виокремлені в окрему категорію auxilia palatina, у зв'язку з чим було істотно піднято престиж цих загонів. Таким чином, у другій половині IV ст. загони auxilia palatina за своїм соціальним та військовим статусом знаходилися на декілька сходинок вище, ніж славнозвісні легіони польової армії.

До складу польової армії належав ще один вид загонів – psevdocomitatenses, Значна частина psevdocomitatenses вийшла зі складу допоміжних загонів прикордонних військ. Ієрархічне розташування загонів psevdocomitatenses в переліку «Notitia Dignitatum» вказує на низьке становище цих загонів. У «Notitia Dignitatum» psevdocomitatenses розташовуються останніми у переліку польових військ [12].

Отже підведемо підсумки. Як вдалося з'ясувати, у IV–V ст. відбулися якісні перетворення у розвитку римських допоміжних військ. Істотним змінам піддалося як військове, так і соціальне значення допоміжних військ у римській армії. Передусім ці зміни відбулись стосовно регулярних з'єднань. Ці перетворення стали можливими завдяки подальшому розвитку старої військової системи часів принципату.

За часів Пізньої імперії традиційні регулярні з'єднання auxilia були розділені на три типи військ. Кожен з типів бойових допоміжних з'єднань виконував окремі, покладені на нього обов'язки. За часів Пізньої імперії головним критерієм для визначення соціального становища колишніх регулярних допоміжних загонів римської армії було не стільки попереднє походження, скільки тип військ або армій, до складу яких вони входили. Через трансформацію старої військової системи, що відбулася на межі III–IV ст., окремі з'єднання допоміжних військ та легіонів змінили своє ієрархічне становище. Наприкінці IV ст. на верхівці військової ієрархії опинилися окремі з'єднання допоміжної кінноти. За ними йшли palatinii, окремою складовою яких були auxilia palatina. За своїм становищем auxilia palatina знаходилися між палатинськими легіонами та легіонами польових військ. Таке становище auxilia palatina відносно до гвардійських легіонів свідчить, що окремі легіони, все ще зберігали більш почесний статус, ніж auxilia. Auxilia palatina отримували вищу платню, ніж більшість легіонів польових військ. Вони мали авторитет серед війська. З впевненістю можна стверджувати про більш привілейоване місце auxilia palatina та eguites польових військ над легіонами та кіннотою військ берегових. На найнижчому щаблі військової ієрархії знаходились limitanii, що були сформовані з колишніх auxilia та numerii, що існували ще за часів принципату. Зважаючи на наведені вище факти, слід зробити висновок, що становище солдат колишніх допоміжних військ залежало не стільки від їх походження та первинного становища в армії, скільки від впливу військових та соціальних реформ III–IV ст. н. е., а також бойового призначення в лавах армії.

Бібліографічні посилання

1. **Аммиан Марцелин.** Римская история / Аммиан Марцилин [пер. з лат. Ю. А. Кулаковского, А. И. Сони]. – М., 2005.
2. **Банников А. В.** Позднеримские auxilia [Электронный ресурс] / Андрей Валерьевич Банников // Античный мир и археология : межвуз. сб. – № 12. – Саратов, 2006. – С. 238–251. – Режим доступа: http://ancientrome.ru/publik/ article.htm?a=1288030275.
3. **Ван Берхем Д.** Римская армия Диоклетиана и Константина / Денни Ван Берхем [пер. з франц. А. В. Банникова]. – СПб., 2005.
4. **Грант М.** Расцвет Римской империи / Майкл Грант [пер. з англ. С. И. Лунина]. – Харьков, 2005.
5. Дигесты Юстиниана [Электронный ресурс] / [пер. з лат. Н. Кашинской]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pravo/digest/index.php.
6. Новеллы императора Валентиниана III и Кодекс Феодосия [Электронный ресурс] / [пер. з лат. О. Коптева]. – Режим доступа: http://ancientrome.ru/ius/ source/ theodosius/codex-f.htm.
7. Рескрипт Константина от 325 г. // Ван Берхем Д. Римская армия Диоклетиана и Константина / Денни Ван Берхем [пер. з франц. А. В. Банникова]. – СПб., 2005. – С. 132–135.
8. Рескрипт Максимиана от 311 г. // Ван Берхем Д. Римская армия Диоклетиана и Константина / Денни Ван Берхем [пер. з франц. А. В. Банникова]. – СПб., 2005. – С. 124–127.
9. **Холмогоров В. И.** Полевая армия (COMITATENSES) Римской империи IV в. н. э. / Холмогоров В. И. // Учёные записки ЛГУ. Серия исторических наук. – № 86. – Вып. 12. – С. 81–100.
10. **Шувалов П. В.** Секрет армии Юстиниана: восточноримская армия в 491–641 гг. / Пётр Валериевич Шувалов. – СПб., 2006.
11. **MacDowall S.** Late Roman Infantryman A. D. 236–565 / Simon MacDowall. – Oxford, 2002.
12. **Notitia Dignitatum** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ancientrome.ru/ius/library/notitia/notitia.htm.

Надійшла до редколегії 11.02.2013

УДК 94(477).04 «15/16»

В. В. Гіпіч

Донецький національний університет

ЛІТЕРАТУРНІ МЕТАМОРФОЗИ АЛКОГОЛЬНИХ НАПОЇВ У МІЩАНСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

На основі аналізу текстів художніх творів, що належать авторам міщанського походження, а також різноманітних наративних джерел аналізується культурний код сприйняття алкогольних напоїв у міщанському середовищі України та Речі Посполитої у XVI–XVII століттях.

Ключові слова: міщанство, література, алкогольні напої, Ранній новий час.

На основе анализа текстов художественных произведений, принадлежащих авторам мещанского происхождения, а также различных нарративных источников анализируется культурный код восприятия алкогольных напитков в мещанской среде Украины и Речи Посполитой в XVI–XVII веках.

Ключевые слова: мещанство, литература, алкогольные напитки, Раннее новое время.

This article analyzes literary texts written by representatives of burgher estate. The main focus is on the issue of perception of the alcohol beverages in the cultural framework

© В. В. Гіпіч, 2013

Бібліографічні посилання

1. **Аммиан Марцелин.** Римская история / Аммиан Марцилин [пер. з лат. Ю. А. Кулаковского, А. И. Сони]. – М., 2005.
2. **Банников А. В.** Позднеримские auxilia [Электронный ресурс] / Андрей Валерьевич Банников // Античный мир и археология : межвуз. сб. – № 12. – Саратов, 2006. – С. 238–251. – Режим доступа: http://ancientrome.ru/publik/ article.htm?a=1288030275.
3. **Ван Берхем Д.** Римская армия Диоклетиана и Константина / Денни Ван Берхем [пер. з франц. А. В. Банникова]. – СПб., 2005.
4. **Грант М.** Расцвет Римской империи / Майкл Грант [пер. з англ. С. И. Лунина]. – Харьков, 2005.
5. Дигесты Юстиниана [Электронный ресурс] / [пер. з лат. Н. Кашинской]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pravo/digest/index.php.
6. Новеллы императора Валентиниана III и Кодекс Феодосия [Электронный ресурс] / [пер. з лат. О. Коптева]. – Режим доступа: http://ancientrome.ru/ius/ source/ theodosius/codex-f.htm.
7. Рескрипт Константина от 325 г. // Ван Берхем Д. Римская армия Диоклетиана и Константина / Денни Ван Берхем [пер. з франц. А. В. Банникова]. – СПб., 2005. – С. 132–135.
8. Рескрипт Максимиана от 311 г. // Ван Берхем Д. Римская армия Диоклетиана и Константина / Денни Ван Берхем [пер. з франц. А. В. Банникова]. – СПб., 2005. – С. 124–127.
9. **Холмогоров В. И.** Полевая армия (COMITATENSES) Римской империи IV в. н. э. / Холмогоров В. И. // Учёные записки ЛГУ. Серия исторических наук. – № 86. – Вып. 12. – С. 81–100.
10. **Шувалов П. В.** Секрет армии Юстиниана: восточноримская армия в 491–641 гг. / Пётр Валериевич Шувалов. – СПб., 2006.
11. **MacDowall S.** Late Roman Infantryman A. D. 236–565 / Simon MacDowall. – Oxford, 2002.
12. **Notitia Dignitatum** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ancientrome.ru/ius/library/notitia/notitia.htm.

Надійшла до редколегії 11.02.2013

УДК 94(477).04 «15/16»

В. В. Гіпіч

Донецький національний університет

ЛІТЕРАТУРНІ МЕТАМОРФОЗИ АЛКОГОЛЬНИХ НАПОЇВ У МІЩАНСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

На основі аналізу текстів художніх творів, що належать авторам міщанського походження, а також різноманітних наративних джерел аналізується культурний код сприйняття алкогольних напоїв у міщанському середовищі України та Речі Посполитої у XVI–XVII століттях.

Ключові слова: міщанство, література, алкогольні напої, Ранній новий час.

На основе анализа текстов художественных произведений, принадлежащих авторам мещанского происхождения, а также различных нарративных источников анализируется культурный код восприятия алкогольных напитков в мещанской среде Украины и Речи Посполитой в XVI–XVII веках.

Ключевые слова: мещанство, литература, алкогольные напитки, Раннее новое время.

This article analyzes literary texts written by representatives of burgher estate. The main focus is on the issue of perception of the alcohol beverages in the cultural framework

© В. В. Гіпіч, 2013

of townspeople milieu in the sixteenth and seventeenth century Polish-Lithuanian Commonwealth, and in the Ukraine in particular.

Key words: townspeople, literature, alcohol beverages, early modern history.

Поети та письменники шляхетського походження рідко зглядувалися до того, щоб описувати вади нижчих, плебейських верств. Критика, а точніше, самокритика міщанства залишалася таланом самих міщан. Для того щоб з'ясувати умонастрої нижчих верств Речі Посполитої, необхідно звернутися до комплексу літератури, що належала перу бюргерів – мандруючі шкільні вчителі, члени міських магістратів, чиновники найнижчих щаблів та іншого роду інтелектуали.

Тема наїдків та напоїв українців Раннього нового часу широко досліджувалася етнографами та культурологами. Історію питної справи почали досліджувати вчені кінця XIX – початку XX століття. Іван Прижов у своїй праці «История кабаков в России в связи с историей русского народа» торкається проблем сприйняття хмільних напоїв серед населення. Також учений досліджує історію виникнення та функціонування корчми на українських теренах протягом XVI–XVIII століть [12]. Костянтин Харлампович, використовуючи літописи, народну поезію та церковну документацію, у 1915 р. опублікував невеличку розвідку про відношення духівництва до хмільної традиції слов'ян та про боротьбу с пияцтвом [14]. Стаття ґрунтувалася на матеріалах, переважно, північної частини Росії. Серед праць, присвячених даній проблематиці, також можна назвати монографію Вільяма Похльобкіна «Історія горілки» [11]. Праць, присвячених дослідженню відношення міщанства до алкогольних напоїв, в українській історіографії практично немає. Частково до проблеми вживання алкоголю у міщанському середовищі звертається львівський історик Мирон Капраль у рамках дослідження девіацій повсякденного життя шевців Львова XVII–XVIII ст. [6].

Об'єктом нашого дослідження буде не історія виникнення алкогольних напоїв та засоби їх приготування. Нас цікавитимуть погляди на пиво, вино, медовуху та горілку у міщанському середовищі Речі Посполитої наприкінці XVI – у XVII ст. Наша стаття присвячена сфері ментальностей.

Царина виготовлення та реалізації алкогольних напоїв чітко регулювалася законодавством Великого князівства Литовського та Королівства Польського. Литовський статут 1588 р. передбачав покарання у 3 рублі грошей та конфіскацію обладнання для тих, хто тримав «таємні корчми» [13, с. 347].

Основними заняттями багатьох міщан були ремесла та торгівля. Не дивно, що в багатьох міщанських творах обов'язково присутні розділи, присвячені торгівлі вином та горілкою. До продажу вин вони завжди ставилися з симпатією, адже вживання цього напою було благородним, а торгівля вином приносила чималий прибуток. Себастіан Фабіан Кленович серед дивних товарів, котрі можна було зустріти на ринках Любліна, називає угорські, італійські та грецькі вина: «Вина угорські та грецькі завозять до Любліна часто, / Бачим Фалерна [вино з Фалернської області в Італії], що зріс на італійській землі… Вина всілякі, які виробляють в Мітимні та в землях мінойських [Крит], / Нам присилає сюди рідний Семелин синок [Вакх-Діоніс]» [7, с. 261]. Киянин Божко Балика у своєму щоденнику зазначив причини своєї подорожі до Московської держави під час походу Лжедмитра III у 1612 р. – торгівля горілкою. Потрапивши у московську облогу, Балика старанно записував всі лихоліття, що їм доводилося терпіти в Кремлі. З жахом він описує всі відомі йому випадки канібалізму та, як справжній купець, старанно фіксує ціни на різноманітні товари в обложеному таборі. Серед товарів неодмінно й горілка: «кварта горілки в той час була по 40 золотих» [1, с. 104]. Серед київських міщан була поширеним заняттям торгівля горілкою. З заповіту купця Андрія Івановича Тригубовича, представника середнього заможного міщанства, який постійно торгував у білоруських містах, зокрема в Могилеві та Смо-

ленську, можна дізнатися про товари, котрі він возив на продаж. Одним із предметів його торгівлі була горілка. З тестаменту довідуємося про цікавий епізод з біографії купця: одного разу, позичивши зі своїм приятелем Богданом Козієм у козака Шафрана 100 кіп грошей литовських, вони скупили у євреїв кілька бочок горілки і відвезли її до Смоленська на продаж. Однак під час облоги Смоленська 1609 р. їхній товар загинув, тож вони з цієї операції не мали жодного зиску, а лише борг – 50 кіп грошей литовських, половину якого мала сплатити дружина тестатора, продавши частину рухомих речей та коней [3, с. 50].

Алкогольні напої могли слугувати візитівкою деяких міст. Себастіан Кленович у «Плотогоні» називає місто Влодславек «пивом своїм славне» [15, с. 74]. Алемпек вважав, що через те, що збіжжя стали використовувати для перегону на горілку, в Польщі утворився дефіцит зерна та дорожнеча на хліб. У дусі античних ідей про давній «золотий вік» автор першого опису Львова розповідає про предків, які зневажали золото й срібло, коли «не знали місцеві мешканці нічого про цю огидну воду, що її називають «живою», для виробництва якої використовується щорічно величезна кількість збіжжя» [18, с. 34].

Активно займаючись шинкуванням, міщани зачіпали економічний інтерес шляхти та духовенства. Тому нобілі часто намагалися на юридичному рівні всіляко обмежити права міщанства та послабити їх як конкурентів. Так, наприклад, шляхта Київського воєводства в інструкції послам на Варшавський сейм 1618 р. зверталася до короля з проханням обмежити кількість київських ярмарків до двох та заборонити власникам шляхетських та духовних маєтків здавати міщанам шинки в оренду [2, с. 125].

Характерною рисою для багатьох міщанських авторів є те, що вони вважають появу алкоголізму у Речі Посполитій явищем новим. На їх думку, ще покоління їх дідів та прадідів не знало лиха вживання горілки та не практикувало пияцтво:

«Знати не знаю, хто перший навчив готувати ту брагу,
Теж невідомо, хто міг скоїти злочин такий. …
Руси не знали колись чуми отієї лихої,
І про вживання її зовсім не чути було.
Лиш в багачів, і то перед їдою, давали краплину,
Він, той напій, ще тоді для лікування служив» [7, с. 264].

Але окрім економічних причин було багато культурних та моральних мотивів звертання міщанства до теми алкогольних напоїв у своїй творчості. Наслідуючи античні взірці оспівування виноградної лози, міщани-письменники також в ідилічній формі описували землі, в котрих вирощували виноград. У міських хроніках, описах міст тощо місто обов'язково розташовувалося у «плодючому краї», де вдосталь водиться звірів, риби, а земля добре родить – така собі антична Аркадія. Вирощування виноградної лози в тій чи іншій місцевості мало підкреслити м'якість клімату, багатство землі та високу культуру місцевого населення. Інколи автори навмисно перебільшували значення виноградарства для місцевого населення заради літературної форми. Шимон Пекалід із не надто теплої Волині робить край Діоніса: «Землі бувають врожайні: їх всім надарила природа, / Так і острозькі поля переповнені медом солодким, / І з виноградників Вакху ніколи вина не бракує» [10, с. 295]. Дехто замінював вино місцевими напоями – пивом та медом, але манера опису залишалася винною: «З меду у русів готують чудовий напій таким чином: / Варять його й додають хмелю та трохи води. / Хай, італійче, поступляться нашим медам твої вина, / В тебе вино, а у нас справжній небесний нектар» [7, с. 266]. З великим пієтетом Зіморович описує започаткування винниць у Львові першими німецькими колоністами. Виноградники були знищені під час козацько-татарської та козацько-московської облог міста, за що отримали від львів'янина прізвисько «варвари»: «Німці призвичаєні під палючим сонцем

до винниць, у Львові також відновили вирощування виноградної лози, привезеної з Мультян, на пагорбах біля високого замку котрі пригідними для цього їм здавалися. Тут лоза була весь день виставлена на сонці для Вакха, який завжди любить гори. Тут він більше ніж двісті років з щедрістю панував, допоки його гілки не були знищені варварським мечем русинів та москалів а сам він полишив своє царство» [19, с. 85].

В епоху Раннього нового часу ще не існувало надійних засобів очищення води. Через колодязі можна було заразитися холерою чи іншими хворобами. Тому для задоволення спраги використовували у тому числі й алкогольні напої. Запаси напоїв мали особливе значення під час воєн та облоги міст. Захисники Збаража, оточені козацьким військом, страждали від різних хвороб через необхідність вгамовувати спрагу водою: «…напої кінчилися й мусять задовольнятися лише водою, від чого дехто із знаті заслаб» [9, с. 125]. Подібна проблема виникла й під час облоги Львова. Самуель Казимир Кушевич у своєму листі до батька скаржиться, що пиво скінчилося й вина також надовго не вистачить: «Розкажи ваша милість й те, що вже кілька тижнів не пили пива, самим тільки вином бавимося, як на довго його вистачить знає тільки Бог» [4, с. 124]. Великі запаси вина зберігалися в льохах костьолів, церков та монастирів. Під час облоги ці запаси використовувалися міщанами для задоволення спраги. А при захопленні міста ворогом ці льохи ставали об'єктом розкрадання. Вино з «Божого дому» у місті П'ятка пили козаки напередодні бою з військом Острозьких. Коли біля стін міста з'явилися княжі війська, гетьман Косинський наказав знищити винні запаси, щоб припинити пияцтво: «Бочок аж сім розрубав з животворним вином, і потоком / Вакхів блаженний напій скрізь по вулиці міста полився» [10, с. 320].

Не бракує згадок про спиртні напої в приватному житті міщан. Однією з умов прийняття ремісника до цеху було частування майстрів цього цеху. Про те, що цей звичай був доволі поширений та розтягнутий у часі, натрапляємо в протоколах судового процесу львівського столяра Яна Гавловича зі своєю матір'ю та вітчимом. Столяр претендував на частину батьківського спадку. У відповідь мати та вітчим перелічують витрати, що понесло подружжя під час навчання Яна столярському ремеслу. Серед іншого були вказані видатки на вечерю для всіх майстрів у 10 злотих. Пізніше столяри запросили його знову до себе, де Ян Гавлович частував їх мальвазією[1], на яку витратили 3 злотих. З часом вони знову запросили його до себе, де він частував їх у «пана Кави» вином, на яке мати дала ще 3 злотих. Але на цьому видатки не скінчилися, оскільки товариші з цеху часто навідували кандидата вдома, на що було витрачено ще 12 злотих [5, с. 433]. Як бачимо, звичай «вечері» у дійсності мав характер багаторазових святкувань за рахунок кандидата у цехові ремісники. Ця ознака цехової корпоративності спостерігалася й далі. Після того як Ян одружився, столяри приходили «вінчувати» молодих, при цьому їх теж пригощали вином. А на весіллі гостей частували не тільки вином, але й пивом, привезеним із Перемишля. Крім вина й пива, на весіллях частували також горілкою [5, с. 434]. Про веселе життя у цеховому середовищі натрапляємо на прикладі шевців Львова. Ремісники пили з приводу виборів у цеху, під час квартальних зборів, з нагоди релігійних свят тощо. Як підрахував Мирон Капраль, шевці, святкуючи обрання керівництва свого цеху, могли спожити за вечір більше 160–180 літрів медового алкогольного напою [6, с. 226]. Більше половини цехового прибутку витрачалося «на пиятику». Постійне зловживання алкоголем призводило до сумних наслідків у вигляді бійок із сусідами, побиття дружин тощо. Зустрічаються на сторінках актових книг й приклади жіночого пияцтва у міському середовищі. Дружини ремісників часто відвідували шинки разом із чоловіками, могли влаштовувати сварки та бійки.

[1] Мальвазія – солодке вино з однойменного сорту винограду, яке привозили з Греції, Болгарії чи Молдови.

Тема зловживання алкоголем була одним із літературних прийомів для дефініції добрий \ злий герой. Шимон Пекалід у зображенні двох ворогуючих сторін напередодні вирішальної битви між козаками Криштофа Косинського та військом князів Острозьких активно використовував цей прийом. Княже військо проводить ніч у військових приготуваннях та повністю зосереджене на майбутній битві. Натомість козацтво цілком віддалося нічним оргіям:

«Княжі війська наближались сюди, поки в оргіях п'яних
Ніч низові козаки тут проводили радісно й дружно…
Тілу вони жирним салом і темним вином догоджали,
Всі попивали фруктовий навар – саламаху сільську,
Вакх блукав всюди по вулицях міста: одні танцювали,
Інші стояли гуртом і співали пісні жартівливі,
Часто військова труба вигравала разючі мотиви,
Тож з них частина жила лиш сьогоднішнім днем і, напившись,
П'яна, хропіла…» [10, с. 319].

Подібні до свого війська й його очільники. Князь Януш провів ніч у поході: «Завжди був першим з загоном звитяжним князь Януш Острозький, / Тисячу вершників вів крізь дощі, і вітри, і морози». В той час як Криштоф Косинський пиячив разом з рештою козаків у місті: «Першим сюди на четвірці призвідник походу Косинський / Швидко під'їхав і Вакху зробив узливання жертовне» [10, с. 319]. Ці сторони уособлюють собою дві сили – герої князі та свавільці козаки. Доля битви була вирішена ще до її початку.

Намагаючись очорнити Мартина Лютера, львівський католик Бартоломій Зіморович у власному пасквілі на лідера протестантів «Лютерський заповіт», окрім обжерливості, прив'язаності до жінки та інших пороків, звинувачує його в алкоголізмі. В його горло «входило 10 кварт вина», своїм послідовникам він заповів «пийте та упивайтеся». Власний сум Мартин заливав горілкою. У пеклі з ран Лютера вилилось так багато пива, що воно позаливало пекельний вогонь [20].

Коли володимирського війта Михайла Дубницького волинський підвоєвода Іван Калусовський звинуватив у знищенні вивішених підвоєводою на ратуші об'яв, міський урядник виправдовувався у своїй непричетності і переклав вину на інших міщан, які зривали об'яви під дією алкоголю.

«Кгды *ж* я того, яко мнє по*ч*тивому а трезвому чл*в*кови налєжи*т*, по*с*тєрєга*м*, на м*є**ст***ц*у сво*єм* урадово*м* сєжу, по ко*р*чъмахъ нє хожу и лотро*вств*а, што лєгъкимъ особамъ налєжитъ, нє уживамъ. Алє тыє-то мєнованыє особы, м*є**ш***анє володим*є**р***скиє Гри*ц*ко Холяви*ч* а Миха*и*ло Задєр*є**и*ко с помо*ч*никами своими Тишкомъ Пахєровичомъ Глобою а Ил*я*шо*м* Кононовичомъ, яко лєгъкиє особы, которыє, уставич*н*є по ко*р*чъма*х* ходєчи, опияю*т**с*є и и*нших* людє*и* опива*ют*, маючи раду и змову с ты*м*-то рєчонымъ Шамотулою, сами опи*вш*исє, яко *з*выкли проти*в*ку мєнє бу*н*товати, та*к* и тєпє*р*, гидєчи мя пр*єд* людъми и *в* нєнавистъ приводєчи, тыє цєдулы пна по*дв*оєводєго, яко ма*м* вєдомо*ст*, сами ододрали и пошарпали, а тот таковыи вчинокъ свои на мєнє вложили и поновили» [8, с. 452].

Перелічені війтом міщани були членами ради. У володимирського війта з радцями був довгий конфлікт у 1580-х рр. У цьому ж документі Дубницький звинувачує вищеперелічених урядників у тому, що вони перетягують на себе адміністративні і судові функції війта. Тобто війт намагався в будь-який засіб очорнити супротивників, і для цього, на його думку, найкраще підходило звинувачення у пияцтві.

У 1619 р. через Львів до австрійського цісаря найматися на військову службу рухалися загони полковника О. Лісовського, котрих у Речі Посполитій називали «козаками лісовськими». Бартоломій Зіморович залишив свої враження про їхній побут у місті. Найбільшу небезпеку для міщан ці воїни складали через власний буйний характер та постійне вживання алкоголю. Сам Зіморович про це пише не

без іронії: «в питтю знає дієту – вино цеберкою, мед глечиком, воду чарочкою». Й далі: «губами пити, чолом бити то козацька справа; рубати, стріляти, тікати, ганяти – то забава». Про горілку козаки, за Зіморовичем, наступної думки: «Про горілку так вважають: це не справжнє життя коли не загоряється щодня жива вода. Від меду взяла ім'я медицина, в небі той рідко буде, хто не п'є вина» [21, с. 31]. Тобто пияцтво козаків лісовських слугує для автора сатиричним тлом для вірша.

Себастіан Кленович у дусі моралізаторства з розпачем зобразив жахливу картину алкоголізму серед українських селян у своїй поемі «Роксоланія»:

«Чернь, що вже звикла пиячити, п'є і дає випити іншим,
Вип'є печальне вино – харкне та зараз блює.
П'є той п'яничка та келиха лає, невинного зовсім,
Знову бажає вина й платить, хоч лаяв його.
П'є із похмурим обличчям і келихи гірко картає,
Хвалить отруту, яку, щойно купивши, ганьбив…
Жодне, одначе, вино так пошкодить не в силі людині,
Як та міцна, мов вогонь, з браги гидка рідина» [7, с. 264–265].

В іншому своєму творі «Калитка Іуди»[2] Кленович описує випадки з життя, коли розбійники, напоївши людину, викрадали її та продавали туркам у рабство. Автор поеми застерігає від надмірного споживання алкоголю: «Привело тебе черево непристойне до такого гаку. Продав дорогу волю за склянку вина.» [16, с. 53]

Сатира також була однією з форм висміювання такої людської вади, як зловживання алкоголем. Сатира була однією з улюблених літературних форм поетів-міщан епохи Бароко, для того щоб показати всі ті вади та недоліки суспільної верстви, з котрої вони самі походили. Львівський учений Кароль Бадецький виділив окремий тип у міщанській сатирі, присвячений чоловічим вадам, котрий він назвав «вакхівсько-франтовський»[3]. Бадецьким було зібрано та опубліковано низку творів, що він відносив до цього типу [17]. У брошурі «Водка, або горілка» (1614 р.) анонімний автор дає цікавий перелік назв горілки, що побутували у міському середовищі та серед інших народів та суспільних верств: «П'янички по різному її називають. / Муляри димом, кравці Вакховою жертвою, / Інші медом, кушніри козиним паром… Москва також душе любчиком зове такий напій… Козацтво горілочка або веселуха» [17, с. 17–18]. Свою розповідь він оздобив різноманітними анекдотами та байками про пияк. Невідомий автор «Сварки Тютюну з Горілкою» (1636 р.) виставляє на суперечку персоніфікованих Тютюн та Горілку. Анонім у дидактичній манері намагається охарактеризувати їх вади та дає раду про «мірне вживання обох». У своїх діалогах сатира «Процес між актором Волоцюгою та звинуваченим Тютюном» (1636 р.) вмістила багато цікавих рис щоденного міщанського життя Кракова.

Отже, бачимо, що алкогольні напої займали значне місце у культурному та повсякденному житті українського міщанства ранньомодерної доби. Незважаючи на античні традиції оспівування виноробства у шляхетних тонах, міщани бачили й негативні сторони вживання алкоголю. Від моралізаторства до комедійності – це спектр літературних засобів для опису спиртних напоїв. Також треба пам'ятати, що горілка, мед, пиво, вино займали значне місце у формуванні бюджетів родин міщан. Саме тому ставлення городян до алкоголю неоднозначне та суперечливе.

Бібліографічні посилання

1. **Антонович В.** Записки киевского мещанина Божка Балыки о московской осаде 1612 г. / В. Антонович // Киевская старина. – 1882. – № 7. – С. 97–105.

[2] Калитка – сумка для грошей.

[3] Франт – ім'я героя чеських сатир XV–XVI століть.

2. Архив Юго-Западной России. – К., 1861. – Ч. 2., Т. 1.: Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России / Председатель комиссии Н. Иванишев. – 1861.

3. **Білоус Н.** Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. / Н. Білоус. – К., 2011.

4. Жерела до історії України-Русі / Зібрав та впорядкував С. Томашівський. – Т. 4. Материяли до історії Галичини. Акти з р. 1648–1649. – Львів, 1898.

5. **Замостяник І.** Протоколи судового процесу львівського столяра Яна Гавловича як джерело до вивчення матеріальної та звичаєвої культури початку XVII ст. / І. Замостяник // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – 2004. – Вип. 8. – С. 430–444.

6. **Капраль М.** Крадіжки, п'янство, бійки, розпуста: зворотня сторона повсякденного життя шевців Львова XVII–XVIII ст. / М. Капраль // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2 т. Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення [Відп. ред. В. Горобець]. – К., 2012. – С. 217–244.

7. **Кленович С. Ф.** Роксоланія / Пер. В. Маслюк // Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV–XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI–XVIII століття). Книга 1 / упоряд.: В. Шевчук, В. Яременко. – К., 2006. – С. 237–290.

8. **Кравченко В.** Ратуша у самоврядному житті громади міста Володимира в кінці XVI століття / В. Кравченко // Український археографічний щорічник. Зб. наук. праць. – Вип. 13/14. – 2009. – С. 417–456.

9. **Кушевич С.** Листи зі Львова / пер. з пол. та уклав І. І. Сварник // Жовтень. – 1980. – № 4. – С. 117–127.

10. **Пекалід С.** Про Острозьку війну під П'яткою проти низових / пер. з лат. В. Маслюк // Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV–XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI–XVIII століття). – Кн. 1 [упоряд.: В. Шевчук, В. Яременко]. – К., 2006. – С. 291–338.

11. **Похлёбкин В. В.** История водки (IX–XX вв.) / В. В. Похлёбкин. – М., 1991.

12. **Прыжов И.** История кабаков в России в связи с историей русского народа / И. Прыжов. – СПб.; М., 1868.

13. Статути Великого князівства Литовського : в 3 т. – Т. III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року : У 2 кн. – Кн. 2 [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. – Одеса, 2004.

14. **Харлампович К. В.** К истории борьбы с пьянством на Руси / К. В. Харлампович // Богословский вестник. – 1915. – Т. 1. – № 1. – С. 32–45.

15. **Klonowic S. F.** Flis, to iest spuszczanie statkow Wisłą y inszemi rzekami do niey przypadaiącemi // Klonowic S. F. Dzieła. W 2 t. / Oprac. J. N. Bobrowicz. – T. 1. – Lipsk, 1836. – S. 11–98.

16. **Klonowic S. F.** Worek Judaszów // Klonowic S. F. Dzieła. W 2 t. / Oprac. J. N. Bobrowicz. – T. 2. – Lipsk, 1836. – S. 7–125.

17. Polska satyra mieszczanska / Oprac. K. Badecki. – Krakow, 1950.

18. **Rachwal S.** Jan Alnpek i jego «Opis miasta Lwowa» z poczatku XVII w. / S. Rachwal. – Lwow, 1930.

19. **Zimorowic B.** Pisma do dziejów Lwowa odnoszące się / Wydał K. Heck. – Lwów, 1899.

20. **Zimorowic B.** Testament Luterski **Oprac.** K. Heck // Przewodnik Naukowy i Literacki. Dodatek do «Gazety Lwowskiej». – № 10. – Lwów, 1890. – S. 888–905.

21. **Zimorowic B.** Żywot Kozaków Lisowskich / Wydal K. Heck. – Lwów, 1886.

Надійшла до редколегії 08.02.2013

УДК 908(616+314)

С. В. Чирук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЧИ БУЛА ЧУМА У СТАРОШВЕДСЬКІЙ КОЛОНІЇ?
Колонізація Південного Придніпров'я у контексті епідемічної загрози

Наводяться аргументи, які підтверджують існування епідемії чуми у Старошведській колонії, що може пояснити суттєве скорочення її мешканців у 1782–1783 рр. Робиться критичний аналіз джерел із залученням даних статево-вікової структури населення.

Ключові слова: чума в Херсоні, природні осередки чуми, Старошведська колонія, статево-вікова структура населення, метричні книги.

Приводятся аргументы, подтверждающие наличие чумы в Старошведской колонии, что объясняет существенное сокращение её населения в 1782–1783 гг. Делается критический анализ источников с привлечением данных поло-возрастной структуры населения.

Ключевые слова: чума в Херсоне, природные очаги чумы, Старошведская колония, поло-возрастная структура населения, метрические книги.

The article argues the existence of plague epidemic in the Gammalsvenskby colony, what can explain significant reduction of inhabitants during 1782–1783 years. The sources critical analysis with involving data of the gender and age structure of the colony makes.

Key words: plague in Kherson, natural foci of plague, Gammalsvenskby colony, sex and age structure of the population, parish registers.

Колонізація степової смуги у Південному Придніпров'ї супроводжувалась низкою епідемічних захворювань, які зачіпали все населення регіону. Найнебезпечнішою хворобою залишалася чума, спалахи якої спостерігалися у Південній Україні протягом XVIII–XIX ст. Тривалий час вважалося, що її причиною в Південній Україні було занесення хвороби через портові міста. Сьогодні, відштовхуючись від нових гіпотез про природні осередки чуми та їх наявність в українських степах в розглянутий період, з'явились підстави пов'язувати ці епідемічні спалахи безпосередньо з аграрним засвоєнням краю [22, с. 224].

При цьому слід зауважити, що, згідно з новими дослідженнями механізму ензоотії чуми, чумний мікроб має здатність зберігатися у ґрунті завдяки спеціальній біоплівці, колонізувати рослини та тривалий час циркулювати в наземних та ґрунтових системах природного осередку [19, с. 6; 22, с. 230]. Цей процес може тривати тисячоліттями [22, с. 231], не виливаючись у епідемії чи епізоотії, допоки для цього не складуться сприятливі умови, наприклад значне і тривале потепління [24, с. 23].

Територія, яка невизначено довгий час включає природний осередок чуми і де вона проявляла себе в минулому, називається реліктовим осередком [22, с. 231]. Пошук та постійний моніторинг таких місцевостей є запорукою здоров'я як мешканців сучасної України, так і всього світу. Сприяти їх виявленню може визначення витоків епідемій чуми та їх локалізація [22, с. 226–227].

Нерідко такі осередки з'являються у річкових заплавах, де існують сприятливі умови для життя гризунів [22, с. 233]. Не є винятком і найбільша водна артерія України – Дніпро, у гирлі якої у 1778 р. почали будувати велике портове місто – Херсон. У 1783 р. тут спалахнула страшна епідемія чуми, місцем походження якої тривалий час вважали Єгипет [2, с. 156], хоча реальних підстав для цього не було. Відповідно до теорії антропогенної трансформації природних осередків

© С. В. Чирук, 2013

чуми вони могли бути активізовані внаслідок початку обробітку цілинних земель [22, с. 226]. А отже місцем походження хвороби могла виявитись котрась із сільськогосподарських колоній, розташованих неподалік міста. Одним із небагатьох населених пунктів, який знаходився на відносно незначній відстані від Херсона у перші роки його розбудови, була колонія Старошведська – перша іноземна колонія у Херсонському повіті.

З усної традиції нащадків колоністів випливає, що на початку існування поселення серед його мешканців був спалах чуми [31, с. 35; 32]. Цьому суперечить одне з небагатьох історичних джерел з цього питання – перша метрична книга колонії, яка містить записи з 1782 по 1788 р. та у списках померлих якої жодного разу не зазначена чума [28, с. 149–157]. Останнє дало підстави деяким історикам не довіряти усній традиції, вважаючи її помилковою [31, с. 35], та говорити про поганий санітарний стан у поселенні [14, с. 13].

Мета статті полягає у тому, щоб визначити вірогідність спалаху епідемії чуми у Старошведській колонії в 1782–1783 рр. та її передачі у Херсон, що може свідчити про наявність поблизу селища реліктового осередку хвороби.

При цьому поставлені наступні завдання: проаналізувати існуючі джерела та історіографію питання, залучити для цього дані статево-вікової структури поселення у різні роки, визначити наявність чи відсутність екстремального демографічного катаклізму в колонії на початку 1780-х рр.

На основі співставлення різних свідчень у статті зроблено спробу довести наявність чуми у Старошведській колонії у 1782–1783 рр. та пов'язати її з чумою в Херсоні. За допомогою посімейних списків [30; с. 13–17] та метричних книг [20; 21] було відтворено та проаналізовано статево-вікову структуру її населення за період 1781–1885 рр. (з лакунами).

Історію Старошведської колонії на ранніх етапах її існування розглядали Г. Писаревський [17; 18], К. Руссвурм [29], Я. Утас [31], Ю. Хідман [26], Х. Хюреніус [27], О. Лойт [13; 28], І. М. Кулинич [12], Ю. Г. Маліцька [14], С. Й. Бобилева [1] та інші. Більшість із них відзначали факт великої смертності серед колоністів у цей період [1; 10; 12–15; 17; 18; 23; 26–29; 31]. У тому числі мали місце спроби пов'язати екстремальну смертність серед шведів із чумою [13, с. 13; 31, с. 35], проте акцент на цьому питанні не робився. Як наслідок, смертність у Старошведському не співвідносили з епідемією в Херсоні. Частина дослідників просто констатувала значне зменшення чисельності поселенців, вказуючи на розбіжності даних щодо кількості осіб, які збиралися переселитися та не висуваючи припущень щодо причин, які могли до цього призвести [1, с. 249–250; 12; 26; 27, с. 256; 29; 31, с. 35]. Інші вважали, що смертність була викликана важкими умовами переселення та праці, зміною клімату [18; 23], віковим складом переселенців (велика кількість дітей)[1] [14, с. 13]. Достеменно відомо лише про епідемію віспи серед переселенців у 1782 р. [17, с. 224; 18, с. 175]. Утім ані зміна клімату, ані епідемія віспи, ані велика кількість дітей серед колоністів не могли призвести до таких масштабних втрат.

Відповідно до записів у метричній книзі Старошведського, протягом 1782–1783 рр. загальний коефіцієнт смертності у ці роки становив 409,35 ‰ та 370,25 ‰ відповідно, що у 1782 р. складало 40,94 % населення, а у 1783 р. – 37 %, загалом – 62,8 % населення. Такий рівень смертності можна пояснити виключно епідемією, причому хворобою, яка за своєю убивчою силою[2] могла бути тільки чумою [25, с. 553–580].

[1] Вона логічно пояснюється традиційним типом відтворення, характерним для сільської місцевості в цей період.

[2] У різних хвороб вона відрізняється, кожна з яких має свої критичні межі. Для чуми це приблизно 80 % інфікованих. Перевірити кількість інфікованих у Старошведському неможливо, оскільки така статистика не велась, але можна припустити, що ця цифра знаходилася у межах від 70 до 100 % населення.

Для порівняння можна навести наступні дані: під час чуми у Москві у 1654 р. померло, за припущеннями, близько 58 % населення [2, с. 59], у XIV ст., під час епідемії «чорної смерті» – близько 50 % населення Магдебурга, від 50 до 66 % населення Гамбурга та 70 % мешканців Бремена [4, с. 82].

Вираховувати рівень смертності у колонії, покладаючись виключно на різницю у чисельності між вибулими та прибулими колоністами, буде неправильним, оскільки у цей процес міг втрутитися цілий ряд факторів, які позначилося б на викривленні даних. Найдостовірніші відомості щодо смертності у колонії ми маємо із першої метричної книги колонії [28, с. 149–157]. Проте критичний аналіз джерела породжує певну недовіру до нього. При цьому зауваження можна умовно розподілити на дві підгрупи: а) щодо достовірності документа взагалі; б) щодо правильності записів причин смертності.

До першої групи відносяться наступні:

1. Невідоме місцезнаходження оригіналу документа, оскільки після публікації з архіву Інституту мови та фольклору (Institutet för språk och folkminnen) в Упсалі (Швеція), де він зберігався, документ зник. Доводиться покладатися виключно на публікацію, яка не містить фотокопій. 2. Достеменно невідомо, хто та яким чином зробив записи за 1782 та 1783 рр., оскільки пастор найімовірніше прибув до колонії тільки у 1784 р. [5]. Існує кілька варіантів: а) або пастор все ж таки прибув раніше; б) або записи зроблені ним постфактум, за свідченнями (що зменшує їх інформативний потенціал); в) або вони були зроблені іншою людиною.

Друга підгрупа:

1. Надзвичайно жорсткі умови карантинних заходів у Російській імперії у XVIII та XIX ст. підштовхували населення та чиновників переховувати факти спалахів чуми [2].

2. Правильна діагностика захворювань є надзвичайно складним завданням, з яким у XVIII та першій половині XIX ст. нерідко не могли впоратись навіть фахівці.

3. Якщо записи зроблені постфактум або не пастором, правильність діагнозів є ще більш сумнівною.

Перевірити достовірність джерела можна завдяки опосередкованим даним. Чума, як і війна, є екстремальним демографічним катаклізмом і залишає глибокий слід у статево-віковій структурі населення, відчутний протягом кількох поколінь. Його наявність у демографічній структурі Старошведської колонії за відсутності інших чинників може вказувати на існування епідемії.

Зі статево-вікової піраміди (див. рисунок) видно, що екстремальний демографічний катаклізм серед мешканців колонії дійсно мав місце. Найбільше були вражені саме когорти народжених у 1782–1787 рр. Відлуння катастрофи було відчутним протягом трьох поколінь з інтервалом у 20–30 років у когортах: 1) 1805–1815 рр.; 2) 1820–1825 рр.; 3) 1840–1855 рр. Воно поступово нівелювалося наприкінці 1850-х рр. [20; 21]. Додатковим доказом є те, що екстремальна смертність у когортах 1782–1787 рр. фіксується у статево-вікових пірамідах, складених на основі різних джерел посімейних списків та пізнішим метричних книг, які укладалися в різний час.

Слід також зазначити, що екстремальна смертність у Старошведській колонії нормалізувалася в березні 1783 р. [28, с. 157] Такі самі дані наводить і Г. Писаревський [18, с. 175], який, працюючи у центральних архівах, мав користуватися іншими джерелами, оскільки Генеральна євангелічно-лютеранська консисторія, до якої направлялися копії метричних книг, була сформована тільки у 1832 р., а метричні книги почали надходити до неї з 1833 р. [11, с. 51–53]. Наведені факти в цілому свідчать на користь достовірності даних документа, хоча не спростовують зауважень щодо правильної діагностики причин смерті.

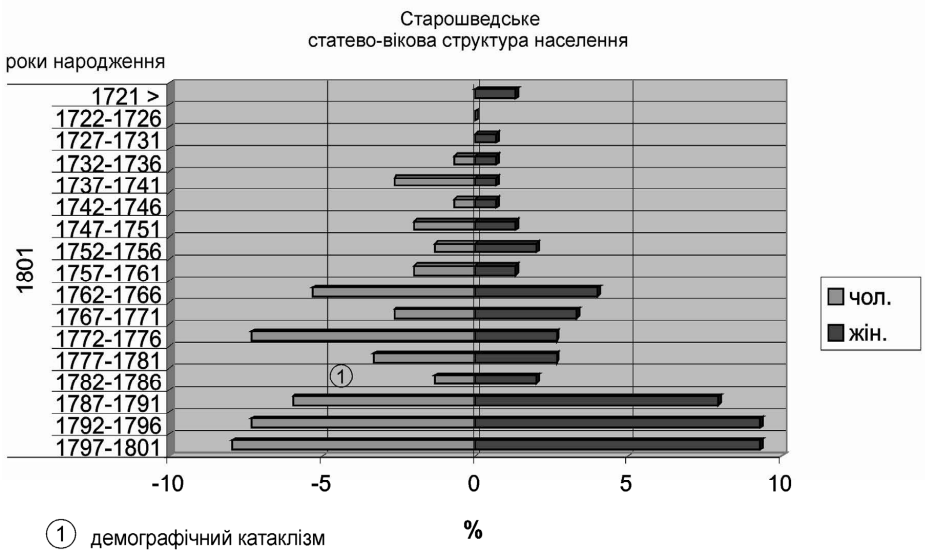

Рисунок. Статево-вікова піраміда населення Старошведської колонії

Найпоширенішим захворюванням серед колоністів у цей час значиться діарея (Lifsjuka, швед.) [28, с. 149–157] симптоми якої легко сплутати з доволі рідкісною кишковою формою чуми. Напевно, що до цієї ж думки дійшов і автор публікації джерела – шведський історик-демограф О. Лойт, який у своїй більш пізній статті у 1988 р. зазначив кількість померлих від чуми у Старошведському [13, с. 113], яка співвідноситься із кількістю померлих від діареї у публікації джерела. На жаль, О. Лойт ніяк не пояснив наведений ним факт.

Широкому розповсюдженню чуми серед мешканців Старошведського сприяло кілька обставин: знаходження місця нового поселення у смузі природних осередків чуми; життя у землянках на першому етапі існування колонії (що, внаслідок тісного контакту із ґрунтом та норами гризунів значно підвищує ризик захворіти чумою) [3, с. 18], оскільки збудовані для них житла були пошкоджені повінню навесні 1782 р. [32]; епідемія віспи, яка вразила колоністів під час переходу з Білорусії до зимівника у Решетилівці (сучасна Полтавська обл.)[3].

На користь заносу чуми зі Старошведського до Херсона свідчить спалах чуми у місті в березні 1783 р. [16]. Саме у цей час спостерігалися активні контакти між Херсоном та Старошведським під час переселення до колонії емігрантів з Тоскани (березень 1783 р.), т. зв. «корсиканців» [18, с. 176]. У цей час у Старошведському ще тривала епідемія, хоча і у згасаючій фазі.

Усупереч існуючим конвенціям, згідно з якими італійці мали утворити дві окремі колонії, вище керівництво Новоросії в особі Г. О. Потьомкіна вирішило підселити їх до шведів [16, с. 331–332]. До цього рішення підштовхнула наявність у колонії вільних будинків (шведи займали лише 19 з 58-ми) [18, с. 176], які залишались незаселеними через ушкодження або стали вільними з причини смерті господарів під час епідемії. Враховуючи криваві обставини переселення італійців (бунт на кораблі «Борисфен» та вбивство частини його команди) [18, с. 164–167], на місце призначення їх обов'язково мала супроводжувати військова команда, яка, повернувшись до міста, цілком могла занести до нього хворобу.

[3] За спостереженнями свідків, спалахи чуми можуть мати локальний характер, оскільки хвороба сама по собі не має чітко вираженого кантагіального (заразного) характеру. Одначе велику епідемію завжди супроводжують інші епідемічні захворювання. Найчастіше – саме епідемія віспи.

Що ж до «корсиканців», то Г. Писаревський зазначає, що вони відмовлялися від споживання «російського» борошна [18, с. 175–176] (чи не тому, що помітили зв'язок між ним та захворюваннями?), а оскільки іншого їм не давали, влаштували бунт проти херсонської влади [18, с. 176] внаслідок якого та міркувань економічного характеру їх переселили до Павлоградського повіту [18, с. 178]. Г. Писаревський зауважив, що у Старошведському чимало з них померло від хвороб [18, с. 176].

Отже, можна дійти висновків, що для нових поселенців колонізація степів Північного Причорномор'я містила цілу низку небезпек, у тому числі епідемічного характеру. Аналіз джерел дозволив із довірою поставитися до записів смертності за 1782–1783 рр. у першій метричній книзі Старошведської колонії. Складність діагностування хвороб у XVIII ст., наявність зовнішніх чинників (бажання уникнути карантину) дають змогу критично сприймати поставлені діагнози. Симптоматика, свідчення усної традиції, високий поріг смертності від хвороби, наявність екстремального демографічного фактора у когортах 1782–1787 рр. у статево-віковій структурі населення, що підтверджується пізнішими документами, а також присутність епідемії чуми у Херсоні в цей період та розташування колонії у смузі природних осередків чуми свідчать про високу ймовірність епідемії саме цієї хвороби в її кишковій формі в Старошведській колонії у 1782–1783 рр.

Спалаху епідемії могло сприяти поселення колоністів у землянках навесні-влітку 1782 р. через повінь на Дніпрі та розповсюдження серед колоністів епідемії віспи, яка передувала чумі та робила організм більш вразливим. Контакти через вояків розквартированих у Херсоні зі Старошведської колонії під час епідемії, спровоковані підселенням до колонії т. зв. «корсиканців», могли сприяти заносу та розповсюдженню епідемії в місті. Поява чуми у Старошведській колонії у 1782–1783 рр. може свідчити про розташування поблизу цього населеного пункту її реліктового осередку.

Бібліографічні посилання

1. **Бобылева С. И.** Шведы Украины и государственная власть / С. И. Бобылева // Вопр. германской истории. – Д., 2008. – С. 247–268.
2. **Васильев К. Г.** История эпидемий в России. Материалы и очерки / К. Г. Васильев, А. Е. Сегал. – М., 1960.
3. **Гражданов А. К.** Современные факторы эпидемического потенциала в природных очагах чумы на западе Казахстана / А. К. Гражданов // Пробл. особо опасных инфекций. – 2005. – № 1(89). – С. 16–18.
4. **Делюмо Ж.** Ужасы на Западе / Ж. Делюмо. – М., 1994.
5. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 134, оп. 1, спр. 4.
6. ДАДО. – Ф. 134, оп. 1, спр. 55.
7. ДАДО. – Ф. 134, оп. 1, спр. 193.
8. ДАДО. – Ф. 134, оп. 1, спр. 308.
9. ДАДО. – Ф. 134, оп. 1, спр. 27.
10. **Клаус А.** Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России / А. Клаус. – СПб., 1896. – Вып. 1.
11. **Князева Е. Е.** Метрические книги Санкт-Петербургского консисториального округа как источник по истории лютеранского населения Российской империи XVIII – начало XX века : дис. … канд. ист. наук : 07.00.09 / Е. Е. Князева. – СПб., 2004.
12. **Кулинич І. М.** Як і коли з'явилися шведські колонії в Південній Україні / І. М. Кулинич // Укр. іст. журн. – 1995. – № 1. – С. 118–121.
13. **Лойт А.** Переселение шведов из Эстонии на Украину в конце XVIII века / А. Лойт // Скандинавский сб. – Таллинн, 1988. – Т. 32. – С. 104–116.
14. **Маліцька Ю. Г.** Акліматизація шведських мігрантів на півдні Російської імперії / Ю. Г. Маліцька // Грані. – 2010. – № 1. – С. 12–14.
15. Немецкие населенные пункты в Российской империи: География и население : справ. / В. Ф. Дизендорф (сост.). – М., 2006.

16. Ордера светлейшего князя Григория Александровича Потёмкина-Таврического Новороссийского генерал-губернатора // Зап. императорского Одесск. о-ва истории и древностей. – О., 1879. – Т. 11. – С. 324–377.

17. **Писаревский Г.** Вызов колонистов из южной Европы и бунт корсиканцев. Очерк из истории иностранной колонизации в России (по неизданным архивным документам) / Г. Писаревский // Рус. вестн. – Т. 273: Май, 1901 г. – С. 164–178.

18. **Писаревский Г.** Переселение шведов с острова Даго в Новороссийский край / Г. Писаревский // Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке (по неизданным архивным документам). – М., 1909. – С. 221–226.

19. **Попов Н. В.** Формирование современных представлений о механизме энзоотии чумы / Н. В. Попов, Е. И. Кошель, Г. А. Ерошенко, В. В. Кутырев // Пробл. особо опасных инфекций. – 2011. – № 3 (109). – С. 5–8.

20. Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф. 828, оп. 14., спр. 2, 5 А; 10; 13; 16; 18; 22; 25; 30; 34; 38; 40; 44; 48; 50; 54; 59; 63; 71; 78; 79; 84; 87; 92; 96; 98; 107.

21. РГИА. – Ф. 828, оп. 14, спр. 118, 124, 129, 134, 143, 148, 152, 158, 162, 174, 176, 182, 194, 200, 201, 210, 216, 223, 232, 241, 247, 255, 263, 272.

22. **Русев И. Т.** Антропогенная трансформация природных очагов чумы в северо-западном Причерноморье / И. Т. Русев // Учёные зап. Таврическ. нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Серия «Биология, химия». – 2011. – Т. 24 (63). – С. 224–243.

23. **Скальковский А.** Опыт статистического описания Новороссийского края: в 2 ч. / А. Скальковский. – О., 1850. – Ч. 1.

24. **Удовиков А. И.** Климат и трансформация экосистем на примере природных очагов чумы юго-востока России / А. И. Удовиков, Н. Попов, Л. В. Самойлова, С. И. Толоконникова // Пробл. особо опасных инфекций. – 2012. – № 2 (112). – С. 21–24.

25. **Уиппль Дж. Ч.** Основы демографической и санитарной статистики / Дж. Ч. Уиппль, С. А. Новосельский. – М., 1929.

26. **Hedman J.** Historien om Gammalsvenskby och svenskarna i Ukraina / J. Hedman, L. Åhlander. – Stockholm, 2003.

27. **Hyrenius H.** Demografiska uppgifter om Gammalsvenskby-borna / H. Hyrenius // Estlands svenskarna. Demografiska studier. – Lund, 1942. – S. 256–262.

28. **Loit. A.** Gammalsvenskbydokument / A. Loit, N. Tiberg. – Uppsala, 1958.

29. **Russwurm C.** Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehstlands und auf der Insel Runö / C. Russwurm. – Reval, 1885.

30. **Stumpp C.** Alt-Schwedendorf. Revisionliste 1816 / Die Auswanderung aus Deutschland nach Rußland in den Jahren 1763 bis 1862 / C. Stumpp. – Leipzig, 1993. – S. 811–813.

31. **Utas J.** Svenskbyborna historia och öde från trettonhundra till nu / J. Utas. – Visby, 1982.

32. **Wendell H.** Från svenskar i Ryssland / H. Wendell // Folkvännen. – 1881, 6 juli. – № 27. – S. 1–2.

Надійшла до редколегії 12.11.2012

УДК 63.3 (2) 47

Ю. И. Коломоец

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ПЕРВЫЙ СЪЕЗД «СОЮЗА РУССКИХ СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТОВ» КАК ОТРАЖЕНИЕ КОНФЛИКТА «СТАРОЙ» И «МОЛОДОЙ» ЭМИГРАЦИИ

Проаналізовано конфлікт у російській соціал-демократичній еміграції у 1898 р.
Ключові слова: еміграція, соціал-демократія, «економізм».

© Ю. И. Коломоец, 2013

16. Ордера светлейшего князя Григория Александровича Потёмкина-Таврического Новороссийского генерал-губернатора // Зап. императорского Одесск. о-ва истории и древностей. – О., 1879. – Т. 11. – С. 324–377.

17. **Писаревский Г.** Вызов колонистов из южной Европы и бунт корсиканцев. Очерк из истории иностранной колонизации в России (по неизданным архивным документам) / Г. Писаревский // Рус. вестн. – Т. 273: Май, 1901 г. – С. 164–178.

18. **Писаревский Г.** Переселение шведов с острова Даго в Новороссийский край / Г. Писаревский // Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке (по неизданным архивным документам). – М., 1909. – С. 221–226.

19. **Попов Н. В.** Формирование современных представлений о механизме энзоотии чумы / Н. В. Попов, Е. И. Кошель, Г. А. Ерошенко, В. В. Кутырев // Пробл. особо опасных инфекций. – 2011. – № 3 (109). – С. 5–8.

20. Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф. 828, оп. 14., спр. 2, 5 А; 10; 13; 16; 18; 22; 25; 30; 34; 38; 40; 44; 48; 50; 54; 59; 63; 71; 78; 79; 84; 87; 92; 96; 98; 107.

21. РГИА. – Ф. 828, оп. 14, спр. 118, 124, 129, 134, 143, 148, 152, 158, 162, 174, 176, 182, 194, 200, 201, 210, 216, 223, 232, 241, 247, 255, 263, 272.

22. **Русев И. Т.** Антропогенная трансформация природных очагов чумы в северо-западном Причерноморье / И. Т. Русев // Учёные зап. Таврическ. нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Серия «Биология, химия». – 2011. – Т. 24 (63). – С. 224–243.

23. **Скальковский А.** Опыт статистического описания Новороссийского края: в 2 ч. / А. Скальковский. – О., 1850. – Ч. 1.

24. **Удовиков А. И.** Климат и трансформация экосистем на примере природных очагов чумы юго-востока России / А. И. Удовиков, Н. Попов, Л. В. Самойлова, С. И. Толоконникова // Пробл. особо опасных инфекций. – 2012. – № 2 (112). – С. 21–24.

25. **Уиппль Дж. Ч.** Основы демографической и санитарной статистики / Дж. Ч. Уиппль, С. А. Новосельский. – М., 1929.

26. **Hedman J.** Historien om Gammalsvenskby och svenskarna i Ukraina / J. Hedman, L. Åhlander. – Stockholm, 2003.

27. **Hyrenius H.** Demografiska uppgifter om Gammalsvenskby-borna / H. Hyrenius // Estlands svenskarna. Demografiska studier. – Lund, 1942. – S. 256–262.

28. **Loit. A.** Gammalsvenskbydokument / A. Loit, N. Tiberg. – Uppsala, 1958.

29. **Russwurm C.** Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehstlands und auf der Insel Runö / C. Russwurm. – Reval, 1885.

30. **Stumpp C.** Alt-Schwedendorf. Revisionliste 1816 / Die Auswanderung aus Deutschland nach Rußland in den Jahren 1763 bis 1862 / C. Stumpp. – Leipzig, 1993. – S. 811–813.

31. **Utas J.** Svenskbyborna historia och öde från trettonhundra till nu / J. Utas. – Visby, 1982.

32. **Wendell H.** Från svenskar i Ryssland / H. Wendell // Folkvännen. – 1881, 6 juli. – № 27. – S. 1–2.

Надійшла до редколегії 12.11.2012

УДК 63.3 (2) 47

Ю. И. Коломоец

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ПЕРВЫЙ СЪЕЗД «СОЮЗА РУССКИХ СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТОВ» КАК ОТРАЖЕНИЕ КОНФЛИКТА «СТАРОЙ» И «МОЛОДОЙ» ЭМИГРАЦИИ

Проаналізовано конфлікт у російській соціал-демократичній еміграції у 1898 р.
Ключові слова: еміграція, соціал-демократія, «економізм».

© Ю. И. Коломоец, 2013

Проанализирован конфликт в российской социал-демократической эмиграции в 1898 г.

Ключевые слова: эмиграция, социал-демократия, «экономизм».

In this article is analized the conflict in the russian social-democracy emigration in 1898 year.

Key words: emigration, social-democracy, «economizm».

Вторая половина 90-х гг. XIX в. ознаменовалась бурными событиями в истории российского революционного движения. В этот период усилилось рабочее движение в промышленных центрах, были созданы первые социал-демократические организации, а в марте 1898 г. на первом съезде в Минске организована одна из первых политических партий в России – Российская социал-демократическая рабочая партия. Естественно, что все эти процессы не могли не заставить царское правительство более жестко реагировать на ситуацию в стране. Вот почему в 1898 г. значительно увеличивается по сравнению с предыдущими годами количество привлеченных к дознаниям. По данным министра юстиции России Муравьева в этом году были арестованы по политическим мотивам 1140 человек, а двое были сразу же безвозвратно высланы за границу [18, с. 63].

В сложившихся условиях, как это бывало ранее и будет наблюдаться в последующие периоды, часть революционеров была вынуждена эмигрировать с тем, чтобы продолжить борьбу с царизмом из-за границы. Необходимо обратить внимание на два обстоятельства, которые играли важную роль в данном процессе. Во-первых, с середины 90-х гг. и в России, и в эмиграции наблюдалось очень сильное увлечение марксистской теорией – поэтому большинство вновь прибывших были социал-демократами. Во-вторых, к 1898 г. за границей существовали структуры, которые были обязаны организовывать и координировать деятельность революционеров в эмиграции. К ним, без сомнения, относился созданный в 1895 г. «Союз русских социал-демократов за границей» и его теоретическое ядро в лице группы «Освобождение труда». Таким образом, вновь прибывшие за границу революционеры вполне представляли себе перспективы деятельности в эмиграции.

Действительно, и это отмечали представители царской власти за границей, с весны 1898 г. в различные страны Европы, и особенно в Швейцарию, начинают приезжать представители революционного движения. Так, по данным Департамента полиции в марте 1898 г. в Швейцарию из Ростова-на-Дону прибыл известный революционер В. Коган [4, д. 198, л. 1], в октябре – В. Акимов-Махновец [3, д. 504, л. 12]. Кроме того, в конце февраля 1898 г. за границу прибыл В. Иваньшин [5, д. 1426, л. 75], а в мае – Т. Копельзон [7, с. 24]. Этот список можно было бы продолжить.

Следует отметить, что с приездом в Швейцарию нового поколения революционеров вновь поднимается проблема «старой» и «молодой» эмиграции. Она возникает уже второй раз, поскольку впервые тема расхождений между «стариками» и «молодыми» актуализировалась во второй половине 60-х гг. XIX в. во взаимоотношениях А. Герцена и группы А. Серно-Соловьевича – М. Элпидина. В 70-е гг., несмотря на значительное количество русских за границей, обострения удалось избежать, поскольку учащаяся молодежь имела возможность выбирать из значительного количества «властителей дум» – М. Бакунина, П. Лаврова, П. Ткачова, С. Нечаева, Н. Утина. 80-е гг. XIX в. характеризовались спадом революционной борьбы в целом, поэтому количество эмигрантов росло медленно, и они, как правило, становились на сторону либо народовольцев, либо группы «Освобождение труда». И вот во второй половине 1890-х гг. проблема «отцов и детей» актуализировалась с новой силой, проявившись на I съезде «Союза русских социал-демократов в Цюрихе» в ноябре 1898 г.

Цюрихские события с 20-х гг. XX ст. привлекали определенное внимание отечественных историков. В работах А. Ельницкого, Н. Батурина, О. Варенцовой, а позднее П. Фенстера, М. Иовчука, Г. Жуйкова и В. Красавина рассматривались вопросы борьбы на съезде. Тем не менее, следует отметить, что авторы больше сосредотачивались на борьбе с «экономизмом» в российской социал-демократии, а сам съезд не являлся предметом изучения. Целью данной статьи является рассмотрение причин возникновения разногласий, их разрешение на съезде «Союза русских социал-демократов за границей» и состояние в эмиграции после указанных событий.

Необходимо, с нашей точки зрения, более глубоко проанализировать истоки конфликта между «старой» и «молодой» эмиграцией. Следует признать, что во второй половине 90-х гг. в России, на фоне успехов рабочего движения, прежде всего отметим закон 2 июня 1897 г. о 11,5-часовом рабочем дне, в среде пролетариата начинают усиливаться именно тенденции преимущества экономической борьбы над политической. Так, в воспоминаниях будущего большевика О. Пятницкого прямо отмечалось изучение рабочими на собраниях книг С. Дикштейна «Кто чем живет?» и П. Лафарга «Право на лень», в которых анализировались в основном аспекты экономической жизни рабочего класса [12, с. 14]. Естественным образом и «молодые» социал-демократы, общаясь с рабочими, проникались чувством правильности «экономистских» идей в социал-демократии, тем более, что в германской социал-демократии, являвшейся в то время авангардом международного социалистического движения, вполне выкристаллизовалось течение под руководством Э. Бернштейна, настаивавшее на преимуществе экономической борьбы. В связи с вышесказанным «молодая» эмиграция искренне считала, что группа «Освобождение труда» и ее сторонники значительно отстали от российских реалий. Так, В. Акимов-Махновец в своих воспоминаниях подчеркивал, что «Выходившие за границей «Листки «Работника» (а они издавались под редакцией группы «Освобождение труда». – *Ю. К.*) никого не устраивали, причем издание их привело к столкновению Группы Освобождение Труда с большинством «молодых» товарищей» [1, с. 7]. В целом он подчеркивал, что Г. Плеханов и его сторонники вообще «не были поддержаны активными работниками этого периода» [2, с. 183].

Таким образом, прибывшие за границу социал-демократы полагали, что эмиграция в лице Г. Плеханова и его сторонников отстали от жизни и необходимо наладить за границей издание литературы, более отвечающей интересам рабочего движения. Можно согласиться с выводом, сделанным В. П. Красавиным, о том, что «молодые таким образом стремились не только вывести издания рабочей литературы из-под контроля группы «Освобождение труда», но и сделать это с ее одобрения, не доводя дело до открытого разрыва» [8, с. 29]. Со своей стороны Г. Плеханов, П. Аксельрод, В. Засулич и их сторонники считали важной борьбу с «экономистскими» тенденциями в социал-демократии, продвигая идею о том, что именно политическая борьба является наиболее важной для российского пролетариата. Интересным является замечание В. Засулич, сделанное в ноябре 1898 г. в письме Г. Плеханову. «Вы правы, – писала она, – что от современного оппортунизма ни крестом, ни Марксом не отобьешься. Это не случайное явление…, а целый процесс, который будет иметь свое течение. Но воевать с ним тем более надо» [10, с. 281].

Начало конфликта в среде эмиграции можно отнести к маю 1898 г., когда двое «молодых» эмигрантов Сомов (И. Пескин) и Гришин (Ц. Копельзон) обратились с письмом в администрацию «Союза русских социал-демократов за границей», в котором открыто заявили, что «Мы отнюдь не полагаем, что «Проект программы», выработанный группой «Освобождение труда», обязателен для всех членов «Союза» [16, д. 5, л. 2]. Имелся в виду проект программы 1885 г., в котором глав-

ное внимание уделялось необходимости политического воспитания пролетариата с целью подготовки его к борьбе за власть. Это письмо возникло в связи с инцидентом с принятием в члены «Союза» откровенных «экономистов» С. Прокоповича и Е. Кусковой. Так, Е. Кускова, обращаясь к администрации «Союза» в мае 1898 г., отметила, что выступает за «свободу проповеди» экономических взглядов и отказывается признавать программу 1885 г., «потому что она не выработана самими рабочими» [16, д. 7, л. 2]. Их поддержал и член «Союза» К. Тахтарев, который поставил под сомнение возможность этой организации предлагать программу для всей социал-демократической партии. Предназначение эмиграции он видел исключительно в расширении «кругозора» рабочих деятелей за счет ознакомления их с заграничной формой борьбы и идеями, являющимися их отражением [16, д. 8, л. 3].

Итогом первой фазы конфликта стало предложение Сомова и Гришина создать новую литературную группу, призванную популяризировать новые идеи, издавая книги и брошюры в типографии «Союза русских социал-демократов» с тем, чтобы их выступление не носило характера раскола [16, д. 5, л. 3]. В ответ Г. Плеханов выступил категорически против особой группы в составе «Союза русских социал-демократов», поскольку это противоречило уставу организации. Одновременно, на что стоит обратить особое внимание, он заявил, что «наша редакция будет относиться очень снисходительно к тем изданиям, которые выйдут не под фирмой Союза, поэтому вы можете присылать их, не боясь того, что они будут забракованы» [19, с. 166].

Следует отметить, что позиция группы «Освобождение труда» в данном случае не была полностью искренней, поскольку для Г. Плеханова и его товарищей идеологическая чистота являлась основополагающей в развитии социал-демократии. Кроме того, они прекрасно понимали, насколько тяжело будет наладить издание литературы, не имея типографской базы и способов транспортировки изданий в Россию. В письме к Р. Плехановой П. Аксельрод показывает свое отношение к «молодой» эмиграции, считая ее деятельность надоедливым отвлечением от более глобальных вопросов. «Нужно бы, быть может, собраться с мыслями, подумать и сообразить что к чему, а тут приходится возиться с политически безграмотными, совершенно неподозревающими необъятной глубины своего невежества, ребятами – Genossami. Возиться или совсем порвать с этой мелюзгой – середины нет» [11, с. 42]. С другой стороны, П. Аксельрод намного более сдержан в переписке с другими членами «Союза». Так, в письме заведующему типографией И. Блюменфельду в мае 1898 г. он отмечает только принципиальные разногласия с «молодой» эмиграцией и считает, что все проекты изменений в «Союзе» должны быть согласованы с российскими организациями [16, д. 11, л. 2]. Здесь необходимо обратить внимание на то, что и «молодые» действовали не лучшим образом, стремясь захватить то, что было создано социал-демократической эмиграцией до них, а именно издательскую базу.

С другой стороны, представители «старой» эмиграции также не хотели идти на открытый разрыв. Это было связано с нехваткой кадров для налаживания работы и взаимодействия с организациями в России. Это отметила в это время в письме к Г. Плеханову В. Засулич. «Знаете, – отмечала она – чего я всего больше боюсь? Что мы останемся с одним Гинзбургом в качестве желающей (но не способной ни на что) работать силы» [6, с. 204]. Интересна, исходя из накала страстей в данный период, позиция лидера группы «Освобождение труда» Г. Плеханова. Анализируя его переписку летом 1898 г., можно прийти к выводу, что он очень мало интересовался делами в «Союзе», считая, что бунт «молодых» прекратится точно так же, как он начался. В итоге переговоры, продолжавшиеся летом и осенью 1898 г., не привели к каким-либо конкретным результатам, а это, в свою очередь, вынудило «молодых» социал-демократов попытаться перехватить инициа-

тиву в свои руки и решить вопросы на съезде «Союза русских социал-демократов за границей».

К осени 1898 г. был разработан проект реорганизации «Союза», который предполагал разделение организации на две группы, редактирующие свои издания. Так, группа «Освобождение труда» продолжала отвечать за выпуск непериодического сборника «Работник» и брошюр, присылаемых из России от организаций, входящих в состав РСДРП. Вторая группа, состоявшая из «молодых» эмигрантов, должна была редактировать «Листок «Работника» и брошюры, присылаемые из России не от организаций, входящих в состав РСДРП. Очень важным представляется пункт предложений о том, что все издания должны были выходить с титулом РСДРП. Далее реорганизация должна была коснуться практически всех сторон деятельности «Союза», включая вопросы типографии, распределения доходов и расходов, избрания администрации и избрания новых членов [14, д. Е.1.19, л. 1–7].

Именно этот проект должен был стать, с точки зрения авторов – представителей «молодой» эмиграции – основой для организации будущей деятельности. Съезд «Союза русских социал-демократов за границей» состоялся 10 ноября 1898 г. в Цюрихе. На нем присутствовали 11 человек, из которых – 4, а именно И. Блюменфельд, Кольцов (Б. Гинзбург), В. Засулич, П. Аксельрод – были сторонниками группы «Освобождение труда», а 7 человек – Михаил (М. Берман), Витринский (К. Тахтарев), Ефремов (Д. Миль), Гришин (Ц. Копельзон), В. Иваньшин, Пескин (И. Пескин) и Двинская (Е. Эттингер) – представляли «молодую» оппозицию. Предчувствие поражения на съезде отметила В. Засулич в письме Г. Плеханову, который по болезни отсутствовал. «О назначении съезда в Цюрихе, – писала она, – ничего приятного на нем не представится» [6, с. 236].

Сразу же на съезде инициативу в свои руки взяла «молодая» оппозиция. В ходе дебатов были отвергнуты предложения В. Засулич и Б. Гинзбурга о рассмотрении некоторых пунктов Устава и внесении в него обязательно пункта о том, что «политическая свобода есть основное условие свободного развития пролетариата и успешной борьбы за частичные улучшения и конечное освобождение» [16, д. 14, л. 2]. Естественно, что данный пункт полностью отвечал взглядам группы «Освобождение труда» и становился препятствием на пути пропаганды идей «экономизма». «Молодые» мотивировали свой отказ от включения данного положения на том основании, что это противоречит свободе мнений. В итоге 7 голосами против 4 этот пункт был отвергнут. Таким образом, на съезде победила точка зрения «молодой» эмиграции, и группа «Освобождение труда» оказалась в ситуации, когда нужно было, сохранив лицо, найти выход. Закрепление победы нашло свое отражение в приеме в «Союз» новых членов, которые были настроены оппозиционно к Г. Плеханову и его сторонникам. Так, были приняты Б. Кричевский, П. Теплов, М. Сущинский, В. Акимов и др. [7, с. 25].

Выход из сложившейся ситуации был найден, о чем достаточно подробно В. Засулич рассказала в письме Ф. Кравчинской. «Разделения у нас, – отмечала она, – никакого не было. Мы просто вышли в отставку, устранились и даже типографию свою отдали. Последнюю то мне все-таки жалко, да уж так вышло. Отчего вышли мы? Недовольны были нашим редактированием наехавшие сюда социал-демократы… Мы могли бы, конечно, продолжать себе издавать, не обращая на них внимания, но не хватило охоты. Бороться с этим течением посредством редакционного карандаша не имеет смысла [15, д. 649, л. 42]. Необходимо обратить внимание на весьма примирительный тон В. Засулич при изложении происшедшего. Именно за эти примирительные настроения она и П. Аксельрод были подвергнуты резкой критике со стороны Г. Плеханова. Тем не менее исход съезда был очевиден.

Итак, вследствие цюрихского съезда редактирование изданий под маркой «Союза русских социал-демократов за границей» перешло в руки «молодой» оппозиции. Группа «Освобождение труда» оставила за собой только издание № 5 и № 6 непериодического сборника «Работник» и некоторых брошюр марксистов из России, в том числе В. Ленина «Задачи русских социал-демократов» и «Новый фабричный закон».

Поражение группы «Освобождение труда» на съезде вызвало положительную реакцию у царских правоохранительных органов, представитель которых А. Спиридович резонно считал, что любой раскол ослабляет противодействие царскому режиму. Он с удовлетворением отмечал, что «Шли распри и у эмигрантов. Основанный в 1895 г. Союз русских социал-демократов к концу 1898 г. заполнился большим числом «молодых» социал-демократов, которые, будучи поборниками «экономизма», настолько не сходились во взглядах с ядром союза, группой «Освобождение труда», что последняя, оставаясь в меньшинстве по своим взглядам на политику… отказалась редактировать органы «Союза» «Работник» и «Листки «Работника» [17, с. 40]. Ослабление Г. Плеханова и его сторонников сыграло на руку и народникам. И. Блюменфельд в конце 1898 г. прямо отмечал, что «бывшие народовольцы объединились, печатают литературу и забирают Россию у союзников» [16, д. 20, л. 2]. Другой точки зрения придерживался В. Ленин, который в «Письме к редакторской группе» отметил, что «восстановление «старого» течения (революционного марксизма. – *Ю. К.*) и энергичное отстаивание его составляет прямо-таки злобу дня» [9, с. 180].

После съезда Г. Плеханов написал письмо редакции нового журнала «Рабочее Дело», в котором предостерег ее от невнимательности к политическим методам борьбы. «Вам вверено теперь, – отмечал он, – редактирование изданий «Союза русских социал-демократов»… вы тем самым приняли на себя обязанность громко и открыто высказываться в тех случаях, когда в нашей среде возникают вопросы, касающиеся как дальнейшей деятельности Союза, так и задач всего нашего движения» [13, д. А.48.6, л. 1]. Тем не менее новая редакция не прислушалась к словам Г. Плеханова, что в дальнейшем привело к полному разрыву взаимоотношений, открытой борьбе между революционным марксизмом и «экономизмом» и образованию нового органа социал-демократов – газеты «Искра».

Таким образом, конфликт, возникший между «старой» и «молодой» эмиграцией, привел к временному ослаблению позиций социал-демократии в целом и ее влияния на ход рабочего движения в России.

Библиографические ссылки

1. **Акимов**. К вопросу о работах второго съезда Российской социал-демократической рабочей партии / Акимов. – Женева, 1904.

2. **Акимов-Махновец В. П.** Первое мая в России / В. П. Акимов-Махновец // Былое. – 1906. – № 10.

3. Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ). – Ф. 63, 1894.

4. ГАРФ. – Ф. 102, 1900.

5. ГАРФ. – Ф. 533, оп. 1.

6. Группа «Освобождение труда». – М.; Л., 1928. – Сб. 6.

7. **Копельзон Т.** Страничка из воспоминаний / Т. Копельзон // О Ленине. Воспоминания.– М.; Л., 1925.

8. **Красавин В. П.** Борьба Г. В. Плеханова против «экономизма» в заграничной организации РСДРП / В. П. Красавин. – Пермь, 1964.

9. **Ленин В. И.** Письмо к редакторской группе / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 4.

10. Литературное наследие Г. В. Плеханова. – М., 1938. – Сб. 5.

11. Переписка Г. В. Плеханова и П. Б. Аксельрода : в 2 т. – М., 1925. – Т. 2.

12. **Пятницкий О. А.** Записки большевика. – Изд. 5-е / О. А. Пятницкий. – М., 1956.

13. Российская национальная библиотека. Архив Дома Плеханова (далее – РНБ. АДП). – Ф. 1093, оп. 4853.

14. РНБ. АДП. – Ф. 1093, оп. 4878.

15. РНБ. АДП. – Ф. 1097, оп. 1.

16. Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф. 283, оп. 1.

17. **Спиридович А. И.** История большевизма в России от возникновения до захвата власти. 1883–1903–1917 / А. И. Спиридович. – Париж, 1922.

18. 1894–1905. Революционное движение в России в докладах министра Муравьева. – СПб., 1907.

19. Философско-литературное наследие Г. В. Плеханова. – М., 1973. – Т. 1.

Надійшла до редколегії 28.01.2013

УДК 94(470 + 477): 316.75

Р. В. Гула

Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ МОНАРХІЧНОЇ ПАТРІОТИЧНОЇ ІДЕОЛОГІЇ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Проаналізовано роль і місце патріотизму в системі охоронної ідеології та її ключового аспекту – монархізму. Розкрито зміст основних концептуальних положень монархічного патріотизму та їх зв'язок з охоронною ідеологією XIX–XX століть.

Ключові слова: охоронна ідеологія, патріотизм, консерватизм, месіанізм.

Проанализированы роль и место патриотизма в системе охранительной идеологии и ее ключевого аспекта – монархизма. Раскрыто содержание концептуальных основ монархического патриотизма и их связь с охранительной идеологией XIX–XX веков.

Ключевые слова: охранительная идеология, патриотизм, консерватизм, мессианизм.

It was analyzed the role and place of patriotic idea in the safe ideology and its key aspect – monarchism. Opened the main conceptional points of patriotic its connection with conservative ideology of the XIX–XX century.

Key words: safe ideology, patriotism, conservatism, messianic idea.

Постановка проблеми. Розробка теми пов'язана з необхідністю об'єктивного висвітлення та аналізу аспектів патріотизму в системі монархічної ідеології. *Аналіз останніх досліджень і публікацій* свідчить про наявність широкого плюралістичного спектра поглядів на наше минуле. З цього приводу заслуговують на увагу праці О. Платонова, В. Репнікова, С. Санькової питань вивчення особливостей та ролі й місця патріотизму в системі консервативних цінностей.

Автор статті *ставив за мету* на основі ретроспективного аналізу визначити чинники, які найбільш впливали на формування світоглядних основ монархічного патріотизму.

У Російській імперії державно-патріотична ідея виступала у вигляді як офіційної ідеології правлячого класу, так і основи програмних документів суспільно-політичних рухів і партій, які за мету ставили державне перевлаштування з послідовними докорінними змінами у суспільстві.

Складний, нелінійний шлях зародження, розвитку та функціонування державно-патріотичної ідеї пройшов через низку діалектичних заперечень, основними з яких, на нашу думку, були протиріччя між:

© Р. В. Гула, 2013

13. Российская национальная библиотека. Архив Дома Плеханова (далее – РНБ. АДП). – Ф. 1093, оп. 4853.

14. РНБ. АДП. – Ф. 1093, оп. 4878.

15. РНБ. АДП. – Ф. 1097, оп. 1.

16. Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф. 283, оп. 1.

17. **Спиридович А. И.** История большевизма в России от возникновения до захвата власти. 1883–1903–1917 / А. И. Спиридович. – Париж, 1922.

18. 1894–1905. Революционное движение в России в докладах министра Муравьева. – СПб., 1907.

19. Философско-литературное наследие Г. В. Плеханова. – М., 1973. – Т. 1.

Надійшла до редколегії 28.01.2013

УДК 94(470 + 477): 316.75

Р. В. Гула

Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ МОНАРХІЧНОЇ ПАТРІОТИЧНОЇ ІДЕОЛОГІЇ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Проаналізовано роль і місце патріотизму в системі охоронної ідеології та її ключового аспекту – монархізму. Розкрито зміст основних концептуальних положень монархічного патріотизму та їх зв'язок з охоронною ідеологією XIX–XX століть.

Ключові слова: охоронна ідеологія, патріотизм, консерватизм, месіанізм.

Проанализированы роль и место патриотизма в системе охранительной идеологии и ее ключевого аспекта – монархизма. Раскрыто содержание концептуальных основ монархического патриотизма и их связь с охранительной идеологией XIX–XX веков.

Ключевые слова: охранительная идеология, патриотизм, консерватизм, мессианизм.

It was analyzed the role and place of patriotic idea in the safe ideology and its key aspect – monarchism. Opened the main conceptional points of patriotic its connection with conservative ideology of the XIX–XX century.

Key words: safe ideology, patriotism, conservatism, messianic idea.

Постановка проблеми. Розробка теми пов'язана з необхідністю об'єктивного висвітлення та аналізу аспектів патріотизму в системі монархічної ідеології. *Аналіз останніх досліджень і публікацій* свідчить про наявність широкого плюралістичного спектра поглядів на наше минуле. З цього приводу заслуговують на увагу праці О. Платонова, В. Репнікова, С. Санькової питань вивчення особливостей та ролі й місця патріотизму в системі консервативних цінностей.

Автор статті *ставив за мету* на основі ретроспективного аналізу визначити чинники, які найбільш впливали на формування світоглядних основ монархічного патріотизму.

У Російській імперії державно-патріотична ідея виступала у вигляді як офіційної ідеології правлячого класу, так і основи програмних документів суспільно-політичних рухів і партій, які за мету ставили державне перевлаштування з послідовними докорінними змінами у суспільстві.

Складний, нелінійний шлях зародження, розвитку та функціонування державно-патріотичної ідеї пройшов через низку діалектичних заперечень, основними з яких, на нашу думку, були протиріччя між:

© Р. В. Гула, 2013

– духовним змістом патріотизму та його державною формою;

– інтернаціональною християнською сутністю та її проявом у вигляді національно-державного явища;

– гуманістичними ідеалами патріотизму та примусово-імперативними методами їх реалізації;

– догматизмом основних постулатів та релятивізмом абсолютизації складових патріотичної ідеї у залежності від цілей її перспективного впровадження.

На нашу думку, можна виділити низку етапів, протягом яких відбувалися процеси зародження, функціонування та теоретичного оформлення патріотичної ідеології. Перший етап характеризується історичними рамками X–XV ст. від прийняття християнства до царювання Івана IV. Особливостями патріотичної ідеї цього етапу були:

– затвердження ідеї святої Русі у вигляді об'єднавчих тенденцій щодо створення слов'янської держави на православній основі;

– культивація ідеї військового братства, вірності князю та дружині;

– формування загальнонаціональної патріотичної ідеї як форми самоідентифікації народу загальнонаціонального та соціального значення.

Історико-літературні пам'ятки того часу, насамперед «Повість временних літ» (початок XII ст.), «Слово о полку Ігореві» (кінець XII ст.), відображають уявлення слов'ян зародження та розвитку суспільно-політичної думки, місце та роль патріотизму у житті народу. Головними ідеями виступають концептуальні положення любові до рідної землі, вірності військовому обов'язку, засудження сепаратистських тенденцій правлячої верхівки, зміцнення єдності Русі на основі патріотичного служіння загальнонаціональним інтересам.

Другий етап охоплює часові рамки XVI – кінця XVII ст. від створення російської централізованої держави до реформ Петра I. Він характеризується наступними особливостями:

– формування месіанської ідеї «Москва – третій Рим»;

– зміцнення патріотичної ідеї в її органічній єдності з державною ідеологією;

– визначення патріотизму як військово-професійної якості та морального принципу поведінки воїна.

Історичні події XV ст. обумовили існування Московської Русі як єдиної православної держави. Це з'явилося підставою для формування монахом Філофеєм концепції «Москва – третій Рим і четвертому не бути» [15]. Таким чином, була визначена месіанська роль Русі як єдиної опори, центру духовного відродження православ'я.

Поряд зі зміцненням Московської держави, об'єднання земель навколо нового політичного центру відбувалися процеси своєрідного злиття патріотичної ідеї з державністю. «Статут ратних і гарматних справ» (початок XVII ст.) визначає поняття військового патріотизму як професійної та моральної якості воїна.

Третій етап охоплює часовий відрізок від реформ Петра I (кінець XVII ст.) до лютневої революції 1917 р. Особливостями функціонування патріотичної ідеології цього етапу були:

– посилення світської самодержавно-монархічної влади при збереженні основ православної духовності;

– пропаганда наднаціонального характеру патріотичної ідеї поряд з пріоритетними преференціями російської нації;

– відносно стійка тенденція до стагнації, з допомогою створення жорстко замкненої, суворо обмеженої в розвитку системи ідей та поглядів.

З початку реформ Петра I відбувається зміщення пріоритетності понять патріотизму від особистісного до державного. Державний патріотизм трактується як найвища цінність. Служба Вітчизні визначена головною чеснотою та нормативно закріплена у «Табелі про ранги» як обов'язкова умова для кар'єрного

росту та отримання відзнак. Ідея єдності народів імперії на основі монархічної державно-патріотичної ідеології розроблялася у працях відомих філософів та істориків XVII–XVIII ст.: Ф. Прокоповича (1681–1736), І. Т. Посошкова (1652–1726), В. М. Татіщева (1686–1750).

Схема державно-монархічного патріотизму у Російській імперії вкладалась у тричленну формулу «православ'я – самодержавство – народність» (так звану «уваровську тріаду»).

Монархічна патріотична ідеологія базувалась на відповідній системі принципів, концепцій та теоретичних розробок. Особливістю функціонування державно-патріотичної ідеї монархізму була його відносно стійка тенденція до стагнації, з допомогою створення жорстко замкненої, суворо обмеженої в розвитку системи ідей та поглядів. У принципі, ідеї, які були закладені в основу патріотичного виховання росіян XVI ст., мало відрізнялися від ідей їх послідовників XX ст.

Основними принципами монархічної патріотичної ідеології були:

– історизм, що відображає тезу про самобутність історичного шляху розвитку Російської держави;

– надкласовість, яка базувалася на ідеї народного початку самодержавної влади;

– патерналізм – єднання влади з народом, батьківська турбота царя про народ;

– націоналізм, месіанство – абсолютизація ролі російського народу, православ'я та самодержавного ладу.

Принцип історизму, як вихідне начало теоретичного обґрунтування існування унікальної та самобутньої Російської держави, як класичного відображення самодержавної влади, вперше розкрив російський історик М. М. Карамзін. У своїй «Записці про давню та нову Росію» Карамзін, використовуючи історичні приклади, доводить, що основою могутності Росії є самодержавство. «Самодержавство заснувало і воскресило Росію, зі зміною державного устрою вона загинула і повинна загинути, як складена з частин таких багатьох і різноманітних, з яких будь-яка має свої особливі громадянські користі» [11, с. 123].

Прибічник самодержавства, М. М. Карамзін разом з тим відстоював дворянські права і привілеї, насамперед права і привілеї родової знаті, аристократії, закладені правлячим класом. Карамзін таким чином сформулював свою позицію: «Дворянство і духовенство, Сенат і Синод, як сховище законів, над всіма Государ, єдиний законодавець, єдине джерело влади, ось основа Російської монархії» [11, с. 119–120].

Карамзін виступав проти будь-яких реформ, виражаючи при цьому позицію консервативного дворянства, яка базується на тезі, що «наше правління є батьківське, патріархальне» [11, с. 124]. Таким чином, абсолютизуючи самодержавство як силу, що сприяє історичному розвитку Росії, підкреслюючи його непорушність, М. М. Карамзін уперше сформулював тріаду охоронної ідеології як самодержавство, православ'я і самобутність, яка згодом трансформувалася в «самодержавство – православ'я – народність», відображену в циркулярі 1847 р. міністром освіти графом С. С. Уваровим.

Слід зазначити, що теоретичні розробки М. М. Карамзіна, які були в основі державно-воєнного патріотизму кінця XVIII – початку XIX ст., досить високо оцінювалися його сучасниками. Так, П. Чаадаєв, якого важко віднести до апологетів самодержавної Росії, відтак, зазначав, що «жоден народ, не ототожнював себе до такого ступеню зі своїм урядом, як російський народ у роки перемог» [21, с. 186]. Сучасний російський дослідник В. Артамонов стверджує, що «на початку XIX ст. у державному гаслі «За Віру, Царя, Вітчизну» усі три компоненти були сплавлені в амальгаму, і центральна частина цієї формули – «За Царя» – служила повноцінним виразом державного патріотизму» [3, с. 48].

Продовжуючи справи М. М. Карамзіна в історичному обґрунтуванні самодержавної влади, як вищого виразу патріотичної свідомості, С. М. Соловйов в «Історії Росії» [18] рішуче засуджував усі антиурядові виступи як в минулому, так і в теперішньому часі, як своєрідну антитезу російському патріотизму. Розвиток ідеї історичного призначення самодержавства ми знаходимо в одному з великих історичних творів Д. І. Іловайського «Історія Росії», написаному в дусі монархічної ідеології Росії [7]. Така підвищена увага до персоніфікації самодержавної влади як символу патріотизму пов'язана насамперед із кризовими явищами у свідомості росіян. Грудневе повстання 1825 р., ганебна поразка в Кримській війні 1855–1856 рр. викликали регресивні тенденції щодо сакралізації образу божого помазаника – православного царя. Доповнив історичне обґрунтування непорушності самодержавних устоїв і видатний ідеолог монархізму Л. Тихомиров. Він пройшов складний шлях від крайностей революційного терору народовольчого екстремізму до їх повного заперечення. Л. О. Тихомиров увійшов у історичну науку як найбільш ортодоксальний апологет необмеженої державної влади.

Глибоке розкриття принципу історизму дається у фундаментальній праці Л. О. Тихомирова «Монархічна державність». Він вважає, що російська самодержавна влада є логічним результатом історичного розвитку не тільки Росії, а всього світового історичного процесу [19]. Принцип історизму розкривав докорінну відмінність Росії від Заходу та органічно поєднувався з принципом надкласовості самодержавства та його народних початків, самобутності географічного, етнічного, національно-психологічного розвитку слов'ян. Страх перед «жахливою французькою революцією» спонукає Карамзіна протиставити Росію державам Європи. Звідси його категоричне неприйняття реформ Петра. Наприклад, М. М. Карамзін в «Записці про давню та нову Росію» пише: «Ми стали громадянами світу, але перестали бути громадянами Росії. Виною тому Пьотр» [11, с. 126]. Розвиток цієї тези знайшов своє відображення у поглядах російських слов'янофілів XIX століття. Основною ідеєю істориків «слов'янофільського» табору була концепція принципової відмінності історії Росії від історії країн Заходу. Розвиваючи думку М. М. Карамзіна про неприйнятність для Росії принципів конституційної монархії та буржуазної демократії, М. П. Погодін стверджував, що в цій державі «немає ні розподілу, ні феодалізму, ні середнього стану, ні рабства, ні ненависті, ні боротьби» [14, с. 10]. І. Аксаков, підкреслюючи особливу роль Росії, її історичного шляху, в своїй праці «Слов'янське питання 1860–1866 рр.» звертає увагу на те, що «Російська держава тільки до того часу сильна та міцна, доки вона проникнута духом російської народності, доки вона залишиться вірною російському народному початку, доки вона – Русь…» [1, с. 17]. М. Я. Данилевський таким чином прокоментував спроби синтезу західних цінностей з російською самобутністю: «Прищеплення європейської цивілізації до російської дички … зробив Пьотр Великий… Але результати відомі: ні самобутньої культури не з'явилося на російському грунті при цих операціях, ні іноземне не проникло далі поверхні суспільства» [5, с. 66]. Російський філософ І. О. Ільїн стверджував, що «Росія не пуста місткість, в яку можна механічно вкласти все що завгодно, а… жива духовна система, зі своїми історичними драмами та завданнями… За нею стоїть божественний задум… і усе це вимовляється російською ідеєю» [8, с. 89].

Цікаво, що розвиток ідеї національно-цивілізаційної винятковості Росії базувався на постулаті деградації Заходу. «На Заході душі не має» – стверджував К. С. Аксаков [2, с. 62]. М. П. Погодін вважав, що «блискучі плоди Європи ростуть з дерева, котре, якщо придивитися – дерев'яна труна» [14, с. 266]. Принцип патерналізму, тобто єднання царя та народу розглядався крізь призму історичного процесу, державного будівництва, релігійних ідей. Наприклад «західник» К. Кавелін стверджував, що «народ і царська влада в нас зжилися, як Англія зі своїм парламентом, обидва заклади глибоко національні» [10, с. 639]. «Слов'янофіл»

М. М. Погодін за основу відмінності розвитку Росії від Заходу вважав тезу про «єднання царя з народом» [14, с. 12].

Л. О. Тихомиров принцип єднання царя з народом трактував як ідею загальногромадянського суспільного ладу, де інтереси соціальних груп об'єднуються так званою «істинною монархією», як представника поглядів усіх класів та страт. Причому «верховна влада» виступає у ролі своєрідного об'єднуючого принципу для суспільства [19, с. 473–474, 682]. Відстоюючи принцип єднання царя з народом, Д. І. Іловайський на відміну від М. Карамзіна свідомо розширив соціальну базу самодержавства від дворянства до всіх станів російського суспільства: «Російське самодержавство існує для блага російського народу» [6, с. 421].

Закладені у свідомість росіян патерналістські конструкції, на початку XX ст. знаходилися у кризовому стані. Населення Росії вже не ідеалізувало царську владу та монарха. Самодержавство, навпаки, вже не тільки не було в змозі надати натхненні стимули, але й викликало ненависть проти «господ взагалі». За влучним висловом С. М. Трубецького, це була ненависть, яка виражалася в патріотичних формах [13, с. 259].

На думку монархістів, виняткове значення російського патріотичного націоналізму базується на таких принципах: самодержавство, православ'я, народність. «Російський націоналізм немислимий без монархічних початків, без присутності самодержавства, православ'я, народності» [4, с. 90]. Націоналістична складова російського патріотизму визначала пріоритетний розвиток російської нації як засновниці великої імперії, «третього Риму».

Під час царювання імператора Миколи I величезна увага приділялася російському патріотизму як змістовній частині тріади Уварова. Російський патріотизм був теоретично оформлений як російський націоналізм у ідеологічній системі «офіційної народності» [12, с. 90]. «Царювання Миколи I – золоте століття російського націоналізму». Царський маніфест, який був виданий після грудневого повстання 1825 р., визнавав за необхідне «очистити Русь святу від… зарази ззовні нам привнесену». Таку саму думку розвиває маніфест, який був виданий одразу після завершення слідства над учасниками грудневого повстання. Придушення збройного виступу, за маніфестом, «очистило Вітчизну від наслідків зарази, яка стільки років приховувалася». Підкреслено, що «ні у словах, ні у звичаях російських був цей умисел», тому потрібно «насаджати вітчизняне, природне… виховання» [16, с. 254].

Л. О. Тихомиров вважав, що «державними здібностями наділено порівняно невелику кількість націй» [19, с. 609]. Безумовно, російська нація, як єдність великоруського, малоруського та білоруського народів, на думку Л. О. Тихомирова, довела своє історичне значення, створивши наймогутнішу слов'янську державу світу.

Наприкінці XIX – початку XX ст. змістовне наповнення монархічного патріотизму відбувається через розвиток поняття «державний націоналізм». За визначенням російського дослідника С. М. Саньковой, державний націоналізм є «відстоювання пріоритетів державотворюючої нації не заради її самої, а заради загальнодержавних інтересів у цілому» [17, с. 102]. Тобто, ця нація, за думкою ідеологів «державного націоналізму», повинна виконувати роль цементуючої та консолідуючої сили держави з метою збереження її територіальної, суспільної та політичної цілісності. Таким чином, надання привілейованих прав цієї нації є цілком обґрунтованим, виходячи із додаткових обов'язків, які вона несе у ході державного будівництва російської імперії. Верховна влада повинна захищати права титульної нації, що, на думку ідеологів, забезпечить у державі міжетнічний мир. Найбільш активно відстоювали постулати «державного націоналізму» М. М. Катков, О. С. Суворін, М. О. Меньшиков.

На думку російського філософа І. Ільїна «націоналізм є любов до духу свого народу… його духовної своєрідності». Формою виразу націоналізму є «патріотична самосвідомість» як відчуття того, що «мій шлях до духу є шлях моєї батьківщини… Таке злиття патріота з його батьківщиною веде до чудового та плідного ототожнення їх духовних енергій». Національна патріотична самосвідомість є любов до батьківщини, віра в її історичну місію та реальна, неідеалізована оцінка свого народу, його духовних якостей [9, с. 196–201].

Слід зазначити, що прогресивні кола російської інтелігенції правильно розуміли загрозу патріотичної ідеології при використанні лише вузько національних домінант. Наприклад Є. Трубецькой у своїй праці «Сенс війни», яка була присвячена аналізу патріотичних настроїв населення Російської імперії на початку Першої світової війни, зазначав пріоритетне значення російського патріотизму перед німецьким націоналізмом. На думку Є. Трубецького, «могутній підйом патріотичного відчуття… об'єднує в єдине ціле всі народи великої імперії, тому що у ньому немає національної виключності, немає самообожнення, немає той… ненависті до інших народів, котра складає характерну рису націоналізму… Нас об'єднала ціль не вузьконаціональна, а наднародна». Є. Трубецькой справедливо звинувачував владу в проведенні перед війною націоналістичної патріотичної державної політики, яка мала тенденцію до розвитку лише внаслідок «слабко розвинутої національної самосвідомості». Але він висловлював надію на те, що під час війни народ позбавиться цього націоналізму. Є. Трубецькой вважав, що «народ проникнутий… чуттям… величі російської батьківщини, в якій є місце для об'єднання великого багатоманіття племен», стане носієм наднародності російського патріотизму [20, с. 8–9]. Аналіз розвитку політичних подій у Росії довів деяку ідеалізацію поглядів автора на короткочасний виплеск інстинктивного патріотизму народу. Система офіціозного патріотичного виховання стійко трималася за догмати монархічної ідеології.

Таким чином, патріотизм у Російській імперії як соціокультурне явище займав особливе місце у життєдіяльності суспільства. Він відігравав роль консолідуючого чинника при становленні державності, її захисту від зовнішньої експансії та організації суспільних та національних відносин. Тому соціально-гуманітарна думка, політична теорія, релігія, література, мистецтво, публіцистика постійно у центрі своєї діяльності мали питання ґенези, змісту, форми, сутності та явища проявів патріотизму.

Формування патріотизму дореволюційної доби відбувалося за двома напрямками, які знаходилися між собою у діалектичному запереченні. Можна сказати, що офіційна патріотична ідеологія акцентувала увагу на пріоритетності державного патріотизму, громадянський патріотизм більш був захоплений розробкою духовних основ.

Бібліографічні посилання

1. **Аксаков И. С.** Сочинения 1860–1886. Статьи из «Дня», «Москвича» и «Руси» / И. С. Аксаков. – Т. 1. Славянский вопрос. Речи в Славянском комитете в 1876, 1877 и 1878. – М., 1886–1887.

2. **Аксаков К. С.** Литературная критика / К. С. Аксаков, И. С. Аксаков. – М., 1992.

3. **Артамонов В. А**. Государственный, военный и революционный патриотизм в России в XIX – начале XX в. / В. А. Артамонов // Военно-исторический журнал. – 2005. – № 2.– С. 48–52.

4. **Бердяев Н. А.** Душа России / Н. А. Бердяев. – М., 1990.

5. **Данилевский Н. Я.** Россия и Європа / Н. Я. Данилевский. – М., 1991.

6. **Иловайский Д. И.** Сочинения / Д. И. Иловайский. – М., 1884.

7. **Иловайский Д. И.** Краткие очерки русской истории / Д. И. Иловайский. – М., 1912.

8. **Ильин И. А.** О русской идее / И. А. Ильин // Слово. – 1990. – № 8. – С. 88–91.

9. **Ильин И. А.** Собрание сочинений : В 10 т. / И. А. Ильин. – М., 1993. – Т. 1.

10. **Кавелин К. Д.** Собрание сочинений / К. Д. Кавелин. – СПб., 1899. – Т. 1: Монографии по русской истории.

11. **Карамзин Н. М.** Записка о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях / Н. М. Карамзин. – СПб., 1914.

12. **Мунчаев Ш. М.** Политическая история России. От становлення самодержавия до падения Советской власти / Ш. М. Мунчаев, К. Д. Устинов. – М., 1999.

13. **Ольденбург С. С.** Царствование императора Николая II / С. С. Ольденбург. – М., 1992.

14. **Погодин М. Н.** Историко-критические отрывки / М. Н. Погодин. – М., 1846.

15. Послания старца Филофея // Памятники литературы Древней Руси. Конец XV – первая половина XVI века. – М., 1984.

16. **Пресняков А. Е.** Российские самодержцы / А. Е. Пресняков. – М., 1990.

17. **Санькова С. М.** Российская монархия в представлении идеологов государственного национализма / С. М. Санькова // Власть. – 2009. – № 2. – С. 102–105.

18. **Соловьев С. М.** История России с древнейших времен / С. М. Соловьев. – М., 2011.

19. **Тихомиров Л. А.** Монархическая государственность / Л. А. Тихомиров. – М., 1998.

20. **Трубецкой Е.** Смыслъ войны / Евгений Трубецкой, князь. – М., 1914.

21. **Чаадаев П. Я.** Полн. собр. соч. / П. Я. Чаадаєв. – М., 1991. – Т. 2.

Надійшла до редколегії 18.11.2012

УДК: 94(367)

Б. О. Скопненко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

УЧАСТЬ ПЕРШОЇ ОКРЕМОЇ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ БРИГАДИ У БОЯХ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ КИЄВА В ЛИСТОПАДІ 1943 р.

Досліджено участь Першої окремої чехословацької бригади у боях за визволення Києва в листопаді 1943 р. Розглядається кадровий та технічний потенціал бригади та її взаємодія з частинами Червоної армії. Аналізується роль Першої окремої чехословацької бригади у ході загального наступу радянських військ у листопаді 1943 р.

Ключові слова: бригада, дивізія, Свобода, Київ, чехословацька.

Исследовано участие Первой отдельной чехословацкой бригады в боях за освобождение Киева в ноябре 1943 г. Рассматривается кадровый и технический потенциал бригады и ее взаимодействие с частями Красной армии. Анализируется роль Первой отдельной чехословацкой бригады в ходе общего наступления советских войск в ноябре 1943 г.

Ключевые слова: бригада, дивизия, Свобода, Киев, чехословацкая.

The paper investigates a particular part of the First Czechoslovak Brigade in the battles for the liberation of Kyiv in November 1943 considered potential human and technical team and its interaction with the Red Army. The role of the First Czechoslovak separate teams during the general offensive of the Soviet troops in November 1943.

Key words: brigade, division, Svoboda, Kyiv, Czechoslovak.

У контексті дослідження чехословацьких військових частин та їх внеску у визволення території України особливе місце посідає тема битви за Київ та участь у ній Першої окремої чехословацької бригади.

© Б. О. Скопненко, 2013

10. **Кавелин К. Д.** Собрание сочинений / К. Д. Кавелин. – СПб., 1899. – Т. 1: Монографии по русской истории.

11. **Карамзин Н. М.** Записка о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях / Н. М. Карамзин. – СПб., 1914.

12. **Мунчаев Ш. М.** Политическая история России. От становлення самодержавия до падения Советской власти / Ш. М. Мунчаев, К. Д. Устинов. – М., 1999.

13. **Ольденбург С. С.** Царствование императора Николая II / С. С. Ольденбург. – М., 1992.

14. **Погодин М. Н.** Историко-критические отрывки / М. Н. Погодин. – М., 1846.

15. Послания старца Филофея // Памятники литературы Древней Руси. Конец XV – первая половина XVI века. – М., 1984.

16. **Пресняков А. Е.** Российские самодержцы / А. Е. Пресняков. – М., 1990.

17. **Санькова С. М.** Российская монархия в представлении идеологов государственного национализма / С. М. Санькова // Власть. – 2009. – № 2. – С. 102–105.

18. **Соловьев С. М.** История России с древнейших времен / С. М. Соловьев. – М., 2011.

19. **Тихомиров Л. А.** Монархическая государственность / Л. А. Тихомиров. – М., 1998.

20. **Трубецкой Е.** Смыслъ войны / Евгений Трубецкой, князь. – М., 1914.

21. **Чаадаев П. Я.** Полн. собр. соч. / П. Я. Чаадаєв. – М., 1991. – Т. 2.

Надійшла до редколегії 18.11.2012

УДК: 94(367)

Б. О. Скопненко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

УЧАСТЬ ПЕРШОЇ ОКРЕМОЇ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ БРИГАДИ У БОЯХ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ КИЄВА В ЛИСТОПАДІ 1943 р.

Досліджено участь Першої окремої чехословацької бригади у боях за визволення Києва в листопаді 1943 р. Розглядається кадровий та технічний потенціал бригади та її взаємодія з частинами Червоної армії. Аналізується роль Першої окремої чехословацької бригади у ході загального наступу радянських військ у листопаді 1943 р.

Ключові слова: бригада, дивізія, Свобода, Київ, чехословацька.

Исследовано участие Первой отдельной чехословацкой бригады в боях за освобождение Киева в ноябре 1943 г. Рассматривается кадровый и технический потенциал бригады и ее взаимодействие с частями Красной армии. Анализируется роль Первой отдельной чехословацкой бригады в ходе общего наступления советских войск в ноябре 1943 г.

Ключевые слова: бригада, дивизия, Свобода, Киев, чехословацкая.

The paper investigates a particular part of the First Czechoslovak Brigade in the battles for the liberation of Kyiv in November 1943 considered potential human and technical team and its interaction with the Red Army. The role of the First Czechoslovak separate teams during the general offensive of the Soviet troops in November 1943.

Key words: brigade, division, Svoboda, Kyiv, Czechoslovak.

У контексті дослідження чехословацьких військових частин та їх внеску у визволення території України особливе місце посідає тема битви за Київ та участь у ній Першої окремої чехословацької бригади.

© Б. О. Скопненко, 2013

Необхідність пошуку моментів спільного героїчного минулого в історії Радянського Союзу та дружніх країн з соціалістичного табору було одним з головних завдань для радянських істориків-славістів у другій половині XX ст. У цьому контексті дослідження подій Другої світової війни, а зокрема спільних дій радянських військ та чехословацьких військових формувань у боротьбі з нацистським блоком відповідало цим завданням.

Торкаючись теми чехословацьких збройних формувань на території України, варто згадати таких дослідників, як В. І. Котляров та А. Д. Марченко. Їхні дослідження, такі як, наприклад, «Помним Тарановку и Соколово» [8, с. 4–15], «Герой двух народов» [7, с. 10–12], «Дружба, скрепленная кровью» [6, с. 3–5], проливають світло на діяльність чехословацьких збройних частин на території України. Проте вони висвітлюють лише частину бойового шляху чехословацьких військових частин на території України, зокрема участь Першого окремого чехословацького батальйону в оборонних боях за Харків в березні 1943 р. У книзі «На вечные времена» [12, с. 70–136], яка є колективною працею радянських та чехословацьких істориків, крім битви за с. Соколово, учасником якої був Перший окремий чехословацький батальйон, йдеться також про участь Першої окремої чехословацької бригади у боях за Київ та наступних боях на Правобережній Україні. Проте варто зауважити, що інформація, яка міститься в даній праці, має загальний характер і висвітлює лише деякі аспекти досліджуваної теми. Дослідження теми чехословацьких військових формувань у складі Червоної армії активно проводилися також чеськими істориками. Варті уваги зокрема дослідження К. Ріхтера «Pres krvave reky» [24, с. 183–201], «Apocalypsa v Karpatech» [25, с. 6–19] та Копецького М. «Cs. Samostatna tankova brigade v SSSR» [23, с. 24–28]. Більшість досліджень чеських істориків присвячені бойовим діям чехословацьких військових частин вже за межами території СРСР.

У вересні 1943 р. Перша окрема чехословацька бригада ввійшла до складу Воронезького фронту, яким командував генерал армії М. Ф. Ватутін. Бригада повинна була подолати 800 кілометрів шляху залізницею до Прилук, а звідти ще 150 кілометрів похідним маршем до плацдарму на правому березі Дніпра, зайнятого радянськими військами [15, с. 90].

На початок вересня 1943 р. бригада налічувала 3517 осіб, у тому числі 114 офіцерів і 25 ротмістрів [18, л. 170]. До складу бригади також входили 21 офіцер та 148 сержантів і солдатів Червоної армії. Переважна більшість з них займала штатні посади медичних, технічних працівників, а також інших спеціалістів, яких бракувало чехословакам. У своєму арсеналі бригада мала 10 середніх танків Т-34, 10 легких танків Т-70, 10 бронеавтомобілів БА-64, 6 гаубиць калібру 122 мм, 12 76-мм та 10 45-мм протитанкових гармат, 4 37-мм зенітні гармати, 12 82-мм та 18 50-мм мінометів, 6 крупнокаліберних кулеметів, 63 ручних кулемети, 42 протитанкові рушниці, 512 автоматів, 2158 самозарядних гвинтівок (СВТ), 212 автомобілів, 62 мотоцикли та 357 коней [12, с. 98].

Торкаючись питання про національний склад бригади, варто зауважити, що переважну більшість її особового складу становили, як це не дивно, не чехи або словаки, а закарпатські українці, які до розчленування й окупації Чехословаччини перебували в чехословацькому громадянстві [14, л. 1–2]. З 3 517 солдатів бригади 2210 були за національністю українцями. Це становило майже 63 % від усього особового складу. Чехів та словаків було відповідно 563 та 343 чоловіки, що становило 16 % та 9,7 %. Крім того, до складу бригади входило 204 євреї, 175 росіян (переважно радянських військово-технічних спеціалістів), 5 поляків, 2 латишів, 2 німців та 13 угорців. Питання про національний склад чехословацьких військових частин, а зокрема про те, яким чином на території Радянського Союзу опинилася така кількість громадян колишньої Чехословаччини, що з них можна було сформувати піхотну бригаду, у радянській історіографії замовчувалося і було не-

популярним. Більше того, документи, які проливають світло на це питання, у радянські часи були засекречені. Справа в тому, що переважна більшість колишніх чехословацьких громадян, з яких в подальшому була сформована Перша окрема чехословацька бригада, перебувала у радянських концентраційних таборах, де вони утримувались після того, як їм були висунуті звинувачення у нелегальному перетині державного кордону СРСР. Фактично це були біженці, які після окупації Угорщиною Закарпаття у березні 1939 р. перейшли радянський кордон [17, с. 44], але замість політичного притулку отримали різні терміни ув'язнення в радянських таборах за нелегальний перетин державного кордону.

Перед військами Першого українського фронту (так з 20 жовтня 1943 р. почав називатися Воронезький фронт) на той час було поставлене завдання розбити угруповання противника в районі Києва та звільнити місто. Військам фронту протистояла 4-та танкова армія генерал-полковника Г. Гота. Завдання, яке стояло перед військами Першого українського фронту, було не з легких, адже противник зайняв оборону на високому правому березі Дніпра і в стратегічному відношенні його позиція була набагато вигіднішою. Проте не варто вдаватися до крайнощів і вважати німецький «східний вал» неприступною фортецею. В радянській історіографії сформувався міф про те, що ніби А. Гітлер та німецьке військове командування покладали надто великі надії на «східний вал» і доклали чимало зусиль на перетворення його в лінію неприступних укріплень. Насправді ж німецька оборона являла собою лише легкі позиції польового типу, які не могли надовго затримати потужний наступ радянських військ, крім того сили 4-ї танкової армії були виснажені і знаходилися, фактично, на межі можливостей [9, с. 593–601].

Перша окрема чехословацька бригада почала переправу на лютізький плацдарм в ніч на 23 жовтня 1943 р. Бійцям бригади вдалося перейти на правий берег Дніпра практично без перешкод, завдяки старанням саперів з 240-ї дивізії, які навели через Дніпро понтонну переправу. 24 жовтня бригада повністю переправилася на плацдарм та була зосереджена в лісовому масиві на захід від населеного пункту Лютіж. Бригада ввійшла до складу 51-го стрілецького корпусу 38-ї армії, якою на той час командував генерал-лейтенант М. Є. Чібісов. Вона тимчасово залишалася в трьох кілометрах на захід від Лютіжа та в 20 кілометрах від північного передмістя Києва. Через деякий час зі штабу 38-ї армії надійшов наказ, за яким бригаді ставилося завдання зайняти оборону на південному березі річки Ірпінь південніше населеного пункту Демидів.

25 жовтня Перша окрема чехословацька бригада була посилена 868-м винищувально-протитанковим артилерійським полком, який тимчасово став її вогняним резервом. У той же день о 22.00 противник відкрив вогонь по фронту оборони бригади. Всі підрозділи зайняли свої місця, саперами перед фронтом бригади було встановлено 6 мінних полів. Але атака з німецької сторони після артпідготовки не розпочалася. Наступного дня на фронті бригади також було відносно спокійно. Виявляли активність лише чехословацькі міномети та снайпери, які обстрілювали німецькі позиції в Демидові.

Лютізький плацдарм по формі нагадував рівнобедрений трикутник, вершиною якого на півночі було гирло річки Ірпінь. Боковими сторонами цього «трикутника» на сході була р. Дніпро, а на заході р. Ірпінь [21, с. 243–249]. На півдні плацдарм обмежувався умовною лінією між населеними пунктами Мощун та Вишгород, віддаленими один від одного на відстань у 14 кілометрів. З півночі на південь плацдарм простягався на відстань приблизно у 19–20 км. Значну його частину становив лісовий масив.

27 жовтня 1943 р. командування 38-ю армією, у підпорядкуванні якої знаходилася Перша окрема чехословацька бригада, було змінено. Замість генерал-лейтенанта М. Є. Чібісова було призначено генерал-полковника К. С. Москаленка [10, с. 101]. Лінія оборони 38-ї армії проходила на 1–2 км західніше р. Ірпінь –

від її гирла до населеного пункту Мощун, потім круто повертала на схід і закінчувалась на Дніпрі, в районі Вишгорода, який вона розділяла на дві частини. Тут були зосереджені майже всі сили армії: дві стрілецькі дивізії на рубежі р. Ірпінь, а шість фронтом на південь проти головних сил противника, які прикривали Київ. 5-й гвардійський сталінградський корпус та І окрема чехословацька бригада перебували на початок листопада в районі с. Нові Петрівці [1, с. 102].

3 листопада 1943 р. Перша окрема чехословацька бригада отримала наказ командуючого 38-ї армії про наступ. Але в наступі 3 листопада повинні були брати участь лише гаубичні батареї першого артилерійського дивізіону у ході артилерійської підготовки перед генеральним штурмом Києва. Загалом на артилерійській підготовці, яка передувала загальному наступу радянських військ, варто зупинитися окремо. Командуючий 38-ї армії генерал-лейтенант К. С. Москаленко вирішив здійснити прорив на відносно вузькому відрізку фронту протяжністю в 6 км для того, щоб досягти максимальної щільності артилерійського вогню. Зокрема в полосі наступу 51-го стрілецького корпусу, до складу якого входила Перша окрема чехословацька бригада, щільність вогню становила 344 гармати на кілометр фронту. В оперативній полосі 50-го стрілецького корпусу – 416, не враховуючи гвардійських мінометів. Це була нечувана до цих пір щільність вогню за весь час війни [10, с. 115–118]. Внаслідок 40-хвилинної артилерійської та авіаційної підготовки лінія оборони противника була фактично зметена. Завдяки цьому війська 38-ї армії, які здійснювали наступ, 3 листопада 1943 р. просунулись на 2 км, практично не зустрічаючи опору з німецької сторони.

За кілька днів до наміченого наступу командир чехословацької бригади полковник Л. Свобода віддав усний наказ своїм бійцям не брати німецьких солдатів у полон, а розстрілювати на місці [20, с. 69]. Аналізуючи цей факт, можна згадати схожий випадок, який мав місце під час Другої світової війни з німецького боку. Командир 12-ї танкової дивізії СС «Гітлерюгенд» К. Мейєр був звинувачений у скоєнні військових злочинів за те, що вимагав від своїх частин не брати полонених під час бойових дій у червні 1944 р. в Нормандії. За нормами міжнародного права дії Л. Свободи можна було кваліфікувати як військовий злочин, проте, як відомо, переможців не судять.

Аналізуючи спогади командира Першої окремої чехословацької бригади полковника Л. Свободи, можна дійти висновку, що бригада наступала в першому ешелоні в напрямку головного удару. Ось що пише Л. Свобода у своїх спогадах: «Планувалося, що в боях за Київ бригада буде наступати в другому ешелоні на правому фланзі 38-ї армії… ми з цим не погодилися. Я прибув до командуючого армією генерал-лейтенанта Чібісова і звернувся до нього: Я не згоден наступати у другому ешелоні і лише забезпечувати правий фланг 38-ї армії». Далі Л. Свобода зазначає: «Генерал-лейтенант М. Є. Чібісов нарешті погодився, але зауважив, що має з'ясувати, чи не буде заперечень з приводу цього у командування фронту. Командуючий фронтом М. Ф. Ватутін та член військової ради фронту М. С. Хрущов не заперечували» [15, с. 99]. Але реальні факти свідчать про інше. Радянське військове командування намагалося вберегти чехословаків від зайвих та надмірних втрат, тому дозволити Першій окремій чехословацькій бригаді проривати лінію оборони противника в першому ешелоні не могло [8, с. 258]. Бригада була введена в бій лише 5 листопада. Загальний наступ розпочався 3 листопада, тобто двома днями раніше.

5 листопада 1943 р. Перша окрема чехословацька бригада зайняла позицію для наступу на Київ поблизу Пущі-Водиці. На цей час фінал битви за Київ був практично вирішений. Ще зранку 5 листопада німецькі війська почали залишати Київ. Проте не варто недооцінювати завдання, яке стояло перед воїнами чехословацької бригади. Їм потрібно було вести бій з ар'єргардними частинами німецької

армії, які ще залишалися в місті. Бригада, як і планувалося, діяла в полосі 51-го стрілецького корпусу, справа наступала 136-та, зліва – 240-ва стрілецькі дивізії.

Наступ розпочався за графіком о 12.30. Справа водночас з чехословаками атакували 12 танків, які підтримували в наступі 136-ту дивізію. Попереду чехословацької піхоти наступали танки разом з десантом автоматників поручика А. Сохора. Бригада підходила до північного передмістя Києва – Пріорки. На околиці міста 1-й батальйон зустрів сильний опір противника, проте перевага була на користь чехословаків і невдовзі опір німецьких частин було зломлено. Варто зауважити, що у складі 1-го батальйону в битві за Київ брала участь 2-га рота під командуванням надпоручика словака П. Марцеллі, яка була сформована переважно зі словаків, які перейшли на бік радянських військ. 2-га рота П. Марцеллі прикривала лівий фланг 1-го батальйону. Через деякий час лівофлангова рота 1-го батальйону та 2-й батальйон підійшли до околиці хутора Сирець. Близько 16.00 командир 2-го батальйону попросив підтримати атаку танками. Командиру роти танків Т-70 Р. Тесаржику було віддано наказ атакувати південно-західну окраїну сирецьких таборів. Використовуючи підтримку танків та ввівши в бій резерв, командир 2-го батальйону застосував обхідний маневр зліва та атакував противника з тилу. В результаті спільних зусиль танкової роти та резерву 2-го батальйону при підтримці артилерійської батареї, яка знищила кілька вогневих точок противника, ведучи вогонь прямим наведенням, на 17.00 вдалося подолати опір противника в районі сирецьких таборів. Таким чином створилася можливість для подальшого просування лівофлангового сусіда бригади – 931-го стрілецького полку 240-ї дивізії [15, с. 101].

У той час, коли підрозділи на лівому фланзі бригади вели бій у районі хутора Сирець, 1-му піхотному та 1-му танковому батальйонам було поставлене бойове завдання, незважаючи на труднощі з просуванням на лівому фланзі, продовжувати наступ у напрямку центру Києва. Використовуючи підтримку радянських танків, які діяли на правому фланзі 1-го батальйону, 1-ша рота та один взвод 3-ї роти близько 16.30 вийшли до залізниці південніше сучасної кіностудії ім. О. Довженка. Там вони були зупинені вогнем противника з висоти 166.4. При підтримці радянських танків та протитанкової батареї 1-ша рота обійшла висоту 166.4 з півдня. В цей же час бійці 3-ї роти вже вели бій поблизу залізниці. Таким чином, для німецьких ар'єргардів, які все ще трималися на висоті 166.4, виникла реальна загроза опинитися в повному оточенні, і вони були вимушені відступити. О 17.45 1-ша рота та один взвод 3-ї роти 1-го батальйону з приданою батареєю 76-мм гармат виконали завдання, яке ставилося перед ними на 5 листопада [15, с. 102].

Рота танків Т-34 з автоматниками танкового батальйону, наступаючи вздовж Житомирського шосе (сучасний проспект Перемоги), на 16.00 вийшли в район заводу «Більшовик». Після недовготривалого бою чехословаки оволоділи заводом, який був перетворений на один з опорних пунктів німецької оборони, та продовжили рухатися далі в напрямку центру Києва. В цей час рота надпоручика П. Марцеллі зав'язала бій за кінофабрику та зоологічний парк. Почав підтягуватися лівофланговий 2-й батальйон, який зазнав значних втрат, ведучи бій у районі хутора Сирець та сирецьких таборів. На 19.00 рота танків Т-70 з одним танком Т-34 та взводом автоматників прорвалися до центру міста та вийшли до залізничного вокзалу, який ще був зайнятий противником. Проте перевага явно була на боці чехословацьких воїнів, через годину опір німецьких солдатів було зламано, і чехословацькі танкісти разом з автоматниками 2-го батальйону та взводом саперної роти оволоділи залізничним вокзалом. На 22.00 вийшов на рубіж задачі дня і 2-й батальйон. Зайнявши оборону на висоті західніше від вокзалу, 2-й батальйон встановив зв'язок з 1-м.

Л. Свобода отримав наказ командира 51-го стрілецького корпусу продовжити наступ 6 листопада о 6.00. Проте о 24.00 Л. Свободу викликав до телефону генерал-полковник К. С. Москаленко і віддав усний наказ про продовження наступу, не чекаючи наступного дня. Таким чином, впоравшись із залишками німецьких ар'єргардів, які не встигли залишити місто, Перша окрема чехословацька бригада виконала завдання, які перед нею ставилися радянським командуванням, і о 7.30 6 листопада її частини, зокрема рота танків Т-34, вийшли на берег Дніпра. Київ було звільнено.

За даними, які були надані командуванням бригади, у боях за Київ її бійцями було знищено: 1 літак, 4 танки, 2 самохідно-артилерійські установки типу «Фердинанд», 7 автомашин з солдатами та вантажем, 4 артилерійські батареї, 22 доти та 31 дзот, 41 станковий та 24 ручних кулемети та близько 600 солдатів та офіцерів противника. Однак ці дані не зовсім відповідають дійсності. З цього приводу начальник управління контррозвідки «СМЕРШ» 1-го Українського фронту генерал-майор Осетров повідомляв: «Необхідно також відмітити, що командування бригади у своєму бойовому звіті перебільшило цифри про кількість знищених дотів, дзотів, бойової техніки противника і т. д. Так, у бойовому звіті вказано, що бригадою знищено 22 доти та 31 дзот, а в дійсності на ділянці бригади було не більше 10 дзотів противника» [20, с. 69]. У доповідній записці генерал-майор Осетров дав коротку бойову характеристику Першої окремої чехословацької бригади. Позитивно охарактеризовані були ним командири 1-го та 2-го батальйонів капітан Колл та майор Кукла, які відзначилися спокійним та вмілим керівництвом особовим складом у бою. А також давалась загальна схвальна характеристика на дії більшості командирів та бійців бригади. Проте були зазначені і негативні моменти. Так, зокрема, були розкритиковані дії начальника штабу бригади капітана Ломського, який, розгубившись під час бою, штабом по суті не керував. Погано налагоджений зв'язок штабу бригади з її частинами призвів до того, що полковник Л. Свобода був позбавлений засобів керування військами. Такі дії начальника штабу були недопустимими і могли мати трагічні наслідки.

І все ж, визначаючи роль Першої окремої чехословацької бригади у битві за Київ, можна з впевненістю говорити про те, що молода чехословацька частина впоралася з завданнями, які ставилися перед нею радянським командуванням. Звичайно, не можна говорити про те, що чехословаки відіграли провідну роль у штурмі Києва, проте і їхній внесок був важливим у спільну перемогу над ворогом.

Бібліографічні посилання

1. **Андрющенко С. А.** Начинали мы на Славутиче / С. Андрющенко. – М., 1979.

2. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945 : Краткая история. – М., 1984.

3. Великая оболганная война-2 : [сборник] / [А. Дюков, Д. Макеев, И. Пыхалов, О. Россов, И. Петров, К. Асмолов, Н. Мендкович; ред.-сост. А. Дюков.]. – М., 2008.

4. **Зварцев А. М.** 3-я гвардейская танковая армия: боевой путь : [моногр.] / А. Зварцев. – 1982.

5. История Второй мировой войны 1939–1945 в двенадцати томах [Гречко А. А., Арбатов А. Г, Виноградов В. А., Жуков Е. М., Цвигун С. К.]. – М., 1982. – Т. 7.

6. **Котляров В. И.** Дружба, скрепленная кровью / В. И. Котляров, А. Д. Марченко. – Х., 1963.

7. **Марченко А. Д.** Герой двух народов. Документальный очерк : [моногр.] / А. Д. Марченко. – Х., 1977.

8. **Марченко А. Д.** Помним Тарановку и Соколово: воспоминания и документы : [моногр.] / А. Д. Марченко. – Х., 1980.

9. **Манштейн Э.** Утерянные победы / сост. С. Переслегин, Р. Исмаилов. – М., 1999. (Военно-историческая библиотека). Manstein E. von. Verlorene Siege. – Bonn, 1955.

10. **Москаленко К. С.** На юго-западном направлении. Кн. II : [мемуары] / К. Москаленко. – М., 1973.

11. **Мельников С. И.** Маршал Рыбалко / С. Мельников. – К., 1984.

12. На вечные времена / [А. И. Бабин, Я. Липак, Г. Д. Мишустин, и др; под общ. ред. П. А. Жилина, З. Прохазки]; ин-т военной истории м-ва обороны СССР, воен. ин-т Чехосл. нар. армии. – М., 1975.

13. **Поп И. И.** Чехословакия – Советский союз 1941–1947 : документальный очерк / И. И. Поп. – М., 1990.

14. Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф. 644, оп. 1, д. 70, лл. 1–2.

15. **Свобода Л.** От Бузулука до Праги / Л. Свобода. – М., 1963.

16. Советские танковые войска 1941–1945. Военно-исторический очерк. – М., 1973.

17. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 23, с. 44.

18. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далі – ЦАМО РФ). – Ф. 19, оп. 11539, д. 21, л. 170.

19. ЦАМО РФ. – Ф. 132 а, оп. 2642, д. 34, лл. 267–268.

20. ЦАМО РФ. – Ф. 33, оп. 682525, д. 69.

21. **Шеин Д. В.** Танки ведет Рыбалко. Боевой путь 3-й Гвардейской танковой армии / Д. В. Шеин. – М., 2007.

22. **Штеменко С. М.** Советские сухопутные войска : [моногр.] / С. М. Штеменко. – М., 1968.

23. **Kopecky M.** Cs. Samostatna tankova brigade v SSSR / M. Kopecky. – Praha, 2001.

24. **Richter K.** Pres krvave reky / K. Rihter. – Praha, 2003.

25. **Rihter K.** Apokalypsa v Karpatech / K. Rihter. – Praha, 2003.

26. Za armadu lidu / Praha, 1960.

Надійшла до редколегії 11.10.2012

УДК 94:32 (477)

Г. Г. Кривчик

Дніпропетровський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

ФОРМА І СУТНІСТЬ РАДЯНСЬКОЇ МОДЕЛІ ДЕРЖАВИ

Розглянуто особливості державного правління (врядування), державного устрою й політичного режиму в колишньому СРСР.

Ключові слова: СРСР, Генеральний секретар, ЦК КПРС, Верховна Рада, Конституція, розвинутий соціалізм, державне правління (врядування), державний устрій, номенклатура, політичний режим.

Рассмотрены особенности государственного правления, государственного устройства и политического режима в бывшем СССР.

Ключевые слова: СССР, Генеральный секретарь, ЦК КПСС, Верховный Совет, Конституция, развитой социализм, государственное правление, государственный строй, номенклатура, политический режим.

The article focuses on the form of the state government, of the state structure and of the political regime in the USSR.

Key words: USSR, CPSU, Central Committee, General Secretary, Supreme Soviet, Constitution, developed socialism, state government, state structure, nomenclatura, political regime.

© Г. Г. Кривчик, 2013

10. **Москаленко К. С.** На юго-западном направлении. Кн. II : [мемуары] / К. Москаленко. – М., 1973.

11. **Мельников С. И.** Маршал Рыбалко / С. Мельников. – К., 1984.

12. На вечные времена / [А. И. Бабин, Я. Липак, Г. Д. Мишустин, и др; под общ. ред. П. А. Жилина, З. Прохазки]; ин-т военной истории м-ва обороны СССР, воен. ин-т Чехосл. нар. армии. – М., 1975.

13. **Поп И. И.** Чехословакия – Советский союз 1941–1947 : документальный очерк / И. И. Поп. – М., 1990.

14. Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф. 644, оп. 1, д. 70, лл. 1–2.

15. **Свобода Л.** От Бузулука до Праги / Л. Свобода. – М., 1963.

16. Советские танковые войска 1941–1945. Военно-исторический очерк. – М., 1973.

17. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 23, с. 44.

18. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далі – ЦАМО РФ). – Ф. 19, оп. 11539, д. 21, л. 170.

19. ЦАМО РФ. – Ф. 132 а, оп. 2642, д. 34, лл. 267–268.

20. ЦАМО РФ. – Ф. 33, оп. 682525, д. 69.

21. **Шеин Д. В.** Танки ведет Рыбалко. Боевой путь 3-й Гвардейской танковой армии / Д. В. Шеин. – М., 2007.

22. **Штеменко С. М.** Советские сухопутные войска : [моногр.] / С. М. Штеменко. – М., 1968.

23. **Kopecky M.** Cs. Samostatna tankova brigade v SSSR / M. Kopecky. – Praha, 2001.

24. **Richter K.** Pres krvave reky / K. Rihter. – Praha, 2003.

25. **Rihter K.** Apokalypsa v Karpatech / K. Rihter. – Praha, 2003.

26. Za armadu lidu / Praha, 1960.

Надійшла до редколегії 11.10.2012

УДК 94:32 (477)

Г. Г. Кривчик

Дніпропетровський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

ФОРМА І СУТНІСТЬ РАДЯНСЬКОЇ МОДЕЛІ ДЕРЖАВИ

Розглянуто особливості державного правління (врядування), державного устрою й політичного режиму в колишньому СРСР.

Ключові слова: СРСР, Генеральний секретар, ЦК КПРС, Верховна Рада, Конституція, розвинутий соціалізм, державне правління (врядування), державний устрій, номенклатура, політичний режим.

Рассмотрены особенности государственного правления, государственного устройства и политического режима в бывшем СССР.

Ключевые слова: СССР, Генеральный секретарь, ЦК КПСС, Верховный Совет, Конституция, развитой социализм, государственное правление, государственный строй, номенклатура, политический режим.

The article focuses on the form of the state government, of the state structure and of the political regime in the USSR.

Key words: USSR, CPSU, Central Committee, General Secretary, Supreme Soviet, Constitution, developed socialism, state government, state structure, nomenclatura, political regime.

© Г. Г. Кривчик, 2013

З того часу, як СРСР припинив своє існування, висловлено безліч критичних суджень щодо державного ладу, політики й режиму в країні, що до свого краху була однією зі світових супердержав. Подібні оцінки містяться в творах з історії держави, конституційного права й політології [11; 12; 13; 15; 16]. Причому діалектика є такою, що замість апологетики так званого радянського способу життя прийшло зображення СРСР у виключно негативних фарбах, як «імперії зла», за визначенням Р. Рейгана. Поза сумнівом, такі характеристики Радянської держави, як, скажімо, «тоталітарної», не є безпідставними, але, гадаємо, їх не можна робити без урахування особливостей і протиріч радянського суспільства. Адже СРСР, за слушними словами С. Кара-Мурзи, являв собою особливу цивілізацію, а радянський лад був унікальним явищем, «чудовим чином досягнутою точкою в усьому просторі соціально-економічних варіантів життєвого устрою» [6, с. 757].

У даній статті робиться спроба використання діалектичного методу для зображення суперечливого характеру радянської форми держави, тобто державного устрою, форми державного правління й політичного режиму в колишньому СРСР.

Форма державно-територіального устрою характеризує передусім стосунки між центром і складовими частинами держави. За федеративним державно-територіальним устроєм суб'єкти федерації, зокрема, республіки, створюють федеральні (центральні) органи державного управління, яким передають частину своїх функцій. Саме такі засади, як вважалося, визначали характер державно-територіального устрою СРСР – федерацію. Всі 15 радянських республік, серед них і Українська РСР, мали такі атрибути державності, як власну територію, конституцію, парламент, уряд, герб, прапор, гімн тощо. Однак по суті за своїм державним устроєм «Країну Рад» навряд чи можна вважати федерацією, як це було записано в радянських конституціях. Адже державність радянських республік, зокрема, української була суто формальною. Верховна Рада і уряд України фактично були органами не державної влади, а регіонального управління. До того ж реальні важелі управління знаходилися не там, а в ЦК Компартії України, що був підпорядкований ЦК КПРС.

Згідно з Конституцією СРСР 1924 р. СРСР став федерацією, що складалася з чотирьох радянських республік. До кінця 1930-х рр. у Союзі стало 15 радянських республік. Більшість питань внутрішньої та економічної політики мали вирішуватися на республіканському рівні. Однак жорстка централізація, що посилилася в умовах правління Й. Сталіна, поступово призвела до повної ліквідації суверенітету республік. Свідченням чого, наприклад, стало те, що більшість республіканських керівників призначалися з Москви, в Україні зокрема: П. Постишев у 1923 р., Л. Каганович у 1925 р., М. Хрущов у 1938 р. тощо. Й ця практика зберігалася до останніх днів країни.

Україна, як відзначалося на XXVI з'їзді Компартії України, була також «органічною складовою єдиного народногосподарського комплексу країни» [**7,** с. 182]. І тому, додамо, змушена була хворіти на всі недуги, притаманні комплексу загалом. Усі рішення пленумів і численні постанови ЦК КПРС щодо економічних і господарських питань, як і по всіх інших, дублювалися відповідними документами республіканського рівня. В СРСР не було й не могло бути особливої економічної політики тієї чи іншої республіки, зокрема української. Існувала єдина економічна політика СРСР, яку розробляв апарат ЦК КПРС, затверджували з'їзди КПРС і проводила бюрократія, що зазвичай не мала національного обличчя. За часів Л. Брежнєва централістські тенденції в управлінні народногосподарським комплексом країни ще більше підвищилися. З цього приводу є дуже цікаве свідчення у щоденнику колишнього першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста: «7 января 1972 г. Принял министра здравоохранения Братуся по вопросу издания меди-

цинского журнала в республике. Дело полезное и нужное, а по организации пустячное, но без Москвы даже этот вопрос решить не можем – все решает центр» [5, с. 106]. Навіть боязкі спроби партійного керівництва республіки проявити самостійність було кваліфіковано як прояв націоналізму й місництва.

Одним з результатів такого становища стало, за словами колишньої Голови Верховної Ради УРСР В. Шевченко, фактичне безсилля республіканської влади перед відомчим диктатом, тиском союзних міністерств, інших органів управління, які, дбаючи лише про розвиток відповідних галузей, роками ігнорували місцеві інтереси, часто навіть не вважаючи за потрібне інформувати Ради та виконкоми про свої дії на їхніх територіях [18, с. 5]. Можна навести вельми цікавий приклад, що свідчить про справжній характер взаємовідносин між союзним і республіканським партійним керівництвом. За свідченням Р. Щербицької, її чоловік, колишній перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький, дуже переживав з приводу Чорнобильської катастрофи, сумнівався щодо доцільності проведення через декілька днів після неї святкової першотравневої демонстрації, але під час телефонної розмови з Генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачовим у відповідь на свої сумніви почув: «Якщо не проведеш демонстрацію, то можеш розпрощатися з партією» [19, с. 23], що, як відомо, означало тоді політичну смерть. Можливо, можна навести й більш сильні свідчення формального характеру української радянської державності, але й наведений віддзеркалює його досить точно. Тож республіканський герб, гімн, прапор виступали скоріше в якості етнографічного декору (на кшталт вишиванок), ніж ознак державності.

Якщо складовими частинами держави є лише адміністративно-територіальні одиниці, що не мають ознак державності, то така держава є унітарною. Унітарна держава – це форма державного устрою, за якої територія держави не має у своєму складі федеративних одиниць, а поділяється на адміністративно-територіальні одиниці (райони, області, регіони тощо). Однією з форм унітарної держави є імперія – велика унітарна держава, в якій проживають різні етноси, народи, які не мають своїх національно-державних формувань. Відтак СРСР можна вважати імперією. Щоправда, імперією унікальною, так би мовити, імперією навпаки, де не метрополія жила за рахунок своїх провінцій чи колоній, а провінції-республіки отримували досить великі дотації від метрополії.

На забезпечення унітарно-імперської сутності СРСР була спрямована вся ідеологічна діяльність компартійного керівництва країни. Воно всілякими методами прагнуло запобігти перетворенню етнографічних явищ на політичні. Тому патріотизм в УРСР, як і в інших республіках Союзу, міг бути тільки радянський або російський, а якщо, наприклад, український, то він вже ніякий не патріотизм, а буржуазний націоналізм, котрий потрібно нещадно викорінювати, оскільки він «суперечить об'єктивному процесу розвитку і зближення націй». У свідомість людей усіх національностей цілеспрямовано втовкмачувалася установка, що їх «священний обов'язок» – бути «патріотами та інтернаціоналістами». Щодо національного, то тут цілком вистачить і простої поваги до національних почуттів. А там, мовляв, уже недовго й до повного «зближення націй». Апофеозом відповідних пропагандистських кампаній стало твердження, що на етапі розвинутого соціалізму виникла нова людська спільнота – радянський народ. «За роки будівництва соціалізму і комунізму, – відзначалося у постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» у 1972 році, – в СРСР виникла нова історична спільнота людей – радянський народ. Вона сформована на базі суспільної власності на засоби виробництва, єдності економічного, соціально–політичного і культурного життя, марксистсько-ленінської ідеології, інтересів і комуністичних ідеалів робітничого класу» [8, с. 17]. Щоправда, подібні констатації обов'язково супроводжувалися застереженнями, що утво-

рення нової спільноти не може призвести до зникнення націй, соціалістичні нації, навпаки, мають розвиватися й розквітати. У доповіді на позачерговій сесії Верховної Ради СРСР при прийнятті Конституції СРСР 4 жовтня 1977 р. Генсек ЦК КПРС Л. Брежнєв назвав помилковими пропозиції «деяких товаришів», котрі пропонували ввести в Конституцію поняття єдиної радянської нації [2, с. 525]. Однак це вже було лукавство, адже керівництво КПРС водночас постійно констатувало наявність й іншого, більш приємного для себе процесу – фактичного знищення націй як соціально-економічної й етнополітичної спільноти. Крім того, всі ознаки нової радянської спільноти, як її тлумачили комуністичні ідеологи, фактично співпадали з ознаками нації (звичайно, якщо бажане видавати за дійсне): одна велика Батьківщина, нерозривний народногосподарський комплекс, особливості менталітету, так званий соціалістичний спосіб життя, єдина ідеологія – марксизм-ленінізм і спільна мета – будівництво комуністичного суспільства. І хоча російській мові формально відводилася лише роль мови міжнаціонального спілкування, на практиці вона мала всі прикмети єдиної державної. Як далеко просунулася компартійна влада у здійсненні свого стратегічного плану злиття націй? Здається, досить далеко. Принаймні коли в березні 1991 р., в умовах глибокої політичної кризи режиму і розвалу єдиного народногосподарського комплексу, проводився Всесоюзний референдум з питання про доцільність збереження СРСР, то позитивну відповідь дали понад 70 % громадян України. За результатом Всеукраїнського опитування населення, що проводилося одночасно, схвальну відповідь на майже аналогічне запитання дали ще більше людей (понад 80 %), котрі, вочевидь, таким чином ідентифікували себе як члени радянської спільноти.

Проте навіть завдяки лише декоративним елементам державності на унітарному тлі держави не зникли поняття «Україна» і «український». Вони міцно запали у свідомість не тільки етнічних українців, але й росіян, представників усіх національних меншин, для яких Україна стала вже батьківщиною. Поступово й ця частина населення переймалася національними інтересами і відчувала гордість за певні економічні й культурні досягнення республіки, що й стало однією з тих рушійних сил, що призвели до проголошення державної незалежності України. Формальне право на вихід з СРСР перетворилося на реальне.

Разом з тим, вочевидь, основною причиною краху СРСР були не стільки національні та міжреспубліканські протиріччя (принаймні між росіянами й українцями, Росією й Україною), скільки небажання громадян усіх національностей і далі терпіти своє відчуження від влади, від прийняття рішень. Інакше кажучи, більшість радянських людей не задовольняли форма й методи державного правління в країні. Їм здавалося, що без зміни форми правління неможливі подальший розвиток країни й покращення їхнього особистого життя.

Форма державного правління (врядування) – це поняття, яке відображає, по-перше, порядок формування верховної державної влади (спадкова чи виборна), по-друге, ієрархію гілок влади (основні важелі управління державою належать або главі держави, або представницькому органу та уряду, який формується ним), по-третє, реального носія державної влади (народ-демос або певну привілейовану соціальну групу).

У СРСР, безумовно, існувала республіканська форма правління, тобто СРСР був республікою, адже вищі державні інституції формувалися виборним шляхом. Шляхом загальних виборів формувалася Верховна Рада СРСР, Верховні Ради союзних республік, регіональні Ради, керівні радянські органи всіх рівнів. Принцип виборності також був покладений в основу формування партійних органів тощо.

Дещо складніше дати відповідь на питання, чи можна вважати СРСР та окремі республіки, з яких він складався, радянськими республіками за формою свого державного правління? Від початку утворення СРСР формально вищими органа-

ми державної влади в країні вважалися представницькі органи – З'їзд Рад СРСР, з 1936 р. – Верховна Рада СРСР, в республіках вищими законодавчими й представницькими органами були відповідні республіканські органи. На місцях, як вважалося, вся повнота влади належала Радам робітничих і селянських депутатів, з 1936 р. – Радам депутатів трудящих, з 1977 р. – Радам народних депутатів. Вищі виконавчі й розпорядчі органи – Рада народних комісарів, з 1946 р. – Рада Міністрів СРСР – згідно з законодавством формувалися вищими представницькими органами й були підзвітними їм. Тобто з точки зору традиційної топології форм правління СРСР можна було б вважати парламентарною республікою.

Однак, крім традиційних суб'єктів державної влади, в СРСР існувала правляча партія та її керівні органи. Від початку утворення Радянської держави компартія була фактично, а з 1977 р. й юридично, відповідно до 6-ї статті Конституції «розвинутого соціалізму», стала «керівною й направляючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій». Партією здійснювалося повне панування над усіма сферами життя радянського суспільства, в тому числі над державою і державними органами, громадськими організаціями як складовими елементами політичної системи. Щодо Рад, то попри конституційно визначені широкі повноваження Рад усіх рівнів реальна влада на підвідомчій їм території не реалізовувалася. Ради фактично знаходилися в тіні паралельних партійних структур і, за слушними словами М. Джиласа, виконували функцію легітимізації рішень партійних органів [3, с. 250]. Вони також виконували декоративну роль, маскували номенклатурний характер влади.

Першими особами в державі були керівники компартії, які, щоправда, часом обіймали за сумісництвом і ключові державні посади: Й. Сталін – Голови Раднаркому СРСР, М. Хрущов – Голови Ради Міністрів СРСР, Л. Брежнєв – Голови Президії Верховної Ради СРСР, М. Горбачов – Голови Верховної Ради СРСР, а згодом Президента СРСР. Введення посади президента «урівнювало» М. Горбачова з його західними партнерами, зміцнювало його становище в системі влади. Однак фактично монополія КПРС на владу де-факто зберігалася до останніх днів існування СРСР. Визначальною посадою у владній ієрархії в СРСР залишалася посада Генерального (першого) секретаря ЦК КПРС ВКП(б). Щодо вищих державних посад, то вони, скоріше за все, лише додавали ваги партійним лідерам за кордоном або, як Л. Брежнєву, тішили його марнолюбство. Разом зі званням маршала Радянського Союзу, чотирма зірками Героя Радянського Союзу, зіркою Героя Соціалістичної Праці, орденом Перемоги, Міжнародною Ленінською премію та Ленінською премією в галузі літератури, понад 200 орденами і медалями, які прикрасили мундир Л. Брежнєва.

Чисельність КПРС постійно зростала, в 1985 р. вона становила 19 млн членів і кандидатів у члени партії, з них понад 3 млн в УРСР. У 1970-ті рр. не залишилося жодного промислового підприємства, колгоспу і радгоспу, установи і навчального закладу, в яких не було створено первісної партійної організації [11**,** с. 328]. По суті, всі вони були інструментом прямого втручання партії в усі сфери громадського життя, засобом політичного й ідеологічного контролю.

Розшарування комуністів на партійну верхівку і рядову партійну масу постійно збільшувалося. Одночасно постійно послаблювалася роль виборних партійних органів. З'їзди партії мали здебільшого декларативний характер, виступи делегатів у більшості своїй зводилися до самозвітів і невтримних компліментів на адресу ЦК, його Політбюро й чинного партійного вождя. Фактично керівну роль у радянському суспільстві відігравала не сама КПРС, а так звана номенклатура, до якої в УРСР входило понад 200 тис. посад [13**,** с. 67]. Причому домінуюча роль у ній належала партійній бюрократії, тобто партапарату, від якого залежало висування на будь-яку номенклатурну посаду.

Логіка адміністративно-командної системи вела до трансформації керівної ролі КПРС у діяльність партапарату по рішенню поточних господарських, соціально-економічних, культурних, воєнних та інших проблем. Безпосередню роботу в цьому напрямі проводили галузеві (промислові, сільськогосподарські, адміністративні тощо) відділи республіканських, обласних, міських, районних комітетів партії. Партійні комітети прийняли на себе чимало поточних оперативно-розпорядних функцій. Чиновники воліли давати вказівки господарникам, але ні за що не відповідати. Адміністративно-розпорядча робота поступово витісняла політичні методи керівництва. Представники номенклатури, передусім перші секретарі партійних комітетів, користувалися низкою неписаних привілеїв, залишалися недоторканними. У крайньому разі вони пересувалися по «горизонталі», на іншу керівну посаду. Необхідно було лише дотримуватися неписаних правил особливої номенклатурної моралі, головними з яких були «не висовуватися», «я начальник – ти дурень, ти начальник – я дурень». Офіційно такий порядок називався принципом збереження спадкоємності у кадровій політиці, якого теж слід було дотримуватися. Здійснені на початку 1960-х рр. спроби М. Хрущова ліквідувати довічність перебування на виборній партійній посаді призвели до його зміщення. Під прапором виправлення волюнтаристських новацій уже на XXIII з'їзді КПРС (1966 р.) у партійному статуті були скасовані норми оновлення керівних кадрів, що стало однією з причин, що породило зловживання владою, моральне переродження багатьох керівників, зумовило застій у владних структурах, а як наслідок, і загалом у суспільстві. Отже, за формою державного правління (врядування) СРСР, очевидно, можна визначити як партійну номеклатурно-бюрократичну республіку.

Разом з тим, говорячи про керівну роль партії в усіх структурах влади, слід врахувати декілька важливих обставин, що визначили своєрідність номеклатурно-бюрократичної республіки. По-перше, формування номенклатури відбувалося за участі найбільш політично свідомої частини радянського суспільства. Партійна, радянська й загалом номенклатурна кар'єра будь-якої особи зазвичай починалася з обрання даної особи на виборну партійну роботу, тобто з процедури певного громадського відбору. По-друге, оскільки більшість керівних посад передбачала не тільки членство в КПРС, але й обрання до виборних партійних органів (парткомів, партбюро), то всі керівники під час виборів до цих органів мусили періодично проходити процедуру таємного голосування за них у своїй партійній організації. Коли при обранні до партійного комітету керівник установи отримував певну кількість голосів «проти», то це ставало предметом детального аналізу у вищестоящому партійному комітеті. Непопулярні у своєму колективі керівники зазвичай усувалися з посад, що, безумовно, позитивно впливало на природний кадровий відбір і примушувало керівників дотримуватися певних норм партійної й суспільної етики, не допускати суттєвих зловживань своїм службовим становищем, як це скрізь відбувається сьогодні в українському суспільстві. Тож твердження деяких науковців, зокрема відомих російських істориків Ш. Мунгаєва і В. Устинова, щодо повної відсутності в СРСР реального контролю за владою з боку трудящих [9, с. 686] можна вважати не зовсім об'єктивними. По-третє, уся номенклатура мусила в обов'язковому порядку отримати політичну освіту в одній із форм партійного навчання. У 1980 р. вищу політичну освіту мали, зокрема, 34,6 % секретарів обкомів і 51,3 % секретарів міськкомів і райкомів Компартії України [1, с. 113]. У 1971–1975 рр. закінчили Академію суспільних наук при ЦК КПРС – 66 членів Компартії України, Вищу партійну школу при ЦК КПРС – 104, Заочну вищу партійну школу при ЦК КПРС – 2769, Вищу партійну школу при ЦК КПУ і Одеську вищу партійну школу – 1039, постійно діючі курси перепідготовки партійних і радянських працівників – майже 40 тис., постійно діючі семіна-

ри незвільнених секретарів первинних партійних організацій при обкомах і Київському міськкомі партії – 57 тис. осіб [1, с. 111–113]. Крім того, в 26 вечірніх університетах марксизму-ленінізму, що діяли при обкомах партії, у 1978 р. навчалося 63 тис. осіб, з них членів КПУ – близько 42 тис. [1, с. 119]. Певна річ, партійне, а по суті політичне навчання номенклатури сприяло професіоналізації управлінських кадрів. По-четверте, при відборі на керівні посади, так само, як і при формуванні депутатського корпусу, діяв принцип представництва у владі всіх соціальних груп, з-поміж них робітників і селян. Станом на 1980 рік раніше працювали робітниками чи колгоспниками 66,2% секретарів міськкомів і райкомів партії [1, с. 115]. Тож слід констатувати наявність у СРСР такої важливої ознаки демократичної республіки, як «соціального ліфту», що забезпечував оновлення й оздоровлення управлінських, керівних кадрів. Інша справа – невдовзі, потрапляючи до номенклатури, люди мусили діяти за певними номенклатурними правилами, що були зумовлені характером влади й політичного режиму.

За загальновизнаним визначенням, політичний режим – це сукупність форм і методів здійснення державної влади [4, с. 82]. Оскільки таких форм і методів може бути дуже багато, то кількість типів політичного режиму є достатньо значною – від тоталітарного до ліберального. Якщо перший тип характеризується всеосяжним контролем держави над усією життєдіяльністю суспільства й окремої людини, то другий, натомість, означає орієнтацію на самоорганізацію суспільства; державі відведена роль арбітра, охоронця, «нічного сторожа».

З огляду на це політичний режим у колишньому СРСР, безумовно, можна визначити передусім як тоталітарний. Цьому є чимало підтверджень, з-поміж яких: одержавлення всієї економіки, встановлення однопартійної системи, використання єдиної ідеології, боротьба з інакодумством, утворення в 1930-ті рр. єдиних творчих спілок (письменників, художників, композиторів тощо), ретельний облік учасників різних релігійних обрядів, втручання партійних і профспілкових комітетів в сімейне життя громадян, що, до речі, яскраво показано у кінофільмі Е. Рязанова «Службовий роман».

Режим у СРСР можна також охарактеризувати й як репресивний, адже держава не тільки контролювала, але й карала за певні відхилення від встановлених норм і правил. Щоправда, на ці явища, як і на інші, потрібно дивитися з позицій діалектики. Адже за роки існування режим зазнав певної еволюції. Держава хоча й не послаблювала контроль над суспільством, але поступово обмежувала використання репресивних методів управління. Так звана хрущовська відлига була нічим іншим як частковою лібералізацією тоталітарного режиму, переходом на переважно адміністративно-командні методи. Хоча режим був і залишався тоталітарним, каральні заходи й державне насильство з часом ставали менш жорсткими. Якщо за часів Й. Сталіна, скажімо, інакодумців розстрілювали, то за часів Л. Брежнєва обмежувалися позбавленням волі, вигнанням з країни або примусовим «лікуванням» у психіатричній клініці. Щоправда, чимало суспільствознавців стверджує, що після Й. Сталіна режим перетворився на авторитарний. Але, вважаємо, що визначення «авторитарний» може характеризувати стиль керівництва певної особи, але аж ніяк не політичний режим.

Характерною особливістю політичного управління громадянами використання перевіреного методу поєднання «батога і пряника». Тобто жорсткість стосунків держави зі своїми громадянами дещо пом'якшувалася піклуванням держави про задоволення соціальних потреб громадян, опікою над людьми з вадами здоров'я, інвалідами, багатодітними сім'ями, людьми похилого віку, встановленням низки соціальних благ (безкоштовної медицини, освіти, житла тощо). Тому політичний режим у СРСР можна визначити й як патерналістський. Оскільки державний патерналізм є одним з проявів комунізму, то політичний режим у СРСР

іменувався комуністичним. Хоча й мав приблизно таке саме відношення до комунізму за Марксом, як і воєнний комунізм часів громадянської війни.

Таким чином, Союз РСР був лише формально федерацією, а по суті унітарною імперією; «Країна Рад» лише формально була радянською, а по суті – номенклатурно-бюрократичною республікою; «комуністичний режим» був лише формально комуністичним, а по суті залишався тоталітарно-репресивним, адміністративно-командним, патерналістським. Що, однак, зовсім не означає, що така форма державності не надавала певних матеріальних благ і політичних прав громадянам, не забезпечувала економічний, науково-технічний й культурний прогрес країни, вичерпала всі можливості для подальшого розвитку багатонаціонального радянського суспільства.

Бібліографічні посилання

1. Бойовий загін Ленінської партії: Компартія України в цифрах. – К., 1981.

2. **Брежнев Л. И.** О проекте Конституции (Основного Закона) Союза Советских Социалистических Республик и итогах его всенародного обсуждения / Л. И Брежнев // Ленинским курсом. Речи и статьи. – М., 2078. – Т. 6. – С. 517–538.

3. **Джилас М.** Лицо тоталитаризма / М. Джилас. – М., 1992.

4. Загальна теорія держави і права : [Навч. посіб.] / За ред. В. В. Копейчикова. – К., 1997**.**

5. **Іванченко Р. П.** Українська державність в 20–90-х рр. ХХ ст. / Р. П. Іванченко**. –** К., 2000.

6. **Кара-Мурза С. Г.** Советская цивилизация. От Великой Победы до краха / С. Г. Кара-Мурза. – Харьков, 2007.

7. Комуністична партія України: З'їзди і конференції / Кер. авт. кол. В. Ф. Солдатенко. – К., 1991.

8. Ленин В. И., КПСС о борьбе с национализмом: Документы и материалы. – 3-е изд., доп. – М., 1985.

9. **Музыченко П. П.** История государства и права Украины : [Учебник] / П. П. Музыченко. – К., 2001.

10. **Мунгаев Ш. М.** Политическая история России. От становления самодержавия до падения Советской власти / Ш. М. Мунгаев, В. М. Устинов. – М., 1999.

11. Новейшая история Отечества. Учебник для студентов вузов : в 2 т. / Под ред. А. Ф. Кисилева, Э. М. Шагина. – М., 1988. – Т. 2.

12. Політична історія України ХХ століття / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) [та ін.]. : у 6 т. – К., 2003. – Т. 6.

13. **Спирин А. А.** Подбор, расстановка и воспитание руководящих кадров: Из опыта работы парторганизаций Украины / А. А. Спирин. – К., 1988.

14. **Сырых В. М.** История государства и права России. Советский и современный периоды : [Учебн. пособ.] / В. М. Сырых. – М., 1989.

15. **Топорнин Б.** Советское государство и самоуправление народа / Б. Топорнин // Коммунист. – 1987. – С. 83–90.

16. Україна: Політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. / Редрада: В. М. Литвин (голова) [та ін.]. – К., 2007.

17. **Федосеев П. Н.** Марксизм в XX веке / П. Н. Федосеев. – М., 1977.

18. **Шевченко В. С.** На принципах народовладдя / В. С. Шевченко // УІЖ. – 1989. – № 3. – С. 3–16.

19. **Шеремета Е.** Рада Щербицкая … / Е. Шеремета // Факты и комментарии. – 2006. – 17 февр.

Надійшла до редколегії 24.11.2012

УДК 94 (47) (07) «1812»

В. І. Кабанов*, Л. А. Горбонос**

*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара**
*Аульська середня загальноосвітня школа I–III ступенів***

ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДАННЯ ТЕМИ «ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА 1812 р.» НА ШКІЛЬНИХ УРОКАХ ІСТОРІЇ

Розглядаються особливості викладання в шкільних курсах історії подій Вітчизняної війни 1812 р.

Ключові слова: методика, підручник, російсько-французька війна, зміст, методи викладання, Україна.

Рассматриваются особенности преподавания в школьных учебниках истории событий Отечественной войны 1812 г.

Ключевые слова: методика, учебник, русско-французская война, содержание, методы преподавания, Украина.

The article considers the teaching spesificities of Patriotic War 1812 in school historical courses.

Key words: methodics, study-book, Russian-French War, content, teaching methods, Ukraine.

Україна ввійшла в XXI століття як держава, що переживає фундаментальні перетворення в усіх галузях суспільного життя: в економічній, політичній, соціальній та культурній. Докорінно змінюються уявлення української спільноти щодо ролі кожного її члена у цих процесах. Постає питання про формування особистості в нових історичних умовах буття.

Неабияку роль у вирішенні даної проблеми відіграє шкільна освіта. Вона як невід'ємна частина суспільної організації також переживає добу перетворень та докорінного реформування. Нова система навчання та виховання молоді має бути водночас національною, інтернаціональною і будуватися на гуманістичних ідеях. У таких умовах для вчителя стає важливим не розгубитися, не відштовхнути в забуття досвід минулих поколінь педагогів. Завдання полягає якраз у тому, щоб гармонійно інтегрувати його в сучасну систему освіти, що тільки формується.

Тема «Вітчизняна війна російського народу 1812 року» займає певне місце у контексті програм для загальноосвітніх навчальних закладів. Зазначена тема вивчається у курсі 9-х класів: «Історія України» та «Всесвітня історія».

Важливість цієї теми надає змогу розглядати події 1812 р. на теренах Російської імперії як ілюстрацію тези щодо найвищого етапу розвитку першої імперії у Франції та початку її падіння. Також логіка наполеонівських походів, успіхи або поразки їх (походів) підтверджують думку про підтримку або спротив іноземної інтервенції корінним населенням країн у залежності від ставлення істеблішменту країни-завойовниці до національного питання.

У програмі 9-го класу курсу «Історії України» ця тема є складовою частиною теми 1-ї «Українські землі у складі російської та австрійської імперії наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.». Вона розглядається у контексті впливу міжнародних відносин на землі України. Дана тема розглядається протягом одного уроку (навіть – частини пояснення нового матеріалу) [4].

У підручнику «Історія України (для 9-го класу загальноосвітніх навчальних закладів) під редакцією Ф. Г. Турченка та В. М. Мороко викладення теми «Україна в російсько-французькій війні 1812 року» міститься у межах одного підпункту (№ 3) на стор. 46–49 [6].

© В. І. Кабанов, Л. А. Горбонос, 2013

Безумовно, події війни розглядаються у суто національній (українські землі) площині. Дана картина військової присутності французьких військ на теренах України (Волинь, Чернігівщина).

Значна частина матеріалу присвячена аналізу різних точок зору української шляхти та інтелігенції у ставленні до нападу французьких збройних сил на Російську імперію. Вчитель звертає також увагу учнів про дві різні реакції українських дворян (це колишня козацька старшина) на вторгнення французької армії. Більшість цих дворян була на боці російського царя, марно сподіваючись на відродження «козацьких вольностей» XVIII ст. Меншість вважала за найкраще підтримати загарбників, що, мовляв, звільнять український народ (разом із російським) від ганебного кріпацтва, а потім і саму Україну перетворять на незалежну державу. Виразно показано прагнення представників українського народу до незалежності (автономії), з одного боку, та певна класова обмеженість й побоювання революційних змін соціально-економічного устрою земель, із іншого.

Акцентовано увагу на справжніх планах імператора Наполеона, а саме – небажанні вирішувати «українське питання» у принципі та проекті розділу українських земель та входження їх складовою частиною до союзних держав (історія повторюється: приблизно така сама «політиканська» точка зору взяла гору на Паризькій конференції у XX столітті; саме небажання великих держав розв'язувати «українське питання та вирішення його на користь Польщі призвело, почасти, до трагічних наслідків у середині минулого століття).

У матеріалі параграфа відзначено також утворення національних козацьких полків та їхня роль у війні 1812 року. (За аналогією з подіями Другої світової війни: «загравання» з українським народом керівництва Радянської держави відбилося в назві фронтів – Українські; у заснуванні ордена Богдана Хмельницького).

Викладанню теми «Вітчизняна війна російського народу 1812 року» у курсі всесвітньої історії для 9-го класу присвячено значно більше часу при учбовому плануванні у програмах для загальноосвітніх навчальних закладів та безпосередньо при викладенні самої теми.

Так, сама тема вивчається у контексті теми 1: «Велика французька революція кінця XVIII ст. Європа у період наполеонівських воєн» [4]. Їй присвячено близько цілого параграфа № 4 «Падіння першої імперії у Франції» (стор. 51–56) у підручнику із всесвітньої історії нового часу (кінець XVIII–XIX ст.) під редакцією Я. М. Бердичевського, І. Я. Щупака та Л. В. Морозової [1]. Автори зосередились на викладенні міжнародної, дипломатичної підготовки до війни, на загострені відносин між Францією та Росією. Описано підготовку армії наполеонівської Франції до походу в Росію. Дана характеристика російської армії напередодні війни. Традиційно викладені військові дії: відступ росіян, призначення головнокомандувачем М. І. Кутузова, як кульмінація – Бородінська битва, вступ Наполеона до Москви, розгортання партизанської війни та відступ французької армії.

Подальші пункти параграфа присвячені закордонним походам російської армії та краху імперії Наполеона Бонапарта. Події війни викладено чітко. Проаналізовано причини конфлікту та причини поразки армії агресора. Дано розуміння, чому війна 1812 року у російській історії отримала назву Вітчизняна.

Тема розглядається в курсах історії України (9 кл.) та всесвітньої історії (9 кл.), але окремого уроку з цією назвою програмою не передбачено. В курсі всесвітньої історії війна 1812 р. розглядається як один з епізодів наполеонівських воєн кінця XVIII – початку XIX ст. Імператор Н. Бонапарт прагнув до світового панування, суперниками Франції були Англія та Росія. З метою змусити Росію дотримуватись умов континентальної блокади Великої Британії Франція і почала війну проти Росії у червні 1812 р. Саме для Росії ця війна і стала Вітчизняною.

Раніше в курсі історії СРСР хід війни розглядався щонайменше на 3-х уроках. Кульмінацією теми була Бородінська битва 26 серпня 1812 р. У радянських

підручниках, в історичних атласах було детально описано її перебіг, вчитель згадував відомий вірш М. Лермонтова «Бородино», що його учні вчили в курсі російської літератури ще в 4-му класі, було і завдання на контурних картах. Робився висновок про значення битви, а в кінці вивчення всієї теми – про причини перемоги Росії у війні, вплив цього факту на її подальший, передусім революційний розвиток. Адже майбутні декабристи брали активну участь у війні 1812 р.

Загалом ця тема виграшно використовувалася для патріотичного виховання радянських учнів-підлітків. Дискутуватись на уроці могло лише питання, хто був переможцем у Бородінській битві: росіяни чи французи? Вчителі наводили уривки із джерел, що тодішнім учням здебільшого були невідомі (як і зараз!), легко переконуючи більшість молоді.

«Український елемент» згадувався лише тоді, коли розглядалися наполеонівські плани щодо наступу на Київ («армія Тормасова»), а також при розгляді питання участі широких народних мас у війні («народне ополчення», де брав участь І. Котляревський). Підкреслювалася єдність українського і російського народів у боротьбі проти зовнішнього ворога – наполеонівської буржуазної Французької імперії.

У наш час у курсі всесвітньої історії вчитель також говорить про роль широких народних мас у цій війні, підкреслює особливості російського патріотизму (кріпаки та їхні пани били ворога разом!), наголошує на безперспективності поневолення великих народів та встановлення світового панування будь-якої держави.

Що стосується методики викладання історії, то старі вербально-книжкові методи з елементами деякої наочності поступово вилучаються з арсеналу передових педагогів, хоч і не скрізь. Тут треба зважати на матеріально-технічні можливості конкретної школи, а також на вік і досвід викладача історії. Часто нове – це добре забуте старе.

Слід зазначити, що сучасні підручники не в повній мірі висвітлюють внесок українського народу в розгром наполеонівської армії. У 1812 р. вчителям потрібно залучати додатковий матеріал інших навчальних посібників, зокрема, таких авторів, як О. В. Бушгрук [2], О. В. Гісем, О. О. Мартинюк, О. Ф. Трухан [3] та ін., які доповнюють картину цікавими фактами, цифрами та прикладами. Цілком слушною буде інформація про кількість українських військових формувань у складі російської армії [3, с. 138], Шосткінський і Сумський заводи виробляли порох, київський «Арсенал» – зброю, а населення допомагало армії продуктами, фуражем, транспортними засобами, грошима, майном. Усього на потреби війни населення України пожертвувало 9 млн 27 тис. 700 крб, 13,5 пуда срібла, кілька кілограмів золота. Українські полки брали участь у Бородінській битві, а шість з них – у складі російської армії ввійшли в столицю Франції – Париж. Наведений матеріал свідчить, що український народ зробив свій вагомий матеріальний і людський внесок разом з іншими народами Російської імперії у перемогу [2, с. 45–47].

Але якщо сучасність змінює педагогів повільно, то учнів – дуже швидко. Нинішні діти досить непогано поінформовані, на уроках з ними варто впроваджувати інтерактивні методи. Вони дають учням можливість всебічно розкритись у навчанні, демонструючи не лише чисті знання фактів. Ці методи поєднуються із широким залученням мультимедійної техніки та мережі Інтернет.

Зростає роль інтерактивних методів, при яких навчання відбувається шляхом взаємодії всіх тих, хто навчається і навчає. Це співнавчання (навчання у взаємодії та співпраці), в якому і вчитель, і учні є суб'єктами навчання. Основний принцип інтеракції: постійна взаємодія учнів між собою, їх співпраця, спілкування, співробітництво, на відміну від активних та «пасивних» методів, коли спілкування відбувається між учнями і вчителем. Учитель тільки організатор і координатор інтерактивної взаємодії. На відміну від активних методів навчання, які будують-

ся на однобічній взаємодії (її організовує і постійно стимулює учитель), інтерактивні методи принципово змінюють схему взаємодії учасників навчального процесу [5, с. 110].

Однак інтерактивними методами і сучасними технологіями зловживати не слід. Усна розповідь учителя, його посилання на художні твори, застосування наочності та історичних карт мають для сучасної учнівської молоді неабияке значення. Вони «запалюють» учнівський інтерес, підвищують авторитет учителя, який вже не є для учнів винятковим джерелом інформації.

У добре підготовлених класах варто проводити семінари, де учні за допомогою вчителя історії обирають собі теми для майбутніх доповідей-презентацій. Це дає змогу перетворити учня-підлітка на маленького вченого-дослідника, що виступає в класі як на симпозіумі. Так зростає і авторитет учня в класі і школі, і його власна самооцінка, що для нинішніх «вразливих» підлітків психологічно дуже важливо.

Роль учителя на сучасному уроці – це роль організатора, наглядача, консультанта-порадника, контролера та оцінювача навчально-виховного процесу. Технічні засоби та новітні методики повинні сприяти виконанню вчителем історії своїх важливих функцій у навчальному закладі.

Бібліографічні посилання

1. **Бердичевський Я. М.** Всесвітня історія: підручник для 9 класу загальноосвіт. навч. закл. / Я. М. Бердичевський. – Запоріжжя, 2009.

2. **Буштрук О. В.** Історія України : навч. посіб. 9 кл. / О. В. Буштрук. – Х., 2003.

3. **Гісем О. В.** Історія України. 7–9 класи: наочний довідник / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк, О. Ф. Трухан. – Х., 2006.

4. Історія України. Всесвітня історія. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. 5–11 класи. – Х., 2011.

5. **Пометун О.** Методика навчання історії в школі / О. І. Пометун, Г. О. Фрейман. – К., 2006.

6. **Турченко Ф. Г.** Історія України : підручник для 9 класу загальноосвіт. навч. закл. / Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко. – К., 2009.

Надійшла до редколегії 26.12.2012

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.2

Ю. А. Святець

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КОРОЛІВСТВО КРИВИХ ДЗЕРКАЛ, АБО ІСТОРІОГРАФІЯ ЯК КОМУНІКАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

Проаналізовано інформаційні колізії історіографічного процесу. Запропонована економічна модель творчої діяльності істориків. Зауважено на психологічних та моральних аспектах історіописання. Позначені тенденції комеморацій до формування інтелектуальних трендів та атракторів.

Ключові слова: знання, інтелектуальний ринок, історична пам'ять, комунікація, медіатори, ретрансляція, якість поколінь.

Проанализированы информационные коллизии историографического процесса. Предложена экономическая модель творческой деятельности историка. Акцентировано внимание на психологических и моральних аспектах историописания. Обозначены тенденции коммеморацій к формированию интеллектуальных трендов и аттракторов.

Ключевые слова: знания, интеллектуальный рынок, историческая память, коммуникация, медиаторы, ретрансляция, качество поколений.

Information collisions of historiographic process are analysed. The economic model of creative activity of the historian is offered. The attention is focused on psychological and moral aspects of scientific creativity of historians. Tendencies of a comemorations to formation of intellectual trends and attractors are designated.

Key words: knowledge, intellectual market, historical memory, communication, mediators, relaying, quality of generations.

Nemo nascitur doctus

Дана стаття є одним з результатів роздумів над змістом статті професора А. Г. Болебруха «Нужна ли нам история?» [1, с. 140–146]. Залишаю поза дужками питання пріоритетності саме історіографії для професіоналізму (поза) сучасного історика, хоча б тому, що, на моє переконання, історія має і (певен) завжди мала духовну місію, створюючи ґрунт для формування моральних цінностей індивідуума та суспільства. Жоден історик як учасник історіографічного процесу не дає відповіді на питання: навіщо людям історія? Оповідь про те, що це дозволяє зберегти пам'ять людську про події минулого, про те, що сталося колись з видатним персонажем, державою, речами, думками, ніяк не пояснює: навіщо людям історія? Яка для людей (не істориків) користь від роздумів, що, наприклад, про походження Київської (Давньої) Русі (України) написав/сказав/висловив припущення один «читач джерел» (історик), а що йому у відповідь заперечив/протиставив/навів аргументи інший «читач джерел» (історик)? Адже тексти пишуться, щоб їх чи-

© Ю. А. Святець, 2013

тали?! Тобто відмінності у поглядах істориків можуть бути наслідком неоднакового «прочитання» або «інтерпретації» (за К. Поппером початкове значення слова «інтерпретувати» означає «прочитання вголос для тих, хто не може прочитати самостійно» [4, с. 31]) джерел? Або «прочитання» не одних і тих самих джерел? А може, взагалі це – створення тексту без «прочитання» джерел, яке ґрунтується на «забобонах» (*prejudice*), що за розвідкою К. Р. Поппера походить від юридичного терміна, введеного Ф. Беконом, «*to prejudge*» – «завчасно вирішити», букв. «заздалегідь засудити)»? [4, с. 32]. Тоді, чи можемо ми говорити про історію, якщо йдеться про ремесло створення текстів в особистому викладенні деякого фрагмента пам'яті та свідомості суб'єкта? І чим ця діяльність тоді відрізняється від літературної?

П'єр Нора писав, що «як тільки-но з'являється слід, дистанція, медіація – ми більше не в істинній пам'яті, а в історії» [2, с. 19]. У цьому зв'язку він зазначав, що наявна відмінність між пережитою історією та інтелектуальною операцією, яка робить історію пізнаваною [2, с. 19]. Пам'ять та історія – не одне і те ж. «Пам'ять – це завжди актуальний феномен, живий зв'язок з довічним справжнім» [2, с. 20]. «Історія – це завжди проблематична й неповна реконструкція того, чого більше немає» [2, с. 20]. Що для пересічної людини важливіше: живий образ її буття чи препарований та муміфікований істориками фантом нереального, подібного на правду? Невже «технології муміфікації», які фактично формують предмет історіографії, і є становий хребет історії? Невже інтерпретації інтерпретацій інтерпретаторів справді дають нам уявлення про вчорашнє? Якщо ні? То яке місце історіографії в науці, й в історичній зокрема? Якщо так, то чи не перетворюється історія як «інтелектуальна операція» (за П. Нора) на серфінг по поверхні кількасотметрового льодовика, під яким лише пригнічена німа твердь? Чи не схожа тоді діяльність історіографів на гліфізацію тимчасових задовільних і нетривких образів з одноманітної товщі такого льодовика? Чи не тому П. Нора зауважив. що «в країні, де історії ніколи не надавалася керівна та формуюча роль стосовно національної свідомості, історія історії не могла б бути на стільки навантаженою полемічним змістом»? [2, с. 22].

Історіографія нагадує собою такий собі протез пам'яті, який водночас заступає собою і минуле, й сьогодення. Протезом минулого вона виступає, бо реєструє погляд людини минулого про уявне минуле, протезом сьогодення – бо в теперішньому часі заступає собою минуле, імплантуючи в свідомість сучасників фантоми та міфи про минуле, які подеколи майже неможливо викорінити з комеморації (спільної пам'яті сучасних людей, які ніколи не бачили того минулого, про яке зберігають певні уявлення). Головна проблема історіографії полягає в тому, що вона іманентно передбачає коментування сучасниками думок, висловлених з приводу минулого людьми попередніх часів, а відтак трансформацію індивідуального мисленнєвого тренду, авторського концепту (*modus agendi*). Сучасному історику властиво тлумачити думки попередників на свій теперішній лад, нав'язуючи і минулому й історіографам неоконцепції, що нібито виражають об'єктивні тренди історичної думки відповідної епохи. Так з'явилися фантоми трендів гуманізму, романтизму, просвітництва, позитивізму, структуралізму, постмодерну тощо. Звісно зручно означувати певний історичний період якимсь гаслом, проте сам період не має чітких хронологічних меж (як усі суспільні процеси), а визначеній умовній назві періоду відповідає невизначений за питомою (якісною та й кількісною) вагою емпіричний матеріал. Наприклад, ми домовилися визначати «гуманістичний» етап історіографії в Європі. А який характер мала історіографія хоча б сусідньої Азії цього часу? Чи можна її означати як гуманістичну? Та й у самій Європі «гуманістична» історіографія далеко неоднорідна й непевно локалізована. Зберігала свій *status-quo* клерикальна історіографія з провіденціалістським трендом (Німеччина), отримала соціальне замовлення лицарська історіографія з

романтичним пафосом (Франція), набувала розвитку бюргерська історіографія з нотаріальним змістом (Англія), плекалася педагогічна історіографія з інтелектуальними наслідками (Чехія), медично-анатомічна історіографія з моральнофізіологічними сентенціями (Італія) тощо. Яка питома вага «гуманістичності» у названих проявах історіописання, історичної думки? Якими критеріями узагальнити окреслену різноманітність в єдність історіографічного тренду (*Non multa, sed multum*)? Певен, самі скриптори тих часів не сподівалися, що вони дотримувалися у своїй творчості моди «гуманістичності».

Історіографія з неминучістю породжує і дає нам у вжиток здогад, думку (*doxa*), яка за штучної або об'єктивної відсутності альтернатив на якийсь час перетворюється на доктрину або догму. Історіографія пропонує нам певні концепти, що ґрунтуються на припущеннях, що спираються на недоконані дані «сумнівного походження» джерел. Фактично ми маємо справу з гіпотезами, які лишень є оранжаціями класичного твору містерії часу, а відтак подібні до «сну, навіяного польотом бджоли довкола граната, за мить до пробудження» (за Далі).

Якщо йдеться про історію як науку, то слід очікувати, що діяльність історика спрямована на віднайдення істини. Проте це загалом завдання не суто історика, а загалом людини, якій властиве прагнення до знань, а «будь-яке знання є людським знанням» [4, с. 57]. Водночас, стверджував К. Р. Поппер, апелюючи до Б. Рассела, «авторитет людини не може обґрунтувати істину», «ми мусимо підкоритися істині», «*істина вища за людський авторитет*» [4, с. 57]. Іншими словами, ми приходимо до питання віри. За умов статистичної згоди істориків з певним концептом, зіпертим на загальновизнане, але, може бути, підроблене чи неправдиве джерело (знань), ми користуємося терміном «довіра», який близький до оцінки «ймовірно» в сенсі можливо, але не доконано. Коли ми говоримо, що довіряємо якомусь джерелу, вважаємо його достеменним (достовірним), то лише погоджуємося (зізнаємося) у своїй непевності в його правдивості, бо скрипторами більшості (й не лише писемних) джерел є саме люди з їхніми об'єктивно обмеженими можливостями до вичерпної повномасштабної репрезентації чи ретрансляції інформації про світ, що її оточує. Наше ж незнання необмежене часом та простором. І в цьому розумінні немає відмінності між істориком-неофітом та істориком-професіоналом, які торують шлях до знань.

Отже, якщо існує така діяльність людини, як історіографія, то має бути причина її існування. В даному разі пропоную поглянути на цю діяльність з позицій наукових комунікацій, без яких неможливий розвиток науки і прирощення знань у суспільстві. Історіографічний твір не може претендувати на позицію бездоганного джерела, оскільки він є вторинним джерелом, створеним суб'єктом внаслідок інтелектуального освоєння інформації не історіографічних джерел. У цьому розумінні поняття «першоджерело» не може бути прикладене до історіографічних творів. Водночас і серед історичних джерел «першоджерела», очищені від присутності суб'єктивного впливу, фактично відсутні. Не забуваймо, що матеріальні та ідеальні об'єкти відомого нам світу роблять історичними джерелами саме історики. Проте існування таких об'єктів до моменту потрапляння їх до предметного простору історика цілком об'єктивне. Але які саме об'єкти потрапляють до поля уваги історика? Історик фактично є наполегливим селекціонером, який ретельно, подібно до намивальників золота, у пошуках релевантної інформації добирає найнеобхідніше, залишаючи поза увагою інші шари відомостей. Колізія тут у тому, що історик на стадії селекції не завжди ще усвідомлює, що саме він має добирати. Адже загальне полотно його дослідження у той момент йому не відоме. Отже, можемо припустити, що такий вибір або доволі випадковий, а відтак джерельна база є нерепрезентативною, або цілеспрямовано усвідомлений, оскільки проводиться з метою вибору лише необхідного для ілюстрування вже готового концепту, тобто джерельна база і в цьому разі нехтує репрезентативністю.

У такий спосіб неминуче утворюються інформаційні лакуни, які історик не завжди може заповнити через низку обставин: брак ресурсів для повторної евристики, небажання відмовлятися від авторської концепції, вплив ідеологічних застережень або дотримання етичних канонів, наявність психофізіологічних обмежень, нарешті власне брак або замовчування інших джерел. Навіть суцільне вивчення архівних фондів не формує вичерпного повновимірного інформаційного забезпечення історичного дослідження, оскільки поза увагою можуть залишатися цінні відомості все ще живих самовидців, які формують пам'ять в жанрі усної історії, архітектурні та культурні пам'ятки, що були «свідками» історичних подій, новини в ЗМІ, демографічні закономірності та трансформації, статистичні зведення, картографічні та образотворчі матеріали, зрештою зміни ландшафту та кліматичних умов.

Проблема правдивості історіописання не в правдивості джерел, а в способі мислення історика й системі аргументації, яка може бути більшою або меншою мірою переконливою. Один і той самий документ одному історикові може повідомити багато про що, а для іншого залишитися «німим свідченням минулого». Значною мірою це залежить від наявності в джерелі певного коду. А сам історик формулює для себе певний критерій, за яким документ може для нього стати історичним джерелом після використання такого коду. Таким чином історик включений в комунікаційний процес, оскільки відповідно до мети власного дослідження бере участь у процесі здобуття й опрацювання певної інформації. Але інформація історикові потрібна для того, щоб сформувати знання, які за його сподіваннями можуть бути передані через текст (носій інформації) іншим комунікантам. Історик і його текст невід'ємні. Історик не може надати нам результати власної професійної діяльності інакше, ніж через текст, в якому він і реалізується як історик, подібно до того як фотограф реалізується через ті фотовідбитки, які він створює, картограф у мапах, а маляр у картинах. Отже історик – це особа, результатом діяльності якої є текст як документ. Документи ж створюються як медіатори з метою передавання інформації в просторі та часі. Документ – об'єкт завжди штучного походження, результат інтелектуальної діяльності людини. Водночас сам історик є медіатором, оскільки саме він є носієм своєї інтелектуальної діяльності в часі та просторі. Проте історик не може бути документом в силу природності походження.

Парадокс пізнання полягає в тому, що між промовленим та написаним істориком наявна уявна суттєва відмінність. У разі мовлення ми говоримо, що висловлена істориком думка є лишень його припущенням (*doxa*). Фіксація ж істориком думок на папері ніби набуває наукової легітимності, оскільки з'являється документ. У першому разі авторство мають підтвердити живі свідки – інші люди, не обов'язково професіонали (наприклад, студенти, що слухали лекцію). В альтернативному випадку сам текст не потребує свідків, оскільки думка матеріалізувалася лінійним текстом на папері. Певне, тому тоталітарні режими заповзято знищували книги. Зафіксований текст насправді відокремлює читача від автора. Читачеві не обов'язково знати, як виглядав автор, за яких обставин він писав, чим харчувався, які мав особисті переживання, чим заробляв собі на прожиток тощо. Водночас автор (історик) уявлення не має, хто долучиться до читання його твору. Він має єдине сподівання, що його твір потрапить до процесу комунікації і знайде принаймні одного свого читача. Відтак історик як автор деякою мірою унезалежнений від читацької аудиторії й може творити текст на свій розсуд так, ніби єдиним читачем має бути він сам. А це зайве підтвердження того, що текст навіть сумлінного історика не позбавлений вад неправдивості.

З іншого боку, історик не єдиний автор, хто пише текст історії. Поряд з ним, до нього й після нього присутні тексти історії, створені іншими істориками. Деякі з цих текстів корелюють між собою, утворюючи паралельні нитки у тканині іс-

торії, а інші йдуть впоперек, зміцнюючи її полотно. У такий спосіб формується комплексне, багатовимірне уявлення про процеси та явища минулого. У зв'язку з цим історіографія особисто мені нагадує цінні папери або паперові гроші, що виступають як обіцяна цінність, замість справжньої коштовності (металевих грошей з благородних металів) для історії – джерел, що містять факти. Як на фондовій біржі історики інвестують свої кошти (тексти) в загальний інтелектуальний фонд, сподіваючись на певні дивіденди, проте лише окремі з них повною мірою стають власниками контрольного пакета акцій – текстів (меганаративів), що ніби атрактори приваблюють увагу інших, спричиняють резонанс у професійному осередку істориків. Це так би мовити акції зі зростаючою вартістю у зв'язку зі сприятливою кон'юнктурою, тобто обіцяна інтелектуальна цінність концепту, що за інших обставин може бути знеціненим. Достатньо згадати ту обставину, що історія доволі часто виконувала замовлення політики й відтак отримувала гарантії панування на інтелектуальному ринку [3, с. 238]. При цьому концепти справді високої цінності штучно знецінювали демпінгуванням протегованих ідеологічних конструкцій, що обслуговували політику. Окремі історики грають на підвищення своїх акцій, впливаючи позатекстуально (здійснюючи своєрідну PR-кампанію, наприклад проводячи анонсування, презентації або творчі зустрічі) на свідомість певної частини інших істориків і формуючи у такий спосіб посилений інтерес до своїх текстів. Зрештою окремі з істориків самі стають брендом історичної науки й за таких обставин зазвичай вже немає потреби штучно підвищувати попит на свої акції, – текст отримує «покупця» (читача) вже в силу його віри в якість ф'ючерсного продукту, в обіцяну інтелектуальну цінність. Недостатньо мати оригінальну ідею – важливо ще її вдало розмістити на інтелектуальному ринку історичної науки, сформувати кон'юнктуру. Відтак сам текст може стати другорядним, похідним продуктом в системі наукових (так само ринкових) комунікацій. Подібно до того як в ринковій економіці гроші роблять гроші, в історіографічному середовищі тексти одних істориків породжують тексти інших істориків у гонитві за прирощенням інтелектуального (та й матеріального) прибутку. Подібно до того як на біржу можуть потрапляти бізнес-проекти з *a priori* сумнівною цінністю та безпідставними очікуваннями на історіографічний ринок «вкидається» чимало текстів, що не містять прирощування знань, а лише грають на девальвацію історичних текстів та інтелектуальну інфляцію або інформаційну надлишковість, що шкодить процесу упорядкування, формуванню знань, посилюючи невизначеність, а відтак вводячи історіографічний «ринок» у стан інтелектуального хаосу. Такий стан породжує недовіру істориків до своєї діяльності, дає підстави для перегляду наявних концептів й стимулює пошук нових оригінальних ідей. Відтак кістяк історіографії все ж таки формують наукові комунікації, які мають відповідні засади функціонування й правила конструювання нових текстів.

Усі тексти ґрунтуються на базових поняттях, що мають певне означення через певні властивості (риси). Ці поняття результат найдавнішої процедури пізнання – упорядкування уявлень людини про довколишній світ – класифікації. Людині властиво оформлювати власні думки в поняття, пов'язуючи їх у змістовно наповнені речення. Фрази без певного сенсу не забезпечують завершення акту комунікації, оскільки сказане має бути почутим, написане має бути прочитаним, продемонстроване має бути побаченим. Важко повірити у те, що історик створює свій текст тільки для себе, лімітуючи його часом свого життя. Навіть Леонардо да Вінчі, застосовуючи так зване «дзеркальне» письмо, мав на меті затримати важливу інформацію якнайдовше в часі. Історія науки, у т. ч. й історичної, – це періодична зміна парадигм, коли одну схему пояснення явищ та процесів заступає інша, а подекуди новий концепт стає синтезом двох конкуруючих, як це, наприклад, сталося у фізиці з теорією світла. Історія є наукою, близькою до фізики,

у тому плані, що вона дає нам уявлення про явища у просторі та часі, тобто у вимірах. Історія є наукою близькою до психології, оскільки вона є творінням психосоціальних істот. Історія є наукою близькою до філософії, адже так само шукає відповіді на питання про сенс буття. Історія є наукою близькою до математики, оскільки так само прагне до точності в деталях і достовірності результату. Отже, історія є складником інтелектуальної діяльності людини, що ставить за мету наближення до істини. Проте історія історії важлива не стільки змінами трактувань минулого, скільки вибором шляхів прямування до істини. Іншими словами, магією перетворення інформації у знання.

Природа знання остаточно не з'ясована. Не припиняються спроби представників різних наук пояснити, що є знання. Проте ключовим аспектом існування знання певне слід назвати засвоєння людиною відповідного досвіду, що дозволяє їй адекватно чинити у конкретних умовах. Іншими словами, людина зі знаннями вміє застосовувати певні правила, діяти за визначеним алгоритмом задля досягнення мети, що є уявним або реальним результатом діяльності. Тобто такий досвід передбачає й уявлення про можливий результат діяльності. Отже, історик, здобуваючи якісь знання, водночас «бачить» й мету своїх екзерсисів – власний образ минулого, який він відтворює і який формує його власний досвід. Тоді виникає запитання про те, як же історик без досвіду може знати про кінцевий результат (образ) своєї розвідки чи свого творіння? Адже ми проводимо певну демаркаційну лінію між історіописанням-вигадкою (наприклад, пригодами Гулівера Джонатана Свіфта) та історією-компіляцією або історією-наукою (дев'ятикнижжям Геродота). І в першому, й у другому випадку історична оповідь (а це словосполучення є тавтологією) є компонент комунікаційного процесу. Їх споріднює моральний аспект текстів. Науковість іманентно передбачає формування правдоподібних (реалістичних) образів минулого. Формування реалістичного образу історичних подій для людини сучасності – це неабияке складне завдання. Насамперед тому, що ця людина переживає сучасність і не має змоги відчувати минуле, зберігати пам'ять про те минуле, причетною до якого вона не була. Іншими словами, така людина не здобула досвіду «минулого». Отже, єдиний шлях для історика – прикласти досвід «сучасного» як трафарет, модель до «минулого». Тобто минуле постає для історика як його сьогодення, переломлене ретроспективою. Історик шукає у минулому знайомі (набуті з досвіду) знаки та структури, що корелюють з відомими йому сучасними речами. Це таке собі примірювання одягу сучасності на кістяк минулого. Як відомо, на один і той самий каркас можна навісити чималий набір предметів у різній комплектації. Звісно, сучасний історик як соціальна істота володіє суттєво більшим запасом знань (досвіду), ніж історики попередніх століть. Проте дискусійним є питання, хто з них ближчий до розуміння явищ і процесів минулого? Адже сучасний історик ще більше віддалений від минулого, ніж його попередники, а відтак його історична пам'ять як традиція розмитіша, менш достовірна. За таких обставин у процес історичного пізнання вступає такий агент, як професійна корпоративність або колективна відповідальність істориків за використовувані концепти. Недаремно текст історика проходить свою апробацію в середовищі експертів (маклерів та брокерів інтелектуального ринку), а відтак спричиняє корегуючі тексти (відгуки, рецензії, реферати, альтернативні концепти тощо).

Бібліографічні посилання

1. **Болебрух А. Г.** Нужна ли нам история? / А. Г. Болебрух // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Історія та археологія. – Д., 2012. – Вип. 20.

2. **Нора П.** Между памятью и историей. Проблематика мест памяти / П. Нора // Нора П. Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. – СПб., 1999.

3. **Подгаецкий В. В.** Микроистория в познавательном пространстве общенаучного исследовательского опыта. Версия 3 / В. В. Подгаецкий // Информ. бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – М., 2006. – № 33: Май 2006 г. – С. 237–246.

4. **Поппер К. Р.** Предположения и опровержения: Рост научного знания / К. Р. Поппер. – М., 2004.

Надійшла до редколегії 12.11.2012

УДК 930.2

С. В. Мазурик

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ТЕМА РУСЬКОЇ (ВОЛИНСЬКОЇ) МЕТРИКИ У ПРАЦЯХ ДОСЛІДНИКІВ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Проаналізовані історичні дослідження відомих джерелознавців про діяльність Руської Канцелярії Речі Посполитої та утворення книг Руської (Волинської) метрики.

Ключові слова: історіографія, метрика, канцелярія, писар, привілеї.

Проанализированы исторические исследования известных источниковедов о деятельности Русьской Канцелярии Речи Посполитой и образование книг Русьской (Волынской) метрики.

Ключевые слова: историография, метрика, канцелярия, писарь, привилегии.

Historical researches of known experts on a source study about activity of Ruthenian Office of the Polish Crown Chancery and formation of books of the Ruthenian (Volhynian) Metrica are analysed.

Key words: historiography, Metrica, Chancery, registrar, privileges.

Державне об'єднання Великого князівства Литовського та Королівства Польського 1569 р. сформувало специфічні умови для державного управління українськими землями (Волинським, Брацлавським, Київським та Чернігівським воєводствами). Важливість для Речі Посполитої українських земель була фактично визнана верховною владою створенням у складі Коронної окремої Руської Канцелярії, де принаймні на початковому етапі її діяльності справочинство велося руською мовою.

Метою даної статті є з'ясування аспектів вивчення книг Руської (Волинської) метрики у дослідженнях істориків та джерелознавців історії України (М. П. Ковальського [6–9], П. К. Ґрімстед [4; 17], П. М. Кулаковського [10–13], М. С. Грушевського [2–3], Ю. А. Святця [18], В. І. Воронова [1] та ін.), які приділили увагу тематиці діяльності Руської Канцелярії.

Проблеми джерелознавства історії України XVI–XVII ст. досліджував відомий український історик М. П. Ковальський. Як джерелознавець серед найважливіших напрямів дослідження джерел з історії України XVI–XVII ст. він виокремлював такі: розробка теорії та методики джерелознавства історії України; методи аналізу та критики історичних джерел; аналіз та узагальнення результатів вивчення джерелознавства. М. П. Ковальський наголошував на актуальності розширення потенційної джерельної бази дослідження історії України XVI–XVII ст. У зв'язку з цим окрім доступних на той час в СРСР фондів білоруських, російських й українських архівів дослідник вважав перспективним напрямом еврис-

© С. В. Мазурик, 2013

3. **Подгаецкий В. В.** Микроистория в познавательном пространстве общенаучного исследовательского опыта. Версия 3 / В. В. Подгаецкий // Информ. бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – М., 2006. – № 33: Май 2006 г. – С. 237–246.

4. **Поппер К. Р.** Предположения и опровержения: Рост научного знания / К. Р. Поппер. – М., 2004.

Надійшла до редколегії 12.11.2012

УДК 930.2

С. В. Мазурик

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ТЕМА РУСЬКОЇ (ВОЛИНСЬКОЇ) МЕТРИКИ У ПРАЦЯХ ДОСЛІДНИКІВ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Проаналізовані історичні дослідження відомих джерелознавців про діяльність Руської Канцелярії Речі Посполитої та утворення книг Руської (Волинської) метрики.

Ключові слова: історіографія, метрика, канцелярія, писар, привілеї.

Проанализированы исторические исследования известных источниковедов о деятельности Русьской Канцелярии Речи Посполитой и образование книг Русьской (Волынской) метрики.

Ключевые слова: историография, метрика, канцелярия, писарь, привилегии.

Historical researches of known experts on a source study about activity of Ruthenian Office of the Polish Crown Chancery and formation of books of the Ruthenian (Volhynian) Metrica are analysed.

Key words: historiography, Metrica, Chancery, registrar, privileges.

Державне об'єднання Великого князівства Литовського та Королівства Польського 1569 р. сформувало специфічні умови для державного управління українськими землями (Волинським, Брацлавським, Київським та Чернігівським воєводствами). Важливість для Речі Посполитої українських земель була фактично визнана верховною владою створенням у складі Коронної окремої Руської Канцелярії, де принаймні на початковому етапі її діяльності справочинство велося руською мовою.

Метою даної статті є з'ясування аспектів вивчення книг Руської (Волинської) метрики у дослідженнях істориків та джерелознавців історії України (М. П. Ковальського [6–9], П. К. Ґрімстед [4; 17], П. М. Кулаковського [10–13], М. С. Грушевського [2–3], Ю. А. Святця [18], В. І. Воронова [1] та ін.), які приділили увагу тематиці діяльності Руської Канцелярії.

Проблеми джерелознавства історії України XVI–XVII ст. досліджував відомий український історик М. П. Ковальський. Як джерелознавець серед найважливіших напрямів дослідження джерел з історії України XVI–XVII ст. він виокремлював такі: розробка теорії та методики джерелознавства історії України; методи аналізу та критики історичних джерел; аналіз та узагальнення результатів вивчення джерелознавства. М. П. Ковальський наголошував на актуальності розширення потенційної джерельної бази дослідження історії України XVI–XVII ст. У зв'язку з цим окрім доступних на той час в СРСР фондів білоруських, російських й українських архівів дослідник вважав перспективним напрямом еврис-

© С. В. Мазурик, 2013

тичну роботу в сховищах родових архівів (Яблонських, Санґушків, Потоцьких) у Польщі. У 1979 р. вийшла друком книжка М. П. Ковальського «*Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII века в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА*», в якій дослідник ставив завданням встановити ступінь адекватності відображення у джерелах дійсності з метою отримання інформації про соціально-економічні явища і процеси розвитку суспільства. Вирішення таких завдань стало можливим на основі документного фонду Литовської метрики Російського (на той час – Центрального) державного архіву давніх актів [6, с. 3].

У 1569 р. відбулося злиття Великого князівства Литовського та Королівства Польського у Річ Посполиту (далі – РП). П. М. Кулаковський зазначив, що саме з того часу в Коронній Канцелярії була заведена окрема група книг. Оцінюючи значення цих книг, американська дослідниця П. К. Ґрімстед зауважила, що вони містять важливу фактичну інформацію для дослідження адміністративно-політичного, економічного й соціального розвитку Волині, Поділля, Київщини, Чернігівщини у складі Речі Посполитої [4, с. 52]. Окрема група актових книг Коронної Канцелярії для українських земель за 1659–1673 рр. – Руська метрика (далі – РМ) – зберігається нині у складі фонду Литовської метрики в РДАДА. Діючий нині опис (інвентар) її був виданий 1887 р. під назвою «Литовська метрика» [4, с. 53].

Відсутність руських писарів у Коронній Канцелярії і традиція доручати зазвичай ведення окремої книги одному писарю створювали передумови для того, щоб керівництво Канцелярії (канцлер та підканцлер) – виокремлювали книги для фіксації документів, що стосувалися приєднаних українських воєводств [11, с. 27–28]. Відповідно 1569 р. була утворена Руська Канцелярія. За твердженням П. М. Кулаковського Руська Канцелярія була структурною одиницею Коронної [11, с. 86]. Як стверджує П. К. Ґрімстед, РМ є продуктом діяльності Коронної Канцелярії [17, с. 44–45].

Волинській та Київській землям на Люблінському сеймі 1569 р. були видані привілеї збереження чинності права Статуту 1566 р. за винятком розділу про земську оборону. Це, на думку П. М. Кулаковського, прислужилося відправним пунктом процесу формування автономної правової системи в українських воєводствах [11, с. 52].

До складу Королівської Канцелярії (далі – КК) входили королівські секретарі [11, с. 93–94]. Кожен із секретарів мав свою групу писарів. До функцій писаря, зазначив П. М. Кулаковський, належало: приготування документів на основі минулих споряджених канцлерами чи секретарями, написання листів на публічну ухвалу та різного роду документи, ведення канцелярських книг [11, с. 95]. У Королівській Канцелярії існував і уряд метриканта [11, с. 96].

До складу Руської Канцелярії входили секретарі, які, на думку П. М. Кулаковського, водночас були руськими писарями [11, с. 97]. З середини 1620 р. у Руській Канцелярії відповідно до «Артикулів» шляхти Волинського і Київського воєводств 1606 р., працював лише один писар [11, с. 98]. П. М. Кулаковський з'ясував, що до сфери обов'язків руських писарів входило порівняння змісту документів: чистового впису з чорновим, копії документів із вписаним у книзі, вписуваного документа з оригіналом і тощо [11, с. 99]. Руські писарі виконували також функції декретових писарів та метрикантів [11, с. 101].

5 жовтня 1672 р. згідно з Бучацьким миром, Польща зреклася своїх прав на Поділля й Козацьку Україну. З цього часу, вважає П. М. Кулаковський, сфера юрисдикції РМ обмежилася лише Волинню. Вписання останніх трьох документів до Руської метрики датується 5 жовтня 1673 р. [11, с. 85].

П. К. Ґрімстед зауважила, що С. Пташицький вважав серію 29 руських книг структурною частиною Коронної метрики [4, с. 54]. На її думку, вперше групу книг РМ було описано С. К. Ганкевичем після повернення Коронної метрики зі

Швеції (1664 р.) [4, с. 54]. Він виокремив 24 томи, яким він надав цифрову і літерну пагінацію. У «Синопсисі» або «Реєстрі» додані ще п'ять томів, які автор позначив подвійними літерами у назві. Як зазначила П. К. Ґрімстед, перший додатковий том «ВХ – 25» С. К. Ганкевич сформував сам з чорнових польськомовних документів за 1637–1641 рр., залишених його попередником Я. Бедерманом. Декрети, що містяться в ньому, також записані в перекладі руською мовою [4, с. 36]. Три додаткових томи містять переважно судові декрети і не фігурують серед літерних і цифрових сигнатур «Синопсису». Четвертий невеликий том у 85 аркушів, переважно судових декретів за 1605–1609 рр., позначений як «XF», має йти після тому «О-14». 28 томів збірки РДАДА, прорегестованих С. К. Ганкевичем, доповнює ще один, нещодавно виявлений, з документами за 1609–1612 рр. Цей том зберігається в Бібліотеці Польської академії наук в Курніку поблизу Познані [4, с. 55–56].

П. М. Кулаковський вважає, що на формулювання заголовків книг РМ впливало два фактори. Дві перші книги, розпочаті 1569 р., у перекладі українською мовою отримали назву «Реєстр перших справ руських … земель Київської, Волинської і Брацлавля Подільського» та «Книги справ землі Волинської…» [11, с. 29]. Проте, зауважив П. М. Кулаковський, побутувала й адекватніша назва книг для українських воєводств: «Книги канцелярії коронної… данин вічних и дочасних, декретів, записів й інших справ поточних земель і воєводств Київського, Волинського та Брацлавського» (1578); «Книги справ воєводства Волинського, Київського и Брацлавського» (1588 р.), «Книги декретів сеймових, данин, конфірмацій та інших справ канцелярії коронної воєводств Київського, Волинського й Брацлавського» (1613 р.). У канцелярському справочинстві використовували спрощену назву цих книг: «Книги руські», «Книги справ руських», «Книги справ волинських». Новий етап у формуванні найменування книг Коронної Канцелярії для Волинського, Київського та Брацлавського воєводств пов'язаний з появою слова «метрика» [13, с. 29].

Визначення кількості книг, які включає в себе РМ, стало для історіографії складним питанням. Спираючись на опис книг Коронної метрики, польський історик-архівіст А. Гулінський 1753 р. ідентифікував 28 книг РМ. Таку ж кількість томів, описуючи книги та акти Литовської метрики, виявив і С. Пташицький. Проте, як стверджує П. М. Кулаковський, він не врахував один том РМ, який зберігається в Бібліотеці Польської академії наук в Курніку і лише нещодавно експертиза довела її приналежність до РМ. Таким чином, разом з курнікським томом налічується 29 оригінальних книг Руської метрики [11, с. 33].

П. М. Кулаковський зауважив, що початково Коронна Канцелярія вела єдину серію томів – «книги вписів». На думку дослідника, лише в 40-х рр. XVI ст. виникли окремі серії книг: «книги декретів», а наприкінці XV ст. – «книги посольств» [11, с. 38–39]. Дослідивши склад Руської серії, П. М. Кулаковський дійшов висновку, що це переважно симбіоз двох видів книг – «книги вписів» та «книги декретів». Розмежування фіксації декретових та вписових документів у РК вимагало одночасного введення чотирьох книг: двох вписових та двох декретових (канцлерські та підканцлерські) [11, с. 40–41].

На процес перерозподілу документальних матеріалів між РМ та КМ з початку 1620 р., на думку П. М. Кулаковського, впливали два чинники: колонізація української шляхти та втягнення у сферу впливу Чернігівського воєводства. Чернігівські документи, вписані переважно польською мовою, видавалися як у Руській Канцелярії, так і у власне Коронній. Це сприяло полонізації справочинства щодо Волинського, Київського та Брацлавського воєводств [11, с. 45].

Стосовно репрезентативності книг Руської метрики власну думку висловила П. К. Ґрімстед, яка вважала, що кожен документ, який видавався на теренах Волинського, Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств, був офіцій-

ним. Фрагментарний перегляд ґродських книг, здійснений П. М. Кулаковським, дозволив йому дійти висновку, що чимало документів, виданих Руською Канцелярією, до книг РМ не потрапляли [11, с. 47–50].

Розвідка про джерела з історії України Польсько-Литовської доби, відповідно до яких відноситься і РМ, міститься й у книжці В. І. Воронова «Джерелознавство історії України» [1]. Як зазначив автор, до складу метрики входять офіційні копії (вписи) значної частини документів, що видавалися в канцелярії за дорученням короля або його довірених осіб [1, с. 89–90]. В. І. Воронов указав, що ще у 70-х рр. XVII ст. та др. пол. XVIII ст. С. К. Ганкевич та Я. Ф. Цивінський уклали два детальних документних описи. Проте РМ ще тривалий час залишалася поза увагою дослідників. Автор вважає, що літературу, присвячену вивченню Руської метрики, можна поділити на дві групи: 1) праці, присвячені вивченню архівної історії метрики; 2) дослідження, що здійснюють джерелознавчий аналіз окремих документів чи їх збірок у складі РМ.

На думку В. І. Воронова, перший напрям був заснований польським історикомархівістом А. Гулінським, який у 1853 р. написав неопубліковану працю «Історія метрики Коронної і Литовської», де дано й загальну характеристику РМ [1, с. 90]. В. І. Воронов назвав одним з дослідників РМ С. Пташицького, який був метрикантом комплексу реєстрових книг, окремих документів, родовідних документів та карт під назвою «Литовська метрика» [1, с. 91]. У праці «*Описание книг и актов Литовской метрики*» (1887) С. Пташицький навів опис 28 книг РМ, прокоментував характер даних книг, визначив період їх ведення, з'ясував належність до Коронної Канцелярії та архівної історії самої серії [16].

В. І. Воронов зазначив, що вивчення архівного аспекту історії РМ було продовжене майже через століття польськими істориками-архівістами І. Сулковською-Курасьовою та М. Возняковою у процесі укладання ними інвентарю книг Коронної метрики. Дослідниці, спираючись на загальний інвентар книг Руської метрики близько 1676 р. та подокументний опис цього зібрання за 1673 р., укладені С. К. Ганкевичем, змогли досить адекватно реконструювати склад метрики [1, с. 91].

В. І. Воронов звернув увагу й на результати дослідження П. К. Ґрімстед. З середини 80-х рр. XX ст. до її зацікавлень потрапили питання щодо архівної історії РМ, а саме: її загальна характеристика, визначення складу книг, аналіз елементів діяльності РК, як у цілому, так і окремих книг, а також архівознавче опрацювання РМ протягом XVII–XIX ст., зокрема складання описів С. Ганкевичем та Я. Цивінським. Найважливішим здобутком П. К. Ґрімстед автор називає встановлення точної кількості чистових книг РМ та відтворення процесу їх формування [1, с. 91].

Другий напрям в історіографії РМ, як вважає В. І. Воронов, представлений працями М. Грушевського у «Записках наукового товариства імені Т. Шевченка», який подав невеликі за обсягом джерелознавчі розвідки до публікацій документів РМ [1, с. 91]. У числі дослідників РМ В. І. Воронов назвав і М. П. Ковальського. Зокрема, у 1970–1980-х рр. відомий український джерелознавець проаналізував «міські» документи у складі РМ (локаційні, магдебурзькі, торгово-ярмаркові привілеї, цехові статути і судові декрети, які стосувалися соціальних протиріч в українських містах. На думку В. І. Воронова, М. П. Ковальський відродив традицію вивчення РМ шляхом подокументної евристики [1, с. 91–92].

В. І. Воронов зауважив, що документи Руської метрики свідчать, що протягом 1569–1673 рр. поступово наростав процес вилучення українських документів із сфери компетенції РМ і переведення їх у зону впливу КМ із зосередженням у Варшаві. Як наслідок, дійшов висновку автор, книги Руської серії практично ніколи не концентрували в собі винятково українські документи, що видавалися Коронною Канцелярією або ж надходили до неї [1, с. 93].

Однією з праць, які характеризують книги Руської (Волинської) метрики, є стаття Ю. А. Святця «Перша книга записів Руської-Волинської метрики у складі фонду Литовської метрики» [18]. Автор статті подав інформативні фактичні відомості про склад першої книги (за описом С. К. Ганкевича «А-1») РМ, що зберігається у складі фонду № 389 «Литовська метрика» РДАДА (м. Москва). Книга містить 58 документів, з яких 2 документи датовані 1569 р., 23 документи – 1570 р., 14 документів – 1571 р., 17 документів – 1574 р., 1 документ – 1610 р. Основний корпус документів виданий за часів правління Сигізмунда (Жигмонта, Жикгимонта) Другого Августа (1520–1572 рр.). Один документ вписаний 1610 р. за часів Сигізмунда III Ваза (1566–1632 рр.). З 58-ми документів кирилицею написані 54 документи і 4 – польською мовою. Всі документи мають писарські заголовки руською мовою, а також їх польські еквіваленти, зроблені пізніше, на думку професора М. П. Ковальського, С. К. Ганкевичем. Географічно документи стосуються 3 українських воєводств (Волинського, Брацлавського та Київського), інкорпорованих після Люблінської унії до складу Речі Посполитої [18, с. 464–465]. В книзі «А-1» РМ Ю. А. Святець налічив близько 220 антропонімів. Акти книги можна визначити як публічно-правові. Автор статті запропонував класифікувати їх за формою на такі великі види: договірно-законодавчий; договірно-підтверджуючий; договірно-розпорядчий [18, с. 465–468].

Загалом сучасні та радянські історики лише нещодавно знову звернулися до РМ, але, зважаючи на її сучасне місцезнаходження, вони традиційно пов'язують цю групу книг з Литовською метрикою. Фундаментальне історичне значення цієї групи книг РМ вимагає дальшого кодикологічного і текстологічного дослідження в загальному контексті історії діяльності польської адміністрації на українських землях у 1569–1673 рр. [4, с. 61–62].

Бібліографічні посилання

1. **Воронов В. І.** Джерелознавство історії України / В. І. Воронов. – Д., 2003.
2. **Грушевський М. С.** Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський. – К.; Львів, 1913.
3. **Грушевський М. С.** Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К., 1993.
4. **Ґрімстед Патриція Кеннеді.** Руська метрика: Книги польської коронної канцелярії для українських земель, 1569–1673 рр. / Патриція Кеннеді Ґрімстед // Укр. іст. журн. – 1989. – № 5. – С. 52–62.
5. **Ісаєвич Я. Д.** Загальна характеристика періоду / Я. Д. Ісаєвич // Історія української культури : у 2 т. – К., 2001. – Т. 2.
6. **Ковальский Н. П.** Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII в. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА / Н. П. Ковальский. – Д., 1979.
7. **Ковальский Н. П.** Локационные и магдебургские грамоты городам Украины в составе коронных книг записей «Литовской метрики» второй половины XVI – первой половины XVII века / Н. П. Ковальский // Историограф. и источниковедческие пробл. отечеств. истории: [межвуз. сб. науч. тр.]. – Д., 1983. – С. 3–15.
8. **Ковальский Н. П.** Обзор историографии источниковедения истории Украины XVI – первой половины XVII века / Н. П. Ковальский // Актуальные историограф. пробл. отечеств. истории XVII–XIX вв.: [сб. науч. тр.]. – Д., 1982. – С. 26–48.
9. **Ковальский Н. П.** Анализ архивных источников по истории Украины XVI–XVII веков / Н. П. Ковальский, Ю. А. Мыцык. – Д., 1984.
10. **Кулаковський П.** Вивчення автентичності документа в Коронній канцелярії // Наукові записи. Серія «Історичні науки» / П. Кулаковський. – Острог, 2000. – Вип. 1. – С. 196–200.
11. **Кулаковський П.** Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. / П. Кулаковський. – Острог; Л., 2002.
12. **Кулаковський П.** Публікація документів Руської або Волинської метрики в середині XIX – на початку XX століття / П. Кулаковський // Пам'ять століть. – К., 2000. – С. 75–89.

13. **Кулаковський П.** Руська (Волинська) метрика: назва, склад, характер / П. Кулаковський // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Історія та археологія. – Д., 1996. – Вип. 1. – С. 58–71.

14. **Лаппо-Данилевский А. С.** Очерк русской дипломатики частных актов. Лекции, читанные слушателям «Архивных курсов» при Петроградском Археографическом институте в 1918 году / А. Лаппо-Данилевский. – Пг., 1920.

15. **Мицик Ю.** З джерел до історії Волині XVI–XVII ст. / Ю. Мицик // Наукові записки. – Острог, 1999. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 33–42.

16. **Пташицкий С. Л.** Описание книг и актов Литовской метрики / С. Л. Пташицкий. – СПб., 1887.

17. Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). 1569–1673 / упоряд.: Г. Боряк, Г. Вайс, К. Вислобоков [та ін.]; передмова Патриції Кенеді Ґрімстед. – К., 2002.

18. **Святець Ю. А.** Перша книга записів Руської (Волинської) метрики у складі фонду Литовської метрики / Ю. А. Святець // Осягнення історії: зб. пр. на пошану проф. М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя / гол. ред. Л. Винар, І. Пасічник. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 461–473.

Надійшла до редколегії 14.01.2013

УДК 94(477.63) «16-17»

І. С. Стороженко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА У ВИЗВОЛЬНІЙ ВІЙНІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII ст.

Автор статті заснував і очолює протягом 24 років на історичному факультеті ДНУ імені Олеся Гончара науковий воєнно-історичний напрямок з дослідження воєнного мистецтва українського козацтва за перші 150 років його існування (кінець XV – середина XVII ст.). Плідна наукова діяльність цього напрямку перетворила університет на єдиний ВНЗ в Україні, де майже чверть століття розробляється воєнно-історична наука козацького періоду. У статті автор знайомить читача з методологією дослідження найяскравішої сторінки у розвитку українського воєнного мистецтва під час Визвольної війни (1648–1657 рр.) під керівництвом Б. Хмельницького.

Ключові слова: Визвольна війна, Б. Хмельницький, воєнне мистецтво, методологія, українське козацтво.

Автор статьи основал и возглавляет в течение 24 лет на историческом факультете ДНУ имени Олеся Гончара научное военно-историческое направление об исследовании военного искусства украинского казачества за первые 150 лет его существования (конец XV – середина XVII в.). Плодотворная деятельность этого направления превратила университет в единственный вуз Украины, в котором почти четверть века разрабатывается военно-историческая наука казацкого периода. В статье автор знакомит читателя с методологией исследования самой яркой страницы в развитии украинского военного искусства во время Освободительной войны (1648–1657 гг.) под руководством Б. Хмельницкого.

Ключевые слова: Освободительная война, Б. Хмельницкий, военное искусство, методология, украинское казачество.

The author of the article founded and heads during 24 years on the historical faculty of Oles Honchar DNU scientific military-historical direction on research of the military art of the Ukrainian Cossacks for the first 150 years of his existence (the end of the 15th – the middle of the 17th centuries). The fruitful activity in this direction has turned University

© І. С. Стороженко, 2013

13. **Кулаковський П.** Руська (Волинська) метрика: назва, склад, характер / П. Кулаковський // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Історія та археологія. – Д., 1996. – Вип. 1. – С. 58–71.

14. **Лаппо-Данилевский А. С.** Очерк русской дипломатики частных актов. Лекции, читанные слушателям «Архивных курсов» при Петроградском Археографическом институте в 1918 году / А. Лаппо-Данилевский. – Пг., 1920.

15. **Мицик Ю.** З джерел до історії Волині XVI–XVII ст. / Ю. Мицик // Наукові записки. – Острог, 1999. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 33–42.

16. **Пташицкий С. Л.** Описание книг и актов Литовской метрики / С. Л. Пташицкий. – СПб., 1887.

17. Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). 1569–1673 / упоряд.: Г. Боряк, Г. Вайс, К. Вислобоков [та ін.]; передмова Патриції Кенеді Ґрімстед. – К., 2002.

18. **Святець Ю. А.** Перша книга записів Руської (Волинської) метрики у складі фонду Литовської метрики / Ю. А. Святець // Осягнення історії: зб. пр. на пошану проф. М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя / гол. ред. Л. Винар, І. Пасічник. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 461–473.

Надійшла до редколегії 14.01.2013

УДК 94(477.63) «16-17»

І. С. Стороженко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЄННОГО МИСТЕЦТВА У ВИЗВОЛЬНІЙ ВІЙНІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII ст.

Автор статті заснував і очолює протягом 24 років на історичному факультеті ДНУ імені Олеся Гончара науковий воєнно-історичний напрямок з дослідження воєнного мистецтва українського козацтва за перші 150 років його існування (кінець XV – середина XVII ст.). Плідна наукова діяльність цього напрямку перетворила університет на єдиний ВНЗ в Україні, де майже чверть століття розробляється воєнно-історична наука козацького періоду. У статті автор знайомить читача з методологією дослідження найяскравішої сторінки у розвитку українського воєнного мистецтва під час Визвольної війни (1648–1657 рр.) під керівництвом Б. Хмельницького.

Ключові слова: Визвольна війна, Б. Хмельницький, воєнне мистецтво, методологія, українське козацтво.

Автор статьи основал и возглавляет в течение 24 лет на историческом факультете ДНУ имени Олеся Гончара научное военно-историческое направление об исследовании военного искусства украинского казачества за первые 150 лет его существования (конец XV – середина XVII в.). Плодотворная деятельность этого направления превратила университет в единственный вуз Украины, в котором почти четверть века разрабатывается военно-историческая наука казацкого периода. В статье автор знакомит читателя с методологией исследования самой яркой страницы в развитии украинского военного искусства во время Освободительной войны (1648–1657 гг.) под руководством Б. Хмельницкого.

Ключевые слова: Освободительная война, Б. Хмельницкий, военное искусство, методология, украинское казачество.

The author of the article founded and heads during 24 years on the historical faculty of Oles Honchar DNU scientific military-historical direction on research of the military art of the Ukrainian Cossacks for the first 150 years of his existence (the end of the 15th – the middle of the 17th centuries). The fruitful activity in this direction has turned University

© І. С. Стороженко, 2013

is the only institute of higher education in Ukraine, in that almost a quarter of a century is developed military-historical science of Cossack period. The article introduces a reader with methodology of research of the brightest page in the development of the Ukrainian military art during the Liberation war (1648–1657) headed B. Khmelnytsky.

Key words: the Liberation war, B. Khmelnytsky, military art, methodology, the Ukrainian Cossacks.

Об'єктом даного дослідження є воєнно-історичні аспекти Визвольної війни українського народу середини XVII ст. (далі – Визвольна війна), а предметом дослідження – воєнне мистецтво у ній, з яким була тісно пов'язана діяльність видатного українського полководця Богдана Хмельницького упродовж 1648–1657 рр.

Вибір об'єкта і предмета дослідження обумовлено існуючою проблемою розробки воєнної історії України козацького періоду. Оскільки воєнна історія названого періоду вивчає й узагальнює досвід минулих козацьких воєн у контексті закономірностей розвитку воєнного мистецтва, то останнє і є нашою метою. Отже, воєнна історія українського козацтва – це історія його воєнного мистецтва.

Враховуючи багатоплановість і складність проблеми, її можна вирішити тільки поетапно, досліджуючи воєнне мистецтво окремих козацьких воєн, битв, боїв. У зв'язку з тим, що **історія воєнного мистецтва України козацького періоду не розроблена і не написана,** автор цих рядків (після завершення тривалої служби в армії) для реалізації цього завдання влаштувався восени 1988 р. науковцем на роботу на історичний факультет ДНУ. Але перші ж наукові студії з цієї проблеми засвідчили, що, **по-перше**, одній людині розробити історію воєнного мистецтва України усього козацького періоду (кінець XV – остання третина XVIII ст.) справа нереальна; **по-друге**, підтвердився постулат Аристотеля, що сутність речей можна зрозуміти лише тоді, коли знаєш їхнє походження і розвиток. Іншими словами, щоб зрозуміти сутність, зокрема, воєнного мистецтва у Визвольній війні, треба розглянути генезис та еволюцію його компонентів (організаційних структур, озброєння та способів збройної боротьби) в контексті виникнення та розвитку українського козацтва. Тому автор визначився з хронологічними рамками своїх досліджень, обравши для цього перший 150-літній період існування українського козацтва (кінець XV – середина XVII ст.), тобто від народження козацтва до смерті Б. Хмельницького. Саме цей період завершується Визвольною війною, яка є однією із яскравих сторінок у воєнній історії України, а дослідження в ній воєнного мистецтва може стати вагомим підсумковим внеском у розробку історії українського воєнного мистецтва, а отже, і в національну воєнну історію[1].

[1]Автор цих рядків здійснив розробку компонентів воєнного мистецтва у Визвольній війні і виклав їх у своїх монографіях: **а) озброєння війська та способи збройної боротьби на рівні стратегії, оперативного мистецтва і тактики –** *Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст.* ***Кн. перша****: Воєнні дії 1648–1652 рр.: Наукове видання / Передм. М. П. Ковальського; наук. ред. Ф. П. Шевченко.– Д.: Вид-во ДДУ, 1996. – 320 с. + 3 вкл.: іл.*; **б) генезис та еволюція організаційних і етнічних структур козацтва –** *Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст.* ***Кн. друга****: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі: Наукове видання / Передм. Ю. А. Святця; Відп. ред. В. А. Смолій. – Дніпродзержинськ: Видавничий дім «Андрій», 2007. – 418 с. + 9 вкл.: іл.*

За видання останньої монографії частина істориків звинуватила автора в тому, що він припинив дослідження воєнного мистецтва у Визвольній війні і почав **ПІ-АР-итися** речами, які не мають ніякого відношення до воєнного мистецтва, приліпивши штучно цю монографію до першої, назвавши її **«Книга друга».** Ці критики не розуміють, що ця монографія – про доленосну складову воєнного мистецтва козацтва – організаційну структуру. Акцентую на цьому увагу, щоб підтвердити нездатність цивільних істориків досліджувати воєнну історію козацтва.

За висновками Національного військово-історичного музею України, зокрема, його начальника, кандидата історичних наук, полковника Віктора Карпова: **ДНУ імені Олеся Гончара є єдиним в Україні ВНЗ, у якому майже чверть століття розробляється воєнно-історична наука, зокрема історія воєнного мистецтва** українського козацтва кінця XV – середини XVII ст. Восени 2013 р. виповнюється 25 років з дня заснування на історичному факультеті ДНУ імені Олеся Гончара воєнно-історичного наукового напрямку з питань дослідження воєнного мистецтва України козацького періоду кінця XV – середини XVII ст.

Методологічне забезпечення дослідження

А). Загальні положення

Воєнна історія – це частина воєнної науки, яка вивчає й узагальнює досвід минулих воєн у контексті закономірностей розвитку воєнного мистецтва. Як сукупність воєнно-історичних знань, воєнна історія має такі складові частини: **історія воєн, історія воєнного мистецтва, історія побудови армії, історія розвитку воєнної техніки (озброєння) та історія воєнної думки**. Крім цих основних п'яти складових воєнна історія має ще спеціальні (допоміжні) галузі: воєнну історіографію, воєнно-історичне джерелознавство, воєнну археографію, воєнну археологію, воєнну географію, воєнну топографію, воєнну статистику тощо. Усі перелічені складові частини та спеціальні галузі взаємозв'язані між собою, але **провідними є історія воєн та історія воєнного мистецтва**. Перша висвітлює у хронологічній послідовності конкретні війни, розкриває їхні специфічні особливості, є фактичною основою воєнно-історичної науки в цілому. Крім того, історія воєн досліджує причини та соціально-економічні умови виникнення кожної війни, рушійні сили, які беруть у них участь, політичну мету та характер війн, висвітлює сили і плани сторін, хід воєнних кампаній, операцій і боїв, аналізує їхні політичні та воєнні результати, розкриває причини перемог і поразок, вивчає вплив даної війни на розвиток суспільства [1, с. 301].

Історія воєн є основою для вивчення **історії воєнного мистецтва** [10, с. XXXII]. Остання вивчає закономірності змін у розвитку збройних сил (в контексті організаційних структур та озброєння) і способи ведення воєн, операцій та боїв, розкриває їхні соціально-економічні, політичні та технічні основи, виявляє перспективи розвитку воєнного мистецтва. Але історія воєнного мистецтва вивчає не будь-які зміни у складі армій та озброєння, а лише ті, які вагомо впливають на організацію війська та способи ведення воєн, тобто вона вивчає не будь-яку армію чи війну і не кожну битву, а лише ті, з якими пов'язане виникнення нових способів боротьби. **Історію воєнного мистецтва не можна зводити до суми прикладів, бо потрібний аналіз еволюції способів боротьби, який би визначив їхню новизну, перевагу над застарілим. Критерієм нового** у формах боротьби є їхній вплив на зміни у стратегії, оперативному мистецтві й тактиці [6, с. LXVIII]. Не вдаємося до характеристики інших складових частин воєнної історії, оскільки їхні назви розкривають зміст того, що вони досліджують.

У контексті загальної історії воєнного мистецтва – воєнне мистецтво окремої війни (битви) – це теорія та практика підготовки і проведення воєнних (бойових) дій, які реалізовуються через стратегію, оперативне мистецтво і тактику [1, с. 140]. Але названі рівні збройної боротьби у свою чергу реалізовуються через **організаційну структуру** війська та його **озброєння**.

Отже, ми можемо дійти висновку, що воєнне мистецтво у Визвольній війні базується на трьох її компонентах: організаційній структурі війська, його озброєнні та способах збройної боротьби на рівні стратегії оперативного мистецтва і тактики.

Існує загальна фундаментальна проблема, яка полягає в тому, що в Україні донедавна не було своїх національних воєнних істориків, і тому за дослідження цієї проблеми бралися цивільні українські історики. Не маючи вищої військової

освіти, а також досвіду служби в армії на посадах, пов'язаних з теорією і практикою організації і проведення воєнних (бойових) дій на рівні стратегії, оперативного мистецтва і тактики, **вони не могли висвітлити воєнну історію українського козацтва у воєнно-історичному науковому руслі, тобто в контексті його воєнного мистецтва, а лише – в історично-літературних компіляціях.** Автор цих рядків вирішує цю проблему у загальному плані **шляхом переведення її в площину воєнно-історичного наукового дослідження.** Конкретна ж фундаментальна задача в рамках загальної проблеми вирішується **шляхом застосування авторських методик і нових методів** для дослідження генезису та еволюції етнічних і організаційних структур козацтва та будови війська Запорозьких Січей і держави Б. Хмельницького, а також їхнього озброєння та способів збройної боротьби на рівні стратегії, оперативного мистецтва і тактики. Актуальність і значимість праці полягає в тому, що завдяки дослідженню організаційних та етнічних структур українського козацтва на засадах історико-системного методу та теорії етногенезу Лева Гумильова **вдалося отримати відповідь на цілу низку питань, на які до цього часу не могла відповісти українська історіографія та воєнна історія України козацького періоду кінця XV – середини XVII ст.**

Повстання Б. Хмельницького, яке він підняв проти польської влади в Україні на початку 1648 р., сприймалося урядом Речі Посполитої як чергове козацьке повстання. У польської шляхти не було сумніву, що воно, як і попередні, буде придушене. Водночас про перемогу повстанців над армією такої могутньої держави, як Річ Посполита, не допускалося навіть думки. І раптом, мов якесь диво, Б. Хмельницький отримує блискучі перемоги над польською армією на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями, Зборовом. Сучасники тих подій, а пізніше історики шукали відповіді на питання: що забезпечило Б. Хмельницькому такий успіх? Незважаючи на те, що суперечки довкола цього питання точилися упродовж століть, чіткої відповіді на нього так і не було знайдено. **Складність цього питання полягає в тому, що воно забезпечувалося соціальними й етнічним факторами.**

Уперше на один із соціальних факторів з цього питання дав відповідь сучасний польський воєнний історик В. Маєвський [4, с. 115–120], а його ідея за останні 24 роки (1988–2012) була детально розроблена в Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара [7, с. 3–320; 8, с. 3–18]. Стосовно вищезазначеного, В. Маєвський пише: *«Невелике військо, яке утримувалося на одну четверту частину прибутків з королівських маєтків, у 1624–1644 рр., завдяки використанню взаємодії кінноти, піхоти, артилерії та обозів, досить добре справлялося навіть з кількісно сильнішими противниками, які, маючи добру кінноту, однак не мали у своєму розпорядженні вогневої сили (татари) або, маючи добру піхоту і обози, користувалися нечисленною чи неякісною кіннотою (козаки). Козацько-татарська угода, укладена 1648 р., спричинила поєднання обох згаданих факторів, що ліквідувало польську тактичну перевагу, яка до цього мала місце»* [4, с. 115]. Отже, під час козацьких повстань, які передували повстанню під керівництвом Б. Хмельницького, польська армія мала оперативно-стратегічну перевагу над повстанцями в ударній силі своєї кавалерії, оскільки українське козацьке військо було переважно піхотним. Через цю польську перевагу повстанці були приречені на поразку.

Б. Хмельницький врахував досвід збройної боротьби козацтва проти польської влади і вжив заходів, аби ліквідувати цю перевагу польської армії у кавалерії шляхом укладення союзної військової угоди (лютий-березень 1648 р.) із Кримом і залучення татарської кавалерії до складу української (козацької) армії. Оскільки після переходу реєстрових козацьких полків на бік Б. Хмельницького поляки не мали піхоти, рівноцінної українській (козацькій), а польська кіннота поступалася перед татарською у маневреності, то поєднання на полі бою козацької піхоти з та-

тарською кіннотою обернулося для польської армії катастрофічною поразкою. *«В цих умовах великої кількісної переваги об'єднаних сил,* – пише В. Маєвський, – *наявність у ворога високорухливої татарської кінноти примусила великого гетьмана Миколу Потоцького відмовитись від наступальних дій своєї кавалерії, а наявність козаків, які мали у своєму розпорядженні значну вогневу силу, примусила підвищувати свою оборонну та вогневу силу за рахунок використання возів і спішуванням кінноти. Отже: поляки втратили вагомий фактор переваги у вигляді ударної сили своєї кінноти...»* [4, с. 115]. Ситуацію, що склалася, В. Маєвський визначив як *«кризу польського воєнного мистецтва 1648–1649 рр.»* [4, с. 115–119].

На інший соціальний фактор, який забезпечив перемоги української (козацької) армії над польською, дав відповідь автор цих рядків, відтворивши концепцію виснажування (вимотування) ворога, розроблену Б. Хмельницьким як складову частину його воєнної доктрини[2] і провідним напрямком боротьби проти Речі Посполитої. Основними оперативно-стратегічними напрямками цієї концепції він обирає маневрове блокування (напередодні та в ході битви) основних комунікацій на території ворога (переправ, шляхів сполучення, фортець) та залучення до боротьби проти нього широких мас населення. Всебічна підтримка української армії народом України – основний, визначальний стратегічний напрямок у цій концепції. На думку В. Маєвського, це призвело до неспроможності польської армії «*заволодіти Україною Хмельницького*», бо козацьке військо, завдяки підтримці з боку народних мас, негайно відроджувалося після кожної поразки [4, с. 118].

Відповідь на етнічний фактор, який забезпечив блискучі перемоги Б. Хмельницькому, вперше теж дав автор цих рядків [9, с. 333–387]. Він показав, що наше козацтво виникло як субетнос, тобто як складова частина українського етносу і його домінанта. Упродовж 150 років (з кінця XV ст. до середини XVII ст.) цей субетнос, формуючись, перебував у фазі *«піднесення»* з пануючим імперативом пасіонарної поведінки: *«Будь тим, ким ти мусиш бути!».* За таких умов колективне *«ми»* настільки задавлювало ідивідуальне *«я»,* що на козацьких радах рішення ухвалювалося не *«за згодою більшості»,* а *«за загальною згодою»,* коли незгодних могли знищити фізично. Це забезпечувало максимальну згуртованість козацтва, почуття обов'язку й жертовності, а також високу армійську дисципліну. Прикладом такої жертовності й дисциплінованості є бій полку смертників з 300 козаків, які своїми життями прикрили відступ української армії з-під Берестечка.

Водночас слід зазначити, що під впливом козацтва (під впливом його «пасіонарної індукції») відбулося етнічне пробудження мешканців Центральної і Східної України із згаданим імперативом пасіонарної поведінки: *«Будь тим, ким ти мусиш бути!».* Іншими словами, у революційний процес і його збройну боротьбу включилася вся Україна, формуючи селянські повстанські загони й полки, а також надаючи всебічну допомогу українській армії. Отже, етнічний фактор був одним із чинників переможного ходу Визвольної війни протягом 1648–1649 рр. [9, с. 373, 374].

Підсумовуючи, зазначимо, що провідними факторами перемоги Б. Хмельницького у битвах Визвольної війни протягом 1648–1649 рр., є, по-перше, етнічне пробудження українців на основі козацького етногенезу; по-друге, поєднання на

[2]Доктрина (лат. doctrina – вчення) – прийнята в державі система поглядів на сутність, мету, характер можливої війни, на підготовку до неї держави і збройних сил, а також на способи її ведення. Відповідно до мети, яку переслідує керівництво держави з питань воєнної політики, формується спрямованість воєнної доктрини (оборонна, наступальна, національно-визвольна та інші), яка, у свою чергу, визначає напрями побудови збройних сил. До складу воєнної доктрини належать такі питання, як організаційна структура, озброєння та спорядження війська, його бойова підготовка, розробка відповідних способів збройної боротьби проти ворога, а також інші питання будівництва збройних сил [1, с. 240].

полі бою української козацької піхоти, сильної своїм мушкетно-артилерійським вогнем, із високорухливою татарською кіннотою; і, по-третє, застосування концепції виснажування (вимотування) ворога.

Б). Дослідницька програма

Оскільки історія воєнного мистецтва тісно пов'язана з іншими складовими частинами воєнної історії, то стан розробленості воєнного мистецтва у Визвольній війні може бути визначений лише у контексті розробленості цих складових частин. З цією метою вищенаведений зміст воєнної історії обмежимо хронологічними рамками Визвольної війни, внаслідок чого отримаємо інструмент методології дослідження цієї війни у вигляді відповідних розділів: історія війни, її воєнне мистецтво, побудова збройних сил, їх озброєння та ін. *(рис. 1)*. Обрана методика дослідження війни має системний характер, тобто вона вписується в дослідницький метод системного підходу, який став відомий нашим вченим із 1969 р. У зв'язку з цією подією Л. Гумильов зазначив: *«Природознавці прийняли системний підхід із радістю, а гуманітарії його ігнорували. І це не випадково: філософи та історики черпають первинні знання з писемних джерел, а в них про системні зв'язки немає жодного слова. Із їхнього погляду, системи – видумка, до того ж безкорисна».* А далі вчений пише: *«Наш час позначився потужним зрушеннями у галузі наукової методики: з'явився системний підхід,* ***при якому увага дослідника перенесена з елементів дослідження на зв'язки між ними****. Ця методика дозволяє залучити дані, які здаються нібито далекі від теми вивчення і тим самим дозволяють заповнити прогалини в історії Східної Європи. Завдяки системному методу з'явилась можливість позбавитися від міфотворення – хвороби науки, яка виникає при обмеженій інформації щодо сюжету, коли не вивчені теми заповнюються вигадками історика»* (виокремлено. – *І. С.*) [3, с. 22, 24, 495, 496].

СХЕМА методики дослідження воєнного мистецтва у Визвольній війні українського народу середини XVII ст.

Отже, ця методика дозволяє найбільш аргументовано, повно і без міфотворчості визначити будь-який розділ війни, оскільки він досліджується в контексті зв'язків з іншими складовими її частинами (розділами). Водночас за своїм змістом ця методика не поступається перед існуючими, зокрема тією, яку пропонує відомий російський воєнний історик Є. Разін:

«При дослідженні тієї чи іншої війни, – пише вчений, *– у першу чергу визначаються її рушійні сили, а потім розкривається стратегічний зміст основних періодів війни; досліджується хід війни – зосередження і розгортання військ, бої, операції, битви; вивчається розвиток озброєння і бойової техніки у ході війни та зміни форм організації армії, виявляються особливості стратегії, оперативного мистецтва та тактики; визначаються причини перемог і поразок; висвітлюється роль даної війни у розвитку воєнного мистецтва»* [5, с. LXVII].

Розпочинаючи роботу над дослідженням такої важливої ділянки війни, як воєнне мистецтво, автор зіткнувся зі значними труднощами, які полягають у тому, що відсутні методологія і дефініційний апарат розробки цієї проблеми, бракує оперативно-тактичних нормативів використання військ, тактико-технічних характеристик зброї, спорядження та оснащення української козацької армії і т. ін. У зв'язку з цим автор вимушений був самотужки шукати оптимальних напрямків і шляхів дослідження воєнного мистецтва у Визвольній війні. Частково вирішення цього завдання було підказано саме змістом воєнного мистецтва, яке є теорією і практикою підготовки і проведення воєнних дій. До того ж теорія воєнного мистецтва є частиною воєнної науки. Крім того, основні вихідні положення воєнного мистецтва проявляються у його принципах, які є загальними для воєнних дій стратегічного, оперативного та тактичного масштабів, оскільки в них знаходять виявлення шляхи практичного застосування законів війни через підпорядкування тактики оперативному мистецтву, а останнього – стратегії [1, с. 140].

Отже, для розробки означеної проблеми необхідно застосувати такий методологічний інструмент, який би дозволив на наукових засадах прослідкувати вищезазначені загальні принципи теорії і практики воєнного мистецтва у Визвольній війні. **Автор дійшов висновку, що таким інструментом може бути відтворена система поглядів (воєнна доктрина) Б. Хмельницького на підготовку і проведення війни проти Польщі** *(рис. 2)*. Цей висновок ґрунтується на тій підставі, що зміст і спрямованість воєнної науки залежать від воєнної доктрини, а дані воєнної науки використовуються для розробки воєнної доктрини [1, с. 137]. Оскільки теорія воєнного мистецтва є частиною воєнної науки (а отже, і воєнної доктрини), то на основі відтвореної воєнної доктрини Б. Хмельницького створюються умови для визначення закономірностей у виборі загальних (оперативно-стратегічних) напрямків збройної боротьби проти ворога, тобто **теорії** проведення **воєнних** дій (у межах війни), а також тих, які виникли (підпорядковуючись першим) за рахунок змін у побудові (організаційній структурі) та озброєнні української армії (оперативно-тактичних) і віддзеркалюють **практику** проведення **бойових** дій (у межах окремих битв) у **загальному вигляді** *(рис. 2)*. Для визначення **практики** проведення реальних **бойових** дій у **конкретному вигляді,** необхідно у руслі обраних загальних напрямків збройної боротьби провести, спираючись на діалектичний зв'язок між озброєнням, структурою війська та способами дій, реконструкцію оперативно-тактичних характеристик основних битв та окремих боїв *(рис. 1)*. Водночас для всебічного визначення цих характеристик велике значення має аналіз воєнно-політичної (оперативно-стратегічної) обстановки, що передувала кожній битві і на фоні якої вона відбулася. Іншими словами, необхідно воєнні (бойові) дії розглядати у контексті подій, ситуацій і процесів історії війни *(рис. 1)*.

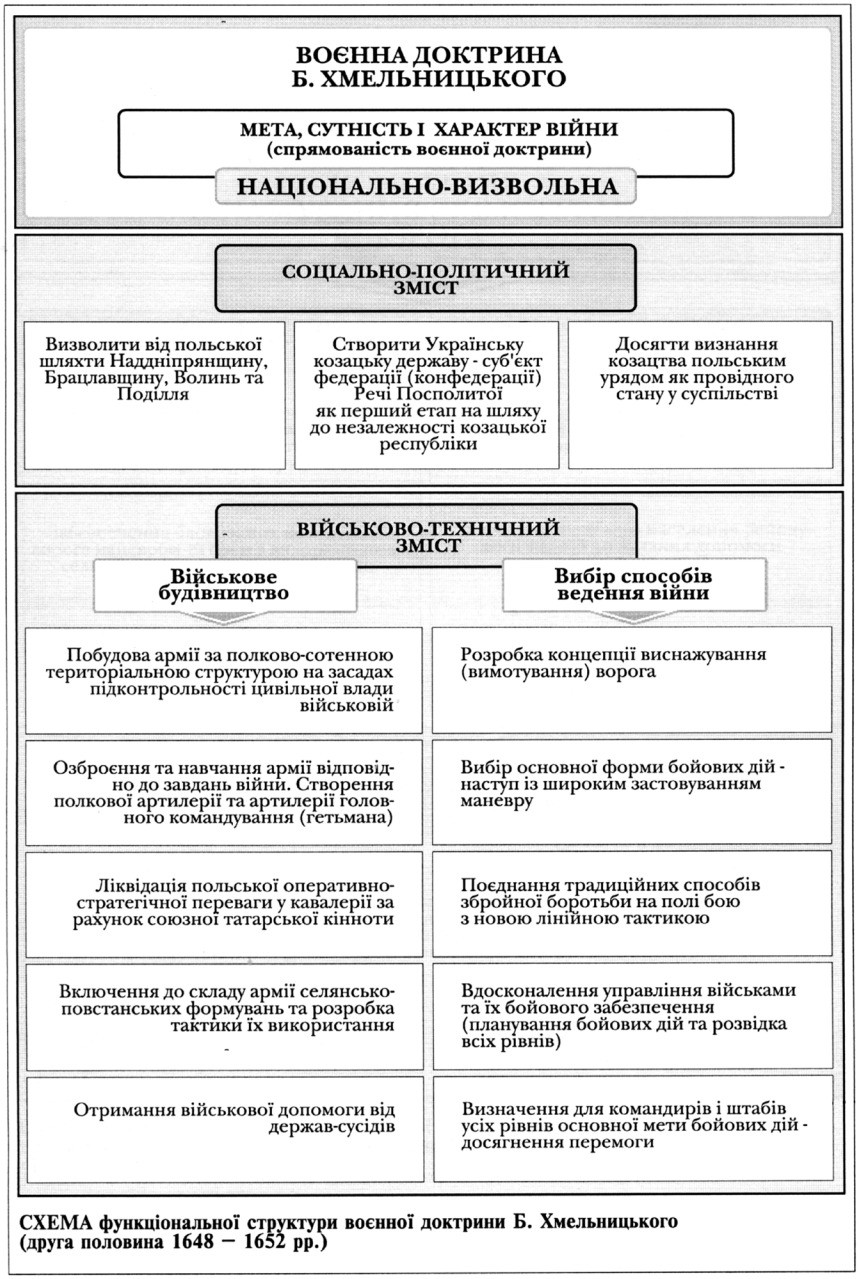

СХЕМА функціональної структури воєнної доктрини Б. Хмельницького (друга половина 1648 – 1652 рр.)

Підсумовуючи, зазначимо, що для реконструкції воєнних дій (у межах війни) і бойових дій (у межах битви) застосовується **структурно-функціональний аналіз та імітаційне моделювання можливості подій у рамках історичних аналогій і комплексного підходу до залучення та використання воєнно-історичних фактів, а також принцип ідентифікації свідомості дослідника із свідомістю Б. Хмельницького.** Унаслідок цієї роботи: **а)** відтворена його воєнна доктрина, що дозволяє визначити стратегічні напрями війни; **б)** відтворена концепція виснажування (вимотування) ворога, розроблена Б. Хмельницьким як складової частини його воєнної доктрини і провідного напряму боротьби проти Речі Посполитої, яка дозволяє визначити його оперативно-стратегічні задуми перед битвою і оперативно-тактичні задуми під час битви (*рис. 3*); **в)** реконструйовані зміни в еволюції організаційних структур козацького війська та його озброєн-

ні, які дозволяють відтворити способи збройної боротьби на полі бою і отримати оперативно-тактичні та тактичні характеристики бойових дій (у межах битви), які були сплановані і реалізовані Б. Хмельницьким та його штабом. Водночас, **по-перше**, враховується, що у тактичній ланці безпосередніми виконавцями бою (битви) вносилися, залежно від конкретних умов, свої рішення та способи їхньої реалізації; **по-друге**, оскільки тактика підпорядковується стратегії, то визначення оперативно-тактичних характеристик битви дозволяють виявити їхній зв'язок з оперативно-стратегічними характеристиками воєнних дій у межах війни.

СХЕМА функціональної структури концепції виснажування (вимотування) ворога – складової частини воєнної доктрини Б. Хмельницького

Щоб визначити витоки того нового у способах збройної боротьби, що вніс Б. Хмельницький у ході Визвольної війни, за об'єкт порівняння автор обрав аналіз воєнного мистецтва західноєвропейських армій, зокрема учасниць Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.), козацьких повстань 1591–1638 рр., а також воєнної доктрини і організаційної структури збройних сил Базавлуцької Запорозької Січі (1590–1638 рр.), яка передувала Визвольній війні.

Безперечно, за часів Б. Хмельницького термін «воєнна доктрина» не використовувався, але система поглядів на війну і способи її ведення, тобто те, що складає зміст сучасної воєнної доктрини, завжди існували у козацькому середовищі, фіксувалися у статутах та досвіді командирів (наставників). У праці поняття воєнної доктрини використовується як інструмент методології дослідження.

Досвід автора з дослідження битв Визвольної війни засвідчив, що існують у цьому процесі дві складні проблеми, які потребують для їхнього вирішення ефективного методологічного забезпечення: **а)** висвітлення воєнного мистецтва в битві; **б)** визначення територіальної локалізації битви. Для вирішення першої проблеми автором запропонована вищевикладена ефективна методика дослідження воєнного мистецтва в битвах Визвольної війни. Що ж до вирішення іншої проблеми, то загальної методики визначення територіальної локалізації битв запропонувати неможливо. Це викликано тим, що кожна битва має свій характер воєнних дій, а також свої територіальні особливості її проведення і тому потребує індивідуальної методики визначення її територіальної локалізації. Складність вирішення цієї проблеми полягає ще й в тому, що всі битви відбулися біля перевозів (переправ) через річки і на чорноземному грунті (за винятком битви під Берестечком), який століттями обробляла людина, або будувала дамби у зручних для цього місцях (пологі береги, вузьке річище, мілке дно), унаслідок цього назавжди втрачені матеріальні залишки битви. Єдине, що не вдалося людині знищити – це мушкетні та пістолетні кулі. Вони відливалися з олова або свинцю і за століття так почорніли, що не можна відрізнити їх від грудочок землі, але електромагнітний металошукач швидко й безпомилково їх виявляє. Рівень концентрації куль свідчить про інтенсивність бою, що тут відбувся, але його адресність визначається аналізом знахідок та науковою гіпотезою щодо події, яка перевіряється археологічною розвідкою. Водночас слід зазначити, що археологічній розвідці повинна передувати наукова гіпотеза, а не навпаки.

Підсумовуючи, зазначимо, що суцільний аналіз воєнних дій за період 1648–1652 рр. дозволив виявити в них на оперативно-стратегічному рівні такі закономірності:

– цілеспрямованість, побудовану на загальних рисах українського воєнного мистецтва середини XVII ст., в яких спостерігається маневрене блокування комунікацій (шляхів сполучення, переправ, фортець) на території ворога з метою його ослаблення напередодні битви та вибір вигідного району для її проведення з мінімальними втратами. Додатково, для ослаблення ворога шляхом протидії йому, залучались місцеве населення та селянсько-повстанські формування (протягом кампанії), а також використовувалися людські і матеріальні резерви всього народу України (протягом війни).

Вищевиявлена закономірність **дала підстави автору розробити концепцію виснажування (вимотування) ворога, яку обрав Б. Хмельницький за провідний напрям боротьби проти Польщі. Ця концепція була складовою частиною його воєнної доктрини;**

– широкомасштабність та оперативно-стратегічну вагомість союзної кримськотатарської допомоги, що спростовує звинувачення, якими рясніє українська історіографія на адресу кримського хана Іслам-Гірея III у зрадництві та підступності у вказаний період союзних відносин. Для визначення кількісного складу татарських військ та масштабів їх участі у бойових діях автор розглянув організаційну структуру збройних сил, а також воєнну доктрину Кримського ханства середини XVII ст.

Методологічну базу праці складають дослідницькі методи: історико-системний з його структурно-функціональним аналізом; принцип ідентифікації свідомості дослідника із свідомістю історичної особи; імітаційне моделювання і наукова реконструкція подій; висунення й перевірка наукових гіпотез; широке застосування перевірки джерел розрахунками у часі[3] і просторі, а розрахунків – повідомленнями джерел.

[3]Всі дати у монографії подані за новим літочисленням, тобто за Григоріанським календарем.

У праці використовуються дефініційний апарат і періодизація бойових дій, які склалися у сучасній російській та польській воєнно-історичній науці. Водночас зазначимо, що оскільки військовий дефініційний апарат XVII ст. розроблений недостатньо, автор цих рядків вимушений з деякою обережністю застосовувати до характеристики бойових дій Визвольної війни сучасну військову термінологію.

Бібліографічні посилання

1. Военный энциклопедический словарь. – М., 1984.
2. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы : в 3 т. – М., 1954. – Т. 2.
3. **Гумилев Л. Н.** Этносфера: История людей и история природы / Л. Н. Гумилев. – СПб., 2003.
4. История военного дела в Польше: избранные вопросы. – Варшава, 1970.
5. **Разин Е. А.** История военного искусства : в 5 т. / Е. А. Разин. – М., 1961. – Т. 1.
6. **Разин Е. А.** История военного искусства : в 5 т. / Е. А. Разин. – М., 1961. – Т. 3.
7. **Стороженко І. С.** Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст.: [моногр.]. Кн. перша: Воєнні дії 1648–1652 рр. / І. С. Стороженко. – Дніпропетровськ, 1996.
8. **Стороженко І. С.** Тугай-бей – побратим Богдана / І. С. Стороженко // Козацтво. – 1993. – № 1.
9. **Стороженко І. С.** Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. [моногр.]. Кн. друга: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі / І. С. Стороженко. – Дніпродзержинськ, 2007.
10. **Строков А. А.** История военного искусства: Рабовладельческое и феодальное общество / А. А. Строков. – М., 1955.

Надійшла до редколегії 15.10.2012

УДК [930.1 + 94] (47) «1762/1796»

М. А. Руднєв

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОГРАММА ЕКАТЕРИНЫ II В РУССКОЙ ДОСОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ: ИСТОКИ «КОНСЕРВАТИВНОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ»

На матеріалі праць російських істориків і правознавців (Г. В. Плєханов, О. О. Кізеветтер, Ф. В. Тарановський) здійснено аналітичний огляд ідейно-концептуальних витоків «консервативної» ідентифікації соціально-політичної програми Катерини II в історіографічній традиції.

Ключові слова: Катерина II, ідеологічна програма, російська історіографія, консерватизм, інтерпретація.

На материале работ русских историков и правоведов (Г. В. Плеханов, А. А. Кизеветтер, Ф. В. Тарановский) осуществлен аналитический обзор идейно-концептуальных истоков «консервативной» идентификации социально-политической программы Екатерины II в историографической традиции.

Ключевые слова: Екатерина II, идеологическая программа, русская историография, консерватизм, интерпретация.

The ideological and conceptional fundamental of the conservative identification of the Catherine's II socio-political programme were examined and analyzed on this article/

Key words: Catherine II, ideological programme, Russian historiography, conservatism, interpretation.

© М. А. Руднєв, 2013

У праці використовуються дефініційний апарат і періодизація бойових дій, які склалися у сучасній російській та польській воєнно-історичній науці. Водночас зазначимо, що оскільки військовий дефініційний апарат XVII ст. розроблений недостатньо, автор цих рядків вимушений з деякою обережністю застосовувати до характеристики бойових дій Визвольної війни сучасну військову термінологію.

Бібліографічні посилання

1. Военный энциклопедический словарь. – М., 1984.
2. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы : в 3 т. – М., 1954. – Т. 2.
3. **Гумилев Л. Н.** Этносфера: История людей и история природы / Л. Н. Гумилев. – СПб., 2003.
4. История военного дела в Польше: избранные вопросы. – Варшава, 1970.
5. **Разин Е. А.** История военного искусства : в 5 т. / Е. А. Разин. – М., 1961. – Т. 1.
6. **Разин Е. А.** История военного искусства : в 5 т. / Е. А. Разин. – М., 1961. – Т. 3.
7. **Стороженко І. С.** Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст.: [моногр.]. Кн. перша: Воєнні дії 1648–1652 рр. / І. С. Стороженко. – Дніпропетровськ, 1996.
8. **Стороженко І. С.** Тугай-бей – побратим Богдана / І. С. Стороженко // Козацтво. – 1993. – № 1.
9. **Стороженко І. С.** Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. [моногр.]. Кн. друга: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі / І. С. Стороженко. – Дніпродзержинськ, 2007.
10. **Строков А. А.** История военного искусства: Рабовладельческое и феодальное общество / А. А. Строков. – М., 1955.

Надійшла до редколегії 15.10.2012

УДК [930.1 + 94] (47) «1762/1796»

М. А. Руднєв

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОГРАММА ЕКАТЕРИНЫ II В РУССКОЙ ДОСОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ: ИСТОКИ «КОНСЕРВАТИВНОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ»

На матеріалі праць російських істориків і правознавців (Г. В. Плєханов, О. О. Кізеветтер, Ф. В. Тарановський) здійснено аналітичний огляд ідейно-концептуальних витоків «консервативної» ідентифікації соціально-політичної програми Катерини II в історіографічній традиції.

Ключові слова: Катерина II, ідеологічна програма, російська історіографія, консерватизм, інтерпретація.

На материале работ русских историков и правоведов (Г. В. Плеханов, А. А. Кизеветтер, Ф. В. Тарановский) осуществлен аналитический обзор идейно-концептуальных истоков «консервативной» идентификации социально-политической программы Екатерины II в историографической традиции.

Ключевые слова: Екатерина II, идеологическая программа, русская историография, консерватизм, интерпретация.

The ideological and conceptional fundamental of the conservative identification of the Catherine's II socio-political programme were examined and analyzed on this article/

Key words: Catherine II, ideological programme, Russian historiography, conservatism, interpretation.

© М. А. Руднєв, 2013

Одной из примечательных тенденций современного историографического процесса можно считать неослабевающее внимание российских историков и публицистов к эпохе правления Екатерины II, в том числе к социально-политическим взглядам императрицы, которая, как известно, сама выступала в роли идеолога своей политики (режима «просвещенного абсолютизма»). При этом представляется вполне закономерным очевидное доминирование апологетического подхода, распространяемого на ее идейное наследие (программу модернизации Российской империи) и неразрывно связанного с его «либеральной» идентификацией или, другими словами, предполагающего обязательное причисление екатерининской «программы» к либеральному направлению политической философии и общественной мысли. Несомненно, что подобная ситуация в новейшем российском «екатериноведении» была изначально обусловлена (наряду с иными, собственно «внутринаучными» факторами) естественным и неизбежным эффектом отторжения от советского научно-идеологического официоза, который на протяжении десятилетий диктовал общеизвестные труднопреодолимые «правила игры», в том числе, однозначно негативную оценочную трактовку идеологии и политической практики екатерининского «просвещенного абсолютизма».

В то же время критический подход к деятельности Екатерины II, априорно предполагающий идентификацию ее социально-политических взглядов как консервативных («охранительных»), в несколько смягченном виде продолжает свое существование и в современном историографическом пространстве – прежде всего в работах историка русского просветительства профессора МГУ В. И. Морякова, а также в ряде обобщающих, в том числе учебных курсов по истории России. Более того, можно констатировать очевидный факт взаимодополняющего сосуществования в сегодняшнем российском «екатериноведении» обеих упомянутых тенденций: апологетической и «критической».

При этом, с нашей точки зрения, проблема идейно-концептуальных («интеллектуальных») истоков второй из названных концепций вплоть до настоящего времени представляет собой своеобразное «белое пятно». Главным и, по сути, единственным «виновником» тотально негативной оценочной трактовки идейного наследия и социальной политики Екатерины II в советской исторической науке объявлялся М. Н. Покровский (вместе с его научно-идеологической школой»), а ее «методологической базой» – памфлетные высказывания в адрес императрицы раннего А. С. Пушкина и «классиков марксизма» – прежде всего те из них, что касались ее интеллектуального «романа» с французскими просветителями [3, с. 7, 105]. (Пользуясь случаем, следует отметить, что в самом полном и аргументированном виде негативная оценочная трактовка феномена екатерининского «просвещенного абсолютизма», неразрывно связанная с идентификацией его идеологической платформы как «консервативной», проявилась в работах М. Т. Белявского, автора фундаментальной монографии «Крестьянский вопрос в России накануне восстания Е. И. Пугачева (формирование антикрепостнической мысли)» (М., 1965), чьим учеником и несомненным единомышленником был упомянутый профессор МГУ В. И. Моряков).

Между тем, интеллектуальные истоки указанной историографической (историко-политологической) тенденции можно обнаружить еще в дооктябрьской гуманитарной науке. В данном случае приоритетное значение имеет обзорно-аналитическая работа Ф. В. Тарановского (1875–1936) «Политическая доктрина в Наказе императрицы Екатерины II», опубликованная в «Сборнике статей по истории права, посвященном М. Ф. Владимирскому-Буданову» (Киев, 1904). Упомянутая статья известного киевского правоведа и историка своим «необщим выражением лица» резко выделяется на почти одноцветном апологетическом фоне дореволюционной историографической «екатерининаны», одной из «родовых черт» которой была «либеральная» идентификация идейного наследия императрицы.

Согласно авторской самохарактеристике, «задачу настоящей статьи» составляет выяснение «отношения политической доктрины Наказа к ее источнику, т. е. к «Духу законов» (Ш. Л. Монтескье. – *М. Р.*) или, другими словами, – «отношения между этими двумя политико-теоретическими величинами, первоначальной и производной, в их целом» [5, с. 45].

С точки зрения киевского историка-правоведа, решение этой столь актуальной историографической (историко-политологической) проблемы предполагает также выяснение остающегося вплоть до настоящего времени на самой отдаленной периферии исследовательского внимания «вопроса о влиянии на Екатерину II немецкой политической литературы» [5, с. 62]. По утверждению Ф. В. Тарановского, особая важность данного сюжета для осмысления и правильной идентификации «политической доктрины» екатерининского «Наказа» определяется тем очевидным обстоятельством, что «французская политическая литература XVIII века даже в столь умеренных ее проявлениях, каким был «Дух законов» Монтескье, стремилась к полному уничтожению «старого порядка», с которыми столь желанная всеми свобода признавалась несовместимой», в то время как «в немецкой политической литературе… свобода отступала на второй план, а в первую голову ставилось всестороннее благосостояние народа, достижимое и при сохранении политических основ старого порядка» [5, с. 62]. Именно поэтому, согласно концептуальной версии киевского правоведа, «логически непоследовательное… сочетание французской свободы с немецким благоденствием и порядком как нельзя более соответствовало тому направлению просветительской политики, которое по обстоятельствам могла и в сущности сама желала проводить императрица Екатерина II» [5, с. 62].

Ф. В. Тарановский отнюдь не отрицает того неоспоримого факта, что «Екатерина, несомненно, руководилась просветительскими идеями века», но при этом решительно заключает, что «теория самодержавия, развитая в «Наказе», имеет «весьма мало общего» с «картиной монархического правления у Монтескье» (в «Духе законов». – *М. Р.*) [5, с. 69, 65]. Указанное коренное противоречие между французским «оригиналом» и российской «копией» киевский правовед определяет следующим образом: «Самодержавное правление» Наказа есть монархия, но не сословная, а бюрократическая, если позволено так выразиться… Монтескье совершенно не знает той формы монархии, в которой вместо лишенных политической прерогативы сословий являются бюрократические учреждения. Эту форму монархии облекала в стройную теорию в XVIII веке консервативная политическая мысль Германии…» [5, с. 70]. С точки зрения Ф. В. Тарановского, Екатерина в своем «Наказе» излагает ни что иное как теорию «бюрократической монархии», неприемлемой для автора «Духа законов». Именно в этом киевский правовед усматривает ее «самостоятельность по отношению к «президенту Монтескье…» [5, с. 70].

Одновременно он задается вопросом, «насколько Екатерина (как теоретик «просвещенного» бюрократического абсолютизма. – *М. Р.*) следовала в этом отношении исторической традиции России или же вводила новшества?» [5, с. 84]. Согласно аксиоматическому заключению Ф. В. Тарановского, «бюрократический порядок был у нас при вступлении императрицы Екатерины II на престол уже существующим фактом» как результат «того коренного преобразования государственного управления, которое произведено было Петром Великим» [5, с. 84]. Соответственно, екатерининский «Наказ», «данный в руководство комиссии выборных представителей, развивает теорию такого государственного строя, в котором для небюрократического учреждения не оказывается ни малейшего места» [5, с. 85]. В конечном итоге, констатирует Ф. В. Тарановский, «прямой путь от политической доктрины Наказа вел не к законодательным комиссиям с представительным составом, но к бюрократическому «Учреждению о губерниях», оказав-

шемуся наиболее прочной из правительственных реформ императрицы Екатерины II [5, с. 85–86].

Наконец, киевский правовед отмечает тот знаменательный факт, что теория естественного права в екатерининском «Наказе» выступает лишь в виде «принципа для самоограничения самодержавной власти», но не в своем аутентичном значении (согласно авторскому определению, отнюдь не «в виде каких-либо прирожденных [«естественных». – *М. Р.*] прав поданных») [5, с. 82]. По утверждению Ф. В. Тарановского, «при такой постановке дела требуемая Наказом внутренняя или естественная справедливость положительного закона остается принципом просвещенного абсолютизма и не имеет значения субъективной гарантии правового государства» [5, с. 82].

В завершение аналитического обзора политико-правовой концепции екатерининского «Наказа» («своеобразного сплава из либеральных идей Монтескье и доктрины просвещенного абсолютизма») киевский правовед еще раз акцентирует «принципиальную самостоятельность его автора», но лишь «только в отношении к Монтескье» [5, с. 83]. «Если же рассматривать политическую доктрину «Наказа» с более широкой точки зрения, чем сравнение ее с идеями Монтескье, то нельзя не подметить в ее основе общей канвы бюрократической теории просвещенного абсолютизма, родиной которой была Германия…», – резюмирует Ф. В. Тарановский концептуальное содержание своей обзорно-аналитической статьи [5, с. 83].

Бросается в глаза подчеркнутое отсутствие в работе киевского правоведа каких-либо прямых («одноименных») умозаключений и резюмирующих характеристик, касающихся историко-политологической идентификации идейного наследия Екатерины II по линии водораздела «консерватизм-либерализм». Однако именно статья Ф. В. Тарановского явилась, в сущности, первым значимым в научном отношении «развернутым контраргументом» против общепринятой и на тот момент (1904 г.) практически безальтернативной либерально-апологетической интерпретации идейного наследия Екатерины II.

К следующему «видовому уровню» дореволюционной историографической «екатеринианы» принадлежат первые обобщающие труды по истории русской общественно-политической мысли. В данном случае непосредственный интерес для историографа русского консерватизма представляет трехтомная «История русской общественной мысли» (1914–1917) Г. В. Плеханова (1856–1918), изложение материала в которой доведено до конца XVIII в., т. е. до екатерининской эпохи включительно. Именно плехановская трактовка идейного наследия Екатерины II (конкретно – «Большого Наказа» для Уложенной Комиссии) стала важной вехой развития нонконформистского (для дореволюционной России) направления историографической «екатеринианы», которое предполагает ту или иную степень дискуссионного отторжения от его традиционной «либерально-прогрессистской» идентификации. Помимо радикальности оценок, закономерной в устах основоположника русского марксизма и профессионального революционера, посвятившего свою жизнь борьбе за свержение социально-политического строя Российской империи, плехановская интерпретация интересующего нас сюжета (содержащаяся в заключительной (неоконченной) III книге «Истории русской общественной мысли», впервые изданной в 1917 г.) отличает ярко выраженная историографичность, своим полемическим острием направленная против магистральной для досоветской «екатеринианы» апологетической традиции, как уже было сказано, неразрывно связанной с либеральной идентификацией идейного наследия императрицы (в первую очередь, разумеется, «Большого Наказа» 1767 г.).

Весьма примечательно, что одним из двух представителей этой апологетической традиции, непосредственно упомянутых Г. В. Плехановым (наряду с профессиональным историком Н. Д. Чечулиным), был леворадикальный пу-

блицист и общественный деятель Г. З. Елисеев, автор «программной» научно-публицистической статьи «Наказ» императрицы Екатерины II о сочинении проекта Нового Уложения», опубликованной в журнале «Отечественные записки», одним из соредакторов которого (вместе с Н. А. Некрасовым, М. Е. Салтыковым-Щедриным, а позднее – с Н. К. Михайловским) он являлся.

Основоположник русского марксизма призывает к критическому восприятию «восторженных отзывов» адептов либерально-апологетической «екатерининаны» относительно беспрецедентной (с точки зрения тогдашней российской действительности) и судьбоносной для отечественного общественного сознания прогрессивности социально-политических идей екатерининского «Наказа». Со своей стороны Г. В. Плеханов, вслед за своим идейно-политическим антагонистом и предшественником на поприще изучения истории русской общественной мысли П. Н. Милюковым (прибегая к прямому цитированию его «Очерков по истории русской культуры») отмечает, что «Екатерина никогда не увлекалась серьезно освободительной (? – просветительской. – *М. Р.*) философией» [4, с. 28]. Более того, по утверждению основоположника русского марксизма, во время работы над «Наказом» и в момент его обнародования Екатерина якобы «хорошо знала, что уже в то время ее практика шла вразрез с ними» [4, с. 31]. В частности, Г. В. Плеханов не отрицает, что начинающая императрица была не прочь «смягчить… форму… эксплуатации народного труда, которая господствовала в тогдашней России» (авторское обозначение крепостной зависимости крестьян, резко усилившейся в результате петровской модернизации), однако отмечает тот непреложный факт, что она «никогда не стремилась к этому очень сильно», тем более после того, как «очень скоро сообразила, что это не понравится дворянству» [4, с. 32]. Таким образом, он приходит к итоговому выводу о сугубом политическом прагматизме как о главной «идеологии» екатерининской политики или, по его собственным словам, о том, что «теория была для нее не более, как средством достижения личных целей» [4, с. 35].

Подобная итоговая характеристика (кстати, в целом аналогичная соответствующим оценкам В. О. Ключевского и П. Н. Милюкова, но разнящаяся с ними закономерной для революционера-марксиста «бесцензурной» категоричностью) касается также двух зарубежных коллег Екатерины II, которые, как и она, проводили политику «просвещенного абсолютизма»: австрийского императора Иосифа II и прусского короля Фридриха II Великого. По заключению автора «Истории русской общественной мысли», подобно этим центральноевропейским монархам, российская императрица «являлась сторонницей новой французской философии» только в том случае, когда «это обещало ей известные выгоды…» [4, с. 29].

Наконец, Г. В. Плеханов решительно отказывается связывать переход Екатерины после 1789 г. к жесткому охранительному курсу с «точечными» репрессиями против идейных оппонентов (А. Н. Радищев, Н. И. Новиков) с ее «разочарованием в своих прежних взглядах» [4, с. 33]. «Такою она стала вовсе не под влиянием какого-нибудь разочарования, – решительно заключает основоположник русского марксизма. – Такою она была всегда, и такою сделало ее безграничное властолюбие…» [4, с. 33]. По убеждению Г. В. Плеханова, если Екатерина к концу своего правления, под влиянием революционных катаклизмов во Франции, и «разочаровалась в чем-либо, то разве только в возможности с успехом выдавать себя за убежденную сторонницу либеральных взглядов… неуклонно стремясь в то же время к упрочению и расширению своей власти [4, с. 33].

Последней заметной вехой «антилиберальной» идентификации социально-политической программы Екатерины II и одновременно – попыткой общей демифологизации традиционного историографического образа императрицы в русской «несоветской» историографии стала вызывающе лаконичная обзорно-полемическая статья А. А. Кизеветтера (1867–1933) «Екатерина II», впервые опу-

бликованная в сборнике его историко-биографических работ «Исторические силуэты: Люди и события» (Берлин, 1931). Следует заметить, что в концептуальном отношении указанная работа представляет собой максимально популярное изложение авторской позиции, впервые озвученной и всесторонне аргументированной в его докторской диссертации «Городовое положение Екатерины II 1785 года» (М., 1909), и поэтому с полным основанием может рассматриваться в общих дисциплинарных рамках дооктябрьской исторической науки.

По заключению кадетского историка, «после смерти Петра Великого началась глубокая переработка самых оснований государственного порядка», а именно – «постепенное превращение» России в сословно-дворянскую монархию, причем «к моменту воцарения Екатерины II эта метаморфоза была уже завершена» манифестом Петра III о «вольности дворянской» [2, с. 119]. Соответственно, «на долю Екатерины II досталась задача сообщить этому вновь назревшему строю государственно-общественных отношений окончательную юридическую формулировку и установить те новые учреждения, которые соответствовали бы самой природе сословно-дворянской монархии» [2, с. 119]. Таким образом, согласно «нонконформистской» концепции А. А. Кизеветтера, перед Екатериной стояла не более чем «очередная политическая задача» по «оформлению и закреплению процессов, достигших к этому времени в русской жизни полного (? – *М. Р.*) развертывания», «в результате социально-политической эволюции, наполнившей эпоху преемников Петра Великого» [4, с. 136]. «Завершив организацию этой русской сословно-дворянской монархии XVIII столетия, Екатерина сумела сообщить ей тот культурный лоск и блеск, которого вообще можно было достигнуть при тогдашнем уровне русской монархии XVIII столетия», – отмечает кадетский историк [2, с. 136].

В свете общей концепции полемической статьи А. А. Кизеветтера и его предшествующих (дооктябрьских) монографических работ, посвященных политике Екатерины II, екатерининский «либерализм» представляет главным образом как тактическое средство по созданию «репутации либеральной и просвещенной государыни» в западноевропейском общественном мнении путем его соответствующей «обработки» [2, с. 129]. Легко предположить, что, упоминая в качестве показательного примера подобной целенаправленной пропаганды, предназначенной на «экспорт», «официальные заявления высшим государственным учреждениям по поводу правительственных мероприятий», кадетский историк имел в виду, в первую очередь, ее главный идеологический манифест – «Большой Наказ» для Уложенной Комиссии 1767–1768 гг. [4, с. 129].

В заключение необходимо отметить, что подробное и всестороннее рассмотрение проблемы идейно-концептуальных истоков различных интерпретаций идейного наследия Екатерины II – в том числе т. н. «критического» подхода, во всех его модификациях (от первоначальной версии, характерной для дооктябрьской историографии, анализу которой посвящена настоящая статья, – до новейшей (постсоветской)) неизбежно предполагающего идентификацию социально-политической программы императрицы как консервативной или даже «охранительной» – должно стать одним из ключевых сюжетов будущего обобщающего монографического исследования историографии русской общественно-политической мысли эпохи Империи и ее консервативного направления в частности.

Библиографические ссылки

1. **Белявский М. Т.** Крестьянский вопрос в России накануне восстания Е. И. Пугачева (формирование антикрепостнической мысли) / М. Т. Белявский. – М., 1965.

2. **Кизеветтер А. А.** Екатерина II / А. А. Кизеветтер // Кизеветтер А. А. Исторические силуэты. – Ростов н/Д, 1997. – С. 117–136.

3. **Павленко Н. И.** Екатерина Великая / Н. И. Павленко. – М., 2006.
4. **Плеханов Г. В.** Сочинения / Г. В. Плеханов. – М.; Л., 1925. – Т. 21.
5. **Тарановский Ф. В.** Политическая доктрина в Наказе императрицы Екатерины II / Ф. В. Тарановский // Сборник статей по истории права, посвященный М. Ф. Владимирскому-Буданову его учениками и почитателями / под ред. М. Н. Ясинского. – К., 1904. – С. 44–86.

Надійшла до редколегії 28.01.2013

УДК 94 (477) «1812»: 930

В. В. Іваненко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА 1812 р. І УКРАЇНА: ІСТОРІОГРАФІЧНА ТРАДИЦІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Зроблена спроба узагальнити стан і намітити перспективні напрями українознавчих досліджень у контексті історії російської французької війни початку XIX ст.
Ключові слова: Вітчизняна війна, історіографія, Росія, Франція, Україна.

Сделана попытка обобщить состояние и наметить перспективные направления украиноведческих исследований истории российско-французской войны начала XIX в.
Ключевые слова: Отечественная война, историография, Россия, Франция, Украина.

An attempt to generalize the state and set perspective directions of ukrainological researches history of Russian-French war of beginning of the XIX c.
Key words: Patriotic war, historiography, Russia, France, Ukraine.

У 2012 році ми відзначили знакову подію вітчизняної історії – 200-ліття війни 1812 р., результати якої багато в чому визначили історичну долю не тільки Російської держави, а й подальший шлях поступу європейського континенту і світу в цілому. Очевидно, не буде перебільшенням сказати, що ця війна справила потужний вплив на свідомість багатьох поколінь наших співвітчизників, залишила незабутній слід у їхній історичній пам'яті як один із яскравих прикладів послідовного патріотизму, солідарності та взаємодії братніх східнослов'янських народів в лиховісних умовах тодішнього чужоземного нашестя.

Тому не випадково цей ювілей набув такого широкого резонансу як в Росії, так і в Україні, землі яких 200 років назад перетворилися на театри військового російсько-французького протистояння, а народні маси стали безпосередніми учасниками запеклої боротьби з армією Наполеона і невід'ємною складовою героїчного літопису «дванадцятого року».

Думається, війну 1812 р. для наших народів по праву можна вважати вітчизняною, народною, оскільки вони, а точніше, їхні кращі представники, сповнені патріотичних почуттів, у той грізний час об'єднали свої зусилля і нерідко ціною власного життя гідно боролися з наполеонівською армією до переможного кінця заради спільної мети – визволення своєї Батьківщини від іноземного поневолення.

У наші дні тема Вітчизняної війни 1812 р. залишається однією з актуальних і найбільш затребуваних у російській, українській та й світовій історіографії. Вона викликає неабиякий інтерес у середовищі науковців, породжуючи часом гострі дискусії і полеміку. Свідченням тому є ціла низка заходів (наукові конференції,

© В. В. Іваненко, 2013

3. **Павленко Н. И.** Екатерина Великая / Н. И. Павленко. – М., 2006.
4. **Плеханов Г. В.** Сочинения / Г. В. Плеханов. – М.; Л., 1925. – Т. 21.
5. **Тарановский Ф. В.** Политическая доктрина в Наказе императрицы Екатерины II / Ф. В. Тарановский // Сборник статей по истории права, посвященный М. Ф. Владимирскому-Буданову его учениками и почитателями / под ред. М. Н. Ясинского. – К., 1904. – С. 44–86.

Надійшла до редколегії 28.01.2013

УДК 94 (477) «1812»: 930

В. В. Іваненко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА 1812 р. І УКРАЇНА: ІСТОРІОГРАФІЧНА ТРАДИЦІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Зроблена спроба узагальнити стан і намітити перспективні напрями українознавчих досліджень у контексті історії російської французької війни початку XIX ст.
Ключові слова: Вітчизняна війна, історіографія, Росія, Франція, Україна.

Сделана попытка обобщить состояние и наметить перспективные направления украиноведческих исследований истории российско-французской войны начала XIX в.
Ключевые слова: Отечественная война, историография, Россия, Франция, Украина.

An attempt to generalize the state and set perspective directions of ukrainological researches history of Russian-French war of beginning of the XIX c.
Key words: Patriotic war, historiography, Russia, France, Ukraine.

У 2012 році ми відзначили знакову подію вітчизняної історії – 200-ліття війни 1812 р., результати якої багато в чому визначили історичну долю не тільки Російської держави, а й подальший шлях поступу європейського континенту і світу в цілому. Очевидно, не буде перебільшенням сказати, що ця війна справила потужний вплив на свідомість багатьох поколінь наших співвітчизників, залишила незабутній слід у їхній історичній пам'яті як один із яскравих прикладів послідовного патріотизму, солідарності та взаємодії братніх східнослов'янських народів в лиховісних умовах тодішнього чужоземного нашестя.

Тому не випадково цей ювілей набув такого широкого резонансу як в Росії, так і в Україні, землі яких 200 років назад перетворилися на театри військового російсько-французького протистояння, а народні маси стали безпосередніми учасниками запеклої боротьби з армією Наполеона і невід'ємною складовою героїчного літопису «дванадцятого року».

Думається, війну 1812 р. для наших народів по праву можна вважати вітчизняною, народною, оскільки вони, а точніше, їхні кращі представники, сповнені патріотичних почуттів, у той грізний час об'єднали свої зусилля і нерідко ціною власного життя гідно боролися з наполеонівською армією до переможного кінця заради спільної мети – визволення своєї Батьківщини від іноземного поневолення.

У наші дні тема Вітчизняної війни 1812 р. залишається однією з актуальних і найбільш затребуваних у російській, українській та й світовій історіографії. Вона викликає неабиякий інтерес у середовищі науковців, породжуючи часом гострі дискусії і полеміку. Свідченням тому є ціла низка заходів (наукові конференції,

© В. В. Іваненко, 2013

симпозіуми, «круглі столи», приурочені цій події), які реалізувалися наразі у рамках святкування 200-річного ювілею війни в наукових центрах та університетах Росії, України та інших країн.

У Російській Федерації, наприклад, 2012 рік було оголошено роком російської історії і пов'язано, насамперед, з відзначенням на державному рівні ювілею війни 1812 р. У вересні там відбулася Міжнародна наукова конференція під промовистою назвою «Сей день пребудет вечным памятником…» Бородино 1812–2012», яка пройшла з ініціативи й під егідою військово-історичного музею-заповідника «Бородінська битва». А у жовтні Державний історичний музей Російської Федерації, Інститут історії РАН і Федеральне архівне агентство провели Міжнародну наукову конференцію «Эпоха 1812 года в судьбах России и Европы», у рамках якої відбулося обговорення широкого проблемного діапазону.

Не залишилися осторонь ювілею й українські освітні центри та академічні установи, зробивши свій внесок у справу збереження історичної пам'яті про ті буремні події. Зрозуміло, що центральним сюжетом у цьому руслі став український фактор у війні. У травні 2012 р. у Луцьку пройшла Міжнародна історико-краєзнавча наукова конференція «Україна та Волинь у наполеонівських війнах». Активну участь у відзначенні ювілейної дати взяв і Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара. Зокрема, у квітні з ініціативи кафедри російської історії відбувся студентський «круглий стіл» на тему війни 1812 р., який викликав значний інтерес студентської аудиторії, засвідчив її прагнення до переосмислення причин та ходу війни, ролі народних мас і особи в ній й водночас сприяв патріотичному вихованню нашої молоді на славних ратних подвигах предків.

Безперечно, ще один науковий захід, який теж проведено у форматі «круглого столу», – це не лише чудова нагода осмислити й узагальнити накопичений багаторічний історіографічний досвід у вивченні історії Вітчизняної війни 1812 р., вагомого внеску українського народу у боротьбі з наполеонівською Францією, але і привід для того, щоб обмінятися свіжими ідеями, думками, оцінками в інтерпретації окремих важливих питань тієї доби, переглянути стереотипи, які вкорінилися в існуючій історіографічній традиції, й з урахуванням сучасних методологічних підходів і тенденцій бодай пунктирно позначити деякі нові перспективні напрями у дослідженні цієї проблематики.

Нагадаю, що по темі Вітчизняної війни 1812 р. створена численна і різноманітна література у вигляді монографій, наукових статей, публікацій документів, спогадів, художніх творів тощо, загальна кількість яких, за підрахунками дослідника І. О. Шеїна, перевищує 9 тис. найменувань, захищено багато кандидатських і докторських дисертацій, які охоплюють широке коло дослідницьких проблем [52, с. 11]. Проте, зважаючи на заявлену тему «круглого столу», мабуть, доречно сфокусувати нашу увагу переважно на історіографічній спадщині, яка сформувалася у дослідженні власне українського чинника у війні 1812 р., ролі України й українців у російсько-французькому протистоянні того часу.

Одразу зазначимо, що війна 1812 р. неоднозначно трактується у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Так, українські історики щодо її позначення вживають терміни «Вітчизняна війна», «війна Росії і Франції», «російсько-французька війна», «російсько-французьке протистояння 1812 р.». У сучасній російській історіографії домінуючим залишається термін «Отечественная война 1812 г.». Дещо інші назви використовуються в зарубіжній історичній науці: «російська кампанія 1812 р.», «друга польська війна», «кампанія Наполеона в Росії» та ін. [37, с. 348–349].

Вивчення українського фактора у Вітчизняній війні 1812 р. розпочалося ще у XIX ст. в середовищі так званої провінційної історіографії і пов'язане воно, передусім, з іменами Аполлона Скальковського, Михайла Максимовича та ін. Незапе-

речним їх здобутком стало виявлення й залучення до наукового обігу нових, невідомих до того матеріалів місцевих архівів, які стосувалися, зокрема, організації ополчення в локальному, краєзнавчому вимірі. А. Скальковський, приміром, досліджував організацію ополчення і збір пожертвувань населенням Одеси та Новоросійської губернії, а М. Максимович розглянув козацьке і земське ополчення, сформоване в Полтавській та Чернігівській губерніях [38, с. 1].

У пореформений період дослідницькі студії в цій тематиці вийшли на якісно новий рівень у зв'язку з діяльністю Полтавської (І. Ф. Павловський), Одеської (А. В. Флоровський) та Чернігівської (В. Л. Модзалевський) губернських вчених архівних комісій, представники яких публікували у журналі «Киевская старина» документальні джерела про українську кінно-козацьку дивізію, про формування Малоросійського ополчення та участь у ньому народних мас тощо [38, с. 2].

З нагоди відзначення 100-річчя Вітчизняної війни 1812 р. істориками порушувалися й висвітлювалися питання про матеріальну допомогу українських губерній російським військам, про внесок різних суспільних верств у боротьбі з ворожою агресією. В центрі уваги опинилися сюжети, пов'язані з патріотизмом, мужністю та героїзмом народу, підкреслювалася ключова роль дворянства в організації ополчень. Результатом плідної дослідницької роботи став виданий у 1912 р. у Санкт-Петербурзі документальний збірник «Участь Харківського дворянства у Вітчизняній війні 1812 р.».

Значні надбання у відображенні патріотичного подвигу українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. мала радянська історіографія. Запеклі бої і розгром наполеонівської армії були ґрунтовно розкриті в ряді військово-історичних праць як загального, так і вузькоспеціального змісту. Побачила світ низка наукових розвідок, у яких розповідається про героїзм українців у складі російської армії та в партизанській боротьбі проти загарбників, про створення та участь у бойових діях 1812 р. Чернігівсько-Полтавського ополчення та українських козацьких полків.

У 1937 р. з'явилася праця українського історика, публіциста і літературознавця Ілька Борщака «Наполеон і Україна», в якій автор простежив місце України в політичних і військових проектах французької влади з 1792 по 1814 р. На глибокому джерелознавчому аналізі французьких архівів історик довів, що заселені українцями землі становили певний інтерес для Франції у контексті її прагнення послабити Росію [14]. У другій половині 1930-х рр. дослідженням дворянського земського ополчення на Полтавщині займався український історик-краєзнавець Павло Клепацький [31].

Новий етап у відтворенні українського чинника у війні 1812 р. розпочався у 1940-х рр. і був пов'язаний щонайперше з іменем Григорія Юлійовича Гербільського. У 1949 р. він опублікував статтю, в якій окреслив недостатньо вивчені сюжети створення козацьких полків на Україні у 1812 р., зробив справедливий висновок про вітчизняний характер війни для українського народу, а ключовою фігурою ополчення назвав мужнього і хороброго українського селянина [20].

Український вимір російсько-французького протистояння 1812 р. був предметом дослідження в серії кандидатських дисертацій, захищених у 1940-х рр. Зокрема, в дисертації В. Котова йшлося про агресивні плани Наполеона щодо перетворення України в колонію Франції [32]. Героїчна боротьба і роль українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. були детально висвітлені у дисертаційній роботі П. Сміяна [44].

Приємно зазначити, що вивчення економічного становища Росії і економічних передумов війни 1812 р. значною мірою пов'язане з іменем відомого російського історика Михайла Федотовича Злотникова, який мав безпосереднє відношення до нашого університету. У 1920 р. він очолював Катеринославський інститут народної освіти, створений на базі університету, у 1923–1932 рр. був проректором й одночасно завідувачем кафедри російської історії та історії російської

культури. Його перу належить фундаментальна монографія «Континентальная блокада и Россия», в якій автор аргументовано довів, що саме економічні протиріччя між Росією та Францією стали однією з причин війни 1812 р. [27]. Монографія вийшла друком лише у 1966 р., проте й дотепер не втрачає своєї актуальності і наукової вартості. Вчений мав задуми написати ще одну працю, де була б охарактеризована боротьба з саксонським корпусом, що вів наступ на Україну [1, с. 202]. Проте раптова смерть стала на заваді здійснення планів історика.

Справжній сплеск уваги до проблематики Вітчизняної війни 1812 р. спостерігався напередодні й під час святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією. У зв'язку з цією подією з'явилася ціла серія наукових праць, присвячених спільній боротьбі українського та російського народів з наполеонівською Францією. Це, передусім, ґрунтовні роботи Григорія Гербільського, В'ячеслава Стрельського та Петра Некрасова про участь українських військових формувань у бойових діях проти армії Наполеона, про їх внесок у здобуття перемоги в кампанії 1812 р. [21; 48; 35].

Певні зрушення у дослідженні спектра важливих сюжетів війни 1812 р. в українському контексті відбулися у рік її 150-річного ювілею. Так, у 1962 р. вийшла книга Андрія Калістратовича Буцика та В'ячеслава Ілліча Стрельського «Великий патріотичний подвиг (Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р.), в якій дослідники, спираючись на солідний науковий доробок попередників, запропонували нову авторську візію у відтворенні внеску українського ополчення у російсько-французькій війні 1812 р., провели цікаві паралелі та аналогії між Вітчизняними війнами 1812 і 1941 рр. [16]. Привертає увагу й стаття Г. Гербільського, надрукована у 1962 р. в «Українському історичному журналі», що стосувалася патріотичного руху на українських землях у 1812 р. [22]. У тому ж році видана книга директора Інституту історії АН УРСР (1947–1964 рр.) Олександра Карповича Касименка, присвячена вияву народного патріотизму у Вітчизняній війні 1812 р. [30]. Проте ювілейний характер всіх цих досліджень не вирізнявся критичним аналізом фактичного матеріалу.

Помітний слід у вивченні українського чинника у війні 1812 р. залишив відомий російський історик Борис Сергійович Абаліхін, який збагатив російську і українську історіографію новими оригінальними ідеями, відкрив нові теми і ракурси у відображенні російсько-французького протистояння 1812 р. Він став одним з перших радянських істориків, який здійснив глибокий і всебічний аналіз історіографічної спадщини по темі залучення українського населення в організацію відсічі Наполеону. Автор дослідив нові, не розроблені істориками сюжети про оборону північного кордону України у 1812 р., місце українського козацького і земського ополчення в стратегічних задумах російського командування, взаємодію українського ополчення з російськими регулярними частинами і партизанськими загонами [2; 3; 4].

Новаторським підходом, концептуальною свіжістю і яскравою тематичною палітрою вирізнялися наукові праці Б. Абаліхіна з історіографії війни 1812 р., щодо військових дій українців у численних баталіях, матеріальної допомоги України російській армії, участі І. Котляревського у формуванні козацьких полків тощо. Завдяки Б. Абаліхіну з'явилися розділи про Вітчизняну війну 1812 р. у багатотомній «Історії Української РСР» [5; 6; 7; 8]. Результатом ефективного дослідницького пошуку вченого став успішний захист у 1981 р. докторської дисертації «Борьба с наполеоновской армией на юго-западе России в период Отечественной войны 1812 г.», яка стала не лише блискучою творчою перемогою історика, але й знаковою подією у вітчизняному історіографічному процесі.

Взірцем наукового ставлення до дослідницької проблеми стала фундаментальна монографія Бориса Абаліхіна та Володимира Дунаєвського «1812 год: на перекрестках мнений советских историков, 1917–1987 рр.» (1990 р.), яка була пер-

шою спробою узагальнення і систематизації історіографічних напрацювань радянської доби. Значне місце в монографії відводиться багаторічному дослідженню південно-західного театру військових дій і участі українського народу у боротьбі з армією Наполеона [1].

У наш час на новому теоретико-методологічному рівні також продовжується розробка ключових аспектів Вітчизняної війни 1812 р., українського фактора у кампанії «дванадцятого року», ведуться евристичні пошуки у вивченні нових, нерозроблених сюжетів, триває робота по відновленню історичної пам'яті та історичної правди.

Безперечно, особливої уваги у царині сучасних історіографічних досліджень з історії війни 1812 р. заслуговує внесок харківського історика, доктора історичних наук, професора Сергія Васильовича Потрашкова, знаного експерта і фахівця з даної проблематики. Він став одним з перших українських науковців, який здійснив комплексний аналіз багаторічної історіографічної спадщини українських істориків у справі вивчення Вітчизняної війни 1812 р., критично охарактеризував і підбив своєрідний підсумок надбань попередників, простежив еволюцію української історичної думки з означеної проблеми, починаючи з XIX ст. і закінчуючи сучасністю [38; 39; 40; 41; 42]. В результаті появи серії його історіографічних розвідок була створена цілісна і достатньо повна картина української історіографії Вітчизняної війни 1812 р.

За останні роки значно зросли обсяги наукової продукції, автори якої зверталися до малодосліджених сюжетів воєнної кампанії 1812 р. Слід згадати імена В'ячеслава Ісакова, Володимира Кравченка, Володимира Стеценка та ін., у полі зору яких опинились проблеми, пов'язані з участю українських військових частин і козаків у лавах російської армії, українців у партизанському русі [29; 33; 46; 47]. Посилилася увага до сюжетів, які стосуються планів Наполеона щодо України [23; 24]. У наукових розвідках Олега Морозова продовжується вивчення зовнішньоторговельної політики Російської імперії в умовах континентальної блокади 1807–1812 рр. – напряму, який був започаткований ще М. Ф. Злотниковим [34]. У 2007 р. вийшла з друку капітальна праця Вадима Ададурова «Наполеоніда» на сході Європи: уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття», яка була успішно захищена ним і як докторська дисертація [10].

Сьогодні дедалі більшої популярності набувають краєзнавчі аспекти у дослідженні Вітчизняної війни 1812 р. Підтвердженням цьому є матеріали наукових форумів, конференцій, «круглих столів», у роботі яких беруть участь не лише професійні історики, але й краєзнавці, письменники, художники. Їхні виступи, звісно, надають науковим заходам різнобічності та особливого забарвлення.

Визначною історіографічною подією стала поява у 2004 р. в Російській Федерації спеціального науково-довідкового видання енциклопедичного типу «Отечественная война 1812 года», авторами якого стали провідні фахівці з вивчення цієї проблеми (В. М. Безотосний, О. О. Васильєв, Б. Ю. Іванов, О.О. Подмазо, О. О. Смірнов та ін.). У ньому з урахуванням новітніх досягнень російської і зарубіжної історіографії висвітлено найважливіші події кампанії 1812 р., воєнні баталії, дипломатичні акції, біографії воєначальників та полководців. Окрема увага приділяється участі українців у Вітчизняній війні 1812 р. [36].

На сучасному етапі одним із ключових завдань у дослідженні війни 1812 р. є оновлення методологічного інструментарію, який пов'язаний зі своєрідним «антропологічним» поворотом при вивченні воєнних подій. Це, насамперед, відхід від чисто військового аспекту війни 1812 р. до питань соціальної історії, історичної психології та історії ментальностей.

Серед пріоритетних проблем, які стоять перед сучасними дослідниками Вітчизняної війни 1812 р., варто виокремити недостатню історіографічну розробку

ролі жінки, родини і виховання дітей в період Вітчизняної війни 1812 р. Комплексного дослідження потребує питання про участь українців у партизанському русі в той час, про визначення їхньої соціальної приналежності. Існує потреба в поверненні із забуття багатьох невідомих імен учасників воєнних баталій 1812 р. Застосування в історичних дослідженнях мікроаналізу та антропологічного підходу при вивченні війни 1812 р. дозволить краще зрозуміти її значення для суспільства в цілому і для окремо взятої людини, яка опинилася в епіцентрі тих буремних подій. Для вирішення цих та інших завдань історикам необхідно ширше залучати до наукового обігу архівні джерела періоду 1810–1812 рр., більш критично аналізувати спеціальну літературу вітчизняних та зарубіжних істориків, частіше проводити спільні наукові заходи – конференції, симпозіуми, семінари, «круглі столи» для обміну думками і досвідом.

Бібліографічні посилання

1. **Абалихин Б. С.** 1812 год на перекрестках мнений советских историков, 1917–1987 / Б. С. Абалихин, В. А. Дунаевский. – М., 1990.
2. **Абалихин Б. С.** Роль Украины в обеспечении армии в Отечественной войне 1812 года / Б. С. Абалихин // Вопросы военной истории России. – М., 1969. – С. 187–204.
3. **Абалихин Б. С.** Украинское ополчение 1812 года / Б. С. Абалихин // Исторические записки. – М., 1962. – Т. 72. – С. 87–118.
4. **Абаліхін Б. С.** Герой-партизан 1812 р.: До 190-річчя від дня народження Е. В. Четвертака / Б. С. Абаліхін // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1971. – № 12. – С. 126–128.
5. **Абаліхін Б. С.** Історіографія українського ополчення Вітчизняної війни 1812 р. / Б. С. Абаліхін // УІЖ. – 1962. – № 5. – С. 99–103.
6. **Абаліхін Б. С.** М. І. Кутузов і Україна (до 225-річчя від дня народження полководця) / Б. С. Абаліхін // УІЖ. – 1970. – № 9. – С. 122–127.
7. **Абаліхін Б. С.** Про військову службу І. П. Котляревського / Б. С. Абаліхін // Архіви України. – 1969. – № 5. – С. 52–55.
8. **Абаліхін Б. С.** Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. / Б. С. Абаліхін. – К.: Держполітвидав, 1962.
9. **Абаліхін Б. С.** Участь народних мас України у війні 1812 р. / Б. С. Абаліхін // УІЖ. – 1987. – № 10. – С. 61–69.
10. **Ададуров В. В.** «Наполеоніда» на сході Європи: уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття / В. В. Ададуров. – Л., 2007.
11. **Бабкин В. И.** Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года / В. И. Бабкин. – М., 1962.
12. **Безотосный В. М.** О путях развития современной историографии Отечественной войны 1812 г. // В. М. Безотосный // Труды ГИМ. Эпоха 1812 года: Исследования. Источники. Историография. – Вып. IV. – М., 2005. – С. 26–30.
13. **Бескровный Л. Г.** Отечественная война 1812 г. / Л. Г. Бескровный. – М., 1962.
14. **Борщак І.** Наполеон і Україна. З невідомих документів із тогочасними ілюстраціями / І. Борщак. – Л., 1937.
15. **Буцик А. К.** Бородінська битва 1812 р. / А. К. Буцик. – К., 1953.
16. **Буцик А. К.** Великий патріотичний подвиг (Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 року / А. К. Буцик, В. І. Стрельський. – К., 1962.
17. **Буцик А. К.** Вітчизняна війна 1812 р. і крах Наполеонівської імперії / А. К. Буцик. – К., 1959.
18. **Варварцев М. М.** Війна Франції і Росії 1812 р. / М. М. Варварцев // Україна в міжнародних відносинах: Енциклопедичний словник-довідник. – Вип. 1. А–Г. – Відп. ред. М. М. Варварцев. – К., 2009. – С. 131–134.
19. **Гапусенко М.** Висвітлення в радянській історіографії боротьби українського народу проти іноземних поневолювачів в період феодалізму / М. Гапусенко // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1971. – Вип. IV. – С. 224–236.
20. **Гербільський Г. Ю.** Створення козачих полків і ополчення на Україні в 1812 р. / Г. Ю. Гербільський // Наукові записки Львівського державного університету імені Івана Франка. – Т. XVII. Серія історичних наук. – Вип. 4. – Л., 1949. – С. 41–58.

21. **Гербільський Г. Ю.** Українські козачі полки і українське ополчення в боях Вітчизняної війни 1812 року / Г. Ю. Гербільський // Наукові записки Львівського державного університету імені Івана Франка. – Т. XXV. Серія історичних наук. – Вип. 5. – Л., 1953. – С. 90–111.

22. **Гербільський Г. Ю.** Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. // УІЖ. – 1962. – № 5. – С. 24–35.

23. **Гончар Б.** Наполеон і Україна / Б. Гончар, О. Захарчук // Діалог: історія, політика, економіка. – 2002. – № 2. – С. 74.

24. **Захарчук О.** Україна в планах Наполеона / О. Захарчук // Київська старовина. – 1995. – № 3. – С. 73–78.

25. **Земцов В. Н.** Историография Отечественной войны 1812 г.: 200 лет поиска истины / В. Н. Земцов // Imagines mundi: альманах исследований всеобщей истории XVI–XX вв. – № 7. – Сер. Интеллектуальная история. – Вып. 4. – Екатеринбург, 2010. – С. 105–117.

26. **Земцов В. Н.** Микроистория и перспективы изучения Отечественной войны 1812 года / В. Н. Земцов // Парадигмы исторического образования в контексте социального развития: сб. науч. ст. – Екатеринбург, 2003. – Ч. 1. – С. 33.

27. **Злотников М. Ф.** Континентальная блокада и Россия / М. Ф. Злотников. – М.-Л., 1966.

28. **Ивашин А. В.** Боевое содружество украинского и русского народов в Отечественной войне 1812 года / А. В. Ивашин // Вопросы истории. – 1954. – № 4. – С. 104–112.

29. **Ісаков В.** Участь українського козацтва у Вітчизняній війні 1812–1814 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cossackdom.com/articles/i/isakov_vv1812.p

30. **Касименко О.** Вітчизняна війна 1812 року – яскравий вияв народного патріотизму / О. Касименко. – К., 1962.

31. **Клепацький П.** Дворянське земське ополчення (козаки) 1812 р. на Полтавщині / П. Клепацький // За сто літ: зб. наук. пр. – Харків, Київ, 1938. – Вип. 5. – С. 6–21.

32. **Котов В. Н.** Україна в завойовницьких планах Наполеона І: дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / В. Н. Котов. – К., 1945.

33. **Кравченко В. В.** Україна напередодні російсько-французької війни 1812 р. Очима сучасника / В. В. Кравченко // Схід-Захід (історико-культурологічний збірник). – Харків, 1999. – Вип. 2. – С. 198–211.

34. **Морозов О. В.** Зовнішньоторговельна політика Російської імперії в умовах континентальної блокади 1807–1812 рр. : [вплив континентальної блокади (континентальної системи Наполеона) на економіку Росії в контексті причин війни 1812 р.] / О. В. Морозов // Грані. – 2008. – № 4. – С. 10–12.

35. **Некрасов П. А.** Участь українського народу в боротьбі проти наполеонівської навали в 1812 р. // Праці Одеського державного університету імені І. І. Мечникова. – 1956. – Сер. історичних наук. – Т. 146. – Вип. 5.

36. Отечественная война 1812 года: энциклопедия. – М., 2004.

37. Отечественная война 1812 г.: актуальные вопросы современной историографии // Французский ежегодник 2011: Франкоязычные гувернеры в Европе XVII–XIX вв. – М., 2011. – С. 348–392.

38. **Потрашков С. В.** Дореволюционная провинциальная историография событий Отечественной войны 1812 года на Украине / С. В. Потрашков // Отечественная война 1812 г. Источники. Памятники. Проблемы. – Бородино, 2002. – С. 162–171.

39. **Потрашков С. В.** О некоторых тенденциях в освещении Отечественной войны 1812 года современными украинскими историками / С. В. Потрашков // Отечественная война 1812 г. Источники. Памятники. Проблемы. – М., 2005. – С. 268–275.

40. **Потрашков С. В.** Отечественная война 1812 года в украинской историографии (1917–1991 гг.) / С. В. Потрашков // Бородино и наполеоновские войны. Битвы. Поля сражений. Мемориалы. – М., 2003. – С. 235–243.

41. **Потрашков С. В.** Отечественная историография в освещении современных украинских историков (1992–2002 гг.) / С. В. Потрашков // Отечественная война 1812 г. Источники. Памятники. Проблемы. – Можайск, 2004. – С. 267–276.

42. **Потрашков С. В.** Военнопленные Великой армии в Слободско-Украинской губернии / С. В. Потрашков // Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы. – Бородино, 1999. – С.143–149.

43. **Сарбей В. Г.** Історія України періоду розкладу і кризи феодально-кріпосницького ладу (до 1861 р.) у вітчизняній дожовтневій і радянській історіографії / В. Г. Сарбей // Історичні дослідження: республ. міжвідом. зб. – Вип. 5. Вітчизняна історія. – К., 1979. – С. 47–63.

44. **Сміян П. К.** Україна у Вітчизняній війні 1812 р.: дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / П. К. Сміян. – К., 1945.

45. **Стеценко В.** Вітчизняна війна 1812 р.: історіографія / В. Стеценко // Наукові записки з української історії: зб. наук. статей. – Вип. 24. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 157–161.

46. **Стеценко В.** Українські військові частини у лавах російської армії під час Вітчизняної війни 1812 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://conferences.neasmo.org.ua/node/39

47. **Стеценко В.** Українці в партизанському русі та в забезпеченні армії всім необхідним під час Вітчизняної війни 1812 р. // Наукові записки з української історії: зб. наук. статей. – Вип. 22. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – С. 52–55.

48. **Стрельський В. Й.** Участь українського народу в Вітчизняній війні 1812 року / В. Й. Стрельський. – К., 1953.

49. **Троицкий Н. А.** Отечественная война 1812 года. История темы / Н. А. Троицкий. – Саратов, 1991.

50. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р.: зб. документів. – К., 1948.

51. **Шах Т.** Україна в планах Наполеона / Т. Шах // Мандрівець. – 2006. – № 5. – С. 70–73.

52. **Шеин И. А.** Отечественная война 1812 года: Историографическое исследование: автореф. дис. на соискание науч. степени докт. ист. наук: спец. 07.00.06 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» / И. А. Шеин. – М., 2002.

Надійшла до редколегії 18.09.2012

УДК 930.1(477)

О. І. Перелигіна

Львівський історичний музей

БРОШУРА ГРИГОРІЯ ГЕРБІЛЬСЬКОГО 1943 року ПРО УЧАСТЬ УКРАЇНЦІВ У ВІЙНІ З НАПОЛЕОНОМ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ФАКТ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ МІФ

Розглядається проблема оцінки першого окремого видання про участь України у війні 1812 року (1943), автором якого був український історик Григорій Юлійович Гербільський (1904–1991).

Ключові слова: Григорій Гербільський, історик, історіографія, війна 1812 року, Україна, українські козацькі полки, українське ополчення, Наполеон.

Рассматривается проблема оценки первого отдельного издания об участии Украины в войне 1812 года (1943), автором которого был украинский историк Григорий Юльевич Гербильский (1904–1991).

Ключевые слова: Григорий Гербильский, историк, историография, война 1812 года, Украина, украинские казачьи полки, украинское ополчение, Наполеон.

The article analizes the issue of the evaluation of the first (seperate) publication on Ukraines participation in the war of 1812 (1943), the book author was a ukrainian hisorian Hryhoryy Yul'evich Herbil's'kyy (1904–1991).

Key words: Hryhoryy Herbil's'kyy, historian, historiography, war of 1812, Ukraine, Ukrainian cossack regiments, the Ukrainian people's volunteer corps, Napoleon.

© О. І. Перелигіна, 2013

43. **Сарбей В. Г.** Історія України періоду розкладу і кризи феодально-кріпосницького ладу (до 1861 р.) у вітчизняній дожовтневій і радянській історіографії / В. Г. Сарбей // Історичні дослідження: республ. міжвідом. зб. – Вип. 5. Вітчизняна історія. – К., 1979. – С. 47–63.

44. **Сміян П. К.** Україна у Вітчизняній війні 1812 р.: дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / П. К. Сміян. – К., 1945.

45. **Стеценко В.** Вітчизняна війна 1812 р.: історіографія / В. Стеценко // Наукові записки з української історії: зб. наук. статей. – Вип. 24. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 157–161.

46. **Стеценко В.** Українські військові частини у лавах російської армії під час Вітчизняної війни 1812 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://conferences.neasmo.org.ua/node/39

47. **Стеценко В.** Українці в партизанському русі та в забезпеченні армії всім необхідним під час Вітчизняної війни 1812 р. // Наукові записки з української історії: зб. наук. статей. – Вип. 22. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – С. 52–55.

48. **Стрельський В. Й.** Участь українського народу в Вітчизняній війні 1812 року / В. Й. Стрельський. – К., 1953.

49. **Троицкий Н. А.** Отечественная война 1812 года. История темы / Н. А. Троицкий. – Саратов, 1991.

50. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р.: зб. документів. – К., 1948.

51. **Шах Т.** Україна в планах Наполеона / Т. Шах // Мандрівець. – 2006. – № 5. – С. 70–73.

52. **Шеин И. А.** Отечественная война 1812 года: Историографическое исследование: автореф. дис. на соискание науч. степени докт. ист. наук: спец. 07.00.06 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» / И. А. Шеин. – М., 2002.

Надійшла до редколегії 18.09.2012

УДК 930.1(477)

О. І. Перелигіна

Львівський історичний музей

БРОШУРА ГРИГОРІЯ ГЕРБІЛЬСЬКОГО 1943 року ПРО УЧАСТЬ УКРАЇНЦІВ У ВІЙНІ З НАПОЛЕОНОМ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ФАКТ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ МІФ

Розглядається проблема оцінки першого окремого видання про участь України у війні 1812 року (1943), автором якого був український історик Григорій Юлійович Гербільський (1904–1991).

Ключові слова: Григорій Гербільський, історик, історіографія, війна 1812 року, Україна, українські козацькі полки, українське ополчення, Наполеон.

Рассматривается проблема оценки первого отдельного издания об участии Украины в войне 1812 года (1943), автором которого был украинский историк Григорий Юльевич Гербильский (1904–1991).

Ключевые слова: Григорий Гербильский, историк, историография, война 1812 года, Украина, украинские казачьи полки, украинское ополчение, Наполеон.

The article analizes the issue of the evaluation of the first (seperate) publication on Ukraines participation in the war of 1812 (1943), the book author was a ukrainian hisorian Hryhoryy Yul'evich Herbil's'kyy (1904–1991).

Key words: Hryhoryy Herbil's'kyy, historian, historiography, war of 1812, Ukraine, Ukrainian cossack regiments, the Ukrainian people's volunteer corps, Napoleon.

© О. І. Перелигіна, 2013

Григорій Юлійович Гербільський (14.12.1904, Катеринослав, нині Дніпропетровськ – 14.03.1991, Київ), випускник Дніпропетровського інституту народної освіти, доктор історичних наук, професор Львівського державного університету ім. І. Франка, відомий як знавець історії України і, зокрема, західноукраїнських земель XVII–XIX ст., автор понад ста наукових та науково-популярних праць. Він належав до нечисленного ґрона українських істориків, які цікавилися проблемою участі України у війні з Наполеоном 1812 року, відомої в історії як Вітчизняна чи французько-російська. Його праці на цю тему загалом позитивно оцінені радянськими й пострадянськими істориками як такі, що заслуговують на увагу та становлять певний внесок у дослідження теми [1, с. 102; 2, с. 202–203; 3, с. 15; 8, с. 235; 20, с. 237–239].

Об'єктом зацікавлення авторки статті є перша публікація Г. Гербільського, присвячена ролі українських козацьких полків та українського ополчення у війні з Наполеоном. Цей науково-популярний нарис вийшов друком у вигляді брошури невеликого формату (20х14 см) під час Великої Вітчизняної війни: ***Гербільський Г.*** **Українські козачі полки і українське ополчення у вітчизняній війні 1812 року / Ред. І. Назаренко. – [Москва]: Укрвидав ЦК КП(б)У, 1943. – 20 с.**

Брошура Г. Гербільського фактично стала першим окремим виданням про участь України у війні 1812 року, що випливає з історіографічних оглядів російського радянського історика Бориса Абаліхіна [1] та сучасного українського історика Сергія Потрашкова [19; 20].

Українські книжкові видання з історичної тематики, що вийшли друком 1943 року, можна перелічити буквально на пальцях однієї руки [16, с. 21]. Праця Г. Гербільського була однією з чотирьох опублікованих тоді брошур. П'ятим виданням була «Історія України», підготовлена науковцями Академії наук УРСР, що працювали в евакуації в Уфі [16, с. 21].

Зазначимо, що, хоча теми героїчного минулого українського народу були особливо популярні в історичній науці періоду Великої Вітчизняної війни, в репертуарі тогочасних публікацій праця Г. Гербільського на цю тему була єдиною. Попри значний наклад – 10 тисяч примірників – нині це видання є бібліографічною рідкістю. Про це свідчить, зокрема, такий факт: 1984 року в часописі української діаспори США «Свобода» був уміщений список старих українських книжок з історичної тематики під красномовним заголовком «Прецінні унікати для вас» [21]. З-поміж запропонованих для придбання «прецінних унікатів» була зазначена і брошура Г. Гербільського.

Знайти видання навіть у найбільших бібліотеках вельми проблематично, але при тому навряд чи якась інша публікація українських радянських істориків з цієї теми згадується дослідниками так часто, як ця. Однак автори історіографічних оглядів не зверталися безпосередньо до тексту і не наводили жодних цитат, а бібліографічні посилання на брошуру у їхніх працях часто містять грубі помилки. Очевидно, що значення і зміст її залишається донині terra incognita. Навіть для історіографів.

Усе сказане раніше зумовлює актуальність обраної теми і пояснює потребу окреслити окремі важливі характеристики даного видання. Для цього авторка звернулася як до оригіналу, так і до наукових праць і покажчиків, де згадувалася публікація Г. Гербільського. У пригоді стали також попередні напрацювання щодо біографії історика, написані авторкою цих рядків головно на основі неопублікованих архівних джерел*.

*Див.: *П е р е л и г і н а О.* Катеринослав-Дніпропетровськ у біографії українського історика XX ст. Григорія Гербільського // Роль музеїв у культурному просторі України й світу: Зб. матеріалів загальноукр. наук. конф. з проблем музеєзнавства, [Дніпропетровськ, 21–22 жовт. 2009] / Дніпропетров. іст. музей ім. Д. І. Яворницького; Упоряд. В. М. Бекетова; Голова редкол. Н. І. Капустіна. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2009. – Вип. 11. – С. 181–201. *Її ж.*

Як не дивно, в літературі немає одностайності у двох засадничих, хоча й простих на перший погляд, питаннях: якою мовою і де здійснено видання?

Покликаючись на брошуру Г. Гербільського, російський радянський історик Б. Абаліхін та український історик з діаспори Зенон Когут помилково подавали назву цієї публікації російською мовою, вказуючи притому, також помилково, Київ як місце видання [**1, с. 102; 15, с. 18**]. Окремі автори в бібліографічних списках взагалі не називали місце видання брошури, хоча мову видання вказували правильно [22, с. 6]. У деяких публікаціях її бібліографічний опис подано російською мовою, а місце видання не зазначене [23, с. 13; 26]. Невелика за обсягом брошура** у дисертаційному дослідженні російського автора Михайла Іванова «виросла» до розміру книжки в 56 сторінок [14]. Російський історик Григорій Бурдей у складеному ним бібліографічному покажчику історичної літератури періоду Великої Вітчизняної війни зазначив також працю Г. Гербільського, але в бібліографічному описі допущено стільки граматичних помилок [5, с. 41], що годі зрозуміти, якою ж мовою здійснено видання.

Є, звичайно, й публікації, де правильно вказана мова і місце видання брошури, але такі є радше винятком [8, с. 235; 24, с. 8]. Водночас усі згадані автори – радянської та пострадянської доби, а також історики з діаспори – у назві брошури Г. Гербільського помилково писали слово «вітчизняна» з великої літери. Назва «Вітчизняна війна» не вживалася й у підготовлених Інститутом історії України нарисах «Україна в першій половині XIX століття», що вийшли друком 1939 року [6]. З огляду на це стає очевидною необхідність переглянути питання, з якого часу в українській історіографії почали вживати назву «Вітчизняна війна»?

Іншою проблемою стала спроба окреслити причину зацікавлення Г. Гербільським темою про участь українців у подіях 1812 року (в передвоєнний період у Г. Гербільського публікацій про війну 1812 року не було. – *О. П.*). Б. Абаліхін стверджував, що «вивченню цієї теми сприяли тези ЦК КП(б)У, що вийшли до 130-річчя Вітчизняної війни 1812 року» [1, с. 102]. При цьому він посилався на таке видання: Вітчизняна війна 1812 року. – К., 1941 [1, с. 102]. Пізніше у його праці, написаній у співавторстві з Володимиром Дунаєвським, з'явилось твердження про те, що в згаданих тезах наводилися відомості про участь українського народу в боротьбі з наполеонівським нашестям і підкреслювалася важливість вивчення цієї теми [2, с. 202]. На думку Б. Абаліхіна та В. Дунаєвського, публікація Г. Гербільського була «практичною відповіддю» на заклик цього партійного документа [2, с. 202]. Проте за змістом вказане ними видання являє собою не партійний документ, а популярного характеру брошуру (автор не вказаний. – *О. П.*) з коротким викладом подій війни Росії з Наполеоном [7]. Про участь України у цій війні тут не згадано жодним словом, як і про 130-річчя самої події. Щодо Г. Гербільського, то він у своїй праці про тези чи інші офіційні документи взагалі не згадував. Є підстави вважати, що тези ЦК ВКП(б)У, ніби-то присвячені 130-річчю війни з Наполеоном, існували лише у припущеннях Б. Абаліхіна, представлених ним як доконаний факт. Помилка доволі характерна саме для радянського історика, якому важко припустити, що з нагоди такої важливої події, як

Історія одного відрядження. Григорій Гербільський у Львівському історичному музеї (серпень 1940 – червень 1941 рр.) // Наукові записки / Львів. іст. музей; Ред. кол.: О. Роман (відп. ред.), О. Перелигіна, І. Полянська; Літ. ред. Я. Тучапський. – Львів: Новий час; К.: Лазурит Поліграф, 2009. – Вип. 13. – С. 235–245. *Її ж*. Неизвестная страница биографии украинского историка Григория Гербильского: детский дом для испанских детей // История и историческая память: Межвуз. сб. науч. тр. / Под ред. А. В. Гладышева. – Саратов, 2011. – Вып. 3. – С. 179–193. *Її ж*. Львівський історичний музей у біографії Григорія Гербільського та Зінаїди Володченко. Перші повоєнні роки. – Віддано до друку у «Наукових записках» Львівського історичного музею. – 2012. – Вип. 15.

**Брошурою прийнято називати видання обсягом до 48 сторінок. – *О. П.*

130-річчя Вітчизняної війни 1812 року, не з'явилися якісь партійні вказівки. Додамо, що тези до цієї дати не виходили друком і в Москві, про що свідчить детальний бібліографічний покажчик публікацій про війну 1812 року, опублікований у 1942 році [18]. На жаль, помилка Б. Абаліхіна щодо публікації партійних тез була пізніше повторена в історіографічному огляді С. Потрашкова [20, с. 237]. Утім, слід віддати С. Потрашкову належне – не працюючи з виданням безпосередньо, він, на відміну від інших істориків, утримався від заочної оцінки праці Г. Гербільського [20, с. 237].

Без сумніву, спонукою до написання Г. Гербільським праці про участь українців у подіях Вітчизняної війни 1812 року стала інша війна – Велика Вітчизняна. У 1942–1944 роках він навчався в аспірантурі Ленінградського університету, який був евакуйований до Саратова і продовжував свою діяльність на базі місцевого університету.

Історична наука в СРСР розвивалася і в роки війни. Історики у виборі наукових тем надавали пріоритети воєнному минулому, шукаючи паралелі між давніми історичними подіями та сучасністю. «Варто підкреслити, що ця тематика на жодному з попередніх етапів розвитку радянської історичної науки не знаходила такого широкого висвітлення» [24, с. 5].

Незважаючи на вкрай важкі воєнні умови життя та праці, викладачі та аспіранти Ленінградського університету, перебуваючи в Саратові, провадили як навчально-педагогічну і науково-дослідницьку, так і науково-освітню діяльність. Останній приділяли навіть більшу увагу: готували до друку науково-популярні статті і брошури, виступали з публічними лекціями, бесідами, готували радіопередачі. У 1942–1943 роках викладачі історичного факультету опублікували 26 науково-популярних книг і брошур та понад 50 журнальних і газетних статей [13, с. 74]. Були з-поміж них і публікації Г. Гербільського.

Зауважимо, що критичний аналіз опублікованого доробку дослідника зазвичай не передбачає вивчення конкретних обставин, які впливали на його наукові студії, хоча, на думку авторки цих рядків, це також може становити інтерес для історіографа і при тому впливати на об'єктивність висновків.

Текст був підписаний до друку 28 січня 1943 року (ця дата вказана на останній сторінці брошури. – *О. П.*). Отже, автор працював над темою восени 1941 – на початку зими 1942 року. Для Саратова це був найважчий період за весь час війни. Неподалік розгорнулася грандіозна битва за Сталінград. Саратов став прифронтовим містом, почастішали нальоти ворожої авіації. Умови для праці і навчання були надзвичайно важкими, але при тому університанти могли користуватися багатими бібліотечними фондами. Професор Володимир Мавродін, завідувач кафедри історії СРСР, аспірантом якої був Г. Гербільський, писав, що робоча зміна бібліотекаря тривала … одну годину, більше ніхто витримати не міг: у неопалюваних приміщеннях наукової бібліотеки університету була страшенна холоднеча [13, с. 67–68].

Враховуючи все вказане тут раніше, не можемо також погодитися з думкою Б. Абаліхіна про те, що Г. Гербільський при написанні брошури «використав не лише опубліковані джерела та літературу, а й матеріали українських архівів» [1, с. 102]. Покликань на архівні джерела в цій брошурі Г. Гербільський не наводив, хоча мав звичку згадувати конкретні архівні документи також і в газетних статтях. Можливості працювати з українськими архівами в Саратові Г. Гербільський на той час не мав, позаяк до цього міста українських архівів під час війни не вивозили [17]. Вочевидь, він користувався опублікованими джерелами. Від тези про використання неопублікованих архівних джерел Б. Абаліхін пізніше відмовився, але припустився нового «ляпу», коли у співавторстві з В. Дунаєвським написав, що у брошурі ніби-то розглядається питання про збирання пожертв в українських губерніях [2, с. 202].

Г. Гербільський писав розвідку науково-популярного характеру, маючи на меті познайомити читачів з історією створення та участі у війні з армією Наполеона українських козацьких полків та українського ополчення. Зміст брошури був поділений на окремі розділи, які дозволяють простежити послідовність викладу: «Наполеонівська навала і народи Росії; Створення козачих полків і ополчення на Україні в 1812 р.; Бойові дії полтавських козаків у складі загону генерала Ожаровського та першого Бузького козачого полку в складі партизанського загону Дениса Давидова; Українські козачі полки в боях з німецькими корпусами Шварценберґа і Реньє; Бойові дії українського ополчення і чернігівських козачих полків; Висновок» [11].

Згадуючи війну 1812 року, слово «вітчизняна» автор писав з малої літери. Отже, вживав його лише для означення характеру війни. Г. Гербільський підкреслював «велике патріотичне піднесення», яке в той час «охопило всю Україну» [11, с. 3], стверджував, що за своїм характером «війна 1812 року була вітчизняною не тільки для росіян. Вона була вітчизняною війною і для українців, бо ворожі армії загрожували і Україні» [11, с. 2]. Кількість вояків у козацьких полках та ополченні за підрахунками автора становила понад 60 тисяч [11, с. 7].

Історик проводив паралелі з подіями сучасної війни, наприклад, згадуючи союзників Росії: «Глибоко помилився Наполеон і в тому, що не бачив у росіян союзників. Російський народ мав їх. І не таких брудних, як союзники Наполеона, як мародери-німці, що ладні за гроші продати свого імператора. Росію підтримувала велика свободолюбива Англія; на далекому Піренейському півострові іспанський народ вів героїчну боротьбу проти наполеонівської тиранії […]. Росіяни мали і такого випробуваного союзника, як український народ…» [11, с. 2]. З певним перебільшенням автор писав, що «досвід народного ополчення 1812 року викликав до життя загони народного ополчення року 1941–42» [11, с. 19].

Російський вчений Г. Бурдей, досліджуючи теми «історик і війна», «розвиток історичної науки в період війни 1941–1945 років», наголошував на тому, що воєнний період відзначився певною розкутістю людської особистості, що виявилося і в науковій творчості [4, с. 176]. У публікаціях воєнної доби, на його думку, можна зауважити прояви протистояння, протиборства. Так, пасивний спротив виявлявся у відмові возвеличення особи Сталіна [4, с. 178]. Це можна помітити і в брошурі Г. Гербільського. Сталін згаданий у ній мимохідь один раз, причому без загальноприйнятих означень «геніальний» чи «великий». Мабуть, певну роль у цьому відіграв вплив на автора науковців ленінградської школи істориків, представленої у той час такими відомими вченими і яскравими особистостями, як Євгеній Тарле, Володимир Мавродин, Сигизмунд Валк та ін.

Зазвичай завжди дуже стриманий у викладі своїх думок, Григорій Юлійович дозволив собі насамкінець доволі емоційне, невластиве його натурі, висловлювання: «Ось і тепер, у вітчизняній війні, яку ведуть народи Радянського Союзу проти німецьких загарбників і поневолювачів, партизани – народні месники, славні нащадки Хмельницького, Богуна [...] стали на боротьбу. Вони несуть фашистським собакам тяжку кару за їх злодіяння, за їх жахливі знущання з людей, несуть криваву помсту і люту смерть» [11, с. 20]. У тому виявився дух часу й особистий біль автора: восени 1941 року в окупованому німцями Дніпропетровську під час каральної акції була розстріляна його мати.

У контексті задекларованої проблеми варто звернути увагу на одну важливу обставину. Всі українські видавництва у вересні 1941 року були об’єднані в одне – Укрвидав ЦК КП(б)У. Коли Г. Гербільський працював над темою, видавництво «Укрвидав ЦК КП(б)У» знаходилося в Саратові. У 1942 році тут вийшли друком брошури українських істориків Костя Гуслистого, Вадима Дядиченка, Миколи Петровського [16, с. 7–8]. [Вони працювали в евакуйованому до Уфи Інституті історії і археології АН УРСР. – *О. П.*]. Коли ж ситуація ускладнилася, і Са-

ратов став прифронтовим містом, видавництво продовжило діяльність у Москві, де й була опублікована праця Г. Гербільського. На титульній сторінці було вказане видавництво, а місце видання зазначено на останній сторінці. Брошура не вийшла друком у Києві, як це намагалися представити деякі історики [1, с. 102; 15, с. 18]. Вона і не могла бути там опублікована, якщо взяти до уваги дату підписання брошури до друку (28 січня 1943 року) і час звільнення Києва від гітлерівців (6 листопада 1943 року). У переліку українських книжкових видань 1943 року немає жодного київського друку [16]. Тому-то банальна недобросовісність у цьому випадку виглядає як безпідставна претензія на сенсаційне відкриття.

У контексті нашої теми питання про мову видання також має принципове значення. Відомо, що рідною мовою Г. Гербільського була російська. Свою працю він готував, перебуваючи в евакуації в російському місті, навчаючись у російському виші, спілкуючись з російськими вченими. Але при тому ідентифікував себе як українського історика, писав свою працю українською мовою і готував до друку в українському видавництві. Тому спроби представити цю працю Г. Гербільського російськомовною [1, с. 102; 15, с. 18; 23, с. 13; 26], на нашу думку, як мінімум некоректні.

Брошура вийшла друком у вельми важкий та трагічний період війни. Сучасний український історик з Києва Геннадій Стрельський слушно зазначає: «Аж до переможного 1945 року включно висвітлення героїчних сторінок військової доблесті українського та інших народів СРСР займало чільне місце в тематиці досліджень і популярних видань істориків усієї країни. Їхньою метою була популяризація бойових традицій українського та інших слов'янських народів в обороні своєї землі від зазіхань іноземних завойовників протягом багатьох століть, патріотичне виховання воїнів і працівників тилу в дусі цих традицій. Важливим завданням істориків було переконати людей у справедливості боротьби проти гітлерівців, вселити віру в неминучість перемоги над ворогом, незважаючи на тимчасові невдачі на першому етапі війни, підтримати високий моральний дух бійців і командирів» [24, с. 5].

Літературу, присвячену героїчному минулому слов'янських народів, поширювали передусім в армійських підрозділах[***].

У творчій біографії історика Г. Гербільського праця над брошурою стала початком зацікавлення темою. У перші повоєнні роки він підготував у співавторстві з В. Стрельським збірник документів «Український народ у Вітчизняній війні 1812 року» [25]. Згодом написав велику наукову статтю на цю тему, опубліковану у двох випусках університетського збірника [9; 10]. До 150-річчя війни з Наполеоном в «Українському історичному журналі» вийшла друком його стаття «Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р.» [12]. У творчому доробку істо-

[***]Можна навести цікавий приклад з життя та діяльності відомого українського історика-джерелознавця В'ячеслава Стрельського (1910–1983). Уже після війни він побачив в експозиції одного з музеїв Москви (мабуть, це був Музей збройних сил СРСР. – *О. П.*) брошуру … пробиту кулею і скривавлену. Видання йому було добре знайоме: у 1942 році, працюючи в евакуації в Омську, він написав цей популярний нарис про участь сибіряків у війні 1812 року. Примірник видання, що став музейним експонатом, знайшли в кишені одностроюю убитого радянського воїна. «Розстріляна» брошура про Вітчизняну війну 1812 року в Музеї, присвяченому перемозі у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років, сприймалася як символ військової доблесті та мужності у протистоянні загарбникам.

Про знахідку в Музеї В. Стрельський розповідав Г. Гербільському (вони підтримували добрі стосунки з 1944 року – початку спільної праці у Центральному державному історичному архіві у Києві). Авторці ця історія відома з безпосередньої розповіді Геннадія В'ячеславовича Стрельського – сина В. І. Стрельського та Григорія Дмитровича Казьмирчука, професора Київського національного університету ім. Т. Шевченка, який почув її від Г. Гербільського. – *Приміт. авт*.

рика були й газетні публікації про окремі події війни, підготовлені на основі документальних джерел.

Висловлені тут міркування та зауваження щодо брошури Г. Гербільського свідчать про те, що проблема вивчення історіографії окресленої теми залишається відкритою: у ній чимало невідомого, а відтак не бракує помилок і необґрунтованих припущень. До того ж без врахування життєвих обставин, які впливають на результати праці історика, оцінка його творчого доробку не може бути достатньо повною та об'єктивною.

Бібліографічні посилання

1. **Абаліхін Б. С.** Історіографія українського ополчення Вітчизняної війни 1812 р. / Б. С. Абаліхін // Укр. істор. журнал. – 1962. – № 5. – С. 99–103.
2. **Абалихин Б. С.** 1812 год на перекрестках мнений советских историков. 1917–1987 / Б. С. Абалихин, В. А. Дунаевский / Отв. ред. А. Н. Сахаров; Академия наук СССР. Институт истории СССР. – М., 1990.
3. **Бабкин В.** Народное ополчение в Отечественной войне 1812 года / В. Бабкин. – М., 1962.
4. **Бурдей Г. Д.** Историк и война. 1941–1945 / Г. Д. Бурдей / Под ред. проф. В. А. Муравьева. – Саратов, 1991.
5. **Бурдей Г. Д.** Историческая литература в годы Великой Отечественной войны: Документы и материалы. Вып. 2: Библиогр. указатель книг и брошур / Г. Д. Бурдей. – Саратов, 1995.
6. Війна з Францією // Ястребов Ф. Україна в першій половині XIX століття / Ф. Ястребов / АН УРСР. Інститут історії України; Відп. ред. С. Н. Бєлоусов. – К., 1939. – С. 20–29.
7. Вітчизняна війна 1812 року / Ред. Ф. Єневич. – К., 1941.
8. **Гапусенко І. М.** Висвітлення в радянській історіографії боротьби українського народу проти іноземних поневолювачів у період феодалізму / І. М. Гапусенко // Історіографічні дослідження в Українській РСР / АН УРСР. Інститут історії. – К., 1971. – Вип. 4. – С. 224–236.
9. **Гербільський Г. Ю.** Створення козачих полків і ополчення на Україні в 1812 році / Г. Ю. Гербільський // Наукові записки / Львів. держ. ун-т ім. І. Франка; Ред. кол.: І. І. Бєлякевич та ін. – Львів, 1949. – Т. 17. Серія історична. Вип. 4. – С. 41–58.
10. **Гербільський Г. Ю.** Українські козачі полки і українське ополчення в боях вітчизняної війни 1812 року / Г. Ю. Гербільський // Наукові записки / Львів. держ. ун-т ім. І. Франка; Ред. кол.: І. Д. Донець, В. К. Осечинський, Д. Л. Похилевич. – Львів, 1953. – Т. 25. Серія історична. Вип. 5. – С. 90–111.
11. **Гербільський Г. Ю.** Українські козачі полки і українське ополчення у вітчизняній війні 1812 року / Г. Ю. Гербільський / Ред. І. Назаренко. – [Москва], 1943.
12. **Гербільський Г. Ю.** Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. / Г. Ю. Гербільський // Укр. істор. журнал. – 1962. – № 5. – С. 24–34.
13. **Ежов В. А.** Ленинградский университет в годы Великой Отечественной войны / В. А. Ежов, В. В. Мавродин. – Ленинград, 1975. – 88 с.
14. **Иванов М. Ю.** Симбирское ополчение в Отечественной войне 1812 г. и Заграничном походе: Дисс… канд. ист. наук.: 07.00.02. 30. / М. Ю. Иванов. – Самара, 2002. – [Электронний ресурс]: Режим доступа: www: dissercat.com/content/simbirskoe-opolchenie-v
15. **Когут З.** Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830 / З. Когут. – К., 1996.
16. Літопис друку УРСР. Книги. Систематичний покажчик за роки 1942, 1943, 1944 / Комітет в справах культосвітніх установ при Раді міністрів УРСР. Книжкова палата України. – Харків, 1951.
17. **Мищак І.** Діяльність архівних установ України в роки Великої Вітчизняної війни / І. Мищак // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / НАН України. Ін-т історії України; Голов. ред. П. Т. Тронько. – К., 2004. – Вип. 26. – С. 96–108.
18. Отечественная война 1812 г.: Указатель литературы / Всесоюзная книжная палата; Сост. А. Кинкулькин, М. Рабинович, К. Татаринова; Ред. А. Ефимов. – М., 1942.

19. **Потрашков С. В.** Дореволюционная провинциальная историография событий Отечественной войны 1812 года на Украине // Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы: Материалы X Всероссийской научной конференции (Бородино, 3–5 сент. 2001 г.) / Сост. А. В. Горбунов. – М., 2001. – С. 162–170.

20. **Потрашков С. В.** Отечественная война 1812 года в украинской историографии (1917–1991 гг.) / С. В. Потрашков // Бородино и наполеоновские войны: Битвы, поля сражений, мемориалы: Материалы Международной научной конференции. (Бородино, 9–11 сент. 2003 г.) / Сост. А. В. Горбунов. – М., 2003. – С. 235–243.

21. Прецінні унікати для вас // Свобода: Український щоденник. – Нью-Йорк, 1984. – 24 берез. (№ 56). – С. 4.

22. **Стоянов Ф. Ф.** Тимчасові козацькі формування Лівобережної України в XIX ст.: Організація, склад, служба: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ф. Ф. Стоянов / Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечнікова. – Одеса, 2007.

23. **Стрельський В. І.** Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 року: Стенограма публічної лекції / В. І. Стрельський / Т-во для поширення політ. та наук. знань Укр. РСР. – К., 1953.

24. **Стрельський Г. В.** Українська історична наука в роки Другої світової війни / Г. В. Стрельський // Історія України. – 2011. – Листоп. (№ 41–42). – С. 4–9.

25. Український народ у Вітчизняній війні 1812 року: Зб. док. / Центр. держ. іст. архів УРСР; Упоряд.: В. І. Стрельський, Г. Ю. Гербільський; Ред. М. Ляхович. – К., 1948.

26. Herbilsky Hryhorii // Encyclopedia of Ukraine / Edited by V. Kubijovyč; University of Toronto. – Toronto; Buffalo; London, 1988. – Vol. 2: G – K. – P. 140.

Надійшла до редколегії 08.06.2012

УДК 94 (485): 355.48

О. М. Слісаренко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ФОРТИФІКАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БОРОДІНСЬКОЇ ТА ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВ: АНАЛІЗ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ НАДБАНЬ

Порівнюється інженерне (фортифікаційне) забезпечення Полтавського бою та Бородінської битви.

Ключові слова: фортифікація, інженерне забезпечення, поле битви, редут, батарея.

Проводится сравнение инженерного (фортификационного) обеспечения Полтавского боя и Бородинской битвы.

Ключевые слова: фортификация, инженерное обеспечение, поле битвы, редут, батарея.

The author of this article carries out the comparison of engineering support for the Poltava battle and the Borodino battle.

Key words: fortification, engineering support, battlefield, redoubt, battery.

У російській історії Полтавська та Бородінська битви як дві знакові події визначають важливий відтинок її розвитку. Якщо Полтавська битва 27 червня (8 липня) 1709 р. ніби символізує початок імперського піднесення Росії, то Бородінська 26 серпня (7 вересня) 1812 р. завершує цей етап й починає період спочатку стагнації імперії, а після Кримської війни 1853–1856 рр. – її занепад.

Не дивно, що в такій ситуації вивчення історії цих битв завжди привертало увагу як російських, так і закордонних істориків. Крім того, до певної міри пара-

© О. М. Слісаренко, 2013

19. **Потрашков С. В.** Дореволюционная провинциальная историография событий Отечественной войны 1812 года на Украине // Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы: Материалы X Всероссийской научной конференции (Бородино, 3–5 сент. 2001 г.) / Сост. А. В. Горбунов. – М., 2001. – С. 162–170.

20. **Потрашков С. В.** Отечественная война 1812 года в украинской историографии (1917–1991 гг.) / С. В. Потрашков // Бородино и наполеоновские войны: Битвы, поля сражений, мемориалы: Материалы Международной научной конференции. (Бородино, 9–11 сент. 2003 г.) / Сост. А. В. Горбунов. – М., 2003. – С. 235–243.

21. Прецінні унікати для вас // Свобода: Український щоденник. – Нью-Йорк, 1984. – 24 берез. (№ 56). – С. 4.

22. **Стоянов Ф. Ф.** Тимчасові козацькі формування Лівобережної України в XIX ст.: Організація, склад, служба: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ф. Ф. Стоянов / Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечнікова. – Одеса, 2007.

23. **Стрельський В. І.** Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 року: Стенограма публічної лекції / В. І. Стрельський / Т-во для поширення політ. та наук. знань Укр. РСР. – К., 1953.

24. **Стрельський Г. В.** Українська історична наука в роки Другої світової війни / Г. В. Стрельський // Історія України. – 2011. – Листоп. (№ 41–42). – С. 4–9.

25. Український народ у Вітчизняній війні 1812 року: Зб. док. / Центр. держ. іст. архів УРСР; Упоряд.: В. І. Стрельський, Г. Ю. Гербільський; Ред. М. Ляхович. – К., 1948.

26. Herbilsky Hryhorii // Encyclopedia of Ukraine / Edited by V. Kubijovyč; University of Toronto. – Toronto; Buffalo; London, 1988. – Vol. 2: G – K. – P. 140.

Надійшла до редколегії 08.06.2012

УДК 94 (485): 355.48

О. М. Слісаренко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ФОРТИФІКАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БОРОДІНСЬКОЇ ТА ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВ: АНАЛІЗ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ НАДБАНЬ

Порівнюється інженерне (фортифікаційне) забезпечення Полтавського бою та Бородінської битви.

Ключові слова: фортифікація, інженерне забезпечення, поле битви, редут, батарея.

Проводится сравнение инженерного (фортификационного) обеспечения Полтавского боя и Бородинской битвы.

Ключевые слова: фортификация, инженерное обеспечение, поле битвы, редут, батарея.

The author of this article carries out the comparison of engineering support for the Poltava battle and the Borodino battle.

Key words: fortification, engineering support, battlefield, redoubt, battery.

У російській історії Полтавська та Бородінська битви як дві знакові події визначають важливий відтинок її розвитку. Якщо Полтавська битва 27 червня (8 липня) 1709 р. ніби символізує початок імперського піднесення Росії, то Бородінська 26 серпня (7 вересня) 1812 р. завершує цей етап й починає період спочатку стагнації імперії, а після Кримської війни 1853–1856 рр. – її занепад.

Не дивно, що в такій ситуації вивчення історії цих битв завжди привертало увагу як російських, так і закордонних істориків. Крім того, до певної міри пара-

© О. М. Слісаренко, 2013

доксальними були наслідки цих бойовищ. Перше з них поклало край великодержавності Швеції, хоча війна з нею тривала ще 12 років. Друга битва позначила занепад Наполеонівської імперії, яка припинила своє існування менш ніж за три роки.

І хоча за 300 років від Полтавської та за 200 років від Бородінської битв накопичено значний історіографічний доробок, різні аспекти цих битв вивчено нерівномірно. На нашу думку, найменш докладно вивчено саме військово-технічний аспект обох битв і практично не вивчалися ці битви в порівняльно-історичному аспекті. Лише останні 6–7 років дають деяке просування у вивченні вказаних напрямків, тому автор запропонованого матеріалу й вважає актуальним звернутись до аналізу історіографічних досягнень та, можливо, здійснити певний підсумок цих досягнень.

Незважаючи на велику кількість праць, присвячених обом великим битвам, спеціальних праць стосовно інженерно-фортифікаційного забезпечення цих битв небагато. Слід відзначити дві роботи В. Ф. Шпрека, написані до ювілеїв битв – 230-ї річниці Полтави та 140-ї річниці Бородіна [11; 12], а також С. Є. Гербановського [3]. Але, як бачимо, ці праці з'явились вже достатньо давно – понад 70 та 60 років. Матеріал їх вимагає певної корекції як відносно Полтавської, так і Бородінської битв. Стосовно Бородінської битви поправки у інженерно-фортифікаційні аспекти внесено в енциклопедичному виданні 2004 р. [9]. Щодо Полтавської битви нещодавно з'явилось дві об'ємні монографії – петербурзького історика П. Кротова [7] та полтавського дослідника В. Молтусова [8], в яких присвячено великі фрагменти інженерній підготовці поля битви. Якщо матеріал П. Кротова викладено в достатньо традиційному ключі, то В. Молтусов висловив ряд оригінальних гіпотез.

Насамперед, В. Молтусов піддає сумніву розташування передових редутів російської позиції. Відносно них у літературі давно затвердилась думка про «Т»-подібну форму, коли шість поперечних редутів було посилено чотирма редутами, збудованими перпендикулярно до них [10, с. 38]. Спираючись на картографічні джерела XVIII ст., дослідник висловив досить обґрунтоване припущення, що взаємне розташування редутів нагадувало літеру «V» [8, с. 223]. Йдучи далі, він також припустив, що редутів було не 10, а лише 9 [8, с. 220, 221]. Остання теза обґрунтована досить слабко і не підтверджена матеріалами шведської сторони. Також малоймовірним здається твердження В. Молтусова про існування двох багатокутних укріплень лівіше головного російського ретраншементу на узліссі Яковецького лісу [8, с. 226]. По-перше, всі автори підкреслюють, що земляні роботи гігантського об'єму росіяни виконали у стислі терміни – 25–26 червня (6–7 липня), всі фортифікаційні споруди будувалися максимально простої форми: кути, квадрати, прямі лінії. Побудова ж багатокутових споруд вимагала більше часу і зусиль. По-друге, саме розташування їх на невеликому просторі шириною 200 м, а довжиною менше 1000 м фактично не потрібне, бо ця відстань прострілювалася не лише гарматним, але й рушничним вогнем з ретраншементу. Причому росіяни намагалися в першу чергу закінчити саме цей, лівий фас, а правий залишився трохи недобудованим аж до самої битви, і саме проти нього було спрямовано маневр шведської армії. Якщо на даній площині й було побудовано якусь обсерваційну споруду, то вона була невеликою і простої форми. Власне, допускає таку ймовірність і сам Молтусов [8, с. 226].

Повертаючись до лінії редутів, можна стверджувати, що історики по сьогоднішній день не з'ясували точно їх розміри, адже рештки їх було зруйновано до 1817 р., а модель редуту, відбудована в 1909 р., мінімум удвічі менша за реальну. Останні дослідження припускають, що вони мали просту квадратну (точніше – ромбічну) форму з довжиною сторони у 60 м [1, с. 29; 8, с. 224], або й 70 м [7, с. 127]. Ці самі дослідники визнали достовірність даних 1909 р. про те, що гарні-

зон редутів складали не 2 батальйони, як це вважалося в працях радянського часу [3, с. 58], а 13, що загалом давало понад 4700 бійців [7, с. 147; 8, с. 227].

Серед нерозв'язаних питань залишається проблема артилерійського оснащення редутів. За непрямими даними нібито кожен редут мав по дві гармати, а отже загалом 20. Однак гарматне угруповання російських військ також залишається нез'ясованим питанням. Зрозуміло, що широко розповсюджена цифра у 72 гармати російської армії суттєво занижена [3, с. 58]. Сучасні дослідники подають їх кількість у 102 стволи, але існують і вищі цифри – 176 [8, с. 238] та навіть 310 гармат [7, с. 178]. В обох випадках доказова база доволі непереконлива, тому більш вірогідно, що Петро I мав 102 гармати при армії та 28 гармат у Полтаві, а отже, 130 стволів. Скільки саме гармат було в редутах, до сьогодні залишається нез'ясованим.

Останньою новацією сучасної історіографії Полтавського бою залишається загальний задум спорудження редутів. Варто визнати слушною думку В. Молтусова, що редути будувалися не як геніальне передбачення російського царя щодо ходу майбутньої битви, а лише як елемент загального прикриття російської позиції [8, с. 219]. Свою ж видатну роль у ході битви вони зіграли завдяки помилкам шведської розвідки й неадекватним заходам шведського командування.

Загалом же, оцінюючи фортифікаційне забезпечення Полтавської битви, сучасні дослідники зробили два важливих досягнення: армія Петра I мала у своєму розпорядженні 6 800 одиниць шанцевого інструменту, що дозволяло задіяти великий людський ресурс для інженерних робіт. При двозмінній роботі вдень могли працювати близько 13–14 тис. чоловік. Російська армія протягом 9 діб підготовки до бою спорудила три укріплених табори, кожен наступний більший попереднього. Останній табір мав розміри приблизно 600 х 1 000 м, тобто 60 га. Ступінь завершеності інженерних споруд був високим, що суттєво підвищувало стійкість російських військ у бою з високоорганізованою шведською армією й зрештою принесло переконливу перемогу.

Інженерне забезпечення Бородінської битви здійснювалося у схожих умовах – росіяни збирались давати оборонний бій з подальшим контрнаступом, але співвідношення сил противників було іншим: атакуюча сторона (французи) мала деяку перевагу в чисельності – 135 тис. проти 120 тис., а перевага росіян в артилерії – 640 гармат проти 587 – не була такою тотальною, як у Полтавському бою [5, с. 155].

Характер фортифікації на Бородінському полі визначався задумом М. І. Кутузова та специфікою застосування російської артилерії, яка була більших калібрів та важчою, а значить, менш мобільною. Фельдмаршал розташував свої сили на високому правому березі р. Колоча, створюючи флангову загрозу головним силам Наполеона, що рухалися Новою Смоленською дорогою. Протягом 23 серпня (4 вересня) почалося спорудження біля с. Маслове, на крайньому правому фланзі російської позиції вузла оборони, відомого в літературі XIX ст. як «ланцюгове укріплення» [4, с. 86]. Цей вузол оборони було оснащено 26 гарматами, але в бою він не був задіяний й зусилля на його спорудження виявились марними. Далі на південний захід було споруджено 4 батареї біля переправи через р. Колоча біля сіл Бородіне та Горки. Батареї було встановлено на висотах і оснащено 32 гарматами [6, с. 28]. Правда, М. І. Богданович чомусь подає 37–38 гармат [2, с. 142]. Можливо, тут враховані ще якісь гармати поблизу батарей.

На крайньому лівому фланзі почалося спорудження п'ятикутного редуту біля с. Шевардіне на невисокому кургані. Його розмірів в літературі не подано, тому попередні висновки дослідників про оснащення 12 гарматами в сучасній літературі піддано сумніву [9, с. 794]. Швидше за все, виходячи з розміру кургану, в редуті було розташовано лише 3 гармати, а ще 9 розташовано поблизу. Редут добудувати не встигли через важкий грунт та нестачу шанцевого інструменту. Фак-

тично під час французької атаки 24 серпня це був батарейний окоп без амбразур для гармат.

Після того як росіяни з'ясували, що головні сили ворога переправилися на правий берег р. Колоча, лишивши на Новій Смоленській дорозі авангардний корпус Євгена Богарне, вони вирішили спорудити нову смугу укріплень. 25 серпня під час паузи в бойових діях почали спорудження т. з. «батареї Раєвського», яка собою являла трикутний люнет зі сторонами по 72 м, розрахований на 18 гармат. Захищав батарею батальйон Полтавського полку на чолі з підполковником І. Т. Коношиним [9, с. 51]. Батарею та смугу передпілля не було завершено, що й дозволило французам оволодіти нею після третьої атаки близько 15 години 26 серпня (7 вересня).

Найбільш відомими фортифікаційними спорудами на Бородінському полі стали т. з. Семенівські (Багратіонові) флеші. Їх також споруджували 24–25 серпня (6–7 вересня) ті ж самі московські ополченці під керівництвом поручика Д. Богданова, які напередодні будували й Шевардінський редут. Дві флеші були фактично люнетами у формі прямокутних споруд фронтального розміру по 22 м, з боковими сторонами 63 та 22 м з невисокими брустверними насипами у 1,5–2 м. Третя флеша позаду двох перших мала менші розміри – 18 х 18 м. Кількість гармат була різною – 12 на більшій (південній), 8 – на північній, 4 – на тиловій. Загалом 24 стволи, а не 36, як це вказувалось у класичній праці П. Жиліна [6, с. 29]. Флеші захищалися військами 2-ї зведеної гренадерської дивізії графа М. Воронцова (по 1 батальйону). Їх також не вдалося повністю завершити з тих самих причин, що й Шевардинський редут, але їх було краще вписано у рельєф, а взаємне розташування дозволило російським військам чинити запеклий опір французам протягом п'яти годин.

Загальний висновок інженерного забезпечення обох битв може бути таким:

– незважаючи на велику чисельну перевагу, війська Петра І дуже ретельно готували поле бою, спорудивши за 9 діб три достатньо великих укріплених табори (біля с. Семенівка, Петрівка та Яківці) і смугу з 10 редутів значних розмірів;

– інженерне обладнання Бородінського поля має характер експромтних дій значно меншого обсягу: 4 невеликих укріплених вузли оборони та 5 батарей. Майже всі вони закінчені не були, лише «батарея Раєвського» була відносно великою;

– забезпечення інженерних робіт військами Петра І було помітно кращим: до них залучалась більшість особового складу армії, а кількість шанцевого інструменту була достатньою;

– в армії М. Кутузова фортифікаційні роботи здійснювалися спеціальними саперними підрозділами (піонерними ротами), яких було всього 5, а спроба залучити до робіт московське і смоленське ополчення була малоефективною через гостру нестачу знаряддя;

– стан вивчення у військово-історичній науці інженерного забезпечення Полтавської битви відносно кращий завдяки працям останніх років. Матеріали Бородінської битви досліджено гірше, хоча джерельну базу збережено краще, однак спеціальні роботи майже відсутні.

Бібліографічні посилання

1. **Артамонов В. А.** Подвиг восьмого редута / В. А. Артамонов // 300 лет Полтавскому сражению. Спец. выпуск ВИЖ. – 2009. – С. 29–31.

2. **Богданович М. И.** История Отечественной войны 1812 г. по достоверным источникам : в 3 т. / М. И. Богданович. – СПб., 1859. – Т. 2.

3. **Гербановский С. Е.** Инженерные мероприятия в обороне Полтавы и по обеспечению Полтавского сражения / С. Е. Гербановский // Из истории русского военно-инженерного искусства / Сост. Д. В. Панов. – М., 1952. – С. 51–62.

4. **Ефремов К. Н.** Кутузов и военно-инженерное искусство / К. Н. Ефремов // Из истории русского военно-инженерного искусства / Сост. Д. В. Панов. – М., 1952. – С. 75–95.

5. **Жилин П. А.** Отечественная война 1812 г. / П. А. Жилин. – М., 1988.
6. **Жилин П.** Бородинское сражение / П. А. Жилин, А. Ярославцев. – М., 1952.
7. **Кротов П. А.** Битва при Полтаве. К 300-летней годовщине / П. А. Кротов. – СПб., 2009.
8. **Молтусов В. А.** Полтавская битва: уроки военной истории. 1709–2009 / В. А. Молтусов. – М., 2009.
9. Отечественная война 1812 года. Энциклопедия / Отв. ред. В. М. Безотосный. – М., 2004.
10. **Павловский И. Ф.** Битва под Полтавой 27 июня 1709 года и ея пам'ятники / И. Ф. Павловский. – Полтава, 1908.
11. **Шперк В. Ф.** Инженерное обеспечение Полтавской битвы (К 230-летию Полтавской битвы) / В. Ф. Шперк. – М., 1939.
12. **Шперк В. Ф.** Инженерное обеспечение Бородинского сражения: К 140-летию / В. Ф. Шперк // ВИЖ. – 1952. – № 8. – С. 69–76.

Надійшла до редколегії 09.11.2012

УДК 930.1 : 329.21 (477)

О. В. Головіна

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

ВИНИКНЕННЯ, ЦІЛІ ТА СТРУКТУРА МОНАРХІЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ: ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ

Здійснюється загальний огляд історіографії виникнення та організаційного оформлення монархічних політичних об'єднань на території України на початку XX ст.

Ключові слова: монархічні організації, політичні партії в Україні, періодизація історіографії проблеми, особливості та тенденції у розвитку історіографії.

Дан общий обзор историографии создания и организационного оформления монархических политических объединений на территории Украины в начале XX в.

Ключевые слова: монархические организации, политические партии в Украине, периодизация историографии проблемы, особенности и тенденции в развитии историографии.

The article generally investigates the historiography of establishment and institutionalization of monarchical political associations in Ukraine in the early twentieth century.

Key words: monarchical organizations, political parties in Ukraine, periodization of historiography problem, features and tendencies of historiography development.

Виникнення, організаційне оформлення та діяльність монархічних партій та організацій крайнє правої спрямованості є однією з важливих складових політичних процесів, що відбувалися на території України на початку XX ст. Дослідження монархічних об'єднань, структури та цілей їхньої діяльності як політичних утворень, що були виразниками панівної у Російській імперії ідеології, – проблема, розв'язання якої є невід'ємною частиною всебічного наукового дослідження історіографії історії України.

Починаючи з періоду виникнення та активної діяльності монархічних партій та організацій на початку XX ст., ці об'єднання привертали увагу та викликали жвавий інтерес сучасників [8; 9; 10; 12; 14; 26 та ін.]. Вивчення різноманітних аспектів діяльності непролетарських, зокрема монархічних, партій тривало з пере-

© О. В. Головіна, 2013

5. **Жилин П. А.** Отечественная война 1812 г. / П. А. Жилин. – М., 1988.
6. **Жилин П.** Бородинское сражение / П. А. Жилин, А. Ярославцев. – М., 1952.
7. **Кротов П. А.** Битва при Полтаве. К 300-летней годовщине / П. А. Кротов. – СПб., 2009.
8. **Молтусов В. А.** Полтавская битва: уроки военной истории. 1709–2009 / В. А. Молтусов. – М., 2009.
9. Отечественная война 1812 года. Энциклопедия / Отв. ред. В. М. Безотосный. – М., 2004.
10. **Павловский И. Ф.** Битва под Полтавой 27 июня 1709 года и ея пам'ятники / И. Ф. Павловский. – Полтава, 1908.
11. **Шперк В. Ф.** Инженерное обеспечение Полтавской битвы (К 230-летию Полтавской битвы) / В. Ф. Шперк. – М., 1939.
12. **Шперк В. Ф.** Инженерное обеспечение Бородинского сражения: К 140-летию / В. Ф. Шперк // ВИЖ. – 1952. – № 8. – С. 69–76.

Надійшла до редколегії 09.11.2012

УДК 930.1 : 329.21 (477)

О. В. Головіна

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

ВИНИКНЕННЯ, ЦІЛІ ТА СТРУКТУРА МОНАРХІЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ: ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ

Здійснюється загальний огляд історіографії виникнення та організаційного оформлення монархічних політичних об'єднань на території України на початку XX ст.

Ключові слова: монархічні організації, політичні партії в Україні, періодизація історіографії проблеми, особливості та тенденції у розвитку історіографії.

Дан общий обзор историографии создания и организационного оформления монархических политических объединений на территории Украины в начале XX в.

Ключевые слова: монархические организации, политические партии в Украине, периодизация историографии проблемы, особенности и тенденции в развитии историографии.

The article generally investigates the historiography of establishment and institutionalization of monarchical political associations in Ukraine in the early twentieth century.

Key words: monarchical organizations, political parties in Ukraine, periodization of historiography problem, features and tendencies of historiography development.

Виникнення, організаційне оформлення та діяльність монархічних партій та організацій крайнє правої спрямованості є однією з важливих складових політичних процесів, що відбувалися на території України на початку XX ст. Дослідження монархічних об'єднань, структури та цілей їхньої діяльності як політичних утворень, що були виразниками панівної у Російській імперії ідеології, – проблема, розв'язання якої є невід'ємною частиною всебічного наукового дослідження історіографії історії України.

Починаючи з періоду виникнення та активної діяльності монархічних партій та організацій на початку XX ст., ці об'єднання привертали увагу та викликали жвавий інтерес сучасників [8; 9; 10; 12; 14; 26 та ін.]. Вивчення різноманітних аспектів діяльності непролетарських, зокрема монархічних, партій тривало з пере-

© О. В. Головіна, 2013

рвами й за радянських часів [2; 6; 24; 7 та ін.]. Значне зростання кількості робіт, що присвячені вивченню монархічного руху, спостерігається в історичній науці з початку 90-х рр. та продовжується й дотепер [1; 5; 20; 22; 25; 19; 28 та ін.]. Таким чином, історіографія виникнення та діяльності монархічних партій та організацій становить понад сто років та дозволяє здійснити узагальнюючий аналіз стану вивчення проблеми. У даній статті здійснюється спроба дослідження стану вивчення кола проблем, що пов'язані із створенням та організаційним оформленням монархічних політичних об'єднань.

Дослідження історії крайнє правих політичних об'єднань у Російській імперії відбувалось у межах періодів, які виділяються відповідно до пануючих в історичному пізнанні методологічних підходів. У історіографії діяльності монархічних партій та організацій виділяють наступні періоди: дореволюційний, радянський та пострадянський, або сучасний.

Перший період – дореволюційний, хронологічні межі якого охоплюють час з 1905 р. до жовтня 1917 р. Для цього періоду незначною є кількість аналітичних робіт, у цей час відзначається домінування робіт публіцистичного характеру, багато з яких можуть водночас служити джерелами для вивчення історії монархічних об'єднань того часу.

Особливістю дореволюційного та радянського періодів в історіографії діяльності монархічних партій та організацій в Україні є розвиток дослідження проблеми у контексті дослідження діяльності монархічних партій у Російській імперії. Спеціальні дослідження, що розглядають діяльність монархічних партій та організацій на території Україні, з'являються за часів незалежності України, на початку 90-х рр. XX ст. [21].

Вивчення діяльності монархічних партій та організацій розпочинається одразу під час їх виникнення та найбільшої активності, у роки першої російської революції 1905–1907 рр. Перші спроби історичного осмислення діяльності монархічних об'єднань початку XX ст. були здійснені сучасниками: учасниками та безпосередніми свідками подій того часу. Політична теорія та практика широко обговорювалась на сторінках видань як прихильників збереження існуючого ладу, так й на сторінках опозиційних періодичних видань. Представники ліберального табору розпочали освітлення монархічних об'єднань Російської імперії безпосередньо у роки першої російської революції та в наступне десятиріччя у статтях та окремих брошурах. Спільною позитивною рисою цих публікацій є залучення до обігу значної кількості фактичного матеріалу, але всі вони мають в цілому описовий характер, розглядають події у масштабах окремо взятих міст, зосереджують увагу на зв'язок правих організацій та державних органів (поліції та уряду), що підтримували їх діяльність.

Серед робіт ліберальних авторів необхідно виділити роботу В. П. Обнінського [14], яка насичена фактичним матеріалом. У роботі наводяться кількісні дані, пов'язані з монархічним рухом, розглядає схему погромів та їх територіальне розповсюдження. Але В. П. Обнінський не досліджує причини виникнення чорносотенних об'єднань, їх соціальний склад. В. П. Обнінський лише згадав про виникнення правих партій, не досліджуючи програмних засад їхньої діяльності. Він вказав на вплив «Союза Русского народа» на місцеві органи влади та на уряд, а з іншого боку вплив органів влади на чорносотенців. Автор також зупиняється на деяких напрямках діяльності монархістів: мова йде про депутацію до імператора у грудні 1905 р., розповсюдження листівок «Союза Русского народа» тощо.

З протилежних позицій оцінювали діяльність охоронних організацій представники крайнє правого табору. Відомості про ідеологію та практику монархічного руху можна отримати з публіцистичних праць та літературної спадщини В. А. Грингмута, священика Іліодора, В. М. Пурішкевича, М. І. Черняєва [31], інших лідерів та рядових діячів охоронного табору. Щодо погромної діяльнос-

ті, представники даного напрямку стверджували, що монархісти та представники влади намагалися попередити кровопролиття, заперечували звинувачення щодо організації погромів осені 1905 р. У цілому, праці авторів ліберального та реакційного таборів, незважаючи на несхожість у ідеологічному та концептуальному плані, можуть розглядатися як свідчення сучасників подій, а також як зразки публіцистичної літератури свого часу.

Крок до наукового дослідження діяльності крайнє правих організацій зробили автори, що належали до меншовицького крила революційно-демократичного табору. До цього часу не втрачає свого значення праця В. Меча (В. Д. Мачинського) [12]. В. Меч – перший в історії дослідження чорносотенного руху автор, який намагався не тільки з'ясувати його соціальний склад, але й пояснити, чому той чи інший клас або стан суспільства опинився на боці контрреволюції. Так, він відокремив верстви суспільства, що були зацікавлені у збереженні існуючого ладу. Автор прослідкував історію розвитку охоронного руху, починаючи з 1881 р. Можна визначити, що праця В. Меча має оглядовий характер, надає лише загальну картину, що потребує уточнень та доповнень.

Нарис В. О. Левицького (В. О. Цедербаума), який увійшов до п'ятитомника «Общественное движение в России в начале XX века», присвячено правим союзам у роки першої російської революції [10]. Спираючись на роботу В. Меча, Левицький доповнив запропоновану В. Мечем соціальну характеристику монархічних організацій, відзначив у складі союзів представників робочого класу. Він досить докладно зупинився на програмних положеннях таких організацій, як «Русское собрание», «Русская монархическая партия», «Союз русских людей», приділив найбільшу увагу «Союзу Русского народа». В. О. Левицький проаналізував діяльність союзів у період найвищого підйому революційних подій, їхнього спаду, у ході виборів до Державних дум, докладно зупинився на чотирьох Всеросійських з'їздах російських людей, згадав про погром 1905 р.

Наукове значення для характеристики організацій охоронної спрямованості у політичному спектрі Росії мали праці В. І. Леніна. У його роботах була запропонована класифікація російських політичних партій, побудована відповідно до того, інтереси якого класу населення відображає та чи інша політична партія, а також хто нею керує та у чому зміст її діяльності та політичної тактики [9]. Сутність класифікації полягає у тому, що політичні організації розподіляються на типи, які відповідають класовій структурі суспільства. Це положення про умови виникнення політичних партій стало визначаючим для дослідження історії політичних партій у радянській історіографії.

Таким чином, у перший період історіографії діяльності монархічних партій та організацій було накопичено певний фактичний матеріал, зроблені перші спроби узагальнення, що створило базу для подальшого дослідження кола питань, що пов'язані із виникненням та діяльністю монархічних організацій у 1905–1907 рр. У той же час характерними недоліками робіт у визначений період був їх описовий характер подій за відсутності чітких методологічних засад дослідження проблеми. Відсутність науково-довідкового апарату у роботах цього періоду робить неможливим визначення кола джерел, якими користувалися дослідники початку XX ст.

Другий період, що виділяють у історіографії становлення монархічних об'єднань, – радянський, який поділяється на кілька етапів: 1) 1917 – початок 1930-х рр.; 2) початок 1930-х – 1960-ті рр.; 3) 1970-ті – кінець 1980-х рр.

Після Жовтневої революції 1917 р. за періодизацією, що відображає зміни у суспільно-політичному житті суспільства та прийнята у історіографії, починається новий період у вивченні політичних партій – радянський. На першому етапі у радянській історіографії відбувається подальше вивчення діяльності монархічних партій, спостерігається навіть пожвавлення інтересу до історії непролетар-

ських політичних партій. Однак дослідження, що видані безпосередньо після революції та у 20-ті рр. XX ст., відзначаються методологічною подібністю до робіт, що належали до історіографії 1905–1917 рр.: переважна більшість робіт була написана учасниками та безпосередніми свідками досліджуваних подій, публікації мали описовий характер, відрізнялись політизованістю оцінок та були публіцистичними за змістом.

Вступна стаття В. П. Вікторова до збірки документів «Союз Русского народа» є однією з перших спроб звернутися до історії правих партій, до їх ідеології [23]. Внесок автора у розробку проблеми полягає у визначенні «Объединенного дворянства» як ідейного натхненника таких чорносотенних організацій, як «Союз Русского народа», вказує на зв'язок чорносотенних об'єднань з поліцією.

У серії брошур «Какие партии были в России» було видано роботу В. М. Залезького «Монархисты» [2]. У ній у загальному вигляді було відображено історію більшості поміщицько-монархічних організацій, їх програмні установки, методи діяльності, класова сутність. Автор оцінює праві партії як перші фашистські організації в Російській імперії. Порівнюючи деякі спільні риси ідеології та політичної практики, автор робить висновок про належність чорносотенних об'єднань до перших фашистських організацій, що свідчить про недостатнє знання італійського фашизму та недостатню розробку теоретичних засад класифікації політичних партій.

З початку 1930-х рр. у дослідженні проблематики монархічних політичних об'єднань Російської імперії початку XX ст. спостерігається зниження інтересу внаслідок процесів ідеологізації історичної науки та зосередження уваги на історії РКП(б) – ВКП(б). Роботи дослідників історії РКП(б) – ВКП(б) В. І. Невського, О. С. Бубнова, М. М. Попова, В. Г. Кноріна, Єм. Ярославського, М. М. Лядова та мемуарна література безпосередніх учасників революційного руху визначили напрямок дослідження політичної історії непролетарських, зокрема монархічних, партій на кілька десятиліть. «Краткий курс истории ВКП(б)», що вийшов у листопаді 1938 р., остаточно закріпив існуючі оцінки виникнення та діяльності партій охоронного табору та був основоположним для подальшого розвитку історіографії монархічного руху. Ідеологізація історичної науки призвела до виключення діяльності правих організацій із царини наукових досліджень з історії непролетарських партій та залишається поза увагою дослідників.

У дослідженні діяльності монархічних партій та організацій спостерігається перерва до початку 60-х рр. XX ст. У 1940–50-ті рр. дослідження та публікації, присвячені правомонархічному руху у Російській імперії, практично відсутні. У роботах, що видаються у цей час, монархічні об'єднання згадуються лише у зв'язку з боротьбою у подіях революції 1905–1907 рр., оцінки дослідників мають заангажований, різко негативний характер.

У 1960–70-ті рр. починають виникати праці, що розглядають історію правомонархічних партій у зв'язку з кризою самодержавства, з боротьбою реакційних сил за збереження самодержавства, спостерігається відродження інтересу до даної проблематики. У цей час у роботах Л. М. Спіріна [24] та В. В. Коміна [6] на підставі документальних матеріалів фондів центральних та місцевих архівів: Центрального державного архіву Жовтневої революції СРСР, Державного історичного архіву Ленінградської області, Центрального державного архіву Жовтневої революції України, – розглядаються питання утворення, розвитку правомонархічних партій, а також їх боротьба за збереження самодержавства. У працях істориків цього часу набуває широкого використання мемуарна література не тільки учасників революційного руху, а також представників правлячого табору (С. Ю. Вітте, М. В. Родзянко), періодичні видання ліберального та монархічного напрямків, що дозволило сформувати основні концептуальні засади вивчення політичних об'єднань правого табору. У цей час у роботах А. Я. Авреха, В. С. Дякі-

на, В. В. Коміна, Г. З. Йоффе, М. П. Єрошкіна, що були присвячені політичній історії дореволюційної Росії, склалась концептуальна ідея про чорносотенний рух як масову опору самодержавства.

Наукова новизна, закладена у роботах дослідників 1970-х рр., отримала подальший розвиток у публікаціях 1980-х рр. Для цього часу є характерним створення колективних монографій [наприклад, 7]. Їх відзначає аналіз діяльності політичних партій, зокрема монархічних у загальному контексті політичної історії Росії. Таким чином, на третьому етапі радянського періоду історіографії відбувається якісне зростання історичного знання про монархічні партії: досліджується соціальний склад, обчислюються кількісні показники, вивчається територіальне розповсюдження монархічних об'єднань.

Наступний період у історіографії виникнення та становлення монархічних організацій в Україні розпочинається із загальною перебудовою у всіх сферах суспільної свідомості, зокрема й у історичній науці. Після завершення радянського періоду історіографії відбулося поступове звільнення від ідеологізації історичної науки, що обумовило значне зростання кількості робіт, які присвячені монархічному руху, призвело до вироблення нових методологічних підходів. Третій період у вивченні правих партій та організацій можна виділити з кінця 80-х – початку 90-х рр., для нього є характерним зростання уваги до раніше недосліджених сторінок історії політичних рухів та течій, загострення політичної та наукової актуальності досліджень даного кола питань та можливості ведення істориками недоступних раніше матеріалів у науковий обіг.

У сучасній історіографії діяльності російських монархічних партій та організацій на території України можна виділити два напрямки. До першого входять роботи, що розглядають історію монархічних об'єднань в Україні у контексті історії монархічних партій та організацій Російської імперії. Найбільший внесок до розробки історії правих політичних об'єднань мали роботи С. О. Степанова [25], Ю. І. Кирянова [3], І. В. Омельянчука [15]. Кількість робіт у російській історичній науці, що присвячені історії правомонархічних об'єднань, постійно збільшується [13; 27], значна кількість захищених дисертацій свідчить про актуальність вивчення діяльності правих монархічних об'єднань [19; 27]. Як закономірний наслідок посилення вивчення кола проблем, що пов'язані з діяльністю монархічних політичних об'єднань у Російській імперії, почали з'являтися дослідження, присвячені історіографії проблеми [4; 13]. У той же час у історіографії відсутні роботи, що розглядають стан вивчення діяльності монархічних об'єднань в Україні.

Другий напрямок становлять роботи, об'єктом дослідження яких є монархічні об'єднання на території України. Серед публікацій з історії монархічних об'єднань на території України можна виділити праці, що розглядають загальні аспекти історії правих політичних об'єднань [16; 21; 11 та ін.], а також праці, присвячені окремим проблемам ідеологічної боротьби та практичної політичної діяльності [17; 18; 28 та ін.].

Таким чином, сучасний період, розпочавшись з процесів деідеологізації історичної науки та впровадження нових методологічних підходів у історичному пізнанні, відзначається всебічним дослідженням історії політичних об'єднань, що існували у Російській імперії на початку XX ст., зокрема монархічної спрямованості. В останнє десятиріччя спостерігається зростання інтересу дослідників до регіонального рівня діяльності монархічних об'єднань, а також концентрації уваги на окремих аспектах діяльності правих сил. Разом з тим, незважаючи на характерне для сучасного періоду кількісне зростання досліджень з проблематики правомонархічного руху та активізацію історіографічного процесу, це не призвело до достатнього ступеня вивчення проблеми, що залишає її й дотепер актуальною.

Підводячи підсумки вивчення історіографії виникнення, становлення, структури та цілей монархічних організацій, можна визначити стан розробки проблеми

як такий, що потребує ґрунтовного історіографічного дослідження. Це обумовлено тим, що, незважаючи на зростаючий інтерес до різноманітних аспектів діяльності правих партій та організацій в Україні та значну кількість публікацій, що присвячені цій тематиці, у історіографії діяльності політичних партій на території України початку XX ст. відсутні дослідження з історіографії утворення та діяльності монархічних партій та організацій.

Бібліографічні посилання

1. **Ашер А.** Погроми 1905 року: самочинність чи заплановане насильство? / А. Ашер // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 5–6. – С. 185–194.
2. **Залежский В. Н.** Монархисты / В. Н. Залежский. – Харьков, 1929.
3. **Кирьянов Ю. И.** Правые партии в России. 1911–1917 / Ю. И. Кирьянов. – М., 2001.
4. **Кичеев В. Г.** Отечественная историография помещичьих и буржуазных партий России: автореф. дисс. на соискание уч. степ. д-ра ист. наук: спец. 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического анализа» / В. Г. Кичеев. – Улан-Удэ, 2009.
5. **Кожинов В. В.** «Черносотенцы» и Революция (загадочные страницы истории) / В. В. Кожинов. – М., 1998.
6. **Комин В. В.** История помещичьих, буржуазных и мелкобуржуазных политических партий в России: факультативный курс лекций / В. В. Комин. – Калинин, 1970.
7. Кризис самодержавия в России. 1895–1917 / Б. В. Ананьич, Р. Ш. Ганелин, Б. Б. Дубенцов. и др. – Л., 1984.
8. **Лавринович Ю.** Кто устроил погромы в России? / Ю. Лавринович. – Берлин, 1909.
9. **Ленин В. И.** Опыт классификации русских политических партий / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений [5-е изд.] : в 55 т. – Т. 14. – М., 1976. – С. 21–27.
10. **Левицкий В. О.** Правые партии / В. О. Левицкий // Общественное движение в России в начале XX в. : в 5 т. – Т. 3. – СПб., 1914. – С. 347–469.
11. **Любченко В. Б.** Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914) / В. Б. Любченко // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С. 55–65.
12. **Меч В.** Силы реакции / В. Меч // Борьба общественных сил в русской революции. Вып. 1. – М., 1907.
13. **Михайлова Е. М.** Проблематика политической идеологии правомонархического движения начала XX в. в современной отечественной историографии / Е. М. Михайлова // Вестник Чебоксарского кооперативного института. – 2008. – № 2. – С. 200–207.
14. **Обнинский В. П.** Новый строй / В. П. Обнинский. – М., 1909.
15. **Омельянчук И. В** Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914) / И. В. Омельянчук. – К., 2006.
16. **Омельянчук И. В.** Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.) / И. В. Омельянчук. – К., 2000.
17. **Опря А.** «Дихає жахом середньовіччя...» / А. Опря // Людина і світ. – 1995. – № 5–6. – С. 39–41.
18. **Подольський А. Ю.** Антисемітська політика російського царизму в Україні на початку XX ст. / А. Ю. Подольський // Український історичний журнал. – 1995. – № 6. – С. 61–65.
19. **Размолодин М. Л.** Идеология правомонархических организаций в России в начале XX века : автореф. дисс. на соискание уч. степ. д-ра ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / М. Л. Размолодин. – Ярославль, 2011.
20. **Савчин М. С.** Правомонархічні організації в Росії / М. С. Савчин // Наукові праці з питань політичної історії. – Вип. 169. – К., 1991. – С. 52–60.
21. **Самарцев І. Г.** Чорносотенці на Україні (1905–1917 рр.) / І. Г. Самарцев // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. – С. 90–98.
22. **Скрипник М. О.** Головна права. Партія «Союз русского народа» / М. О. Скрипник // Наукові праці з питань політичної історії. – Вип. 169. – К., 1991. – С. 60–68.

23. «Союз Русского народа»: По материалам Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства 1917 г. / [вступ. ст. В. Викторова]. – М.; Л., 1929. – С. 3–18.

24. **Спирин Л. М.** Крушение помещичьих и буржуазных партий в России (начало XX в. – 1920 г.) / Л. М. Спирин. – М., 1977.

25. **Степанов С. А.** Черная сотня в России (1905–1914 гг.) / С. А. Степанов. – М., 1992.

26. **Черняев Н. И.** Из записной книжки русского монархиста / Н. И. Черняев. – Харьков, 1907.

27. **Шукшина Т. А.** «Черносотенные» погромы октября 1905 года в России: культурный конфликт в российском обществе начала XX века : автореф. дисс. на соискание уч. степ. канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Т. А. Шукшина. – Челябинск, 2010.

28. **Якуніна А. О.** Участь монархічних організацій України у виборах до Державних Дум (1907–1913 рр.) / А. О. Якуніна // Грані. – 2010. – № 2. – С. 16–21.

Надійшла до редколегії 23.12.2012

УДК 94(629.5)(477)

Н. О. Рижева

Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського

ВИТОКИ СУДНОБУДУВАННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В ІСТОРІОГРАФІЧНИХ РОЗВІДКАХ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XXI ст.)

На підставі аналізу робіт дослідників давнього суднобудування з'ясовуються найважливіші напрямки вивчення проблеми. Співставлення наведеного науковцями матеріалу дозволило уточнити та визначити головні акценти.

Ключові слова: історіографія, давнє суднобудування, човен, артефакти.

На основании анализа работ исследователей древнего судостроения определяются главные направления изучения проблемы. Сопоставление приведенного в работах материала позволило уточнить и определить основные акценты.

Ключевые слова: историография, судостроение в древний период, челн, артефакты.

Based on the analysis of the researchers' works of ancient shipbuilding were determined the main directions of studying the problem. Comparison of the reduced by scientists material helped to clarify and define the main emphasis.

Key words: historiography, shipbuilding in an ancient period, dugouts, artifacts.

Технологічний прогрес, наслідком якого стає, безперечно, видатний винахід – судно, нероздільно пов'язаний із загальним розвитком людського суспільства. Цілком закономірно, що перший етап створення плавзасобів на території України має певне коло зацікавлених дослідників. Науковці своїми роботами, що писалися на певних етапах історичного поступу, продемонстрували особливості власного сприйняття фактажу та аналізу як матеріальних, так і образотворчих артефактів.

Автор репрезентованої статті проаналізував різну за тематикою і спрямованістю літературу та систематизував її у проблемно-хронологічній послідовності. Опорними в історіографічному аналізі були роботи, що наближалися до порушеної проблематики.

© Н. О. Рижева, 2013

23. «Союз Русского народа»: По материалам Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства 1917 г. / [вступ. ст. В. Викторова]. – М.; Л., 1929. – С. 3–18.

24. **Спирин Л. М.** Крушение помещичьих и буржуазных партий в России (начало XX в. – 1920 г.) / Л. М. Спирин. – М., 1977.

25. **Степанов С. А.** Черная сотня в России (1905–1914 гг.) / С. А. Степанов. – М., 1992.

26. **Черняев Н. И.** Из записной книжки русского монархиста / Н. И. Черняев. – Харьков, 1907.

27. **Шукшина Т. А.** «Черносотенные» погромы октября 1905 года в России: культурный конфликт в российском обществе начала XX века : автореф. дисс. на соискание уч. степ. канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Т. А. Шукшина. – Челябинск, 2010.

28. **Якуніна А. О.** Участь монархічних організацій України у виборах до Державних Дум (1907–1913 рр.) / А. О. Якуніна // Грані. – 2010. – № 2. – С. 16–21.

Надійшла до редколегії 23.12.2012

УДК 94(629.5)(477)

Н. О. Рижева

Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського

ВИТОКИ СУДНОБУДУВАННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В ІСТОРІОГРАФІЧНИХ РОЗВІДКАХ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XXI ст.)

На підставі аналізу робіт дослідників давнього суднобудування з'ясовуються найважливіші напрямки вивчення проблеми. Співставлення наведеного науковцями матеріалу дозволило уточнити та визначити головні акценти.

Ключові слова: історіографія, давнє суднобудування, човен, артефакти.

На основании анализа работ исследователей древнего судостроения определяются главные направления изучения проблемы. Сопоставление приведенного в работах материала позволило уточнить и определить основные акценты.

Ключевые слова: историография, судостроение в древний период, челн, артефакты.

Based on the analysis of the researchers' works of ancient shipbuilding were determined the main directions of studying the problem. Comparison of the reduced by scientists material helped to clarify and define the main emphasis.

Key words: historiography, shipbuilding in an ancient period, dugouts, artifacts.

Технологічний прогрес, наслідком якого стає, безперечно, видатний винахід – судно, нероздільно пов'язаний із загальним розвитком людського суспільства. Цілком закономірно, що перший етап створення плавзасобів на території України має певне коло зацікавлених дослідників. Науковці своїми роботами, що писалися на певних етапах історичного поступу, продемонстрували особливості власного сприйняття фактажу та аналізу як матеріальних, так і образотворчих артефактів.

Автор репрезентованої статті проаналізував різну за тематикою і спрямованістю літературу та систематизував її у проблемно-хронологічній послідовності. Опорними в історіографічному аналізі були роботи, що наближалися до порушеної проблематики.

© Н. О. Рижева, 2013

Кількість публікацій, присвячених давньому періоду історії суднобудування в Україні, незначна, що зумовлюється обмеженістю матеріальних артефактів. Науковці одержали можливість реконструювати плавучі засоби первісних людей тільки в кінці XIX – на початку XX ст. на підставі здобутків допоміжних історичних дисциплін. М. Грушевський відзначав: «До недавніх часів історія народів починалася від перших історичних письмових звісток про них. Тепер молоді науки – передісторична археологія чи археологічна етнологія з антропологією і порівняльною соціологією, з одного боку, й порівняльне мовознавство (гльотика) та фольклор, з другого, розширили науковий обрій далеко поза границі писемних звісток» [4, с. 17].

Безумовно, до робіт з історії суднобудування початкового періоду слід ставитися критично. Так, однією з перших праць, що на підставі археологічних матеріалів запропонувала відтворення початкової межі суднобудування в Україні, стала робота І. Шубіна (опублікована в 1927 р.). За гравірованим зображенням на бивні мамонта з Кирилівської стоянки у Києві (археологічне відкриття 1893 р. В. Хвойка) І. Шубін робить опис судна первісних людей. Він стверджує, що малюнок «...зображає доволі гарний і глибокий безпалубний човен, короткий і широкий, з тупим утворенням носа та усіченою, дещо підібганою кормою». За зовнішніми обрисами зображення на кістці І. Шубін припускає, що це «...легкий тип водохідної споруди, з основною рамою з дерева чи обтягнутою чимось, або набраною з тонких поперечних дощок» [21, с. 5]. На підставі його опису деякі дослідники схильні віднести започаткування історії «творчого» суднобудування на теренах України у добу палеоліту (понад XVIII тис. років тому) [8, с. 7].

Описаний І. Шубіним тип суден в історії суднобудування вважається найбільш раннім (найдавнішим), тому сама характеристика сумніву не викликає. Каркасні судна, обтягнуті шкурами, застосовуються і в сучасних етнографічних популяціях. Час їх виникнення не позначений. Однак достеменно встановлено, що за доби палеоліту на теренах України не було відповідного інструменту для обробки «дощок», тому наполягати на тому, що це «дощата» конструкція, навряд чи має сенс.

Сучасне трактування «кирилівської знахідки» є іншим. У «Давній історії України» (1-й том, 1997 р.) авторитетні науковці М. І. Гладких та В. Н. Станко оцінюють складну гравіровану композицію на бивні як відображення загального уявлення первісних людей про три сфери природи: земну, повітряну, водну [3, с. 99]. І відповідно, назване зображення не має нічого спільного з плавучими засобами. Загалом автори першого тому «Давньої історії України» аргументують суднобудівну «культуру» первісних людей, апелюючи до матеріальних артефактів, що, безсумнівно, мусить бути відправною точкою у з'ясуванні способів пересування водними артеріями [1, с. 231–383].

Конкретні артефакти, як образотворчі, так і матеріальні, щодо початку створення перших плавзасобів датуються неолітичним періодом, звідси і слід починати історію ери суднобудування в Україні. Ті ж археологічні джерела, що репрезентують матеріальну й духовну культуру первісного суспільства, дозволяють припускати наявність певних навичок, традицій суднобудування в Україні саме в неолітичний період. Зокрема, в неолітичну добу, на думку вчених, як засіб пересування по воді човен вже використовується. Відсутність матеріальних знахідок такого типу водного транспорту компенсується наявністю серед археологічних джерел аналізованого періоду доволі розвинутих знарядь деревообробки, рибальства, кам'яних якорів.

Статті С. Гусєва та В. Кравця поглиблюють уявлення про водний транспорт часів перебування на території України племен трипільської культури [5; 11]. У роботах В. Даниленка [6; 7], Л. Крижевської [12], Н. Котової [10], Б. Михайлова [15; 16], Г. Шаповалова [20] зібрані матеріали, які відображають обізнаність

первісних людей у плавучих засобах та визначають вплив водного середовища на економічне й духовне життя, вірування та ритуали спільнот давньої України.

Водне довкілля та способи взаємодії з ним були добре відомі рільницьким племенам трипільської культури, що обіймали за часів енеоліту (мідна доба) у IV – першій половині III тис. до н. е. все Правобережжя, Подністров'я, а на пізньому етапі територія існування цієї культури поширилася до Полісся і в Степове Причорномор'я. Трипільські та інші синхронні рільницькі культури прагнули облаштувати свої поселення поблизу великих і малих водних артерій, що дозволяє сучасним українським дослідникам стародавньої історії України стверджувати про існування в них «розвинутого водного транспорту у вигляді човнів» [1, с. 317].

Певні навички суднобудування у племен трипільської культури репрезентує описана у роботах С. Гусєва та В. Кравця культова модель глиняного човна, знайдена на поселенні Городниця-Городище у Верхньому Дністров'ї (М. Смишко, археологічне відкриття 1938–1939 рр.). Довжина моделі складає 7,2 см, ширина – 4 см, висота – 3 см. Модель має більш загострену і трохи підняту носову частину. Корма – плоска й характерно заокруглена, як у човна, дно всередині моделі також заокруглене в напрямку до бортів [5; 11].

На думку видатного українського вченого В. Даниленка, загальне уявлення про суднобудування найдавніших спільнот України дозволяють, до певної міри, відтворити зображення плавзасобів, що виявлені в другій половині XX ст. у Кам'яній Могилі під Мелітополем. Унікальний природний комплекс гротів і печер, використовуваний упродовж кількох тисячоліть як найдавніший культовий центр, є своєрідною енциклопедією первісного монументального мистецтва. Зображення Кам'яної Могили розкривають семантику матеріальної й духовної культури первісного суспільства. У стилізованій формі тут доволі докладно зображено спілкування людини з водним довкіллям – човни, рибальська тематика і под. «В окремих випадках, – фіксує В. Даниленко, – трапляються відтворення човноподібних предметів» [7, с. 55]. Сучасний дослідник кам'яномогильських зображень Б. Михайлов присвятив цьому окремий розділ монографії. Він подає петрогліфи восьми човнів, що, на його думку, відтворюють коробчасті й місяцеподібні форми суден. Окремі з них оснащені щоглою та вітрилом [15, с. 117–118].

Переконливі докази суднобудівних традицій в Україні містять матеріальні артефакти, які були знайдені під час археологічних досліджень неолітичних поселень, стоянок на островах Дніпра – Козачому, Демському, Кизлевому, Шулаєвому, Вовчку, Похилому, Виноградному, Сурському та інших поблизу Кам'яної Могили. Це кам'яні диски, тесла, рубила й інший інструмент, що, можливо, застосовувався «стародавнім майстром» для виготовлення човнів-однодеревок [15, с. 116].

Будівництво човнів-однодеревок, які з'явилися в стародавні часи на водних артеріях, є вельми важливим етапом у розвитку суднобудування як в Україні, так і в Європі в цілому. Відомий англійський археолог Г. Кларк зазначав таке: «Човен-довбанка належав до числа таких предметів, які, коли раз з'явилися, то не виходили з ужитку протягом усього доісторичного періоду, а у багатьох регіонах Північної, Центральної та Південно-Східної Європи він проіснував до XX ст.» [9, с. 285]. У 1924 р. професор Б. Лобач-Жученко писав, що в Україні й сьогодні можливо зустріти довбанки з одним або декількома рядами дощок, закріплених із боків човна [13, с. 10]. Заслуговує на увагу і таке твердження науковців: «Довбанки вийшли з ужитку не тому, що вони виявилися неефективними, а тому, що виготовлення їх у сучасних умовах (мається на увазі XX ст. – *Авт.*) стало досить трудомістким» [9, с. 285]. Човен, видовбаний чи випалений із стовбура дерева, виявився епохальним винаходом.

Відомості про головні конструкційні елементи давніх човнів подані в статті Б. Фаворова «Конструкція давніх човнів-довбанок» [18], де на підставі повного обміру «південнобузького» і «деснянського» човнів – археологічних знахідок XX ст., описується процес удосконалення технології побудови плавучих засобів, конкретизуються їхні експлуатаційні якості. Стаття Б. Фаворова невелика за обсягом, але в якісному вимірі надзвичайно важлива. Це перша робота, де представлені цифрові характеристики давніх суден. Матеріали, наведені дослідником, досі перебувають у науковому обігу і не втрачають своєї ваги. Південнобузький човен віком приблизно 3000 років був знайдений у 1937 р. на річці Південний Буг у Миколаївській області поблизу села Саботинівка професором Р. Орбелі [17]. Деснянський човен, збудований близько 2200 років тому, було знайдено в 1967 р. у заплаві правого берега Десни біля с. Хатьянівка, що поблизу Києва (дані професора Д. Тєлєгіна) [18, с. 58]. Незважаючи на географічну відмінність місць знахідок, значну дистанцію в часі виготовлення та вікову різницю човнів, технологія їх побудови майже однакова. Ця важлива обставина вказує на спадкоємність досвіду побудови човнів-довбанок. Стародавній майстер для створення таких плавучих засобів потребував спеціальних інструментів – сокир, тесел, доліт, різців, зубил, скребачок та ін.

У кінці XX ст. спроби розширити джерельну базу з давнього суднобудування в Україні зробив І. Богатирьов, автор перших глав (1–5) російського видання «Історії вітчизняного суднобудування IX–XIX ст.» (1-й том, 1994). За його твердженням, у Житомирському краєзнавчому музеї знаходиться «деснянський» човен-довбанка. Проте достеменно відомо, що названий музей такої довбанки не має. Тому запропонований дослідником опис основних елементів човна та технології його побудови довіри не викликає [8, с. 12–13].

У наш час не може вважатися коректним і посилання І. Богатирьова на трактовку І. Шубіним гравірованої композиції на бивні мамонта з Кирилівської стоянки як доказ про існування суднобудування на вітчизняних теренах [8, с. 7]. З другої половини XX ст. у науковому обігу широко використовувався опис цього зображення, зроблений українськими і російськими археологами, однак він не має нічого спільного із суднобудуванням [2, с. 153–176; 19; 22]. Слід визнати, що нагромадження неперевірених описів артефактів лише ускладнює і без того непростий для дослідників шлях до об'єктивних знань щодо початкового етапу суднобудування.

На початку XXI ст. наукові уявлення щодо культури та традицій спорудження перших плавучих засобів розширює праця І. Мельника «Історія найдавнішого кораблебудування і мореплавства. Досвід реконструкції» [14]. На підставі археологічних знахідок та писемних джерел у книзі узагальнюються конструктивні характеристики перших човнів-довбанок. Наводяться приклади сучасних експериментів зі створення човнів кам'яними та мідними знаряддями праці. Заслуговують на увагу міркування науковця щодо плоту як досить складної плавучої споруди. І. Мельник пише, що для його будівництва первісна людина мусила мати навички плетіння та зв'язування надзвичайно складних відносно виконання канатів. Він вважає, що встановити першість (пліт чи човен-довбанка) досить проблематично.

Отже, більшість дослідників давнього суднобудування на теренах України дійшли висновку, що створення та вдосконалення перших плавучих засобів зумовлювалися багатьма чинниками, серед яких найважливішою була необхідність долання водних шляхів з достатньою кількістю вантажів. Матеріали, наведені в цих працях, уможливили визначення місця водного транспорту в історії розвитку народів на теренах України у давній період. Попри зазначене потрібно визнати, що з проблем суднобудування ще немає комплексного дослідження, яке б створило цілісне уявлення про динаміку суднобудівних процесів у названий період.

Бібліографічні посилання

1. **Березанська С. С.** Населення в епоху енеоліту // Давня історія України : в 3 т. / С. С. Березанська, В. В. Отрощенко. – Т. 1. Первісне суспільство. – К., 1997. – С. 231–383.

2. **Борисковский П. И.** Палеолит Украины. Историко-археологические очерки / П. И. Борисковский. – М.-Л., 1953.

3. **Гладких М. І.** Духовна культура // Давня історія України : в 3 т. / П. П. Толочко та ін. (ред.): НАН України, Інститут археології. Т. 1. Первісне суспільство / М. І. Гладких, В. Н. Станко. – К., 1997. – С. 98–113.

4. **Грушевський М. С.** Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський; редкол. : П. С. Сохань (голова) та ін. – Т. 1. – К., 1991.

5. **Гусев С. А.** К вопросу о транспортных средствах трипольской культуры / С. А. Гусев // Российская археология. – 1998. – № 1. – С. 15–27.

6. **Даниленко В. Н.** Кам'яна Могила / В. Н. Даниленко. – К., 1986.

7. **Даниленко В. Н.** Неолит Украины / В. Н. Даниленко. – К., 1969.

8. История отечественного судостроения IX–XIX вв. : В 5 т. – Т. 1. Парусное и деревянное судостроение / В. Д. Доценко, И. В. Богатырев, Г. А. Вахарловский, П. А. Кротов, А. Г. Сацкий. – СПб., 1994.

9. **Кларк Г. Д. (21, 23)** Доисторическая Европа. Экономический очерк / Г. Д. Кларк; пер. с англ. М. Б. Граковой-Свиридовой; ред. и предисл. А. Я. Брюсова. – М., 1953.

10. **Котова Н. С.** Неолизация Украины / Н. С. Котова. – Луганск, 2002.

11. **Кравец В. П.** Глиняные трипольские модельки саночек и челна в коллекциях Львовского исторического музея / В. П. Кравец // КСИИМК. – 1951. – Вып. 39. – С. 127–131.

12. **Крижевская Л. Я.** Речное рыболовство в неолите южнорусских степей // Рыболовство и морской промысел в эпоху мезолита – раннего металла в лесной и лесостепной зоне Восточной Европы / Л. Я. Крижевская. – Л., 1991. – С. 116–122.

13. **Лобач-Жученко Б. М.** От челнока до океанского парохода / Б. М. Лобач-Жученко. – М.-Л., 1924.

14. **Мельник И. К.** История древнейшего кораблестроения и мореплавания. Опыт реконструкции / И. К. Мельник. – Кишинев – Одесса, 2003.

15. **Михайлов Б. Д.** Петроглифы Каменной Могилы: семантика, хронология, интерпретация / Б. Д. Михайлов. – 2 изд. доп. – Запорожье, 1999.

16. **Михайлов Б. Д.** Петрогліфи Кам'яної Могили: Семантика. Хронологія. Інтерпретація / Б. Д. Михайлов. – К., 2005.

17. **Орбели Р. А.** Исследования и изыскания (Материалы к истории подводного труда с древнейших времен до наших дней) / Р. А. Орбели. – М.; Л., 1947. – С. 251–263.

18. **Фаворов Б. П.** Конструкция древних долбленых челнов / Б. П. Фаворов // Судостроение. – 1978. – № 6. – С. 57–59.

19. **Филиппов А. К.** О бивне из Кирилловской позднепалеолитической стоянки / А. К. Филиппов // Краткие сообщения. Каменный век / АН СССР. – 1983. – № 173. – С. 39–42.

20. **Шаповалов Г. І.** Судноплавство у духовності давньої України / Г. І. Шаповалов. – Київ-Запоріжжя, 2001.

21. **Шубин И. А.** Волга и волжское судоходство: История развития и современное состояние судоходства и судостроения / Центральное управление речных пароходств. Репринтное издание / И. А. Шубин. – М., 1927.

22. **Яковлева Л. А.** К изучению гравировки на бивне из Кирилловского позднепалеолитического поселения / Л. А. Яковлева / Исследование социально-исторических проблем в археологии : сб. науч. тр. – К., 1987. – С. 177–186.

Надійшла до редколегії 28.07.2012

УДК 930 “1939/1945”

А. В. Угач

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКОЇ КОНТРРОЗВІДКИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ІСТОРІОГРАФІЇ

Аналізується спеціальна фахова й наукова література, яка стосується історії діяльності радянської контррозвідки під час Другої світової війни, з’ясовується загальний історіографічний рівень вивчення теми.

Ключові слова: історіографія, історіографічна традиція, радянська контррозвідка, сучасна наукова література, науковий доробок.

Анализируется специальная профессиональная и научная литература, касающаяся истории деятельности советской контрразведки во время Второй мировой войны, выясняется общий историографический уровень изучения темы.

Ключевые слова: историография, историографическая традиция, советская контрразведка, современная научная литература, научные наработки.

Analyzed vocational and academic literature on the history of the Soviet counterintelligence during World War II, it is revealed the total level of historiographical study of the topic.

Key words: historiography, historiographical tradition, the Soviet counterintelligence, current scientific literature, scientific achievements.

Незважаючи на доволі наполегливі спроби сучасних істориків досліджувати існуючі у вітчизняній історії білі плями, в науковій історіографії є ще чимало недостатньо вивчених тем. Особливо багато таких тем є в історії ХХ ст., а однією з них, безумовно, є історія діяльності радянських спецслужб. Якщо власне подієва історія теми більш-менш досліджена, то аналіз накопиченої історіографічної традиції поки що майже не здійснюється. Напевно, це пов’язано з тим, що ця тема за радянських часів була практично закритою і більшість робіт і документів видавались з грифами секретності, доступ до яких був досить ускладнений. Однак таке становище мало місце наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. Зараз ситуація змінилась на краще, крім того, що було розсекречено значні масиви документів, з’явилося доволі багато нових праць, в яких науковці намагаються по-іншому оцінити діяльність радянських спецслужб. Всі ці зміни потрібно переосмислити, ретельно проаналізувати наявний історіографічний доробок, виявити наявні в ньому тенденції й концептуальні особливості, а це неможливо зробити без аналізу історіографічної ситуації з вивчення теми. Тож метою даної роботи є історіографічний аналіз наявної спеціальної літератури з історії радянських спецслужб під час Другої світової війни.

Складність історіографічного аналізу в рамках теми дослідження полягає в тому, що вона знаходиться на перетині двох самостійних наукових аспектів: історії Другої світової війни та історії радянських органів державної безпеки. Тому потрібно проаналізувати наукову літературу, яка не тільки стосується історії Другої світової війни в цілому, а й висвітлює широкий спектр проблем діяльності спецслужб, їх ролі й місця в історії радянської держави. Таким чином, переважна більшість залученої літератури є певною мірою «прикордонною» і дещо маргінальною щодо заявленої теми дослідження.

Ми поділяємо позицію вчених, які пропонують розрізняти два якісно різних періоди в історії досліджень Другої світової війни, у тому числі й діяльності органів держбезпеки СРСР у її ході. Перший, який тривав з 1939 р. до рубежу

© А. В. Угач, 2013

1980–1990-х рр., може бути позначений як радянський період в історіографії історії війни. У його рамках можливе виокремлення тих чи інших етапів, але вони для нашого дослідження принципового значення не мають. Протягом зазначеного періоду науковий пошук учених загалом здійснювався у руслі єдиної методологічної моделі, а в дослідженнях панувала офіційна заідеологізована марксистсько-ленінська концепція.

Другий період, який розпочався з рубежу 1980–1990-х рр. і триває й досі, може бути визначений як перехідний, адже в цей час докорінно змінилася політична та соціально-економічна ситуація на пострадянському науковому просторі. З ліквідацією владної монополії КПРС був подоланий колишній політико-ідеологічний диктат. Органи безпеки країни звільнилися від «керівної і спрямовуючої ролі партії». Комплекс здійснюваних досліджень з історії війни, з точки зору концептуальних підходів, узагальнюючих оцінок, уже не становив собою єдиного моноліту, на цьому цілком слушно акцентували увагу спеціалісти з теми В. В. Коровін [15; 16; 17], В. П. Ямпольский [42], В. М. Хаустов [40] та деякі інші.

Протягом першого періоду в рамках історіографічної традиції з вивчення теми дослідники і фахівці з історії спецслужб фактично обходили стороною проблему забезпечення безпеки економічного потенціалу країни, зміцнення політичного режиму, в тому числі й за рахунок виключно репресивних методів.

Література першого періоду про діяльність органів держбезпеки в роки війни нечисленна, недостатньо концептуальна і не зовсім сконцентрована на проблемі, має переважно науково-популярний, публіцистичний патріотично-виховний характер. Науковий потенціал публікацій цього періоду вкрай незначний. Зокрема це стосується робіт В. Мінаєва [22], І. Мінца [23], С. Крилова [18] та інших авторів.

Суто науково-практичним цілям слугувала доволі значна література з обмежувальними грифами щодо використання, яка істотно еволюціонувала за змістом з часів Великої Вітчизняної війни до початку 1990-х рр. Зокрема це роботи Ф. Г. Банникова, В. М. Хаустова та ряду інших авторів [1; 2; 37; 40].

У наукових публікаціях 1940–1950-х рр., підготовлених співробітниками, які прийшли до Вищої школи КДБ з бойових практичних підрозділів, було узагальнено багатий досвід оперативної діяльності контррозвідувальних підрозділів у воєнний час [15; 21; 22]. Однак слабка джерельна база, надмірна конкретизація подій звужували можливості узагальнення, формування концептуальних підходів до вивчення теми. Необхідність підготовки нормативних актів, лекцій та навчальних посібників, уведення до наукового обігу нових архівних документів сприяли розвитку історичного знання в наступні роки. Вони дозволили акцентувати увагу дослідників і фахівців контррозвідки на проблемах створення та діяльності винищувальних батальйонів, оперативних груп органів НКВС-НКДБ у тилу ворога, боротьби з агентурою німецької розвідки на залізничному транспорті, застосування радіоігор у контррозвідувальній роботі [1; 2; 12].

У той самий час були зроблені спроби висвітлення діяльності територіальних органів держбезпеки Москви, Ленінграда, України, Білорусії, Естонії, Примор'я, Хабаровського краю щодо виявлення, попередження та припинення шпигунських, диверсійно-терористичних та інших підривних акцій спецслужб Німеччини та Японії (див., зокрема: [37]).

Тенденція комплексного дослідження діяльності територіальних і транспортних органів держбезпеки, органів військової контррозвідки реально проявилася у 1960-х – на початку 1970-х рр. і ще більше дала про себе знати протягом 1970–1980-х рр. Поява значної кількості статей з історії діяльності радянських органів держбезпеки, спеціальні тематичні науково-теоретичні конференції 1977 і 1985 рр., випуск радянського багатотомного видання документів і матеріалів з історії діяльності органів держбезпеки в роки війни [29; 35; 36] – все це надало

нового імпульсу науковим розробкам з теми і зумовило появу праць В. Васильєва [5], О. В. Іванкова [10] та деяких інших.

У 1977 р. був опублікований новий варіант підручника з історії органів державної безпеки для Вищої школи КДБ, за редакцією В. М. Чебрикова, майбутнього глави КДБ, який мав на той час гриф «совершенно секретно» [41]. З різних аспектів боротьби радянських органів держбезпеки з підривною діяльністю іноземних спецслужб у роки війни захистили дисертації В. В. Коровін [15; 16; 17], О. В. Іванків [10], М. М. Каленкович [12].

Відзначаючи суттєвий доробок учених у розробку теми, напрацьований до початку 1990-х рр., необхідно констатувати, що деякі її аспекти все ж були висвітлені доволі слабко. Це повною мірою стосується питання щодо діяльності органів держбезпеки в тилу радянської країни. Наукові розробки, які стосувалися зазначеного аспекту, були нечисленні [4; 10; 15; 41].

Демократичні зміни в радянському суспільстві протягом другої половини 1980-х рр., поява значного суспільного інтересу до історичної проблематики, дискусії про феномен більшовизму і долю соціалізму в СРСР, деідеологізація історичної науки, відкриття доступу до деяких раніше засекречених архівних фондів – все це сприяло розвитку історичного знання, постановці нових проблем.

Зокрема керівництво російських спецслужб, зважаючи на значний інтерес громадян і, перш за все, істориків до історії органів держбезпеки за радянських часів, особливо в роки Другої світової війни, вирішило частково задовольнити його випуском серії спеціальних збірників документів, присвячених діяльності органів системи НК-ДПУ-ОДПУ-НКВС-НКДБ-МДБ-КДБ. Одним із них став збірник «Органы государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны» у 8 томах (протягом 1995–2007 рр. друком вийшло п’ять томів, кожний у двох книгах) [25]. Зміст уміщених тут директивних указівок, наказів, орієнтувань, інструкцій тощо розкриває основні аспекти діяльності органів державної безпеки у воєнний період. Цінність їх полягає у тому, що, складені безпосередніми учасниками подій, вони відображають свою епоху, настанови і вимоги державно-політичного керівництва країни, частково світогляд і характер виконавців. Усього у збірнику поки що опубліковано 2168 документів радянських спецслужб, більшість з яких побачили світ уперше, бо раніше мали гриф секретності.

На жаль, на даний час (2012 р.) вийшло лише 5 томів у 10-ти книгах, в яких опубліковані документи радянських органів державної безпеки з листопада 1938 р. по грудень 1944 р. Збірник видається під егідою Федеральної служби безпеки Російської Федерації та Академії Федеральної служби безпеки Російської Федерації. Перший том у двох книгах опублікувала Федеральна служба контррозвідки Російської Федерації та Академія Федеральної служби контррозвідки Російської Федерації. Незважаючи на те, що видання є незавершеним, воно на сьогодні є фактично єдиним, де опубліковані внутрішні документи органів держбезпеки. Укладачі збірників, співробітники Академії і архівної служби ФСБ Росії, намагалися не оминати гострих питань, не згладжувати кути, зокрема щодо причин та наслідків репресій, долі військовополонених або секретних договорів та оперативних планів радянського і німецького військового командування. Публікація джерел істотно розширює уявлення про найдраматичніші епізоди історії спецслужб, дозволяє поглянути на події минулого об’єктивно, без кон’юнктурних оцінок. Документальні матеріали розповідають про різноманітну діяльність органів держбезпеки в роки війни, від безпосередньої участі в боях з вермахтом до розвідувально-диверсійної та контррозвідувальної роботи, проведеної спецгрупами 4-го Управління НКВС і військовою контррозвідкою. Серед попередників цього видання можна назвати збірник документів і матеріалів «Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне» (М., 1985–1992.

Т. 1–6), однак воно значною мірою заангажоване і в ньому увага приділена переважно ролі комуністичної партії в діяльності органів держбезпеки [35].

Нові свідчення про специфіку роботи чекістів стали відомі завдяки спогадам колишнього керівника розвідки радянських органів безпеки П. А. Судоплатова, якому було доручено очолити Особливу групу при НКВС, а потім 4-те Управління НКВС СРСР для ведення розвідувально-диверсійних операцій проти Німеччини та її союзників [38].

Питання правового регулювання діяльності органів НКВС-НКДБ в роки війни розглянули у своїх працях І. А. Ісаєв, та В. М. Куріцин [20; 11]. Цікаві дані наведені в роботі О. І. Кокуріна та М. В. Петрова, де на доволі значному фактичному матеріалі досліджено структуру, функції, кадровий склад СМЕРШ [13; 14].

Значний теоретичний і фактичний матеріал міститься в доробку військового історика О. Ю. Попова, який присвячений малодослідженій у вітчизняній історіографії проблемі участі співробітників органів, держбезпеки в партизанському русі [27; 28; 29]. На основі нещодавно розсекречених документів, спогадів безпосередніх учасників подій, автор проаналізував оперативну обстановку на тимчасово окупованих територіях СРСР, дав правову оцінку партизанському руху, показав основні напрями діяльності чекістів у партизанській боротьбі. У дослідженні О. Ю. Попова дається чітке розмежування функцій, які виконували територіальні партійні органи, структури НКВС-НКДБ, партизанські загони і групи при проведенні розвідувальної, терористичної, агітаційно-масової роботи серед населення окупованих територій. На значному архівному матеріалі автором продемонстровані як позитивні, так і негативні приклади при проведенні цієї діяльності, в тому числі й характерні для діяльності місцевих органів НКВС-НКДБ.

Через вивчення історії політичних репресій у радянській державі, яка стала чільною темою в історіографії з кінця 1980-х рр., деякі дослідники з логічною неминучістю підійшли до дослідження діяльності органів державної безпеки СРСР в різні періоди вітчизняної історії протягом ХХ ст., у тому числі і в роки Другої світової війни. На жаль, деякі автори не змогли уникнути певної однобічності в оцінці діяльності органів НКВС-НКДБ. Якщо С. О. Овчинников основну увагу приділив протидії контррозвідки підривним акціям фашистських спецслужб, інформаційному забезпеченню місцевих владних структур, але обійшов мовчанням реалізацію органами НКВС-НКДБ функції «таємної політичної поліції», то В. Є. Мартіанов, навпаки, акцентував увагу виключно на участі органів НКВС у політичних репресіях протягом 1937–1941 рр. [19; 21].

Слід зазначити, що започатковане у другій половині 1990-х рр. подолання штучного бар'єра між відомчою «історико-чекістською» наукою і звичайною історією, досліджуваною в цивільних академічних та навчальних закладах, плідно позначилося на стані вітчизняної історіографії й зокрема на історіографічній традиції по вивченню діяльності радянської контррозвідки. Свідченнями цього стали монографії С. О. Овчинникова [24], В. М. Хаустова [40] і В. П. Галицького [6], а також навчальний посібник В. В. Коровіна [16]. Були проведені відкриті наукові «Історичні читання на Луб'янці» з історії російських спецслужб (1997, 1998, 1999, 2000 рр.) за участю науковців Академії ФСБ Росії та інших відомств, які раніше входили до системи КДБ, а також й інших представників наукових і навчальних установ Росії, Білорусії, України, Казахстану, архівістів, краєзнавців, публіцистів, членів товариства «Меморіал». Одним із результатів таких процесів стало видання згаданого вище багатотомного збірника документів з історії радянських спецслужб під час Великої Вітчизняної війни. Вихід перших його томів викликав значний резонанс серед істориків спецслужб. Зокрема з'явилась і спеціальна рецензія на перші томи цього видання [7]. В ній вказується на суттєве значення цього збірника для подальшого вивчення історії органів державної безпе-

ки Радянського Союзу і наголошено на тому, що опубліковані документи допоможуть більш реалістично вивчити історію спецслужб.

На сучасному етапі взаємодія вчених збагачує їх новими ідеями та концептуальними підходами до вивчення діяльності органів держбезпеки СРСР, у тому числі й у роки Другої світової війни, дозволяє поступово долати суто «обвинувальний» ухил в оцінці їх роботи, сприймати радянську спецслужбу як необхідний елемент державного механізму в силу суб'єктивного фактора (керівної ролі комуністичної партії) в конкретних історичних умовах, що надмірно посилював її репресивну діяльність.

Слід також зазначити, що організаційно-правові засади діяльності органів держбезпеки у передвоєнні роки, окремі проблеми громадської правосвідомості в Росії, місце органів ВЧК – ОГПУ – НКВС у політичній системі радянського суспільства в історичному філософському та правовому аспектах розроблялися в ряді спеціальних наукових праць В. Б. Романовської [31], Л. П. Рассказова [32] та деяких інших авторів.

Узагальнюючи вищезазначене, можна констатувати, що наша тема дослідження досить широко представлена в науковій літературі, як у спеціальній, так і фоновій. Щоправда, більшості праць радянського періоду була характерна ідеологічна заангажованість, обмеження джерельної бази, публіцистичність і деяка тенденційність. Також особливістю радянської літератури була наявність грифів секретності на значній частині праць з теми. Незважаючи на такі особливості, в радянський період було зроблено певні кроки у вивченні історії діяльності радянської контррозвідки під час Другої світової війни. Після розпаду Радянського Союзу і початку розсекречення документів радянських спецслужб учені отримали новий значний імпульс, який реалізувався у появі комплексу спеціальних вже суто наукових праць. Ця література, на відміну від радянської, вже не містила ідеологічної заангажованості. Постали нові тематичні аспекти і проблеми, які раніше або замовчувалися, або не розглядалися через відсутність інформації. Наприклад, це стосується праць В. Хаустова і В. Коровіна. Новітні розробки намагаються подолати стереотип, який виник протягом 1990-х рр. і був пов'язаний з тим, що радянські спецслужби сприймалися виключно як частина тоталітарної держави, в якій вони виконували лише функції репресивного апарату. Такі зміни в трактуванні історії спецслужб почали проявлятися на початку 2000-х рр. (дослідження О. Дамаскіна та ін.). Через дозвіл на публікацію таких досліджень нинішня російська влада намагається хоча б частково реабілітувати власні силові органи, які в очах населення є продовжувачами традицій радянських спецслужб.

Бібліографічні посилання

1. **Банников Ф. Г.** Истребительные батальоны НКВД СССР в Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.) : [учеб. пособ.] / Ф. Г. Банников. – М., 1968.

2. **Барышников В. Я.** Радиоигры и их применение в контрразведывательной работе органов КГБ / В. Я. Барышников, Д. П. Тарасов. – М., 1964.

3. Бойцы войск НКВД на фронтах Отечественной войны. В помощь групповодам политзанятий и агитаторам. – М., 1942.

4. Борьба советских органов государственной безопасности с подрывной деятельностью спецслужб фашистской Германии в годы Великой Отечественной войны: сб. матер. науч.-теорет. конф. – М., 1977.

5. **Васильев В.** Из опыта контрразведывательного обеспечения особо важных объектов промышленности в годы Великой Отечественной войны / В. Васильев // Спецсборник КГБ СССР. – 1980. – № 87. – С. 91–96.

6. **Галицкий В. П.** Финские военнопленные в лагерях НКВД (1939–1953 гг.) / В. П. Галицкий. – М., 1997.

7. **Дамаскин О.** Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне / О. Дамаскин // Обозреватель. – 2002. – № 2 (145). – С. 30–31.

8. **Демидов А. М.** Деятельность территориальных органов государственной безопасности по улучшению хозяйственно-организаторской работы предприятий оборонных отраслей промышленности СССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) / А. М. Демидов // Сб. ст. по проблемам деятельности советской контрразведки и профессиональной подготовки чекистских кадров в современных условиях. – М., 1990. – С. 128–146.

9. **Демидов А. М.** Роль органов государственной безопасности в преодолении военно-промышленного кризиса первых лет Великой Отечественной войны (1941–1943 гг.) / А. М. Демидов. – М., 1996.

10. **Иванков А. В.** Деятельность органов государственной безопасности Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / А. В. Иванков. – М., 1983.

11. **Исаев И. А.** История государства и права России / И. А. Исаев. – М., 1994.

12. **Каленкович Н. Н.** Деятельность органов государственной безопасности Туркменской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / Н. Н. Каленкович. – М., 1988.

13. **Кокурин А. И.** НКВД-НКГБ-СМЕРШ: структура, функции, кадры (1941–1943) / А. И. Кокурин, Н. В. Петров // Свободная мысль. – 1997. – № 8. – С. 118–128.

14. **Кокурин А. И.** НКВД: структура, функции, кадры / А. И. Кокурин, Н. В. Петров // Свободная мысль. – 1997. – № 7. – С. 108–118.

15. **Коровин В. В.** Деятельность оперативных групп органов государственной безопасности в тылу противника в годы Великой Отечественной войны / В. В. Коровин. – М., 1968.

16. **Коровин В. В.** История отечественных органов безопасности : [учеб. пособ.] / В. В. Коровин. – М., 1998.

17. **Коровин В. В.** Советские органы государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / В. В. Коровин. – М., 1981.

18. **Крылов С. М.** Борьба с разведывательно-диверсионными группами и отрядами противника во фронтовой наступательной операции / С. М. Крылов. – М., 1957.

19. **Кубаткин П. Н.** Уничтожим шпионов и диверсантов / П. Н. Кубаткин. – М., 1941.

20. **Курицын В. М.** История государства и права России / В. М. Курицын. 1929–1940. – М., 1998.

21. **Мартианов В. Е.** Органы НКВД Краснодарского края накануне и в годы Великой Отечественной войны, 1937–1945 гг.: автореф. дисс. ... канд. ист. наук / В. Е. Мартианов. – Краснодар, 1998.

22. **Минаев В.** О подрывной работе немецко-фашистских мерзавцев / В. Минаев. – Баку, 1942.

23. **Минц И.** Великая Отечественная война Советского Союза / И. Минц. – М., 1947.

24. **Овчинников С. А.** Контрразведка Поволжья в годы Великой Отечественной войны (1941–1945): В 2 т. / С. А. Овчинников. – Саратов, 1994.

25. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : [сб. документов] / Под ред. М. П. Патрушева. – М., 1995–2007. – Т. 1–5.

26. Подвиги чекистов: очерки и стихи о славных чекистах-героях Великой Отечественной войны. – М., 1942.

27. **Попов А. Ю.** Деятельность органов государственной безопасности СССР по организации партизанского движения в начальный период Великой Отечественной войны / А. Ю. Попов // Бартеньевские чтения: Тезисы докл. и сообщ. – Липецк, 2000. – С. 249–255.

28. **Попов А. Ю.** НКВД и партизанское движение / А. Ю. Попов. – М., 2003.

29. **Попов А. Ю.** Партизанская разведка в годы Великой Отечественной войны / А. Ю. Попов // Исторические чтения на Лубянке: Отечественные спецслужбы накануне и в годы Великой Отечественной войны. – М., 2000. – С. 62–67.

30. Разгром итало-немецких войск на Дону: Краткий оперативно-тактический очерк / Под ред. Н. Фокина. – М., 1945.

31. **Рассказов Л. П.** Карательные органы в процессе формирования и функционирования административно-командной системы в Советском государстве (1917–1941 гг.) / Л. П. Рассказов. – Уфа, 1994.

32. **Романовская В. Б.** Репрессивные органы в России XX века / В. Б. Романовская. – Нижний Новгород, 1996.

33. Сборник примеров боевой деятельности войск НКВД в Отечественной войне. – М., 1943. – № 1.

34. Сборник примеров боевой деятельности войск НКВД в Отечественной войне. – М., 1944. – № 2.

35. Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне: сб. док. и матер. / Под ред. В. Ямпольского. – М., 1985–1992. – Т. 1–6.

36. Советские органы и войска государственной безопасности в Великой Отечественной войне: сб. матер. конф. – М., 1985.

37. Спецсборник Высшей школы КГБ СССР. – М., 1971. – № 2.

38. **Судоплатов П. А.** Разведка и Кремль. Спецоперации / А. П. Судоплатов. – М., 1996.

39. Фашистская разведка и её методы: сб. статей и матер. / Под ред. В. Минаева. – М., 1942.

40. **Хаустов В. Н.** Деятельность органов государственной безопасности НКВД СССР в предвоенные годы (1934–1941 гг.) / В. Н. Хаустов. – М., 1997.

41. **Чебриков В. М.** История советских органов государственной безопасности: [учебник] / В. М. Чебриков. – М., 1977.

42. **Ямпольский В. П.** Борьба органов государственной безопасности СССР с подрывной деятельностью японской разведки в годы Великой Отечественной войны (1941–1945): автореф. дисс. … канд. юрид. наук. – М., 1983.

Надійшла до редколегії 28.12.2012

УДК 930.2 (075.8)

В. І. Воронов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИХ ДИСЦИПЛІН НА СТОРІНКАХ ЗБІРНИКА «ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ»

Проаналізовано статті з теоретичних проблем джерелознавства, вміщені на сторінках наукового збірника «Історичні джерела та їх використання», з'ясовано їх місце в розвитку вітчизняної історичної науки.

Ключові слова: джерелознавство, спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни, теорія, класифікація джерел, науковий збірник «Історичні джерела та їх використання».

Проанализированы статьи, касающиеся теоретических проблем источниковедения, опубликованные в научном сборнике «Исторические источники и их использование», установлено их значение для развития отечественной исторической науки.

Ключевые слова: источниковедение, специальные (вспомогательные) исторические дисциплины, теория, классификация источников, научный сборник «Исторические источники и их использование».

Articles, concerning theoretical problems of source study, that were published on the scientific digest «Historical sources and theirs usage», are analyzing, theirs significance for the development of native historical science is defining.

Key words: source study, special historical (supportive) disciplines, theory, classification of sources, scientific digest «Historical sources and theirs usage».

«Історичні джерела та їх використання» – міжвідомчий збірник наукових праць з проблем джерелознавства, архівознавства та допоміжних (спеціальних)

© В. І. Воронов, 2013

33. Сборник примеров боевой деятельности войск НКВД в Отечественной войне. – М., 1943. – № 1.

34. Сборник примеров боевой деятельности войск НКВД в Отечественной войне. – М., 1944. – № 2.

35. Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне: сб. док. и матер. / Под ред. В. Ямпольского. – М., 1985–1992. – Т. 1–6.

36. Советские органы и войска государственной безопасности в Великой Отечественной войне: сб. матер. конф. – М., 1985.

37. Спецсборник Высшей школы КГБ СССР. – М., 1971. – № 2.

38. **Судоплатов П. А.** Разведка и Кремль. Спецоперации / А. П. Судоплатов. – М., 1996.

39. Фашистская разведка и её методы: сб. статей и матер. / Под ред. В. Минаева. – М., 1942.

40. **Хаустов В. Н.** Деятельность органов государственной безопасности НКВД СССР в предвоенные годы (1934–1941 гг.) / В. Н. Хаустов. – М., 1997.

41. **Чебриков В. М.** История советских органов государственной безопасности: [учебник] / В. М. Чебриков. – М., 1977.

42. **Ямпольский В. П.** Борьба органов государственной безопасности СССР с подрывной деятельностью японской разведки в годы Великой Отечественной войны (1941–1945): автореф. дисс. … канд. юрид. наук. – М., 1983.

Надійшла до редколегії 28.12.2012

УДК 930.2 (075.8)

В. І. Воронов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИХ ДИСЦИПЛІН НА СТОРІНКАХ ЗБІРНИКА «ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ»

Проаналізовано статті з теоретичних проблем джерелознавства, вміщені на сторінках наукового збірника «Історичні джерела та їх використання», з'ясовано їх місце в розвитку вітчизняної історичної науки.

Ключові слова: джерелознавство, спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни, теорія, класифікація джерел, науковий збірник «Історичні джерела та їх використання».

Проанализированы статьи, касающиеся теоретических проблем источниковедения, опубликованные в научном сборнике «Исторические источники и их использование», установлено их значение для развития отечественной исторической науки.

Ключевые слова: источниковедение, специальные (вспомогательные) исторические дисциплины, теория, классификация источников, научный сборник «Исторические источники и их использование».

Articles, concerning theoretical problems of source study, that were published on the scientific digest «Historical sources and theirs usage», are analyzing, theirs significance for the development of native historical science is defining.

Key words: source study, special historical (supportive) disciplines, theory, classification of sources, scientific digest «Historical sources and theirs usage».

«Історичні джерела та їх використання» – міжвідомчий збірник наукових праць з проблем джерелознавства, архівознавства та допоміжних (спеціальних)

© В. І. Воронов, 2013

історичних дисциплін, який став спільним виданням Архівного управління при Раді Міністрів Української РСР (власне, й видавався з його ініціативи) та Інституту історії Української РСР. Це була своєрідна українська альтернатива всесоюзному науковому щорічнику «Вспомогательные исторические дисциплины», який з 1968 р. видавався Ленінградським відділенням Археографічної комісії АН СРСР. До речі, зазначений український збірник почав виходити навіть дещо раніше, ніж всесоюзне видання. Перший його випуск з'явився друком у 1964 р. Хоча Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних дисциплін (1965 р.) рекомендувала перетворити цей збірник на щорічник, у силу певних обставин цього не вдалося здійснити. Збірник став типовим науковим виданням доби «хрущовської відлиги» і, що доволі симптоматично, майже одночасно з її закінченням припинив своє існування. Остаточно припинив видаватися збірник у ході розгортання антиукраїнських акцій, які в цілому суттєво загальмували процес дослідження джерел з історії українських земель у період середньовіччя та нового часу. Тож загалом протягом 1964–1972 рр. вийшло 7 випусків «Історичних джерел та їх використання». Тираж кожного з випусків становив лише від 1000 до 1200 примірників. Зараз, майже через 50 років після початку виходу, збірник став справжнім бібліографічним раритетом. Однак, незважаючи на це, він є доволі широко відоме і популярне спеціальне наукове видання серед учених, а окремі проблеми, які висвітлювалися на його сторінках, не втратили актуальності й зараз. Висновки ж, зроблені авторами окремих статей, мають непересічне наукове значення й зараз, що перетворює збірник на знакове явище українського історіографічного процесу.

До складу редколегії збірника «Історичні джерела та їх використання» входили відомі українські радянські історики й джерелознавці Ф. Шевченко, І. Бутич, А. Катренко, В. Скорина, І. Гуржій. Відповідальним редактором останнього сьомого випуску, став В. Сарбей. На сторінках збірника зокрема були опубліковані спеціальні статті відомих радянських (і не тільки українських) істориків і джерелознавців Л. Пушкарьова, Я. Ісаєвича, Я. Дашкевича, М. Котляра, В. Панашенко, Я. Полотнюка, О. Мацюка, О. Сидоренко, Я. Сеника, В. Гавриленка, А. Генсьорського, О. Маркевича та багатьох інших. Переважна більшість публікацій присвячувалася конкретно-проблемним аспектам джерелознавства та допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін, але в деяких з них автори піднімали й окремі теоретичні та методичні питання історичної науки і передусім її джерелознавчої складової. Збірник не мав жорстко усталеної структури. Наприклад, перший випуск містив передмову, а також відділи під назвами: «Статті», «Повідомлення» і «Замітки». Інші випуски (окрім п'ятого, тематично присвяченого 100-річчю з дня народження В. І. Леніна) поділялися на рубрики. При цьому постійних рубрик у збірнику не було, а їх назви варіювалися залежно від тематики статей, що надходили до редколегії.

Протягом 1960–1970-х рр. традиційно джерелознавство, історіографію, архівознавство, археографію відносили до комплексу допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін, а не виокремлювали їх як спеціальні галузі історичної науки або специфічні сфери знань. Найменування вказаного комплексу дисциплін як допоміжних історичних домінувало, але паралельно використовувався й термін «спеціальні» як дефініція для визначення специфічності їх предметного поля, особливостей джерельної бази та місця в системі історичної науки. Це знайшло своє відображення й на сторінках збірника «Історичні джерела та їх використання», оскільки його автори паралельно використовували обидва поняття («допоміжні» і «спеціальні»), іноді обґрунтовуючи власну позицію щодо цього. Загалом статті збірника присвячені проблемам джерелознавства й архівознавства, дипломатики й історії окремих установ, нумізматики, зброєзнавства, геральдики, сфра-

гістики та емблематики, палеографії, хронології й метрології, історичної географії, топоніміки й ономастики.

У рамках дослідження теоретичних аспектів історичної науки на сторінках збірника піднімалися й розроблялися проблеми визначення предмета та завдань джерелознавства та окремих допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін. Наприклад, у статті О. Компан була зроблена спроба окреслити предмет та завдання ономастики як допоміжної історичної дисципліни в історіографічному контексті [8]. При цьому авторка спробувала чітко розмежувати лінгвістичну та суто історичну складові цієї науки. В іншій статті В. Сидоренко на матеріалах з історії України XVI – першої половини XVII ст. розглянув предметну сферу зброєзнавства як спеціальної історичної дисципліни, а також у загальних рисах охарактеризував його джерельну базу [25].

У ряді статей встановлювалися і з'ясовувалися значення та наукова вартість окремих комплексів, груп, типів і видів джерел: скажімо, Литовських статутів (стаття Д. Мишка [16]); українських словників, написаних письменниками-полемістами і вченими-мовознавцями Л. Зизанієм, П. Беріндою та ін. протягом XVI–XVII ст. (публікація О. Компан [9]); адміністративних, судових і фінансових книг, створених на українських землях протягом XIII–XVIII ст., зі спеціальною увагою до особливостей методики їх вивчення (Я. Дашкевич [7]); подимних ревізій і реєстрів (М. Крикун [11]); своєрідного й оригінального описово-статистичного джерела ревізії 1692 р. (В. Пірко [19]); кінофотодокументів як специфічних історичних джерел (Л. Маркитан [13]); значення печаток міст для дослідження міської геральдики (О. Маркевич [12]); філіграней на документальних історичних джерелах з паперовими носіями (О. Мацюк [14; 15]); методики вивчення нумізматичних джерел та колекцій монет (М. Котляр [10]).

На сторінках декількох статей увага зверталася на проблеми класифікації джерел, періодизації історіографічної традиції в рамках опрацювання окремих наукових проблем допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін. Це, наприклад, стаття Я. Ісаєвича, в якій подана змістовна й продумана класифікація джерел щодо суспільно-політичної й культурної діяльності церковних братств України протягом XVI–XVII ст. [5]. Заслуговує на окрему увагу класифікація основних груп документальних матеріалів, які сформувалися внаслідок діяльності виконкомів Рад та їх управлінь і відділів за радянської доби, запропонована автором іншої статті І. Гарнагою [4]. У ній цілком аргументовано розподілено згадані джерела за виконуваними ними функціями на такі групи: 1) директивна (розпорядча) документація; 2) протоколи; 3) плани; 4) обліково-звітні документи; 5) актові матеріали; 6) заяви, запити і відповіді (матеріали листування) [4, с. 5].

Іншим радянським дослідником С. Пількевичем в окремій статті було визначено головні етапи в розвитку архівної справи в Україні протягом 1917–1965 рр. [18]. І. Бутичем була запропонована періодизація історіографічної традиції з вивчення історії української археографії [1]. Публікація стала своєрідним логічним продовженням уміщеної ще в першому випуску збірника статті на подібну тему Я. Ісаєвича [6]. Історію розвитку сфрагістики як допоміжної (спеціальної) історичної дисципліни спробував висвітлити Б. Ватуля [2]. Л. Проценко в одній зі своїх статей підсумувала внесок і визначила основні етапи у вивченні українськими радянськими істориками проблем палеографії, дипломатики і філігранології [21], а в іншій – розкрила значення актових книг для розробки багатьох прикладних питань хронології, метрології, топоніміки, палеографії, дипломатики та деяких ін. допоміжних історичних дисциплін [20].

Історія та історіографія української сфрагістики другої половини XIX ст. була доволі докладно досліджена у спеціальній науковій статті відомого історика й джерелознавця Віталія Олексійовича Гавриленка. Автор чітко вказав на основні періоди зацікавленості українських істориків зазначеного часу сфрагістичною

проблематикою [3]. На його думку, сфрагістика має бути виділена в окрему історичну дисципліну, а печатки повинні вивчатися як специфічні історичні джерела, як «твори прикладного мистецтва», які «дають багатий матеріал дослідникам палеографії, геральдики, нумізматики та інших історичних дисциплін» [3, с. 139]. Автор наголосив, що спеціальні сфрагістичні дослідження в українській історичній науці були започатковані О. Лазаревським, який присвятив вивченню печаток декілька своїх заміток. Важливим внеском у розвиток вітчизняної сфрагістики, на думку В. Гавриленка, стала праця Петра Єфименка «Юридические знаки», в якій заперечувалася теорія запозичення східними слов'янами знаків власності від сусідніх народів і доводилося їх стародавнє місцеве походження. Автор статті наголосив, що заслугою П. Єфименка було те, що він відкинув теорію запозичень і пов'язану з нею теорію культурних кіл та міграцій, у той самий час визнаючи культурні впливи і взаємозв'язки між народами, але не надаючи їм вирішального значення в розвитку сфрагістики. Окрім того, за визнанням В. Гавриленка, П. Єфименко одним із перших серед українських учених приділив спеціальну увагу вивченню методики геральдичних та сфрагістичних досліджень, застосував при вивченні печаток і пломб методи аналогії та історико-порівняльний. У той самий час, на думку автора статті, методологічні принципи цього дослідника були «декларативними», оскільки він потрапив «під вплив одного з напрямів буржуазної історіографії – позитивізму – і механічно переносить закони природи на суспільні відносини» [8, с. 141].

Проаналізував В. Гавриленко і наукові праці інших українських дослідників другої половини XIX ст. (О. Бодянського, М. Костіна, Ю. Люценка, М. Біляшівського, В. Антоновича, І. Шараневича, М. Леопардова, К. Болсуновського). У результаті він зробив висновок, що «протягом другої половини XIX ст. українська сфрагістика оформляється в окрему історичну дисципліну з своїм предметом дослідження і спеціальними завданнями» [3, с. 151]. При цьому саме в цей час суттєво розширилася проблематика досліджень, розпочалося вивчення не лише давньоруських і козацьких печаток, а й візантійських молівдовул, гем і скарабеїв, керамічних клейм і свинцевих пломб. Основними джерелами для наукових досліджень були архіви, археографічні публікації, але все більшого значення набували археологічні знахідки.

Окремі статті, опубліковані на сторінках збірника «Історичні джерела та їх використання», присвячені проблемам методики історичних досліджень. Так, О. Мацюк яскраво продемонстрував специфіку методики і роль філігранології у встановленні часу написання недатованих джерел [15]. Я. Дашкевич розкрив методику досліджень адміністративних, судових та фінансових книг як джерел з історії України XIII–XVIII ст. [7]. М. Котляр визначив принципи та окреслив методику складання нумізматичної карти України [10].

Проблеми методики й термінології палеографічних досліджень на прикладі аналізу пам'яток українського скоропису XVII–XVIII ст. ретельно дослідила відома дослідниця Віра Василівна Панашенко [17]. Авторка підкреслила, що визначення предмета та завдань палеографії у спеціалістів-палеографів не збігається і відноситься до числа дискусійних проблем історичної науки. На її думку, предмет цієї дисципліни має зводитись до того, що «палеографія вивчає зовнішні ознаки рукописних пам'яток (знаки писемності, матеріал, водяні знаки, художні прикраси, оправу, формат і т. п.) в їх історичному розвиткові» [17, с. 88]. У той самий час дослідниця підкреслила, що палеографія як спеціальна історична дисципліна «має двобічний аспект дослідження» – теоретичний і практичний. До першого вона віднесла вивчення історії письма, як частини історії культури певного народу і одночасно частини історії світової культури. Другий же аспект дослідження включає оволодіння сумою практичних навичок, що дають можливість читати рукописні пам'ятки, визначати час і місце їх написання, автентичність та історію виникнення.

Дослідниця звернула увагу на специфіку українського письма як предмета вивчення української палеографії. Вона зазначила, що це письмо на останню третину ХХ ст. було ще недостатньо досліджене, вказала, що література, окрім підрозділів в узагальнюючих працях з палеографії М. Щепкіна, Є. Карського, Л. Черепніна та наукового дослідження І. Каманіна, зводилась до декількох незначних за обсягом статей, спостережень та окремих знімків у збірниках зі зразками українського письма. Натомість важливість подальшого дослідження палеографії письма, на думку авторки, зумовлюється зростанням інтересу науковців саме до теоретичних узагальнень у цій галузі, підсилюється потребою розробки періодизації української палеографії «з урахуванням соціально-економічного і культурного розвитку українського народу, всіх різновидностей місцевого письма та його графічних особливостей» [17, с. 89–90].

В. Панашенко також зупинилась на певній невпорядкованості спеціальної палеографічної термінології. Вона запропонувала власні визначення таких загальновідомих термінів, як устав, півустав та скоропис. При цьому дослідниця звернула увагу на те, що під поняттям скоропис у літературі ототожнюються дві різні палеографічні категорії – тип письма і почерк. Зокрема у статті проаналізовано визначення, дані цьому поняттю Л. Черепніним, М. Розовим та О. Шицгалом. Авторка також подала визначення таких палеографічних термінів, як лігатура, виносні літери, титло, в'язь, тайнопис. Серед новітніх вона виокремила термін «графема», під яким розуміє «окремий варіант зображення літери» [17, с. 91]. Кожен тип графеми має численні форми, які протягом тривалого часу видозмінюються і деформуються, ведучи до появи нових графем. На думку дослідниці, спостереження за зміною форм графем може дати можливість виокремити стилістичні групи письма серед значної кількості індивідуальних почерків, а зміна типів графем може свідчити про новий етап розвитку письма.

Услід за французьким палеографом Ж. Маллоном та російською дослідницею Л. Кисельовою, авторкою кандидатської дисертації про курсивне письмо у Франції в XII–XV ст., В. Панашенко подала визначення деяких нових палеографічних термінів: дукт письма (послідовність, з якою писар накреслює елементи графеми і напрям їх накреслення); модуль письма (розмір графем, їх ширина й висота з урахуванням пропорцій, співвідношення); кут письма (положення знаряддя письма щодо рядка); вага письма (характеристика письма «важкого» тобто, «масного», написаного м'яким інструментом та «легкого», написаного твердим знаряддям письма).

Загалом у статті В. Панашенко зазначено, що протягом 1950–1960-х рр. наука про письмо суттєво розширила свої обрії, в її рамках були порушені не лише конкретні теоретичні проблеми, а й питання розробки нової методики, нових палеографічних категорій, а також «нового визначення палеографії як дисципліни не лише допоміжної, а й значною мірою самостійної» [17, с. 92].

Чи не найбільш важливе місце серед публікацій, уміщених на сторінках «Історичних джерел та їх використання», посідають декілька статей теоретичного характеру визначного російського радянського історика та джерелознавця Лева Микитовича Пушкарьова. Знаменно і показово, що ці статті були не передруком з російськомовних видань, а спеціально написані для українського наукового збірника. Зважаючи на безумовний авторитет автора, його високий рівень кваліфікації та теоретичної ерудованості, цей факт безумовно сприяв поглибленню теоретико-метологічної рефлексії українських учених, певною мірою знімаючи з них своєрідний «наліт» провінційності і деякої незаангажованості та небажання працювати в рамках теоретико-методологічної проблематики.

В одній зі статей Л. Пушкарьов зупинився на характеристиці сталості форми історичних джерел і необхідності врахування цього при аналізі їх змісту, визначенні їх автентичності та вірогідності [24]. Основні положення цієї статті були

розвинені істориком в іншій статті на сторінках збірника «Вплив форми історичного джерела на його зміст» [23]. На думку Л. Пушкарьова, сталість форми історичного джерела сама по собі повинна завжди насторожувати історика, а її наявність важлива при визначенні сили традиції в джерелі, коли «вона в інших історичних умовах продовжує культивувати такі форми відображення і акумуляції дійсності, які давно вже стали надбанням минулого і нетиповими для нових часів» [23, с. 114]. У той самий час, згідно з твердженням ученого, хоч форма історичного джерела і визначається його змістом, вона має певну відносну самостійність. Вона тісно пов'язана з процесом відображення життя в історичному джерелі. Вплив форми на зміст у писемних джерелах спостерігається в тих випадках, коли вона в результаті свого розвитку достатньо визначилася і стабілізувалася. Автор переконливо довів, що на зміст впливає форма тих джерел, які мають усталений формуляр (актові джерела), усних (фольклорних) джерел, етнографічних джерел, мови (в топоніміці та ономастиці), речових джерел (щодо останніх це ще недостатньо вивчене), кіно-, фото- і фонодокументів. Це, на думку Л. Пушкарьова, за певних умов призводить до того, що під впливом форми джерело зображує історичну дійсність неповно, спотворено або упереджено [23, с. 115]. Подібне явище частіше трапляється у стійких формах джерела, які ніби застигли в своїх рамках і тому не здатні адекватно виразити зміну нового змісту. Це, на думку вченого, важливо враховувати, оскільки подібна властивість форми значною мірою визначає наукове значення джерела в цілому. У той самий час автор підкреслив, що дане явище – це не загальна закономірність, а лише окремий випадок, що виникає в особливому середовищі та за специфічних обставин. Частіше форма сприяє відображенню і втіленню в джерелі реальної дійсності і лише в окремих випадках позначається на його джерелознавчій цінності.

Високим науковим рівнем відзначається ще одна стаття Л. Пушкарьова під назвою «Визначення історичного джерела в радянській історіографії (1917–1968)» [22]. Вона стала своєрідним продовженням російськомовної праці вченого «Определение исторического источника в русской историографии XVIII–XX вв.», опублікованій на сторінках «Археографического ежегодника за 1966 г.» У зазначеній статті Л. Пушкарьов визначив основні етапи на шляху становлення категорії «історичне джерело» у вітчизняному джерелознавстві. При цьому він виходив з того, що будь-яке визначення джерела відносне, оскільки всі вони неспроможні охопити не тільки його багатоманітність, а й характерні ознаки і властивості. Подібне твердження вперше прозвучало ще в підготовчих матеріалах Ф. Енгельса до «Анти-Дюрінга»: «Дефініції не мають значення для науки, тому вони завжди виявляються недостатніми. Єдино реальною дефініцією є розвиток самої суті справи, а це вже не дефініція. Для того, щоб вияснити і показати, що таке життя, ми повинні дослідити всі форми життя і зобразити їх у взаємному зв'язку. Але для повсякденного вжитку короткий перелік найбільш загальних і в той же час найбільш характерних відмітних ознак в так званій дефініції часто буває корисним і навіть необхідним, та він і не може шкодити, коли тільки від дефініції не вимагають, щоб вона давала більше того, що вона може виразити» (цит. за: [22, с. 16–17]).

Джерелознавець критично проаналізував визначення, запропоновані щодо категорії О. Лаппо-Данилевським, Л. Карсавіним, С. Жебельовим. Цікаво, що в примітках та коментарях до власної статті історик зупинився й на аналізі визначень, запропонованих протягом 1920–1940-х рр. німецькими, французькими і деякими ін. західноєвропейськими істориками та методологами науки (В. Бауером, І. Бехером, А. Майстером, К. Якобом, А. Федером, дещо нижче – М. Блоком та Л. Февром) [22, с. 4–6, 10]. Знаменно, що оцінка внеску в теорію джерела, зроблена російськими істориками «старої» школи і західноєвропейськими вченими, зроблена Л. Пушкарьовим виважено, досить аргументовано, практично без будь-якої

упередженої заідеологізованості. Автор професійно полемізує зі своїми попередниками і сучасниками, доволі переконливо відстоюючи власну точку зору. Він знаходить у підходах інших учених позитивні моменти, а також відзначає суперечливі й неадекватні з його точки зору складові їх дефініцій.

Л. Пушкарьов знайшов певні аналоги при визначенні категорії «джерело» з підходами іноземних дослідників у працях вітчизняних істориків, написаних у перші роки радянської влади (О. Добіаш-Рождественської та В. Пічети порівняно з французьким ученим Ш. Сеньобосом, одного з перших радянських істориків М. Авдєєва – з німецьким методологом Е. Бернгеймом). Він висунув певні застереження щодо доцільності й можливості використання при розкритті сутності терміну «джерело» таких категорій, як «матеріали», «фактичні матеріали», «залишки», «сліди минулого», «пам'ятки» [22, с. 6–7].

Відомий радянський джерелознавець також ретельно й доволі всебічно проаналізував визначення категорії історичне джерело, запропоновані А. Большаковим, А. Шестаковим, Г. Сааром, С. Биковським, у відомому підручнику з джерелознавства М. Тихомирова, в посібнику з джерелознавства історії середніх віків О. Люблінської, у праці «Что такое археология?» О. Альмарика і О. Монгайта. Певні зауваження Л. Пушкарьов висловив і щодо визначень, запропонованих відомим українським радянським теоретиком і методологом історичної науки В. Стрельським [22, с. 11–12]. Ним наведені й проаналізовані визначення, запропоновані І. Шерманом, В. Даниловим і С. Якубовською, С. Каштановим і О. Курносовим. Досить детально він зупинився й на перебігу та змісті теоретико-методологічної дискусії в рамках вітчизняної науки, яка тривала протягом 1960-х рр. і торкалася, між іншим, і дефініції «історичне джерело» [22, с. 13–14]. Один із її учасників М. Макаров у статті «К вопросу о терминологии в источниковедении истории СССР» фактично зробив спробу повернутися до суб'єктивістського підходу О. Лаппо-Данилевського, дещо розширивши і змінивши його формулювання за рахунок визначення В. Данилова і С. Якубовської: «Культурно-історичною пам'яткою ми називаємо всякий реалізований продукт матеріальної і духовної діяльності людини, що несе на собі відбиток свого часу і відображає дійсність через призму соціально-економічних, політичних, естетичних та інших поглядів свого творця». На думку Л. Пушкарьова, незважаючи на, здавалось би, повноту, це визначення не може бути прийнятним: у ньому не враховано найважливішої сторони джерела – здатності давати можливість вивчати минуле людського суспільства, адже далеко не все, що збереглося від минулого, є джерелом [22, с. 13].

Л. Пушкарьов також віддав належне визначенням категорії «джерело», запропонованим М. Варшавчиком і С. Шмідтом. Але водночас він підкреслив, що всі дефініції, які «існують в радянському джерелознавстві, не можуть бути прийняті беззастережно, бо вимагають додаткового тлумачення тих термінів, якими вони визначаються» [22, с. 17]. На його думку, «все, що безпосередньо відображає історичний процес і дає можливість вивчити минуле людського суспільства, є історичним джерелом». Тільки таким широким визначенням можна охопити всю різноманітність форм, видів і різновидів джерел. При цьому така дефініція, на думку історика, включає в себе і вже відомі джерела, і ті, що виникають або перебувають в стадії становлення. Таке енциклопедичне визначення категорії «джерело» є одним із найбільш характерних не лише для вітчизняного, а й для зарубіжного джерелознавства навіть на сучасному етапі.

Загалом радянське джерелознавство розглядало історичне джерело як об'єкт, створений людиною на основі особистих, суб'єктивних образів реального, об'єктивного світу і розуміло під джерелом все, що безпосередньо відображає і втілює в собі історичний процес і надає тим самим можливість вивчати минуле людського суспільства. Однак це визначення вказувало лише на найістотніше в джерелі і не охоплювало всіх його сторін. Щоб всебічно розглянути джерело, слід

визначити його відмінність від дослідження, відтворити специфіку відображення в ньому дійсності, показати його як філософське поняття (розкрити об'єктивність, незалежність від свідомості історика-дослідника і у той самий час з'ясувати опосередкованість джерела), подати класифікацію джерел тощо. Одним із перших серед вітчизняних істориків все це доволі чітко усвідомив саме Л. М. Пушкарьов.

У цілому збірник «Історичні джерела та їх використання», незважаючи на дуже нетривалий час існування, відіграв доволі помітну роль у розвитку українського джерелознавства, архівознавства, археографії та спеціальних історичних дисциплін. Він був переважно орієнтований на розв'язання суто практичних питань та окремих прикладних аспектів цих спеціальних галузей і дисциплін. Однак у той самий час на його сторінках знайшли висвітлення й деякі теоретичні проблеми історичної науки. За нашими підрахунками у семи випусках збірника було опубліковано 151 статтю. Принаймні у 25 з них (це становить близько 16,5 % від загальної кількості) автори так чи інакше торкалися проблем визначення специфічних термінів, понять і категорій історичних дисциплін, класифікації різних груп, типів і видів джерел, історії становлення й розвитку окремих спеціальних галузей знань, періодизації й узагальнення існуючої історіографічної традиції з їх вивчення, методики й технології дослідження накопичених джерельних комплексів. Серед таких публікацій вагоме місце посіли праці В. Гавриленка, Я. Ісаєвича, О. Мацюка, В. Панашенко та ін. дослідників. Особливо ж важливе значення мають три статті відомого російського радянського історика, джерелознавця, теоретика й методолога історичної науки Л. М. Пушкарьова, висновки й узагальнення в яких не втратили наукової вартості й у сучасній науці. Тому, без сумніву, публікації в аналізованому збірнику заслуговують на більш глибоку увагу з боку дослідників-істориків нинішньої генерації.

Бібліографічні посилання

1. **Бутич І. Л.** Література до історії української археографії / І. Л. Бутич // Історичні джерела та їх використання / ред. кол.: І. Л. Бутич, І. П. Крип'якевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Катренко (відп. секр.). – К., 1968. – Вип. 3. – С. 161–176.

2. **Ватуля Б. С.** З історії української радянської сфрагістики / Б. С. Ватуля // Там само. – К., 1964. – Вип. 1. – С. 225–232.

3. **Гавриленко В. О.** Історіографія української сфрагістики другої половини XIX ст. / В. О. Гавриленко // Там само. – К., 1972. – Вип. 7. – С. 138–152.

4. **Гарнага І. В.** Каталогізація матеріалів виконкомів Рад та їх управлінь і відділів / І. В. Гарнага // Там само. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 3–14.

5. **Ісаєвич Я. Д.** Джерела про суспільно-політичну і культурну діяльність братств України в XVI–XVIII ст. / Я. Д. Ісаєвич // Там само. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 37–47.

6. **Ісаєвич Я. Д.** Українська археографія в XVII–XVIII ст. / Я. Д. Ісаєвич // Там само. – К., 1964. – Вип. 1. – С. 174–188.

7. **Дашкевич Я. Р.** Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII–XVIII ст. (Проблематика, стан і методика дослідження) / Я. Р. Дашкевич // Там само. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 129–171.

8. **Компан О. С.** Ономастика як допоміжна історична дисципліна / О. С. Компан // Там само. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 54–64.

9. **Компан О. С.** Українські словники XVI–XVII ст. як історичне джерело / О. С. Компан // Там само. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 24–36.

10. **Котляр М. Ф.** Принцип та методика складання нумізматичної карти УРСР (IX–XIX ст.) / М. Ф. Котляр // Там само. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 289–295.

11. **Крикун М. Г.** Подимні реєстри першої і початку другої половини XVIII ст. / М. Г. Крикун // Там само. – К., 1972. – Вип. 7. – С. 69–79.

12. **Маркевич О. В.** Значення печаток міст для дослідження міської геральдики / О. В. Маркевич // Там само. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 246–254.

13. **Маркитан Л. П.** Кінофотодокументи як історичне джерело / Л. П. Маркитан // Там само. – К., 1971. – Вип. 6. – С. 60–67.

14. **Мацюк О. Я.** Джерелознавче значення філіграней документів львівських вірмен XVI–XVII ст. / О. Я. Мацюк // Там само. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 267–289.

15. **Мацюк О. Я.** Роль філігранології у встановленні часу написання недатованих документів / О. Я. Мацюк // Там само. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 256–268.

16. **Мишко Д. І.** Перший Литовський статут і його історичне значення / Д. І. Мишко // Там само. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 14–24.

17. **Панашенко В. В.** До питання методики і термінології палеографічних досліджень українського скоропису XVII–XVIII ст. / В. В. Панашенко // Там само. – К., 1972. – Вип. 7. – С. 88–92.

18. **Пількевич С. Д.** Головні етапи розвитку архівної справи на Україні (1917–1965 рр.) / С. Д. Пількевич // Там само. – К., 1968. – Вип. 3. – С. 5–30.

19. **Пірко В. О.** Ревізія 1692 р. як джерело до вивчення аграрних відносин на західноукраїнських землях кінця XVII ст. / В. О. Пірко // Там само. – К., 1972. – Вип. 7. – С. 79–87.

20. **Проценко Л. А.** Актові книги як джерело до вивчення спеціальних історичних дисциплін / Л. А. Проценко // Там само. – К., 1964. – Вип. 1. – С. 52–62.

21. **Проценко Л. А.** Палеографія, дипломатика і філігранологія в українських радянських дослідженнях / Л. А. Проценко // Там само. – К., 1968. – Вип. 3. – С. 190–200.

22. **Пушкарьов Л. М.** Визначення історичного джерела в радянській історіографії (1917–1968) / Л. М. Пушкарьов // Там само. – К., 1971. – Вип. 6. – С. 3–18.

23. **Пушкарьов Л. М.** Вплив форми історичного джерела на його зміст / Л. М. Пушкарьов // Там само. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 114–122.

24. **Пушкарьов Л. М.** Сталість форми історичного джерела / Л. М. Пушкарьов // Там само. – К., 1968. – Вип. 3. – С. 31–40.

25. **Сидоренко В. О.** Зброєзнавство як спеціальна історична дисципліна (за матеріалами України XVI – першої половини XVII ст.) / В. О. Сидоренко // Там само. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 269–279.

Надійшла до редколегії 28.01.2013

УДК 93(99) «IX – XII»

Г. М. Виноградов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЛІНГВІСТИЧНІ СКЛАДОВІ МОДЕЛЮВАННЯ ДАВНЬОРУСЬКИМИ КНИЖНИКАМИ ВИТОКІВ ДЕРЖАВНОСТІ РУСІ

Проаналізовано роль лінгвістичних складових, які поряд з православними християнськими чинниками безпосередньо вплинули на створення давньоруськими інтелектуалами-книжниками концепції витоків державності Давньої Русі.

Ключові слова: Давня Русь, інтелектуальна модель, монахи-книжники, держава, Середні віки, лінгвістика, богослов'я.

Проанализирована роль лингвистических составляющих, которые вместе с православными христианскими факторами непосредственно повлияли на создание древнерусскими интеллектуалами-книжниками концепции истоков государственности Древней Руси.

Ключевые слова: Древняя Русь, интеллектуальная модель, монахи-книжники, государство, Средние века, лингвистика, богословие.

The active role of linguistic factors in collaboration with the Orthodox Christian components in the creation of the Ancient Rus' genesis model by intellectuals-monks is showed in this article.

Key words: the Ancient Rus', intellectual model, intellectuals-monks, state, the Middle Ages, linguistics, theology.

© Г. М. Виноградов, 2013

14. **Мацюк О. Я.** Джерелознавче значення філіграней документів львівських вірмен XVI–XVII ст. / О. Я. Мацюк // Там само. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 267–289.

15. **Мацюк О. Я.** Роль філігранології у встановленні часу написання недатованих документів / О. Я. Мацюк // Там само. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 256–268.

16. **Мишко Д. І.** Перший Литовський статут і його історичне значення / Д. І. Мишко // Там само. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 14–24.

17. **Панашенко В. В.** До питання методики і термінології палеографічних досліджень українського скоропису XVII–XVIII ст. / В. В. Панашенко // Там само. – К., 1972. – Вип. 7. – С. 88–92.

18. **Пількевич С. Д.** Головні етапи розвитку архівної справи на Україні (1917–1965 рр.) / С. Д. Пількевич // Там само. – К., 1968. – Вип. 3. – С. 5–30.

19. **Пірко В. О.** Ревізія 1692 р. як джерело до вивчення аграрних відносин на західноукраїнських землях кінця XVII ст. / В. О. Пірко // Там само. – К., 1972. – Вип. 7. – С. 79–87.

20. **Проценко Л. А.** Актові книги як джерело до вивчення спеціальних історичних дисциплін / Л. А. Проценко // Там само. – К., 1964. – Вип. 1. – С. 52–62.

21. **Проценко Л. А.** Палеографія, дипломатика і філігранологія в українських радянських дослідженнях / Л. А. Проценко // Там само. – К., 1968. – Вип. 3. – С. 190–200.

22. **Пушкарьов Л. М.** Визначення історичного джерела в радянській історіографії (1917–1968) / Л. М. Пушкарьов // Там само. – К., 1971. – Вип. 6. – С. 3–18.

23. **Пушкарьов Л. М.** Вплив форми історичного джерела на його зміст / Л. М. Пушкарьов // Там само. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 114–122.

24. **Пушкарьов Л. М.** Сталість форми історичного джерела / Л. М. Пушкарьов // Там само. – К., 1968. – Вип. 3. – С. 31–40.

25. **Сидоренко В. О.** Зброєзнавство як спеціальна історична дисципліна (за матеріалами України XVI – першої половини XVII ст.) / В. О. Сидоренко // Там само. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 269–279.

Надійшла до редколегії 28.01.2013

УДК 93(99) «IX – XII»

Г. М. Виноградов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЛІНГВІСТИЧНІ СКЛАДОВІ МОДЕЛЮВАННЯ ДАВНЬОРУСЬКИМИ КНИЖНИКАМИ ВИТОКІВ ДЕРЖАВНОСТІ РУСІ

Проаналізовано роль лінгвістичних складових, які поряд з православними християнськими чинниками безпосередньо вплинули на створення давньоруськими інтелектуалами-книжниками концепції витоків державності Давньої Русі.

Ключові слова: Давня Русь, інтелектуальна модель, монахи-книжники, держава, Середні віки, лінгвістика, богослов'я.

Проанализирована роль лингвистических составляющих, которые вместе с православными христианскими факторами непосредственно повлияли на создание древнерусскими интеллектуалами-книжниками концепции истоков государственности Древней Руси.

Ключевые слова: Древняя Русь, интеллектуальная модель, монахи-книжники, государство, Средние века, лингвистика, богословие.

The active role of linguistic factors in collaboration with the Orthodox Christian components in the creation of the Ancient Rus' genesis model by intellectuals-monks is showed in this article.

Key words: the Ancient Rus', intellectual model, intellectuals-monks, state, the Middle Ages, linguistics, theology.

© Г. М. Виноградов, 2013

Актуальність запропонованої теми полягає насамперед у тому, що запропонована вже назва статті у такому формулюванні містить як мінімум три відносно самостійних тематичних блоки (лінгвістичні складові, моделювання (як варіант – реконструювання тощо), витоки давньоруської державності), кожен з яких, у свою чергу, також може бути з легкістю поділений ще на кілька дослідницьких сегментів. Відповідно кожен з сегментів, враховуючи, що йдеться про давньоруське середньовіччя, має досить тривалу і солідну традицію наукового осмислення, одна критична оцінка формування та розвитку якої в цілому чи окремих фрагментів зокрема вимагає низки ґрунтовних історіографічних розвідок. Цілком усвідомлюючи вказані обставини, автор, проте, має намір викласти кілька міркувань стосовно свідомого та творчого використовування давньоруськими інтелектуалами суто лінгвістичних засобів для створення текстуальної моделі минулого Давньої Русі, зокрема обставин її державного становлення.

Крім того, актуальність полягає також у тому, щоб додатково до викладених у ряді попередніх публікацій автора аргументів переважно теоретико-методологічного характеру запропонувати низку конкретних прикладів з, так би мовити, уявної творчої майстерні давньоруського книжника щодо лінгвістичних (якщо точніше, у відповідності зі світоглядом епохи, – теологічно-лінгвістичних) засобів додаткового насичення літописних текстів принципово важливою інформацією, яка, з одного боку, не мала латентного вигляду, проте її кодування, трансляція та використовування вимагало не тільки спеціальних знань, але і володіння особливими методами роботи зі словом.

Щодо **історіографічних аспектів** теми, то, як вже зазначалося, вони мають широкий тематичний діапазон: загальноісторичний, власне медієвістичний (а як його гармонійні складові – русистський, гебраїстський, германістичний, візантіністський, тюркологічний, скандинавістський, болгаристичний та інші), лінгвістичний (текстологічний, семантичний, етимологічний тощо), семіологічний та інші з власними дослідницькими традиціями, недостатньо вивченими та дискусійними проблемами; з огляду на це ми змушені відіслати зацікавленого читача до висококваліфікованих узагальнюючих праць останніх років, в яких зроблено не тільки необхідні підсумки попередніх наукових здобутків, але і визначено стратегічні та тактичні напрямки подальших перспективних пошуків. В царині історичної науки слід звернути увагу на синтетичні праці 80-х рр. ХХ – першого десятиліття ХХІ ст. О. Пріцака, С. Франкліна, Д. Шепарда, В. Сєдова, І. Фроянова, Б. Свердлова, А. Новосельцева, А. Горського, В. Петрухіна, Є. Шинакова, І. Данилевського, О. Назаренка, В. Мількова, М. Котляра, В. Рички, О. Толочка та інших, лінгвістичної – на узагальнюючі дослідження В. Топорова, Р. Цейтлін, М. Толстого, Є. Верещагіна, А. Львова, Р. Піккіо та інших. Чи не найбільш принциповими для теми нашого дослідження стали праці В. Колєсова, М. Кисельової та О. Конявської про унікальні риси давньоруської інтелектуальної культури, авторську свідомість давньоруських книжників, провідні способи та методи роботи зі словом [17; 20; 21; 23], які утворили необхідну творчу атмосферу, сприятливу для реалізації мети статті.

Не можна оминути увагою представників напрямку в історичній науці, який з певною умовністю можна назвати «історико-текстологічним», і який, відповідно, найбільш дотичний нашої теми; мова йде про кількох сучасних російських і українських науковців (істориків і філологів), які протягом останніх приблизно двох десятиліть активно використовують, поряд з традиційними, модерні (переважно структуралістські та постструктуралістські, зокрема аналізу дискурсу, деконструкції, семаналізу тощо) методи текстуального аналізу давньоруських літописних і інших текстів з метою виявлення та подальшого використовування для уточнених висновків прихованої в текстах історичної інформації. Тексти

істориків-русистів (втім, частково, і філологів, які «приєдналися» до перших, наприклад О. Назаренко, О. Гіппіус та ін.) замайоріли іменами Р. Барта, Ц. Тодорова, Ю. Крістєвої, А.-Ж. Греймаса, Ж. Дельоза, Ф. Гуаттірі, Ж. Дерріда та інших метрів текстуального аналізу. І хоча процес адаптування нових дослідницьких методик до середньовічних текстів іде доволі повільно, часто зустрічаючи якщо не активний спротив, то як мінімум пасивну байдужість традиціоналістів, на сьогодні можна сміливо стверджувати існування певного наукового напрямку, який зайняв гідне місце в історичній науці та доволі яскраво представлений працями Ф. Успенського, А. Литвинової, О. Гомона, Т. Вілкул, вже згаданих вище В. Петрухіна, О. Назаренка, І. Данилевського, В. Рички, О. Толочка; до цього напрямку відносить себе і автор цих рядків. Висновки, до яких приходять історики-текстологи, нерідко стають у протиріччя з загальноприйнятими в історичній науці, що об'єктивно створює дистанцію між дослідниками-традиціоналістами, орієнтованими на хрестоматійні позитивістські методи та способи інтерпретації історичних подій, та новою генерацією науковців, які активно впроваджують нові теоретико-методологічні принципи та методи дослідження.

Отже, **метою** нашої розвідки є розкриття основних способів, якими послугувалися давньоруські книжники в процесі створення літописних текстів, використовуючи насамперед етимологічні, семантичні та інші можливості церковнослов'янської мови під кутом зору християнської (в православній версії) теології; в якості прикладу зазначене розкриття буде продемонстроване на підґрунті літописної характеристики витоків державності Давньої Русі. Реалізація сформульованої мети передбачає вирішення наступних **дослідницьких завдань:** 1) охарактеризувати особливості церковнослов'янської мови як, згідно з середньовічними уявленнями, символічної моделі Божого Творіння, граматичні, морфологічні, семантичні та інші складові якої виконували в першу чергу богословські, а не лінгвістичні функції; 2) проаналізувати таку специфічну жанрову рису давньоруського літописання (як, зрештою, і середньовічного в цілому), як створення його в якості своєрідного звіту Богові на Страшному Суді, що вимагало, зрозуміло, особливого ставлення до процесу кодування та трансформації історичної інформації; 3) на прикладі обґрунтування давньоруськими інтелектуалами витоків державності Русі продемонструвати способи формулювання з перших слів літопису спеціального лінгвістичного алгоритму, у відповідності з яким кожен з наступних фрагментів тексту «працював» на розкриття первісного авторського задуму.

Джерельну базу склали початкові пасажі тексту Повісті временних літ (далі – ПВЛ), що містять фрагмент, який нас цікавить. Ми користувалися на сьогодні найкращим та найповнішим тритомним виданням 2003 р. із серії «Harvard Library of Early Ukrainian Literature», в якому представлено текст ПВЛ паралельно в десяти списках [31; 32; 33].

Теоретико-методологічною основою роботи виступають *принципи* системності, логічності, об'єктивності, науковості та історизму, а також історико-хронологічний, історико-ретроспективний, історико-порівняльний та інші *методи*, загальноприйняті в сучасних історичних дослідженнях.

Церковнослов'янська мова (далі – ЦМ) як провідний засіб збереження та передавання інформації в слов'янському (і не тільки, адже романомовні румуни та молдавани також досить довго використовували у богослужінні та діловій сфері ЦМ) православному світі від приблизно середини XI ст. і практично до XVII ст. вже доволі давно є предметом наполегливої уваги науковців, насамперед – філологів-русистів, істориків мови і літератури слов'янських народів; завдяки багаторічним зусиллям науковців ЦМ добре вивчена під кутом зору її історії та основних мовних параметрів. Історики ж донедавна (часто – і сьогодні) ви-

користовували тільки, так би мовити, верхній інформаційний пласт ЦМ на рівні конкретних історичних подій, вчинків фігурантів літописів; до певного моменту, коли завдання дослідників були зосереджені навколо питань «хто?» «що?» «де?» «коли?», таке ставлення задовольняло потреби історичної науки, але коли рівень розвитку русистики почав вимагати відповідей на питання «чому?», історики-медієвісти почали усвідомлювати нагальну потребу в більш активному застосуванні як традиційних, так і модерних методів текстуального аналізу з метою виявлення, обробки та використовування прихованих інформаційних пластів документальних та, в першу чергу, оповідних джерел.

На тлі безсумнівних здобутків у вивченні ЦМ особливо прикро виглядає та обставина, що не тільки істориками, але й філологами була проігнорована плідна ідея В. Колесова [18; 22], висловлена ще на початку 80-х рр. XX ст., щодо необхідності адаптувати до сучасної лінгвістики методи роботи зі словом і текстом в цілому, які були притаманні давньоруським книжникам. У низці публікацій І. Данилевського, який якнайближче серед істориків-русистів підійшов до творчого застосування середньовічних методів роботи з мовою та текстом, далеко не в повній мірі використано як теологічно-лінгвістичний потенціал ЦМ, так і не враховано специфічні особливості творчості середньовічних інтелектуалів з реконструювання мовними засобами минулого Давньої Русі. Автор цих рядків зробив уже кілька спроб обґрунтувати великі потенційні можливості запропонованого В. Колесовим методу з теоретико-методологічних та прикладних позицій [4; 5; 8; 9], розглядаючи і дану розвідку в якості свого роду чергової пропозиції низки нових ідей.

Сутність нашої позиції полягає у спробі в максимальній, наскільки можливо за сучасних умов, повноті відтворити унікальну методику роботи давньоруського книжника зі словом, адже тільки у такий спосіб можливо відтворити середньовічні способи кодування, трансляції та використовування історичної (і не тільки) інформації. Для цього, по-перше, необхідно обов'язково врахувати принципове положення християнської віри, що, згідно з класичним визначенням Євангелія від Іоанна, «на початку було Слово, Слово було у Бога, Слово було Богом і все через Нього стало» (існують і інші варіанти перекладу, проте в нашому випадку головним є смисл біблійної думки), тобто, іншими словами, християнство будується на ідеї Боговтілення, згідно з яким Слово Боже стало плоттю, Слово і є Бог, але Бог, в містично-діалектичний спосіб, одночасно і не є Словом (дискусійна теологічна теза, сформульована свого часу візантійськими та давньоруськими ісіхастами і яку розробляють представники так званого ім'яславія). Відповідно слово, мова в цілому в її фонетичному чи текстуальному вимірах набули в християнстві особливого містичного богословсько-лінгвістичного статусу і розглядаються як найідеальніша і найдосконаліша форма матеріалізації Промислу Божого, а отже – ідеальна модель, на яку обов'язково в усіх проявах власної активності свідомо має орієнтуватися людина.

У такий спосіб усі без винятку складові мови почали розглядатися насамперед як елементи згаданої моделі, надаючи останній, в залежності від конкретного вигляду слова окремо чи як частини фрази, речення тощо, статики, динаміки, роду, положення щодо іншого слова, певного значення, якості тощо. Корені, префікси, суфікси, відмінки і т. д. ставали своєрідними цеглинами в будові Всесвіту, створеного, зрозуміло, у відповідності з Задумом Божим. І якщо так звані три Святі Мови (давньоєврейська, давньогрецька і латинська), оскільки сформувалися та функціонували і в дохристиянські часи, стали предметом відповідної християнсько-теологічної «обробки» ретроспективно (як, зрештою, і здобутки стародавньої та античної філософії, літератури, мистецтва тощо), то з середини IX ст., в силу до кінця не зрозумілих сучасній науці об'єктивних історичних обставин та, що особливо важливо для нашої теми, з одного боку, боротьбою іко-

ноборців та іконопошановувачів, а з іншого, майже одночасною християнізацією Болгарії та утвердженням на Русі династії Рюриковичів, почався процес створення та майже одночасного впровадження особливої штучно сконструйованої мови, відомої як церковнослов'янська.

Причини, які спонукали частину найдосвідченіших православних візантійських інтелектуалів (насамперед – слов'янського походження, серед яких були відомі просвітителі, в майбутньому святі рівноапостольні Кирило і Мефодій) започаткувати безпрецедентний, та ще й зі своєрідним «присмаком» святотатства, проект створення для слов'янського світу як, в перспективі, чи не найбільшої за чисельністю та територією частиною християнської цивілізації, до кінця залишаються нез'ясованими, хоча науковці вже не одне століття прагнуть знайти логічні та обґрунтовані повідомленнями джерел пояснення. Проте для нас важливим є те, що нова мова від самого початку була замислена як теологічно-лінгвістичний феномен, покликаний зробити можливим утворення складних полісемантичних конструкцій, максимально насичених біблійними та святоотеческими алюзіями, прозорими та прихованими апеляціями до авторитетного містичного чи історичного досвіду минулого, в результаті чого текстуально оформлена інформація про конкретну подію автоматично набувала зв'язку не тільки з сакральними прикладами, але і з Промислом Божим як таким. Авторові тексту не обов'язково було давати оцінки тим чи іншим подіям чи вчинкам історичних діячів: компетентний читач сам міг за допомогою «препарації» текстуально-семантичної багатошаровості зробити відповідні етичні висновки.

Як переконливо продемонстрував І. Данилевський у процесі герменевтичного аналізу тексту Повісті временних літ [16; див. також: 12; 13; 14; 15], практично кожна фраза літопису містить або доволі прозору, або приховану біблійну чи святоотеческу основу, відсилаючи підготовленого читача до відповідного місця і даючи у такий спосіб алгоритм морального чи, зрештою, будь-якого іншого оцінювання конкретного повідомлення про події чи вчинки. Проте, як вже зазначалося вище, російський науковець практично не зачепив власне лінгвістичної складової імен, етнонімів, топонімів та інших елементів літописного тексту, зосередившись, згідно з його авторським задумом, переважно на сюжетному та асоціативному рівнях. В одній з наших попередніх публікацій ми спробували показати плідність для поглибленого розуміння подій історії Давньої Русі врахування конотативної природи мовних елементів давньоруських наративів [7], максимально наблизившись до реалізації мети даної розвідки.

Говорячи безпосередньо про давньоруське літописання, слід зауважити, що для реалізації нашої мети немає потреби спеціально зупинятися на історіографічних (власне історичних, текстологічних, мовознавчих, мовно-історичних, літературознавчих тощо) аспектах історії давньоруського літописання, оскільки існує велика кількість не тільки прикладних, але й авторитетних узагальнюючих праць, які засвідчують існування кількох дослідницьких традицій, шкіл та напрямків, значного числа протиріч та дискусійних проблем. Принциповою рисою середньовічного літописання як такого, важливою для нашої теми, є основна ціль його створення як її бачили інтелектуали тієї доби; близька і нам ціль існування літописної традиції, а саме – акумулювання, передавання та використовування необхідної для успішного функціонування суспільства історичної інформації, в Середньовіччі вважалася важливою, але неосновною: літописи (хроніки та інші різновиди «накопичувачів історичної інформації») розглядалися як своєрідний звіт конкретної християнської країни, династії тощо на Страшному Суді, а отже не повинні були містити випадкової, другорядної чи, найголовніше, неправдивої інформації (вводити в оману Бога, як відомо, є для віруючої людини заздалегідь безглуздою справою).

Недивно, що кожна національна літописна традиція так прискіпливо ставилася до питань ретельного обґрунтування походження державності, правлячої династії, прагнучи максимально переконливо здійснити перше та друге від авторитетних біблійних часів чи персонажів, використовуючи для цього, крім, зрозуміло, сакральних текстів, численні літописи та генеалогічні таблиці країн, тісні та різноманітні зв'язки з якими мали забезпечити легітимність власній державі та місце в складній ієрархії християнської цивілізації. У випадку з Давньою Руссю, враховуючи її унікальне місце в колі християнських країн та усвідомлювану особливу роль в якості ідеального місця реалізації Промислу Божого [див. більш детально: 6; 8], ми маємо справу з підкреслено прискіпливим ставленням до кожної деталі літописного тексту, але насамперед до висвітлення обставин походження, витоків державності. Перші ж слова, подібно до перших слів Святого Письма, мали створити своєрідний конструктивний алгоритм, у відповідності з змістом якого, подібно Промислу Божому, повинен був і формуватися зміст літопису; жодна дрібниця, у тому числі і суто лінгвістична, не могла бути зайвою.

Спробам наукової (історичної, філологічної тощо) реконструкції назви і перших, так би мовити, «програмних» фраз ПВЛ протягом останніх років присвячено кілька цікавих досліджень найкращих представників сучасної славістики, зокрема Г. Ланта, Д. Островського, І. Данилевського, О. Гіппіуса, О. Толочка та ін. [11; 16; 24; 25; 26; 28; 30]. Крім цих авторів доцільно згадати також цікаві публікації І. Ведюшкіної, Т. Вілкул, Л. Мюллера, згаданих вище О. Гіппіуса та Д. Островського, в яких запропоновані оригінальні текстологічні інтерпретації ПВЛ, запозичення та паралелі з іншими пам'ятками [1; 2; 3; 10; 26; див. також: 28; 29]. Науковці прагнуть опанувати насамперед властиве давньоруському Середньовіччю розуміння базових понять «повість», «временних» і «літ», які лягли в основу назви пам'ятки, пропонуючи різні варіанти; чи не найбільш ґрунтовний, як на нашу думку, запропонував І. Данилевський, який спробував поєднати випадки середньовічного використання терміну «повість» в оригінальних давньоруських й перекладних текстах, зокрема відомого Іоанна Золотоустого та притаманних науці XIX–XX ст. семантичних і етимологічних інтерпретацій, наприклад матеріалів класичних словників І. Срезневського, М. Фасмера, О. Преображенського [16, с. 235–236, 358–360]. На жаль, у версії російського автора, який цілком свідомо зосередився, так би мовити, на верхньому та середньому інформаційних пластах, відсутній акцент на абсолютно прозорій семантиці слова «повість», яке прямо несе богословський зміст, оскільки закликає читача від самого початку сприймати все написане як таке, що відбулося «після вісті» (Божої).

В одній з попередніх публікацій ми вже коротко зупинялися на цьому моменті, звернувши увагу на прихованій конотації слова «повhсть», яке означало в першу чергу не літературний жанр чи означало оповідання, а мало теологічний смисл, а саме: характеризувало ситуацію на землі як Творінні Господньому «після вісті» як результат Вісті Божої (нагадаємо, що грецькою ευαγγέλεια означало буквально «блага («добра») вість», де αγγέλεια – «вість» було спорідненим з αγγέλος – «вісник»), відверто натякаючи, що все, описане в літописі, треба обов'язково розглядати через призму євангельських символів та моральних орієнтирів [7]. Як бачимо, не тільки корінь слова як його базова та найбільш насичена смислом складова, але і префікс (у даному випадку «по-», тобто «після», «в результаті» тощо) відіграють принципову конструктивну роль в якості своєрідного алгоритму не тільки конкретної початкової фрази, але для усього твору в цілому.

Цікаво звернути увагу ще на один перспективний сюжет подальших наукових пошуків: форму множини щодо слова «повhсть» використано в трьох з п'яти відомих та найчастіше вживаних списків ПВЛ, а саме в Лаврентіївському, Троїцькому та Хлебніківському (в останньому без займенника «се», з якого починається

текст літопису у перших згаданих списках); в Іпатіївському та Радзивилівському списках вжито форму однини і також без займенника «се» [див.: 25, с. 249]. Попередньо можна суто гіпотетично припустити, що форма множини могла апелювати до чотирьох канонічних євангелій як класичного в християнстві взірця творчого та інваріантного ставлення до земного Життя Спасителя; стосовно форми однини та чому вона використана саме у згаданих списках ПВЛ, може існувати широке дискусійне поле, про що красномовно свідчать, зокрема, цікаві та оригінальні підходи О. Гіппіуса, Д. Островського та О. Толочка [10, с. 79–80, 85–87; 25; 28, p. LX–LXI].

Не менш красномовним є і наступний термін – «временних», стосовно літописного використання якого теж існує кілька версій. Найпоширенішою з них, що стала хрестоматійною, але, відверто кажучи, найбільш непрофесійною, є тлумачення зазначеного терміну в сенсі «колишній», «минулий» тощо, що знайшло, зокрема, відображення в більшості сучасних україномовних перекладів назви давньоруського літопису як «Повість минулих літ». Тобто, як і в сучасній російській мові, означаючий «тимчасових», прямо вказуючи на те, що вічні часи – компетенція вічної душі та, зрозуміло, Творця Небесного, а земна проекція вічних часів – саме тимчасове, обмежене притаманними живій людині земними часовими координатами. Побіжно зауважимо, що ми не можемо погодитися з запропонованим Г. Лантом варіантом можливого прочитання назви літопису як «Повhсть временъ и лhтъ» [26], оскільки це, на наш погляд, знаходиться в протиріччі з авторським задумом створення твору в цілому та його основного призначення, про що говорилося вище.

Слово «літ», яке властиве усім слов'янським мовам з однаковим смисловим змістом і яке, здавалось би, не повинне викликати запитань, в семантичній зв'язці з двома попередніми теж обов'язково передбачає, поряд з традиційним земним значенням, і більш вагоме та символічне біблійне: як добре відомо, в Святому Письмі, особливо у Старому Заповіті, поняття «рік» та похідні від нього переважно згадуються насамперед у містичному, неземному сенсі, а отже часові межі згаданих понять в принципі не можна зводити до традиційно астрономічних. Крім того, слід враховувати давньоєврейський мовний оригінал Старого Заповіту, в рамках якого часто відсутні чіткі розмежування між містичним та світським значенням тих чи інших понять, пов'язаних з часом, простором, тривалістю життя, віковими параметрами життя людини тощо.

Неважко помітити, що вже перші три слова ПВЛ, які стали хрестоматійною назвою твору, разом створюють алгоритм, своєрідну стійку тональність для сприйняття змісту всієї пам'ятки як логічної, самодостатньої цілісності; богословська складова назви є домінуючою та визначальною, через призму якої обов'язково має сприйматися і наступний, лінгвістично-семантичний пласт і тільки потім, наважимося стверджувати, більш традиційний для істориків – власне так званий «подієвий».

Як і перші три слова, так і наступні три класичні фрази ПВЛ, яким судилося стати хрестоматійними, і до сьогодні залишаються, попри їх змістовну очевидність і смислову прозорість, предметом жвавих дискусій. Ми не прагнемо у нашій розвідці з її порівняно скромною метою поринати в дискусії, проте зауважимо, що у відомих фразах «откуду есть пошла руская земля», «кто в ней нача первое княжити» та «откуду руская земля стала есть» максимально компактно зосереджено своєрідний алгоритм усього подальшого власне історичного змісту Повісті, який, поряд зі згаданим есхатологічним, мав налаштувати і читача і користувача тексту на сприйняття усіх без винятку зафіксованих у літописі подій обов'язково через призму витоків Русі (біблійних, конкретно-історичних, династичних, державотворчих та інших можливих).

Висновки. У відповідності з базовими положеннями християнського віровчення, зокрема твердження, що Слово є Бог, всесвіт є матеріалізованим Словом Божим тощо, та усвідомленням особливої ролі Русі як взірцевої країни середньовічної християнської цивілізації давньоруські інтелектуали-книжники створили літописну, сконструйовану, відповідно, у лінгвістично-текстуальній формі церковнослов'янською мовою, концепцію походження держави, послуговуючись, поряд з важливими богословськими та конкретно-історичними компонентами, насамперед лінгвістичними засобами. Для цього максимально творчо та професійно використовувалися етимологічні, семантичні, фразеологічні, стилістичні, конотативні та інші властивості спеціально раніше створеної церковнослов'янської мови, яка постійно вдосконалювалася з метою зробити її ідеальною символічною моделлю всесвіту як Творіння Божого, земною проекцію Царства Небесного. У такий спосіб мова літописів, зокрема «Повісті временних літ», була не просто засобом фіксування історичної інформації, а дієвим і ефективним знаряддям обґрунтування витоків Давньої Русі від авторитетних реальних та міфічних державних утворень біблійних часів та ранньохристиянської доби, включення країни в ієрархічну систему християнської цивілізації. Більшість висунутих у статті положень носять гіпотетичний характер та мають на меті закликати зацікавлених науковців до плідної дискусії.

Бібліографічні посилання

1. **Ведюшкина И. В.** Формы проявления коллективной идентичности в Повести временных лет / И. В. Ведюшкина // Образы прошлого и коллективная идентичность в Европе до начала Нового времени. – М., 2003. – С. 298– 318.
2. **Вилкул Т. Л.** Повесть временных лет и Хронограф / Т. Л. Вилкул // Polaeoslavica. – 2007. – Vol. XV. – № 1. – С. 56–116.
3. **Вилкул Т.** Толковая Палея и Повесть временных лет. Сюжет о «раздhлении языкъ» / Т. Вилкул // Ruthenica. – 2007. – Т. VI. – С. 37–85.
4. **Виноградов Г. М.** Біблійне підґрунтя церковнослов'янської мови як символічної моделі всесвіту / Г. М. Виноградов // Філософія. Культура. Життя: [міжвуз. зб. наук. пр.] / ред. кол. : Капітон В. П. (відп. ред.) та ін.– Д., 2003. – Вип. 23. – С. 159–161.
5. **Виноградов Г. М.** Біблійні етноґенетичні легенди як теоретичне підґрунтя формування давньоруської державності / Г. М. Виноградов // Філософія, культура, життя: [міжвуз. зб. наук. пр.] / ред. кол.: Капітон В. П. (відп. ред.) та ін. – Д., 2005. – Спец. випуск: Матеріали ІІ Філософсько-богословських читань «Православ'я у світовій культурі», Дніпропетровськ, 18–19.11.2004. – С. 136–138.
6. **Виноградов Г. М.** Семіологічно-наративне підґрунтя процесу ґенези Давньоруської державності: теоретико-методологічні аспекти / Г. М. Виноградов // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: [міжвуз. зб. наук. пр.] / ред. кол.: Пасічник І. Д. (відп. ред.) та ін. – Серія «Історичні науки». – 2006. – Вип. 7: До 40-ліття Українського історичного товариства. – С. 54–82.
7. **Виноградов Г. М.** Конотативна природа давньоруських наративів: постановка проблеми / Г. М. Виноградов // Вісник Дніпропетровського університету / ред. кол.: Світленко С. І. (відп. ред.) та ін. – Серія «Історія та археологія». – 2008. – Т. 16. – № 1/1. – С. 179–191.
8. **Виноградов Г. М.** Давньоруська державність як метанаратив / Г. М. Виноградов // Ейдос: [альманах теорії та історії історичної науки] / ред. кол.: Колесник І. І. (відп. ред.) та ін. – 2008. – Вип. 3. – Ч. 1. – С. 106–119.
9. **Виноградов Г. М.** Лінгвістична складова джерелознавчого аналізу в сучасній славістичній медієвістиці / Г. М. Виноградов // Наукові записки Національного університету «Острозька академія» / [міжвуз. зб. наук. пр.] / ред. кол.: Пасічник І. Д. (відп. ред.) та ін. – Серія «Історичні науки». – 2009. – Вип. 14. – С. 329–336.
10. **Гиппиус А. А.** О критике текста и новом переводе-реконструкции «Повести временных лет» / А. А. Гиппиус // Russian Linguistics. – 2002. – Vol. 26. – P. 63–126.
11. **Гиппиус А. А.** «Повесть временних лет»: о возможном происхождении и значении названия / А. А. Гиппиус // Из истории русской культуры. – М., 2000. – Т. 1: Древняя Русь. – С. 440–460.

12. **Данилевский И. Н.** Библия и Повесть временных лет (К проблеме интерпретации летописных текстов) / И. Н. Данилевский // Отечественная история. – 1993. – № 1. – С. 78–94.

13. **Данилевский И. Н.** Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.) / И. Н. Данилевский. – М., 1999.

14. **Данилевский И. Н.** Древняя Русь глазами современников и потомков / И. Н. Данилевский (XII–XIV вв.). – М., 2000.

15. **Данилевский И. Н.** Замысел и название Повести временных лет / И. Н. Данилевский // Отечественная история. – 1995. – № 5. – С. 101–110.

16. **Данилевский И. Н.** Повесть временных лет: Герменевтические основы источниковедения летописных текстов / И. Н. Данилевский. – М., 2004.

17. **Киселева М. С.** Учение книжное: Текст и контекст древнерусской книжности / М. С. Киселева. – М., 2000.

18. **Колесов В. В.** Гносеологические основы восточнославянской грамматической мысли в эпоху средневековья / В. В. Колесов // Східнослов'янські граматики XVI–XVII ст.: [матеріали симпозіуму]. – К., 1982. – С. 25–28.

19. **Колесов В. В.** Древнерусский литературный язык / В. В. Колесов. – Л., 1989.

20. **Колесов В. В.** Древняя Русь: Наследие в слове. Мир человека / В. В. Колесов. – СПб., 2000.

21. **Колесов В. В.** Мир человека в слове Древней Руси / В. В. Колесов. – Л., 1986.

22. **Колесов В. В.** Развитие лингвистических учений у славян эпохи Средневековья / В. В. Колесов // История лингвистических учений: Позднее Средневековье. – СПб., 1991. – С. 203–254.

23. **Конявская Е. Л.** Авторское самосознание древнерусского книжника (X – середина XV в.) / Е. Л. Конявская. – М., 2000.

24. **Островський Д.** Вступ / Д. Островський // The Pověst' vremennych lět: An Interlinear Collation and Paradosis / Complited and Edited by D.Ostrowski. – Cambridge (MA): Distributed by Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute, 2003. – P. CI–CLVIII / Harvard Library of Early Ukrainian Literature. – Vol. X, pt. 2.

25. **Толочко А.** О заглавии Повести временных лет / А.Толочко // Ruthenica. – 2006. – Т. V. – С. 248–251.

26. **Lunt H.** Повhсть временьныхъ лhтъ or Повhсть временъ и лhтъ / H. Lunt // Polaeoslavica. – 1997. – Vol. 5. – P. 317–326.

27. **Müller L.** К критике текста, к тексту и переводу Повести временных лет / L. Müller // Russian Linguistics. – 2006. – Vol. 30. – P. 401–436.

28. **Ostrowski D.** Introduction / D.Ostrowski // The Pověst' vremennych lět: An Interlinear Collation and Paradosis / Complited and Edited by D. Ostrowski. – Cambridge (MA): Distributed by Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute, 2003. – P. XVII–LXXIV. / Harvard Library of Early Ukrainian Literature. – Vol. X, pt. 1.

29. **Ostrowski D.** Textual Criticism and the Povest' vremennych let: Some Theoretocal Considerations / D. Ostrowski // Harvard Ukrainian Studies. – 1981. – Vol. 5. – P. 11–31.

30. **Ostrowski D.** The Title of the *Povest' vremennych let* Redux / D. Ostrowski // Ruthenica. – 2007. – T. VI. – P. 315–321.

31. The Pověst' vremennych lět: An Interlinear Collation and Paradosis / Complited and Edited by D.Ostrowski. – Cambridge (MA): Distributed by Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute, 2003. – LXXXIII, P. 1–690 / Harvard Library of Early Ukrainian Literature. – Vol. X, pt. 1.

32. The Pověst' vremennych lět: An Interlinear Collation and Paradosis / Complited and Edited by D. Ostrowski. – Cambridge (MA): Distributed by Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute, 2003. – CLXVI, P. 691–1372 / Harvard Library of Early Ukrainian Literature. – Vol. X, pt. 2.

33. The Pověst' vremennych lět: An Interlinear Collation and Paradosis / Complited and Edited by D. Ostrowski. – Cambridge (MA): Distributed by Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute, 2003. – CXCI, P. 1372–2166 / Harvard Library of Early Ukrainian Literature. – Vol. X, pt. 3.

Надійшла до редколегії 05.06.2013

УДК [330.59:37-051](447)«18»

Е. В. Долецький

Євпаторійський інститут соціальних наук
Республіканського вищого навчального закладу
«Кримський гуманітарний університет» (м. Ялта)

ГРАВЮРИ А. РУДАКОВА ЯК ДЖЕРЕЛО ПОВСЯКДЕННОЇ ІСТОРІЇ МІСТ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПОЧАТКУ XIX століття

Проаналізовано інформаційний потенціал ізографічних документів (гравюр А. Рудакова і малюнків А. де Палдо) як джерел з історії повсякденності таврійських міст початку XIX ст.

Ключові слова: повсякденна історія, міська історія, гравюри, А. Рудаков, А. де Палдо, А. Сергєєв.

Проанализирован информационный потенциал изографических документов (гравюр А. Рудакова и рисунков А. де Палдо) как источников по истории повседневности таврических городов начала XIX в.

Ключевые слова: повседневная история, городская история, гравюры, А. Рудаков, А. де Палдо, А. Сергеев.

There is in the article an author gives an example of using an images, in particular A. Rudakov's engraving A. de Paldo's pictures sanctified to Crimea, as an everyday's history source of Tavrick cities in the beginning of XIX century.

Key words: everyday history, municipal history, engraving, A. Rudakov, A. de Paldo, A. Sergeev.

Сьогодні все більше популярності серед дослідників мікроісторії набуває такий науковий напрям, як історія повсякденності. Багатогранність цього поняття не дозволяє з точністю визначити, що конкретно слід розуміти під «повсякденністю», тому дослідники часто вкладають у цей термін свій сенс. Різні аспекти повсякденності в рамках мікроісторичних досліджень отримали своє розкриття в 60–70-х рр. XX ст. у творах Фернана Броделя [1], Лє Руа Лядюрі [9], Карло Гінзбурга [3], Джовані Леві [24], Наталі Девіс [4] і Ханса Медіка [11] і не втрачають своєї популярності й нині.

Такі дослідження актуалізували чималий пласт історичних джерел, які раніше майже не були введені до наукового обігу. Так, поряд з офіційними документами, джерелами історії повсякденності стали особисті спогади, щоденники, мемуари (притому пересічних людей), кінофільми, плакати, листівки, афіші, анекдоти, байки, легенди, чутки та інше. Більшість з них вимагає ретельного аналізу достовірності й автентичності, проте сам факт їх існування дає велике поле діяльності для дослідників.

Важливими для розвідок з історії повсякденності слід визнати й образотворчі джерела, зокрема міські пейзажі й гравюри. Так, при дослідженні повсякденної історії міст Півдня України і Таврійської губернії початку XIX ст. історики та краєзнавці стикаються з чималою проблемою: лише лічені джерела дають уявлення про зовнішній вигляд цих вкрай провінційних місць.

Як стверджує В. Б. Махаєв, до середини XVIII ст. російські міста зображували умовно. До початку XVIII ст. місто фіксували як іконописне зображення міських планів, поєднаних з фасадами будівель. У петровський час з'явилися ідеалізовані міські пейзажі. Реалістичне зображення населених пунктів почали створювати лише в середині XVIII ст. [10, с. 40].

© Е. В. Долецький, 2013

За Петра І було започатковано збирання інформації щодо міст, проте серйозних масштабів цей процес сягає тільки в середині століття, коли при Катерині ІІ була проведена Губернська реформа 1775 р. [10, с. 41].

Щодо Таврійської губернії, а також південних міст України, то навіть після приєднання Криму в 1783 р. тривалий час ці території не привертали увагу ні мандрівників, ні поселенців через слабке освоєння й брак елементарної інфраструктури. Тільки наприкінці XVIII – на початку XIX ст., коли до Криму проникають перші мандрівники, що торують шлях «багнюкою», з'являються записки подорожників «Краткое физическое и топографическое описание Таврической области» П. Палласа [12] 1795 р. і «Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году» П. Сумарокова [19], перші спроби познайомити громадськість з цими місцями. Навіть перші мапи Криму створюють тільки в 20-х рр. XIX ст. завдяки старанням В. П. Пятнишева і К. І. Фінонгенова, котрі видали у своєму Атласі в 1822 р. Генеральну мапу Таврійської губернії [2, л. 10]. Тобто детальних топографічних описів південних і кримських міст початку XIX ст. практично немає, а про те, який вигляд ці населені пункти мали, можна тільки здогадуватися.

За таких обставин краєзнавцеві й історикові повсякденного життя можуть допомогти гравюри міст і пейзажі Олексія Гавриловича Рудакова, Андрія Олексійовича Сергєєва і Олексія Яковича Колпашникова, видані як додатки до подорожніх нотаток Павла Сумарокова про Крим «Дозвілля кримського судді, або друга подорож до Тавриди», який відвідав край 1801 р. [20; 21]. Проте, чи можуть гравюри або малюнки початку XIX ст., надруковані в мемуарах проїжджого чиновника, правити за історичні джерела?

Проблеми використання зображень або візуальних джерел розглядали такі дослідники, як О. Кострялюк в статтях «Джерела з історії повсякденності» [7] та «Візуальні документи як особливі джерела історії повсякденності» [6], О. Рабенчук в статті «До питання про візуальне як джерело історичних досліджень» [16], О. Курьянович у статті «Історія повсякденності: проблеми джерельної бази» [8]. Можна назвати також приклади роботи з гравюрами і малюнками, методів з'ясування їх достовірності як історичного джерела. Зокрема, йдеться про дослідження М. Петрова «Малюнки і гравюри Кам'янця-Подільського XVII–XVIII ст. як джерело для вивчення історичної топографії міста» [14], В. Б. Махаєва «Образ провінційного міста в російському образотворчому мистецтві середини XVIII століття» [10], О. Подходящої «Український портретний живопис XVII–XVIII ст.: історико-іконографічне дослідження» [22]. Названі дослідники дійшли висновку, що образотворчі джерела можна розглядати як історичні, але тільки після ретельного аналізу.

Отже, актуальність цього дослідження обумовлюється декількома чинниками. По-перше, це один із способів роботи із зображенням як історичним джерелом з метою з'ясування його достовірності й автентичності. По-друге, подібні дослідження є певним внеском до методики джерелознавства. По-третє, це дослідження дасть можливість розширити джерельну базу повсякденної історії Півдня України і Таврійської губернії.

Метою статті є з'ясування достовірності гравюр Олексія Гавриловича Рудакова як джерела з історії повсякденності міст Таврійської губернії.

На жаль, про особу самого гравюриста Олексія Гавриловича Рудакова, як і про його біографію відомо дуже мало. Художник Олексій Гаврилович Рудаков (1748–1803) був сином пуансонного майстра і медальєра Гаврила Рудакова, що служив з 1730 р. у Словолитній Палаті Академії Наук (помер у 1772 р.). У 1761 р. у віці дев'яти років був відданий батьком до Малювальної, а в серпні 1762 р. переведений до Гравіювальної палати. Олексій навчався у відомого художника О. Грекова, а з 1764 р. – у гравера О. Х. Радига, який приїхав до Росії з Франції. Рудаков пропрацював в Академії понад 40 років і брав участь у всіх роботах палати Гра-

віювання 1760–1790-х рр. П'ятого червня 1773 р. О. Г. Рудаков був призначений підмайстром. Відомо, що цю посаду він обіймав і в 1784 р. Олексій Гаврилович гравіював ілюстрації до академічних видань, календарі, ілюмінації, види міст. До основних праць О. Г. Рудакова належать гравюри до книги Ж.-Л. де Бюфона «Загальна і спеціальна природна історія». У 1803 р. О. Г. Рудаков був звільнений з роботи в Академії з пенсією 120 рублів «через слабке здоров'я» [17, с. 145].

Працював з такими відомими гравюристами, що зображували великі і малі російські міста, як М. І. Махаєв, О. І. Свєчін, В. А. Усачов та інші. Упродовж життя Рудаков виготовив чимало гравюр з міськими сюжетами, більшість з яких присвячена Санкт-Петербургу та містам Сибіру. Для видання «Дозвілля кримського судді…» Павла Сумарокова О. Г. Рудаков виготовив дві гравюри: рисунки № 9 «Вигляд Козлова або Євпаторії» і № 21 «Інкерман». Зауважимо, що Олексій Гаврилович напевне ніколи не відвідував Крим, а робив гравюри з чужих замальовок, працюючи у Санкт-Петербурзі.

Усі рисунки у «Дозвіллі…» підписані як «Гр-н Сергєєв». Йдеться про Андрія Олексійовича Сергєєва, який був майстром пейзажів і топографічних краєвидів. Народився митець 1771 р. у Санкт-Петербурзі, навчався в Академії Мистецтв. У 1791 р. був нагороджений за «різання на сталі» срібною медаллю. У 1794 р. здобув атестат художника першого ступеня і був нагороджений шпагою. Помер 24 листопада 1837 р. [18, с. 283]. Проте стосовно можливого відвідування А. О. Сергєєвим Криму відомостей бракує. Павло Сумароков жодного разу його не згадав у своїх мемуарах, та і на підписах до картин йдеться тільки про те, що Сергєєв лише поправляв малюнки перед гравіюванням.

Отже, можна припустити, що творцем пейзажів в «Дозвіллі кримського судді…» була абсолютно інша людина. На багатьох гравюрах («Алупка», «Балаклава», «Култак» та ін.) наявний підпис «А. де Палдо» з позначкою, що малюнки були підправлені Сергєєвим. Мабуть, саме де Палдо і був автором малюнків і писав їх з натури. На жаль, про особу цього художника нам поки що не вдалося розшукати певних даних. У літературі немає згоди навіть щодо його імені: можна зустріти кілька варіантів, зокрема, Олександр або Опанас.

Згідно з дослідженнями Тетяни Шорохової, співавторки книжки «Православні святині Криму в образотворчому мистецтві», де Палдо звали Опанас. За її відомостями, на малюнку з видом бухти Севастополя, у справі 272 архіву Ермітажної колекції Відділу рукописів Російської національної бібліотеки ім. М. Е. Салтикова-Щедріна в Санкт-Петербурзі, де Палдо підставив приписку «знімав з натури міркою й ілюмінував М. Афанасій де Палдо».

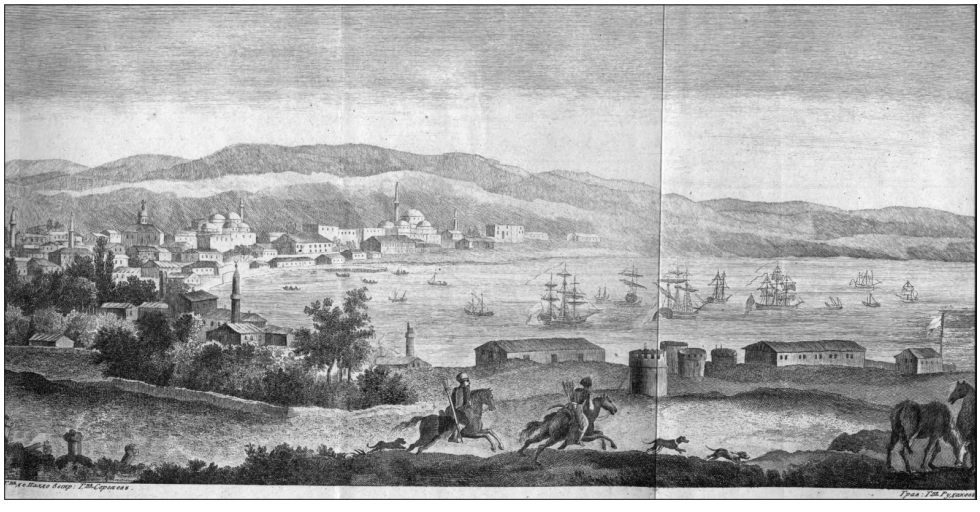

Рис. 1. Вид Козлова або Євпаторії [20, рис. 9].

Отже маляр справді відвідував Крим і малював з натури. Потім його замальовки підправляв Андрій Сергєєв, а гравюри робилися вже різними майстрами, наприклад Олексієм Рудаковим, Олексієм Яковичем Колпашниковим, Яковом Євсєєвим. Це істотно збільшує цінність цих гравюр, тому що вони можуть служити за правдиві історичні джерела. Проте до цих матеріалів слід ставитися доволі уважно, перевіряючи за допомогою перехресних даних інших достовірних джерел.

Найбільш показовою така методика може бути у застосуванні до гравюри «Вигляд Козлова або Євпаторії». У 1771 р. Гезлев (Козлов) був підкорений і зайнятий військами князя Долгорукова. У місті була розквартирована артилерійська батарея, і російські військові топографи склали, хоч і нашвидкуруч, план міста, що зберігається в Російському державному воєнно-історичному архіві [15, л. 13]. Його наявність дає нам можливість зіставити топографічний план із зображенням.

У цілому гравюра Рудакова збігається з цим планом, причому як за довжиною набережної, так і за розташуванням на ній об'єктів. Суперечливі питання стосуються лише декількох будівель, які позначені на плані, але відсутні на гравюрі. За три десятиліття вони могли зникнути.

Зображення де Палдо наповнене деталями, які підтверджуються гідними довіри джерелами, у тому числі й творами Сумарокова. На гравюрі чітко можна побачити усю набережну, зображену з Карантинного мису, тобто обриси південно-східного кута міста. На передньому правому краю добре видно залишки веж, що стояли уздовж колись високих стін фортеці. Вони здебільшого уросли в землю. Окремі вежі були розібрані на камінь. Справа наліво зображені фрагменти самої фортечної стіни, що сягала висоти у 8 метрів. План 1771 р. зафіксував останні рештки стін. Самих фортифікаційних споруд на той час вже не стало. Існували тільки зруйновані фрагменти. Ймовірно, орієнтуючись на залишки й фрагменти веж, складали карту. Далі на малюнку зображені поодинокі мінарети п'яти мечетей. За повідомленнями Палласа в Козлові на той час діяло 13 будинків ісламу [13, с. 168]. Ще одна мечеть, яку на картині не зображено, розташовувалася на вулиці, яка нині названа ім'ям Демишева.

На дальньому плані відкривається вид на усе місто, що розташувалося узбережжям (сьогодні Набережна ім. Терешкової). Тут був споруджений Вірменський храм, позначений і на плані 1771 р. Перед ним східний фасад, прикрашений п'ятьма банями, Ханської мечеті Джума-Джами. На сході зображені брама Дерев'яного ринку (Одун-базар) і ще одна мечеть. Назва її нині невідома, але Челебі згадував, що «з боку східного розташовані ворота Ринку Дерев'яного. На великому базарі за цими ворітьми продають всілякі матеріали для будівництва та дерево на опалювання, а базар цей величезний. В околицях цих розташовані також два квартали мусульманських, де є прекрасна джамія з гарно прикрашеним кам'яним мінаретом» [23, с. 71]. Ще далі, на околиці міста, зображене приміщення Портових воріт.

На плані 1771 р. квадратом нанесена ще одна будівля, означена як «кам'яна тюремна мечеть» [15]. Сторони фортеці, згідно з рисунком, дорівнюють приблизно 300 крокам. Можна припустити, що ця будівля виконувала роль донжона, про який згадував і знаменитий Челебі: «По інший бік майдану, перед джамією, підноситься замок – гарна фортеця у формі чотирикутника, каменем змурована, проте без рову. Простяглася ця фортеця рівно на триста кроків. Окрім будинку коменданта, в'язниці й складів немає там нічого, а поміж них лежить пустий простір» [23, с. 71]. На гравюрі цю будівлю не зображено, проте й Павло Сумароков про неї ніяк не згадує. Ймовірно, її з часом розібрали, або ж вона зруйнувалася.

Неабиякі сумніви породжує зображення масивних пагорбів на задньому плані міста, що розмірами нагадують гори. Довкола Євпаторії ніколи не було подібних високих об'єктів. План 1771 р. фіксує узвишшя рельєфу над рівнем моря, але вони нагадують штучні насипи. Окрім того, сам Сумароков писав, що «Кез-

лев расположен при самом море на пространной, веселой площади, которая от берега почти неприметное имеет возвышение, отчего местоположение его приятно, и пологость к морю представляет открытую и длинную по нем набережную» [20, с. 176].

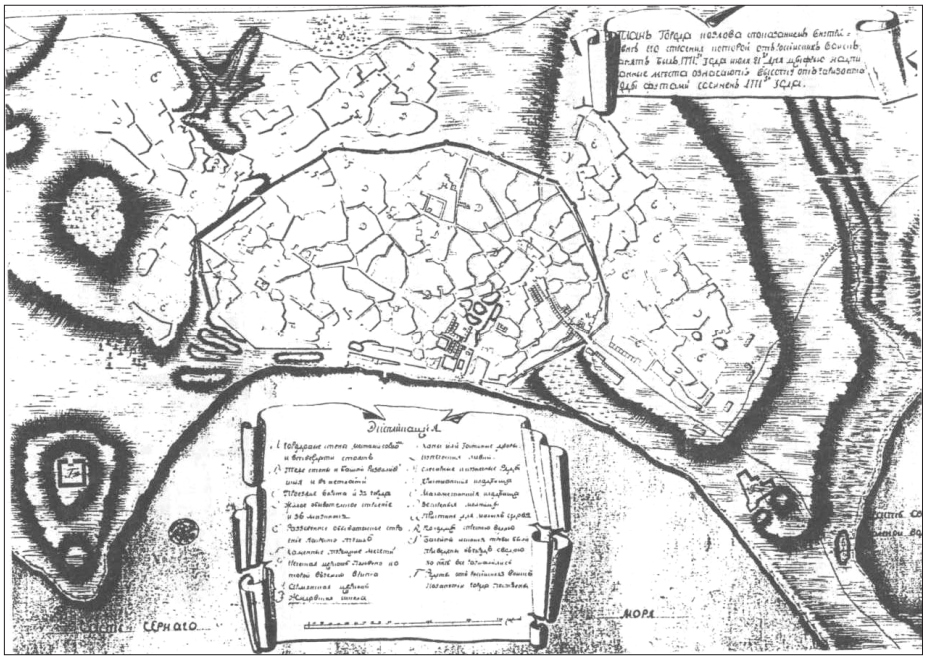

Рис. 2. План міста Гезлев 1771 р. [15]

Ймовірно, що автор намагався відобразити у такий спосіб Чатир-Даг, єдину доступну для відвідування на той час гору в Криму. За словами Григорія Спаського, який відвідав Кезлев 1850 р., гарної днини з Карантинного мису можна було побачити саме Чатир-Даг з частиною хребта, що «правив за неабияку прикрасу міста» [5, с. 3].

На підставі проведеного нами аналізу можна дійти висновку, що гравюра А. Рудакова, виготовлена за картиною, яку А. Сергєєв та А. де Палдо писали з натури, може бути використане як історичне джерело до повсякденної історії Таврійської губернії початку XIX ст. Водночас інші мистецькі твори де Палдо, увічнені гравюрами Колпашникова, Євсєєва й інших майстрів, також можна вважати достатньо інформативними джерелами з міської історії Таврійської губернії початку XIX ст.

Бібліографічні посилання

1. **Бродель Ф.** Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. : в 3 т. / Ф. Бродель. – М., 1986. – Т. 1: Структуры повседневности: возможные и невозможные.

2. Географический атлас Российской империи, Царства Польского и великого Княжества Финляндского / [сост. В. П. Пядышев]. – СПб., 2011.

3. **Гинзбург К.** Сыр и черви. Картина мира одного мельника, жившего в XVI в. / К. Гинзбург. – М., 2000.

4. **Дэвис Н. З.** Дамы на обочине. Три женских портрета XVII века / Н. З. Девис. – М., 1999.

5. Евпатория: Год 1850 / Г. Спасский // Трибуна. – 1992. – № 19. – С. 3.

6. **Кострялюк О.** Візуальні документи як особливі джерела історії повсякденності / О. Кострялюк // Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика: [зб. ст.]. / В. М. Даниленко (відп. ред.). – К., 2008. – Вип. 14. – С. 259–264.

7. **Кострялюк О.** Джерела з історії повсякденності / О. Кострялюк // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) : у 2 кн., 3 ч. / В. М. Даниленко (відп. ред.). – К., 2010. – Кн. 1. – Ч. 1–2. – С. 49–73.

8. **Курьянович А. В.** История повседневности: проблемы источниковой базы / А. В. Курьянович // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. Рэдкал.: С. М. Ходзін (адк. рэдактар). – Мінск, 2002. – Вып. 1. – С. 44–49.

9. **Ле Руа Ладюри Э.** Монтайю, окситанская деревня (1294–1324) / Э. Ле Руа Ладюри. – Екатеринбург, 2001.

10. **Махаєв В. Б.** Образ провінційного міста в російському образотворчому мистецтві середини XVIII століття / В. Б. Махаєв // Архітектура, будівництво, дизайн. – М., 2007. – С. 39–67.

11. **Медик Х.** Мікроісторія / Х. Медік // THESIS. – 1994. – Вип. 4. – С. 193–202.

12. **Паллас П.** Краткое физическое и топографическое описание Таврической области / П. Паллас. – СПб., 1795.

13. **Паллас П. С.** Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам Русского государства / П. С. Паллас. – М., 1999.

14. **Петров М.** Малюнки і гравюри Кам'янця-Подільського XVII–XVIII ст. як джерело для вивчення історичної топографії міста / М. Петров // Історико-географічні дослідження в Україні: [зб. наук. пр.]. – К., 2009. – Вип. 11. – С. 64–78.

15. План города Козлова 1771 года // РГВИА. – Ф. ВУА, ед.хр. 21915, л. 3.

16. **Рабенчук О.** До питання про візуальне як джерело історичних досліджень / О. Рабенчук // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика [зб. ст.] / В. М. Даниленко (відп. ред.). – К., 2012. – Вип. 17. – С. 29–40.

17. Русский биографический словарь. Романова–Рясовский / [под ред. Б. Л. Модзалевского]. – Петроград, 1918. – Т. 17.

18. Русский биографический словарь: Сабанеев–Смыслов / [ред. А. А. Половцова]. – СПб., 1904. – Т. 18.

19. **Сумароков П.** Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году / П. Сумароков. – М., 1800.

20. **Сумароков П. И.** Досуг крымского судьи, или второе путешествие в Тавриду / П. И. Сумароков. – СПб., 1803. – Ч. 1.

21. **Сумароков П. И.** Досуг крымского судьи, или второе путешествие в Тавриду / П. И. Сумароков. – СПб., 1805. – Ч. 2.

22. Український портретний живопис XVII–XVIII ст.: історико-іконографічне дослідження: дис.... канд. іст. наук: 07.00.06 / О. Б. Походяща. – К., 2008.

23. **Челеби Э.** Книга путешествий Эвлии Челеби. Походы с татарами и путешествия по Крыму (1641–1667 гг.) / Э. Челеби. – Симферополь, 1996.

24. **Levi G.** On Microhistory / G. Levi // New Perspectives on Historical Writing. – Oxford, 1991. – P. 93–113.

Надійшла до редколегії 23.11.2012

УДК 930.2:281.9[291.68](477.5)«180/185»

Я. А. Івлєва

Євпаторійський інститут соціальних наук
Республіканського вищого навчального закладу
«Кримський гуманітарний університет» (м. Ялта)

ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ ТАВРІЙСЬКИХ ПРАВОСЛАВНИХ СЕКТ У ЗБІРКАХ ЗАКОНОДАВЧИХ АКТІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1802–1855 рр.)

Розглянуто комплекс опублікованих документів з історії православних сект Таврійської губернії у першій половині XIX ст. у збірках законодавчих актів Росій-

© Я. А. Івлєва, 2013

7. **Кострялюк О.** Джерела з історії повсякденності / О. Кострялюк // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) : у 2 кн., 3 ч. / В. М. Даниленко (відп. ред.). – К., 2010. – Кн. 1. – Ч. 1–2. – С. 49–73.

8. **Курьянович А. В.** История повседневности: проблемы источниковой базы / А. В. Курьянович // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. Рэдкал.: С. М. Ходзін (адк. рэдактар). – Мінск, 2002. – Вып. 1. – С. 44–49.

9. **Ле Руа Ладюри Э.** Монтайю, окситанская деревня (1294–1324) / Э. Ле Руа Ладюри. – Екатеринбург, 2001.

10. **Махаєв В. Б.** Образ провінційного міста в російському образотворчому мистецтві середини XVIII століття / В. Б. Махаєв // Архітектура, будівництво, дизайн. – М., 2007. – С. 39–67.

11. **Медик Х.** Мікроісторія / Х. Медік // THESIS. – 1994. – Вип. 4. – С. 193–202.

12. **Паллас П.** Краткое физическое и топографическое описание Таврической области / П. Паллас. – СПб., 1795.

13. **Паллас П. С.** Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам Русского государства / П. С. Паллас. – М., 1999.

14. **Петров М.** Малюнки і гравюри Кам'янця-Подільського XVII–XVIII ст. як джерело для вивчення історичної топографії міста / М. Петров // Історико-географічні дослідження в Україні: [зб. наук. пр.]. – К., 2009. – Вип. 11. – С. 64–78.

15. План города Козлова 1771 года // РГВИА. – Ф. ВУА, ед.хр. 21915, л. 3.

16. **Рабенчук О.** До питання про візуальне як джерело історичних досліджень / О. Рабенчук // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика [зб. ст.] / В. М. Даниленко (відп. ред.). – К., 2012. – Вип. 17. – С. 29–40.

17. Русский биографический словарь. Романова–Рясовский / [под ред. Б. Л. Модзалевского]. – Петроград, 1918. – Т. 17.

18. Русский биографический словарь: Сабанеев–Смыслов / [ред. А. А. Половцова]. – СПб., 1904. – Т. 18.

19. **Сумароков П.** Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году / П. Сумароков. – М., 1800.

20. **Сумароков П. И.** Досуг крымского судьи, или второе путешествие в Тавриду / П. И. Сумароков. – СПб., 1803. – Ч. 1.

21. **Сумароков П. И.** Досуг крымского судьи, или второе путешествие в Тавриду / П. И. Сумароков. – СПб., 1805. – Ч. 2.

22. Український портретний живопис XVII–XVIII ст.: історико-іконографічне дослідження: дис.... канд. іст. наук: 07.00.06 / О. Б. Походяща. – К., 2008.

23. **Челеби Э.** Книга путешествий Эвлии Челеби. Походы с татарами и путешествия по Крыму (1641–1667 гг.) / Э. Челеби. – Симферополь, 1996.

24. **Levi G.** On Microhistory / G. Levi // New Perspectives on Historical Writing. – Oxford, 1991. – P. 93–113.

Надійшла до редколегії 23.11.2012

УДК 930.2:281.9[291.68](477.5)«180/185»

Я. А. Івлєва

Євпаторійський інститут соціальних наук
Республіканського вищого навчального закладу
«Кримський гуманітарний університет» (м. Ялта)

ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ ТАВРІЙСЬКИХ ПРАВОСЛАВНИХ СЕКТ У ЗБІРКАХ ЗАКОНОДАВЧИХ АКТІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1802–1855 рр.)

Розглянуто комплекс опублікованих документів з історії православних сект Таврійської губернії у першій половині XIX ст. у збірках законодавчих актів Росій-

© Я. А. Івлєва, 2013

ської імперії, виявлені принципи відбору джерел та особливості публікації, охарактеризовано їх за видами, хронологією та змістом.

Ключові слова: секта, духобори, молокани, скопці, законодавчі акти, опубліковані документи, Таврійська губернія.

Рассмотрен комплекс опубликованных документов по истории православных сект Таврической губернии в первой половине XIX в. в сборниках законодательных актов Российской империи, выявлены принципы отбора источников и особенности публикации, охарактеризованы по видам, хронологии и содержанию.

Ключевые слова: секта, духоборы, молокане, скопцы, законодательные акты, опубликованные документы, Таврическая губерния.

The complex of the published documents on history of the Orthodox sects of Taurian province in the first half of 19th century in collections of legislative acts of the Russian empire is considered, principles of selection of sources and feature of publication are detected, they after kinds, chronology and contents are described.

Key words: sect, the Doukhobors, the Molocans, the Skopets, legislative acts, published documents, Taurian province.

Сучасна історична наука надає великого значення вивченню джерельної бази актуальних проблем української історії, яка має забезпечити їхнє ґрунтовне та об'єктивне дослідження. Саме від повноти та новизни джерельного комплексу залежить ефективність дослідження історика. Загальновідомим є обов'язкове правило пошуку джерел, який слід починати з опублікованих джерел з проблеми, а лише потім переходити до вивчення архівної бази. Як правило, архівні джерела у дослідженні переважної більшості проблем мають пріоритет, оскільки досліджуються здебільшого недостатньо вивчені теми. Однак доволі часто зустрічаються випадки, коли в архівах дослідник виявляє документи, які свого часу були включені до збірок опублікованих джерел (наприклад, зібрань законодавчих актів). Саме така ситуація склалася для православних сект Таврійської губернії, коли значна кількість архівних документів (наприклад, з характеристикою правового статусу сектантів[1]) увійшла до збірок законодавчих актів Російської імперії. Цінність опублікованих документів полягає в тому, що вони відображають дії влади та створення законодавства у справах сектантів, а тому завдяки аналізу цих джерел стає можливим виявлення прагнень вищої влади стосовно перешкоджання поширення впливу іншодумців на суспільне життя регіону.

На жаль, дослідження комплексу опублікованих джерел з історії таврійських православних сект в науці здійснено не було, як і взагалі спеціального дослідження історії духоборів, молокан і скопців Таврійської губернії. Загальну історію православних сект на теренах України вивчали Н. М. Буланова [1], І. І. Лиман [4–5], Т. В. Нагорна [6], Л. М. Шугаєва [35] та ін. Крім того, історію православних сект Таврійської губернії, яка в першій половині XIX ст. перебувала у складі Російської імперії, висвітлили і російські дослідники С. О. Інікова [3] та О. М. Еткінд [36].

Отже, метою даної розвідки є окреслення кола опублікованих у збірках імперських законодавчих актів документів з історії таврійських духоборів, молокан і скопців у першій половині XIX ст., виявлення принципів відбору джерел та особливостей публікації, а також з'ясування інформаційних можливостей документів.

Законодавчі акти стосовно духоборів, молокан і скопців першої половини XIX ст. були опубліковані передусім у збірках законів Російської імперії. Загалом корпус опублікованих джерел з історії православних сект є доволі значним.

[1]Поняття «сектанти» жодним чином не має негативного значення і вживається як науковий термін; як синонімічне до нього використовується поняття «іншодумці».

Публікація законодавчих актів здійснювалася у першій половині XIX ст. завдяки окремому напрямку політики держави. На думку М. Єрошкіна, кодифікація законів оцінювалася вищою владою як реалізація проголошеного нею принципу законності та засіб зміцнення державного ладу [2, с. 166]. Укладання різних збірок законодавчих актів Російської імперії увійшло до повноважень II відділення Власної його імператорської величності канцелярії, яка у першій чверті XIX ст. набула характеру загальнодержавної вищої установи (саме через неї відбувався зв'язок імператора з усіма представниками вищої та центральної влади з найбільш важливих питань внутрішньої політики). II відділення канцелярії було створене 31 січня 1826 р. і представляло самостійну державну установу на чолі з начальником, підзвітним лише імператору. Фактичним головою відділення був М. М. Сперанський, під керівництвом якого майже десятиріччя проводилася активна робота щодо збирання законодавчих актів, як діючих, так і тих, що потрапили в архів. Внаслідок евристичної діяльності було систематизовано понад 30 тис. актів з 1649 по 1825 р., які увійшли до першого зібрання «Полного собрания законов Российской империи» (далі ПСЗРИ), його 45 томів були опубліковані в 1830 р. Одночасно з першим почало виходити друге зібрання, до якого потрапляли щойно прийняті документи. Друге зібрання охопило законодавчі акти 1825–1881 рр. Перші кілька томів вийшли у 1830 р., а інші виходили щорічно аж до 1883 р., загалом вийшли 55 томів [2, с. 166]. Ці зібрання є надзвичайно цінним джерелом інформації щодо різних питань історії Російської імперії. Розташування документів у хронологічному порядку та наявність довідкового апарату значно полегшують дослідникові роботу з ними.

Стосовно історії православних сектантів першої чверті XIX ст. у ПСЗРИ було виявлено 22 акти. З них безпосередньо до іншодумців Таврійської губернії відноситься лише 9 законодавчих актів: 6 указів (5 іменних [7, с. 27–28; 8, с. 746–747; 13, с. 1110–1113] і 1 сенатський [8, с. 1134–1136]), 1 рішення Державної ради [11, с. 612–613] і 2 положення Комітету міністрів [14, с. 181–183; 15, с. 201–203]. Хронологічно документи охоплюють 1802–1805, 1810–1811, 1815–1816, 1820–1821, 1825 рр. і стосуються історії заселення духоборами Таврійської губернії і наділення їх землею. Зокрема, укази 1802–1805 рр. започаткували процес цілеспрямованої політики вищої влади щодо оселення православних сектантів у Таврійській губернії. Цими документами харківським і тамбовським духоборам було дозволено переселитися на Молочні води (місцевість на півночі губернії, по р. Молочній), ще й надано значні пільги [7, с. 27–28; 8, с. 746–747]. Крім того, укази стосувалися облаштування поселень мелітопольських переселенців і заборони називати їх духоборами [13, с. 1110–1113]. Положення Комітету міністрів стосувалися відведення сектантам землі та порядку відбування ними рекрутства [14, с. 181–183; 15, с. 201–203], а рішення Державної ради передбачало переселення духоборів на Молочні води як покарання для наполегливих у своєму вченні [11, с. 612–613].

Ще 13 документів представлено загальноімперськими актами, які поширювали свою дію на таврійських сектантів. Це 9 указів (4 іменних [7, с. 470–471; 9, с. 981, с. 1224; 10, с. 1167], 4 сенатських [9, с. 169–170; 10, с. 597–599; 13, с. 1052–1053, 1058] і 1 синодський [12, с. 831]), 2 рішення Державної ради [14, с. 10–11] і 2 положення Комітету міністрів [12, с. 740–741; 15, с. 97–98]. Ці документи датуються 1802–1803, 1806–1809, 1812–1816, 1820–1821 рр. і розкривають переважно правовий статус сектантів (передусім духоборів і скопців), відбування ними рекрутської служби, обрання на посади, укладання шлюбу з представниками інших сект, взаємини з православним духовенством тощо.

Законодавчі акти щодо сектантів другої чверті XIX ст. зосереджені у 1–2, 5, 9–10, 12–14, 16–20, 22–23, 25, 28 томах другого зібрання. Загалом їх виявлено

31, з яких 25 – загальноімперські розпорядження. Останні представлені 16 указами (13 іменними [16, п. 2, с. 666; 22, § 32, с. 369–370, § 240, с. 416; 23, ч. 3, ст. 105, с. 564; 26, с. 327; 27, с. 596, 830; 28, с. 211; 29, додатки до XVIII т., с. 23, додатки до XVII т., с. 21; 30, с. 214, 323; 31, с. 228–229; 32, с. 492] і 3 сенатськими [17, с. 522–523; 24, с. 829–830; 30, с. 262]), 5 рішеннями Державної ради [17, с. 169–170; 19, с. 367, 642; 20, с. 1090; 33, с. 24–25], 2 положеннями Комітету міністрів [21, с. 158–159; 28, с. 213]. Також на сектантів поширювали дію Сільський Судовий статут для державних селян [24, ст. 151, прим. 1, п. 4, с. 302] і Статут духовних консисторій [25, с. 224]. Більшість цих актів стосується всіх трьох сект – 14 документів, щодо скопців виявлено 7, молокан – 1; у тексті ще трьох поєднані духобори і молокани. За своїм змістом документи характеризують правовий статус сектантів, відбування ними рекрутства, обрання на посади, володіння селянами, спілкування з православними, економічну діяльність, надають відомості щодо порядку обліку сектантів, їх міграцій тощо.

Безпосередньо щодо іншодумців Таврійської губернії другої чверті XIX ст. стосується лише 6 документів: 1 іменний указ [23, с. 388–389], 3 положення Комітету міністрів [16, с. 187–192; 19, с. 379–381; 24, додатки до X т., с. 5–6] і 1 рішення Державної ради [24, с. 421], а також додаткові статті до Рекрутського статуту [18, с. 152]. Хронологічно вони охоплюють 1825–1827, 1834–1835, 1838–1839 рр. Зазначені документи надають інформацію насамперед щодо відбування сектантами рекрутської служби: заборона наймати замість себе рекрутів [23, с. 388–389; 24, с. 421] й одноразове отримання дозволу на ці дії [18, с. 152], заборона видавати рекрутські паспорти дружинам мелітопольських духоборів і молокан, які вступили на службу [24, додатки до X т., с. 5–6]; а також стосовно міграцій сектантів і забороні селитися на Молочних водах [16, с. 187–192; 19, с. 379–381].

Публікація законів щодо сектантів у ПСЗРИ має певні особливості. Зокрема, оприлюднена мізерна кількість законодавчих матеріалів, яка становить усього декілька відсотків від загального числа існуючих на той час документів щодо сектантів. До того ж матеріали опубліковані дуже вибірково. Відомо, що видання законів з самого початку було заплановано вибірковим: не було сенсу й можливості зібрати увесь комплекс документів, оминалися увагою тимчасові та приватні матеріали, різними були особисті вподобання укладачів. Однак при публікації сектантських документів на перший план виходять політичні міркування. Опубліковані законодавчі акти формують неоднозначне уявлення щодо сектантів. Так, стосовно духоборів і молокан до збірки увійшли переважно такі документи, які висвітлюють ліберальні дії влади, майже немає вказівок на радикальні заходи. Складається картина про дбайливе піклування влади (наприклад, при переселенні та наділенні землею), а самі сектанти зображуються «заблукавшими вівцями». Цікаво, що більше уваги при цьому приділяється духоборам. Скопці ж, напроти, розглядаються у вкрай негативному світлі. Щодо них опубліковано більше законів, у яких вказано на необхідність застосовувати до скопців жорстокі заходи, спрямовані на перешкоджання поширення секти. Оскільки саме від скопців влада відчувала найбільшу загрозу, то і закони мали формувати відповідне уявлення про них. Показовим видається той факт, що акти щодо скопців виділені в окремий розділ з назвою секти, а духобори і молокани розглядаються у розділі «розкол і єресі».

Значно більша кількість джерел щодо православних сектантів увійшла до збірок документів, які призначалися для внутрішнього користування чиновників. Так, найбільшим зібранням опублікованих документів з сектантського питання є «Собрание постановлений по части раскола» (далі СПЧР). Оскільки влада уважно стежила за поширенням сект і швидко реагувала на всі, навіть незначні, події їхнього життя, то наслідком цього стала поява багатьох таємних постанов, які отримували вищу юридичну силу завдяки підпису імператора. Такі розпорядження

надсилали місцевим світським і духовним владним установам, які мали виконувати їх, тримаючи в суворій таємниці. Лише у другій половині XIX ст. вони були опубліковані у СПЧР. У передмові цього зібрання зазначено, що більша частина постанов не увійшла до збірок законодавчих актів [34, с. 2], тому воно виконувало функції доповнення існуючих законів. Дійсно, лише лічені одиниці документів дублюються з джерелами ПСЗРИ. Видання цілком присвячувалося розколу і сектам, у ньому вміщено розпорядження, які МВС вилучило зі свого справочинства і структурувало за хронологією. У зібранні наявні як акти, що діяли в загальноімперському масштабі, так і постанови щодо приватних випадків життя православних сектантів.

Загалом у СПЧР виявлено 101 документ з історії таврійських сект 1802–1855 рр. (сюди ж увійшли й ті загальноімперські постанови, які поширювали свою дію на південний регіон). З цієї кількості 34 акти відносяться до часів правління Олександра I, а 67 – до царювання Миколи I. Стосовно духоборів першої чверті XIX ст. наявні 17 документів, щодо молокан – 5, стосовно скопців – 8. Ще 1 повеління стосувалося духоборів і молокан, а інші 3 документи – усіх трьох сект. За часів правління Миколи I опубліковані у СПЧР документи представлені так: для духоборів – 1, молокан – 9, скопців – 12. Ще 8 стосувалися духоборів і молокан, а інші 37 – всіх трьох сект. Ці документи розкривають питання міграцій сектантів, поселення духоборів і молокан на пільгових умовах у Таврійській губернії, відбування ними рекрутської служби та заборона наймати замість себе в рекрути мусульман, обрання сектантів на посади, обмеження спілкування їх з православними, встановлення нагляду за ними та необхідність вести повний облік сектантського населення, розподіл повноважень світської та духовної влади у справах сектантів, боротьба з поширенням сект і призначення їм покарання (особлива увага при цьому приділялася скопцям), також вказані деякі лояльні заходи та надані іншодумцям дозволи: наприклад, звільнення духоборів від обов'язкової присяги при вступі на службу.

Безпосередньо історії таврійських сектантів у першій половині XIX ст. стосується 19 документів (з них 16 відноситься до правління Олександра I [34, с. 23–25, 28–33, 36–37, 44–51, 61–62, 72–78] і 3 – до царювання Миколи I [34, с. 147, 173–174, 256–259]). З них для духоборів було створено 7 указів і 4 повеління (1 – за часів Миколи I), 2 положення Комітету міністрів; для молокан – 1 повеління (за часів Миколи I), 2 положення Комітету, 1 оголошене Синодом повеління; для духоборів і молокан разом – 1 повеління і 1 положення Комітету міністрів (за часів Миколи I). Документи першої чверті XIX ст. детально розкривають регламентацію владою процесу заселення тамбовськими, воронезькими, донськими та сибірськими духоборами і молоканами півночі Таврійської губернії, відведення їм землі та облаштування на нових територіях, надання пільг у сплаті державних податків, відбування рекрутської повинності тощо. Крім того, джерела ілюструють правовий статус сектантів, боротьбу влади з поширенням сект і поступові обмеження їхніх прав, які особливо посилилися за часів правління Миколи I, а також міграційні процеси в середовищі сектантів.

Таким чином, корпус опублікованих документів з історії православних сект є значним і включає здебільшого імператорські укази і повеління, положення Комітету міністрів. Вони були вміщені до першого і другого зібрань «Полного собрания законов Российской империи» і «Собрания постановлений по части раскола». Документи розкривають пріоритетні для вищої влади питання поселення сектантів у Таврійській губернії, відбування ними рекрутської служби, обмеження їхнього спілкування з православними, правовий статус і боротьбу з поширенням впливу сект тощо. Звірка з оригіналами документів, які відклалися в архівах, засвідчила високий рівень достовірності джерел (за винятком деяких технічних огріхів переписувачів, тексти документів є ідентичними).

Бібліографічні посилання

1. **Буланова Н. М.** Духоборці на Катеринославщині (остання чверть XVIII–XIX ст.) / Н. М. Буланова // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Історія та археологія. – Д., 2006. – № 6. – С. 10–13.**Ерошкин Н. П.** История государственных учреждений дореволюционной России / Н. П. Ерошкин. – М., 2008.

2. **Иникова С. А.** Русские секты / С. А. Иникова // Русские (Серия «Народы и культуры»). – М., 1999. – С. 722–740.

3. **Лиман І. І.** Регулювання взаємин адептів офіційної церкви зі старообрядцями та сектантами на Півдні України (остання чверть XVIII – середина XIX ст.) / І. І. Лиман // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2004. – Вип. 27. – С. 52–58.

4. **Лиман І. І.** Російська православна церква на Півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття / І. І. Лиман. – Запоріжжя, 2004.

5. **Нагорна Т. В.** Духовні християни в Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття: дис. … канд. іст. наук : 07.00.01 / Т. В. Нагорна. – Запоріжжя, 2007.

6. Полное собрание законов Российской империи. Собрание I : в 40 т. – СПб., 1830. – Т. 27: 1802–1803.

7. Там же. – Т. 28: 1804–1805.

8. Там же. – Т. 29: 1806–1807.

9. Там же. – Т. 30: 1808–1809.

10. Там же. – Т. 31: 1810–1811.

11. Там же. – Т. 32: 1812–1815.

12. Там же. – Т. 33: 1815–1816.

13. Там же. – Т. 37: 1820–1821.

14. Там же. – Т. 40: 1825.

15. Полное собрание законов Российской империи. Собрание II : В 55 т. – СПб., 1830–1884. – Т. 1: 1825–1827.

16. Там же. – СПб., 1831. – Т. 5: 1830. – Отделение 2.

17. Там же. – СПб., 1835. – Т. 9: 1834. – Отделение 2.

18. Там же. – СПб., 1836. – Т. 10: 1835. – Отделение 1.

19. Там же. – СПб., 1836. – Т. 10: 1835. – Отделение 2.

20. Там же. – СПб., 1836. – Т. 11: 1836. – Отделение 2.

21. Там же. – СПб., 1838. – Т. 12: 1837. – Отделение 1.

22. Там же. – СПб., 1839. – Т. 13: 1838. – Отделение I.

23. Там же. – СПб., 1840. – Т. 14: 1839: Приложения. Отделение 1.

24. Там же. – СПб., 1842. – Т. 16: 1841. – Отделение 1.

25. Там же. – СПб., 1843. – Т. 17: 1842. – Отделение 1.

26. Там же. – СПб., 1844. – Т. 18: 1843. – Отделение 1.

27. Там же. – СПб., 1845. – Т. 19: 1844. – Отделение 1.

28. Там же. – СПб., 1846. – Т. 20: 1845. – Отделение 2.

29. Там же. – СПб., 1848. – Т. 22: 1847. – Отделение 1.

30. Там же. – СПб., 1849. – Т. 23: 1848. – Отделение 1.

31. Там же. – СПб., 1851. – Т. 25: 1850. – Отделение 1.

32. Там же. – СПб., 1854. – Т. 28: 1853. – Отделение I.

33. Собрание постановлений по части раскола. – СПб., 1858.

34. **Шугаєва Л. М.** Православне сектантство в Україні: особливості трансформації / Л. М. Шугаєва. – Рівне, 2007.

35. **Эткинд А. М.** Русские скопцы: опыт истории / А. М. Эткинд // Звезда. – 1995. – № 4. – С. 131–163.

Надійшла до редколегії 23.01.2013

УДК 930.2

Ю. Г. Стенько

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РОЗВИТОК ПАЛЕОГРАФІЇ В ІСТОРИЧНОМУ ТА КУЛЬТУРНОМУ АСПЕКТАХ

Проаналізовано інформаційний потенціал комплексу палеографічної літератури в культурному та історичному аспектах. Визначені архівні колекції у дослідженнях спеціалістів з палеографії.

Ключові слова: палеографія, методи дослідження, грамоти, актові книги.

Проанализирован информационный потенциал комплекса палеографической литературы в культурном и историческом аспектах. Определены архивные коллекции в исследованиях специалистов по палеографии.

Ключевые слова: палеография, методы исследования, грамоты, актовые книги.

Information potential of a complex of literature on paleography in cultural and historical aspects is analysed. Archival collections in researches of experts on paleography are defined.

Key words: paleography, research methods, documentary books, charters.

Писемна культура змінила історію людства. Свідома фіксація інформації на різноманітних матеріалах спричинила не тільки новий рівень розвитку образного мислення людини, а й формування нових сфер діяльності. Суспільство потребувало появи різноманітних документів, яким властиве тривале «життя», збереження інформації протягом декількох поколінь. Людство сформувало систему письма, яка функціонально забезпечує комунікацію те тільки в просторі сучасників, а й у часовій протяжності. Зміни знакових систем, засобів та технологій письма в часі відображають рівні розвитку інтелектуального та матеріального потенціалу відповідного суспільства, тобто його історичний час. Тому вивченню письма історична наука приділяє неабияку увагу, оскільки воно дає ключ до осягнення змісту подій минулого, зафіксованих у писемних пам'ятках. Однією з основних наук, що вивчає історичне письмо, є палеографія. Метою даної статті є з'ясування предметного простору, принципів та методів вивчення писемних документів палеографією.

Письмо – це система умовних лінійних (графічних) знаків для передавання тих чи інших елементів мови. Мову можна розглядати як знакову систему відносно дійсності, а письмо як знакову систему відносно звукового мовлення. Більшість дослідників, зокрема, Е. Ф. Карський [5], В. М. Щєпкін [15], В. В. Панашенко [8] сходяться на думці, що у другій половині IX – на початку X ст. слов'яни користувалися власним письмом, яке являло собою спробу пристосувати букви грецької абетки для запису відповідної інформації.

Дисципліну, об'єктом дослідження якої є історія та еволюція письма, називають палеографією. Предметом палеографії як науки є зовнішні ознаки історичних джерел: матеріали та засоби письма, система письма, графіка письма, прикраси, оформлення писемних джерел від часу появи письма дотепер [3; 7]. У спеціальній історичній літературі названі такі завдання палеографії: визначити місце палеографії в системі сучасного гуманітарного знання; подати системне знання стосовно принципів, методів і технології палеографічного дослідження і палеографічного опису історичних джерел; забезпечити достовірність прочитання документів, а також встановити час та місце написання [10].

© Ю. Г. Стенько, 2013

Українську палеографію тривалий час розглядали у складі російської. Звісно є дослідження і видання, в яких подається опис вже опрацьованого українського матеріалу. Але більшість матеріалу з історії України у палеографічному плані є ще мало дослідженою. Українська дослідниця скоропису В. В. Панашенко, спираючись на досвід попередника, українського історика, архівіста і палеографа І. Каманіна (1850–1901) [4], упорядкувала за хронологічною ознакою рукописні джерела другої половини XVII ст., показала еволюцію письма від уставу до півуставу, від півуставу до скоропису [8]. Дослідниця зазначала, що палеографія вивчає зовнішні ознаки рукописних пам'яток, що дає змогу не лише правильно прочитати текст, а й визначити час та місце їх написання, авторів, історичне походження, достовірність та автентичність [8]. Важливим аспектом роботи з рукописами є застосування системи методів, які дають можливість дійти обґрунтованих висновків у результаті їх вивчення.

В основу палеографічного методу покладено спостереження над сукупністю палеографічних ознак (графікою літер, матеріалом для письма, художнім оформленням тощо) та співвіднесення їх з відповідним часом створення документів. Йдеться про те, що кожному історичному періоду відповідала сукупність адекватних палеографічних ознак. Невідповідність певних ознак історичному часу може бути підставою для висновку про неавтентичність, тобто копію або ж фальсифікацію рукопису [7]. Для синхронізації давніх дат із сучасними використовують методи історичної хронології.

Важливим етапом аналізу писемного документа є інтерпретація самого змісту. Деякі дослідники виділяють її в особливу галузь науки – герменевтику, яка займається розкриттям сенсу тексту [8]. Палеографічні спостереження засновані на тому факті, що матеріал та знаряддя для письма, прикраси рукописів та інші ознаки рукописів підтверджують зміни в часі й залежать від певних історичних умов, рівня розвитку культури, науки та технологій. За твердженням В. Н. Щепкіна палеографія має власний дослідницький інструментарій, але застосовує також і методи індукції та дедукції [15]. На думку В. В. Фарсобіна, яку б методологію дослідження рукописів вчений не обирав, він у кожному разі використовує адаптований палеографічний метод. Тобто дослідник намагається хронологічні, історичні, писемні, територіальні факти звести до єдиної класифікації для того, щоб отримати відповідь на основні питання палеографії: де та коли написане джерело [12].

Рукописна спадщина XIV–XV ст. вельми важлива для вивчення явищ і процесів середньовічної історії українських земель. Для детального її вивчення варто з'ясувати, які ж саме джерела використовували попередники, в яких архівних установах проводили дослідження та де опубліковували знайдені й опрацьовані документи? У даному дослідженні за основу взято праці з палеографії таких дослідників, як І. І. Срезневський [9], І. С. Бєляєв [1], І. О. Шляпкін [14], В. М. Щепкін [15], І. М. Каманін [4], Є. Ф. Карський [5], Л. В. Черепнін [13], І. В. Левочкін [6].

І. С. Бєляєв у праці «Практический курс изучения древней русской скорописи для чтения рукописей XV–XVIII ст.» (1907) аналізував еволюцію літер кириличного алфавіту в зазначений період. За емпіричний матеріал правили такі відомі історичні пам'ятки, як «Ізборник Святослава» (1076), «Остромирове Євангеліє», грамоти Великого князя Мстислава Володимировича 1128 р., Новгородська договірна грамота з князем Ярославом Ярославичем 1265 р., духовна грамота Симеона Гордого 1353 р. та інші договірні документи, а також літописи, які зберігалися в російських архівосховищах до кінця XVII ст. Зокрема, І. С. Бєляєв працював у Москві в архіві Міністерства юстиції, Патріаршій бібліотеці, Синодальній типографській бібліотеці та ін. [1].

Російський історик та палеограф В. М. Щепкін у праці «Русская палеография» (1918) подав узагальнений огляд розвитку палеографії, вивчив матеріали

та знаряддя письма, мініатюри, орнаменти та філіграні, детально описав кирилівське письмо, розподілив письмо за видами – устав, півустав, скоропис. Дослідження письма В. М. Щепкін проводив на основі «Остромирового Євангелія» та Ізборника 1073 р., «Архангельського Євангелія» та Супральського рукопису [15]. Архівіст, дослідник пам'яток культури І. М. Каманін у праці «Палеографический изборник. Материалы по истории южнорусского письма в XV–XVIII вв.» (1899) вмістив понад 80 виразних зразків українського письма, які датуються серединою XV ст. Дослідник також систематизував почерки українського письма [4].

Палеограф та етнограф Є. Ф. Карський визначив комплекс сховищ, у яких зосереджено найцінніші історичні рукописи: Державна публічна бібліотека у Петербурзі, Публічний Рум'янцевський музей у Москві, Бібліотека історичного музею у Москві, московська Синодальна бібліотека, Типографська бібліотека у Москві, бібліотека Київської духовної академії. В перелічених установах дослідник вивчав рукописи документів Генеральної військової канцелярії, полкових, сотенних, судових канцелярій, міських ратуш, монастирів, а також документи, написані окремими приватними особами [5].

Значну увагу палеографії документального письма у виданні «Русская палеография» (1956) приділив Л. В. Черепнін. Історик систематизував писемні джерела за хронологічною ознакою, проаналізувавши еволюцію графіки письма від IX до першої половини XIX ст., порівняв український скоропис з російським та білоруським. Методичне значення має останній розділ, в якому висвітлені прийоми прочитання та транскрибування текстів рукописів, наведені правила палеографічного опису та виявлення підробок манускриптів [13].

І. В. Льовочкін у своєму дослідженні «Основы русской палеографии» (2003) використав документи, які зберігаються у Російському державному архіві давніх актів (РДАДА), науково-дослідницькому відділі рукописів Російської державної бібліотеки у Москві, відділі рукописів Російської національної бібліотеки у Санкт-Петербурзі, відділі рукописів бібліотеки Російської академії наук в Санкт-Петербурзі, Державному історичному музеї та інші. Для вивчення палеографії автор використовував «Архангельське Євангеліє» 1092 р., «Мстиславове Євангеліє», «Чудівський псалтир», «Псковський апостол» 1307 р., «Добрилове Євангеліє» 1164 р. та багато інших джерел, за якими простежував еволюцію письма, порівнював з характеристиками попередніх дослідників. Автор провів порівняльний аналіз літер різних писців однакового хронологічного періоду [6].

У рамках циклу видань «Пам'ятки української мови…» були опубліковані «Грамоти української мови XV ст.», де зібрані українські грамоти, які раніше жодного разу не були опубліковані у масовому тиражі або ж публікувалися у спеціальних виданнях, які не були призначені для широкого вжитку. Матеріал систематизовано за географічною ознакою. Укладач В. М. Русанівський виокремив українські грамоти з території Західного Полісся, Закарпаття, Галичини та Молдавії. У археографічних легендах поданий досить детальний палеографічний аналіз кожної грамоти: визначений матеріал для письма, вказується розмір аркуша, чи був складений аркуш, де проходить лінія згину, в якому стані зберігся документ, скількома почерками був написаний текст. Також зазначається інформація про місце зберігання документа, і що є важливим для моєї роботи, подається інформація про вид письма (устав, півустав чи скоропис [11].

Була видана збірка під назвою «Грамоти XIV ст.», де систематизовані відомості щодо пам'яток юридично-ділового змісту. Археографічна публікація містить фотокопії документів, аналіз прочитання цього документа різними істориками, бачення та пояснення прочитаної інформації в історичному профілі. Такий підхід дозволяє простежити еволюцію поглядів дослідників рукописів у часі. Зокрема, упорядник М. М. Пещак вмістив думки таких авторитетних спеціалістів,

як А. Кримський, Д. Зубрицький, О. Востоков, І. Срезневський, Я. Головацький, Є. Карський та ін. [2].

У цьому невеликому дослідженні не можна детально простежити за всіма аспектами розвитку палеографії в історичному та культурному аспектах. Узагальнюючи аналіз цієї вибірки історичної літератури з української палеографії можна дійти висновку, що дослідники переважно вивчали одні й ті самі матеріали, але кожен з них як палеограф, етнограф або лінгвіст виявляв певну особливість у розвитку кириличного письма. Наприклад І. М. Каманін виділяв зразки українського письма, І. С. Бєляєв простежував еволюцію літер на прикладі церковного письма тощо. Таким чином, палеографія як пізнавальна діяльність істориків XIX–XX ст. дає уявлення про поєднання хронологічного аспекту з розвитком матеріалу та знарядь письма. Додаткові уявлення про розвиток письма, рукописних документів дають філіграні та оздоблення рукописів. Ці елементи мають відповідати своїм видам кириличного письма (уставу, півуставу чи скоропису).

Знання особливостей графіки, різновидів матеріалів, інструментів та техніки письма дозволяє сформувати уявлення про хронологічну та територіальну приналежність документа, його автентичність, достовірність, повноту, справжність, репрезентативність, інформативність тощо. Окрім того, палеографічні знання дають можливість з'ясувати соціально-економічний та культурно-історичний рівні розвитку суспільства.

Бібліографічні посилання

1. **Беляев И. С.** Практический курс изучения древней русской скорописи для чтения рукописей XV–XVIII столетий / И. С. Беляев. – М., 1907.
2. Грамоти XIV ст. / М. М. Пещак (упоряд.). – К., 1974.
3. Історичне джерелознавство : [підручник] / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко [та ін.]. – К., 2003.
4. **Каманин И.** Главные моменты в истории развития южнорусского письма в XV–XVIII вв. / И. Каманин // Палеографический изборник. Материалы по истории южнорусского письма в XV–XVIII вв. – К., 1899. – Вып. 1.
5. **Карский Е.Ф.** Славянская кирилловская палеография / Е. Ф. Карский. – Л., 1928.
6. **Левочкин И. В.** Основы русской палеографии / И. В. Левочкин. – М., 2003.
7. Палеография, хронология, археография, геральдика: [учеб. пособие] / Г. А. Леонтьева. – М., 2000.
8. **Панашенко В. В.** Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст.: На матеріалах Лівобережної України / В. В. Панашенко. – К., 1974.
9. **Срезневский И. И.** Славяно-русская палеография XI–XIV вв. / И. И. Срезневский. – СПб., 1885.
10. **Стенько Ю. Г.** Проблеми еволюції української палеографії в історіографії XIX–XX ст. / Ю. Г. Стенько // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Історія та археологія. – Д., 2012. – Вип. 20. – С. 192–200.
11. Українські грамоти XV ст. / підгот. тексту, вступ. ст. і коментарі В. М. Русанівського. – К., 1965.
12. **Фарсобин В. В.** Источниковедение и его метод: Опыт анализа понятий и терминологии / В. В. Фарсобин; отв. ред. В. Г. Литвак. – М., 1983.
13. **Черепнин Л. В.** Русская палеография / Л. В. Черепнин. – М., 1956.
14. **Шляпкин И. А.** Русская палеография по лекциям, читанным в С.-Петербургском Археологическом институте / И. А. Шляпкин. – СПб., 1913.
15. **Щепкин В. Н.** Русская палеография / В. Н. Щепкин. – М., 1967.

Надійшла до редколегії 23.01.2013

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 902/904

І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КОЛЕКЦІЯ КАХЕЛЬ З БУДІВЕЛЬ НОВОБОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Розглядається та вводиться до наукового обігу колекція кахель із закритих комплексів Новобогородицької фортеці.

Ключові слова: кахля, піч, розкоп, закриті комплекси, фортеця.

Рассматривается и вводится в научный оборот коллекция изразцов из закрытых комплексов Новобогородицкой крепости.

Ключевые слова: изразец, печь, раскоп, закрытые комплексы, крепость.

At this article we examine and enter into a scientific turn the collection of tiles from the closed complexes of the Novobogorodick's fortress.

Kew words: tile, furnace, excavation, closed complexes, fortress.

Протягом 10 років польових досліджень вищепойменованої пам'ятки, який належить визначне місце в історії ранньомодерної доби не лише регіону, а й України і Росії в цілому, було отримано значну колекцію керамічних виробів, у тому числі так званих кахель. Дана стаття присвячена цій, винятково інформативній з точки зору вивчення побутової культури, релігійних і народних традиційних уявлень, художніх уподобань мешканців краю, проявів запозичень і зовнішніх впливів, категорії знахідок. Також, з огляду на гостро відчутну недостатність хронологічних реперів під час досліджень більшості пам'яток цього часу, в більшості із порушеним культурним шаром, не можна обійти питання про можливість залучення кахлів у якості останніх.

Історіографія, присвячена вивченню кахлів як своєрідного мистецького явища у національній культурі ряду європейських народів, бере початок у другій половині XIX ст. Сучасна історіографія, присвячена історії виникнення, технології виробництва, типологічній класифікації та її еволюції, художньо-образній системі декору, іконографії українських кахлів та їх ролі у кахельному виробництві Європи, визначається численними працями, до переліку котрих, вміщеного у роботах Ю. П. Лащука, О. Р. Тищенка, Л. І. Виногродської, А. В. Колупаєвої, відсилаємо бажаючих [1; 2; 3; 12; 13; 17]. Першорядну важливість для нашого дослідження також мають як узагальнення матеріалів кахельного виробництва за даними сучасних археологічних досліджень пам'яток України, так і стислі повідомлення про нові знахідки кахлів та решток їх виробництва, котрими в останній час рясніють сторінки часописів, зокрема щорічника «Часи козацькі» та ін. [2, с. 110–121; 4, с. 83–87; 16, с. 143–147].

Початок колекції кахлів з території Новобогородицької фортеці було покладено Д. І. Яворницьким під час «екскурсій», як тоді йменувалися епізодич-

© І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, 2013

ні огляди стану пам'ятки. Невеликі за обсягом розкопки було здійснено також Д. І. Яворницьким. Дані про їх наслідки відсутні. Це стосується також невизначеності характеру досліджень, які проводилися під час робіт Дніпрогесівської експедиції 1932–1933 рр. [5, с. 199–206; 11, с. 50–52]. На сьогодні у Дніпропетровському національному музеї імені Д. І. Яворницького зберігається колекція кахель, у тому числі і з Новобогородицької фортеці, які введені до наукового обігу у статті Ю. Осадчої «Кахлі XVII–XVIII ст. зі старого фонду Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького» [16, с. 143–147].

У 2001 році під час досліджень стану культурного шару Новобогородицької фортеці З. П. Маріною були зібрані різноманітні матеріали, серед котрих присутні численні рештки кахель. За реконструйованими екземплярами авторка відносить їх до коробчастих, другого етапу побутування кахлярства в Україні, у композиційній побудові орнаменту вбачає вплив барочних тенденцій [14, с. 31–36]. Наступні реконструкції дозволили їй збільшити опис кахель за типами та декором. Так, присутність кахель без рамки і з орнаментом «трельяж» розглядається як свідчення належності до першої половини XVIII ст. [15, с. 58–59].

У 2005–2012 рр. у межах внутрішньої площі Новобогородицької фортеці (розкопи I–VII) та її посаду (розкоп VIII) проводилися археологічні дослідження експедицією НДЛ археології Придніпров'я Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара. Під час розкопок було відкрито залишки 25 споруд, серед котрих чисельно переважали житлові землянки – 10 та напівземлянки – 9, що забезпечило відносно гарну збереженість наявних у них печей (9). Наземні житла (6) було зруйновано і, в кращому випадку, фіксувалися лише долівки із рештками глинобитної чи цегляної, ручного виготовлення, основи печі розмірами від 1,6×1,2 до 2×1,8 м та припічні ями. Присутність численних коробчастих кахель різних типів із кіптявою на внутрішній поверхні свідчить про облицювання ними більшості печей наземних жител. Також крім житлових споруд досліджувалися належні до них сміттєві ями і господарчі приміщення, з котрих походять переважно подрібнені фрагменти кахлів [9, с. 6–9].

Таким чином, серед археологічного матеріалу було виділено значну кількість архітектурно-декоративної кераміки, представленої кахлями, які слугують конструктивно-декоративним матеріалом для спорудження печей. При властивій цій категорії знахідок фрагментарності в колекції наявні також цілі екземпляри. Всі знайдені кахлі за конструкцією коробчасті, представлені всіма відомими типами, а саме – лицьових (стінних чи виповнюючих), карнизних, пояскових або перемичок, кутових; кахель завершення та декоративних прикрас, до яких належать зубці, коронки, шишки, розетки, квітки. Кахель відмінного від коробчастих типів в культурних шарах фортеці, посаду та передуючого їм у часі козацького містечка Самарь [7; 8; 10; 19] не знайдено, що властиво також більшості козацьких пам'яток Середнього Подніпров'я, де «не виявлено розвалів печей з кахлями перших трьох типів» [1; 2, с. 110–121]. Дуже рідко зустрічаються також кахлі, покриті поливою, виключно зеленого кольору. За переважанням дрібних фрагментів і їх зосередженням поблизу решток наземних будівель можливо припустити використання останніх у облицюванні печей саме цих споруд.

Матеріалом, з котрого виготовлялися коробчасті кахлі без поливи, слугувала мішана із піском глина, яка після опалювання отримувала переважно червоний, рідше – цегляно-рожевий колір. Всього одним екземпляром представлена кахля, виготовлена з майже чорної глини. На більшості наявні сліди побілки. Полив'яні кахлі виготовлялися з білої (каолінової) глини; на деяких фрагментах під поливою помітно нанесення світлого ангобу.

Оскільки процес виготовлення коробчастих кахлів детально розглянуто в дисертаційній роботі Л. І. Вингородської і доповнено в її ж публікаціях, а також у працях інших авторів [1; 2, с. 110–121; 4, с. 83–87], ми обминаємо це питання. Для

загального уявлення читача щодо технології виготовлення коробчастих кахлів зауважимо, що лицьова пластина виготовлялася у дерев'яній (частіше) чи глиняній формі прямокутної або квадратної форми, із виїмчастим орнаментом на одній зі сторін, який відтискувався на лицьовій пластині, для чого форму ставили на гончарний круг. Румпа виготовлялась окремо і з'єднувалася із лицевою пластиною на гончарному крузі [4, с. 83–87].

На території Вольностей Запорозьких нам невідомі знахідки гончарних опалювальних горнів. Як і керамічний посуд, кахлі надходили сюди переважно з території сучасної Полтавщини, Чернігівщини, інших міст Слобожанщини. З огляду на історію виникнення Новобогородицької фортеці, заснованої у 1688 р. за розпорядженням російського царського уряду, гарнізон котрої складався в перші роки існування з опальних стрільців та московських служилих людей, викликає подив відсутність у речових матеріалах кахлів російського походження. Тим часом, серед керівників будівництва і гарнізону присутні особи, високий соціальний стан котрих вимагав відповідного антуражу – В. Голіцин, І. Волинський, Г. Косагов, не кажучи вже про гетьмана І. Мазепу, котрий безпосередньо керував будівництвом фортеці і в 1687–1688 рр. майже постійно перебував у Присамар'ї. Можливо, їх відсутність пов'язана не лише зі складністю транспортування, а й засвідчує інше спрямування російського кахлярства, в котрому облицюванню печі не відводилося такого важливого значення, як в Україні. Російські «изразцы» використовувалися за цих часів здебільшого в інтер'єрах культових споруд, а в світській архітектурі вживалися переважно для облицювання стін кам'яних будівель. Свідчень існування в фортеці подібних поки ще немає.

Однією з переваг жител-землянок у сенсі можливостей хронологічних визначень знайдених у них печей і кахель є те, що вони становлять закриті комплекси, датування котрих встановлюється за наявними монетами [18, с. 401–407].

Однією з найкраще збережених і тому інформативною є піч житла № 1, відкритого у 2007 р. на розкопі V – «Митниця». Землянка квадратної форми площею 16,4 м глибиною 1,8 м мала надбудовані каркасні (каркасно-тинові) стіни. Двоскатна дерев'яно-дернова покрівля, що спиралася на стіни, підтримувалася 5-ма стовпами, які одночасно слугували для закріплення дощок внутрішнього облицювання стін. Піч, яку розташовано під південною стіною житла, за конструкцією належить до так званих «грубок» чи «кабиць». Розміри основи (опічку) 3×1,6 м; її виготовлено з прошарків каміння, битої цегли, глиняних вальків. Под печі відокремлено від основи на 0,35 см. Топочна камера (черен заввишки 0,55 м) сполучалася із двома боковими «коморами» розмірами 0,5х0,4 м, в котрі виведено повітродувні канали, з'єднані з піддувалом. На час розкопок їх заповнювала сажа [6, с. 62–69].

Груба складена з шарів глинобитних вальків і цегли з включенням керамічного бою та окремих невеликих каменів. Відновлена висота (верхня частина груби знаходилася на глибині 0,15 м від сучасної поверхні і була порушена, чим пояснюється відсутність у знахідках карнизних кахель і прикрас завершення) становить 1,8 м, ширина 1,4 м, товщина 0,6 м. Грубу було обкладено коробчастими кахлями. Ширина «дзеркала» становить 1,2 м, тобто, виходячи із розмірів однієї кахлі 20×24 см, в ряду повинно було знаходитися до 6 штук, а таких рядів мало бути не менше 7, оскільки поясні кахлі (перев'язки між рядами) відсутні. Всього було знайдено 90 фрагментованих та 5 цілих екземплярів коробчастих кахель, лицьові плитки котрих прикрашено орнаментом, мова про котрий піде далі. Зараз доречно подовжити розгляд інших печей із кахляним облицюванням, відкритих під час досліджень.

У 2009 р. у межах того ж розкопу V розкопано землянку № 7 [6, с. 62–69], яка загинула в пожежі. За конструкцією вона належить до двохчасних – із сінями та власне житлом – будівель з колодязним входом. Загасивши полум'я, товстий шар

згорілого очерету та дернини від покрівлі впав й ізолював нижні шари. У наступному під час пограбування землянки грабіжники вирили яму, через котру розібрали піч на цеглу, залишивши недоторканою більшу площу дна землянки. Від печі вціліла задня й поперечні частини основи, за якими її площа становила 2,4×1,6 м при висоті 0,2 м. В ямі, котра знищила піч, знайдено більше ніж 100 напівцілих лицьових. карнизних, кутових, прорізних кахлів, виготовлених з якісної рожевої глини, прикрашених пишним рослинно-геометричним орнаментом. Дата існування житла № 7 визначається знахідкою у закритому комплексі (на дні) 11 срібних петровських копійок, молодша з котрих датована 1704 р., та мідної полушки. Віднесення житла початком XVIII сторіччя підтверджується його перекриванням наземною будівлею № 7, датованою за знахідками російських монет 1735–1740 рр. Розгляд кахель відкладається до присвяченого ним розділу.

Ще одна більш-менш ціла піч з кахляним «дзеркалом» походить з житла № 14 того ж розкопу V, досліджена у 2011 р.

Розвал печі знаходився під південною стінкою, навпроти входу колодязного типу із рештками в ньому дерев'яної драбини. Верхній край зафіксовано на глибині 0,15 м з рівня впуску. Дно землянки встановлено на глибині 2,7 м, що дає підстави для визначення висоти печі приблизно 2,15 м. Основу печі, розмірами 2×1,4 м та висотою 0,2 м, утворює щільна (бита) чиста глина без домішок. Грубу складено з горизонтальних шарів глиняних вальків. У верхній частині понад задньою стінкою печі знайдено три цеглини та дрібне каміння, котрі лежали майже на одному рівні; їх походження, скоріш за все, пов'язано із зруйнованим димарем. Ширина та товщина печі може бути встановлена лише приблизно, виходячи з розмірів її основи. Піч було остаточно зруйновано при пограбуванні по закінченні функціонування житла. Більшість лицьових пластин (166) та румп (98) було знайдено поряд з піччю, куди вони сповзли, на відміну від житла № 1, де кахлі зустрічалися у заповненні на різних рівнях. За знахідками мідних монет часів правління Катерини II житло датується 70-ми рр. XVIII ст.

Усього на площах розкопів Новобогородицької фортеці було знайдено 5 типів коробчастих кахлів, серед яких: лицьові, кутові, карнизні, завершуючі коронки та деталі оздоблення печей.

Кахлі з житла № 1 представлено двома типами [8, с. 56–61; 10, с. 10–26]. Нижче наводимо їх опис.

1. Кахлі плиткові лицьові виготовлені переважно з жовтувато-червоної глини із домішками піску. Рамку ледь позначено. Техніка нанесення орнаменту – відтиснутий плаский рельєф. Мотив декору визначено як рослинно-геральдичний.

У центрі кахлі вміщено прямокутний щит із виступами на протилежних вузьких сторонах, заповненням котрого слугує 6-пелюсткова квітка із 8-ма вузькими променями та 2-ма ромбами між ними. Щит оточує стилізована рамка, рослинний мотив котрої виконано у стилі «крин». Зверху та знизу рамки знаходяться умовні зображення «корон»; у кутах кахлі – т. зв. сонечка. Розміри: 24×20 см, товщина лицьових пластин 0,7–0,9 см, румпи – 7 см (рис. 1.1).

Криноподібний орнамент розглянутого типу прикрашає також кутову кахлю знайдену у житлі № 1.

2. Кахля кутова, складена із цілої лицьової та половини такої ж, з'єднаних між собою під прямим кутом на спільній румпі. Рельєфний орнамент лицьової кахлі виконаний у рослинно («крин»)-геральдичному стилі, відрізняється відсутністю корон, які замінюють шестикутники; також відсутня серцевина квітки. Розміри: 24×20 см, товщина лицьових пластин 0,7–0,9 см, румпи – 7 см. Бокова плитка тотожна їй. Розміри: 24×15 см (рис. 1.2).

Мотив «крину» широко застосовувався в мистецтві українського бароко і є одним з розповсюджених мотивів на кахлях другої половини XVII–XVIII ст. Судячи з того, що на пізніх зображеннях трилисники замінюються виноградом

або малиною, розглянуті кахлі житла № 1 належать першій половині XVIII ст. За нумізматичними даними час існування землянки визначається 30–60-ми рр. XVIII ст. [18, с. 401–407].

Л. І. Виногродська відзначає наявність мотивів крину у обрамленні поліхромних кахель «геральдично-сюжетного зображення» [2, с. 112]. Взагалі криноподібний орнамент становить найпоширеніший орнаментальний сюжет на українських кахлях другої половини XVII – XVIII ст. Орнамент з елементами «крину» відомий за знахідками у Білій Церкві, Києві, Чернігові, Новгород-Сіверському, Суботові, Чигирині, Корсуні, Умані, Богуславі, Путивлі та ін. місцях [3, с. 75–81; 4, с. 83–87].

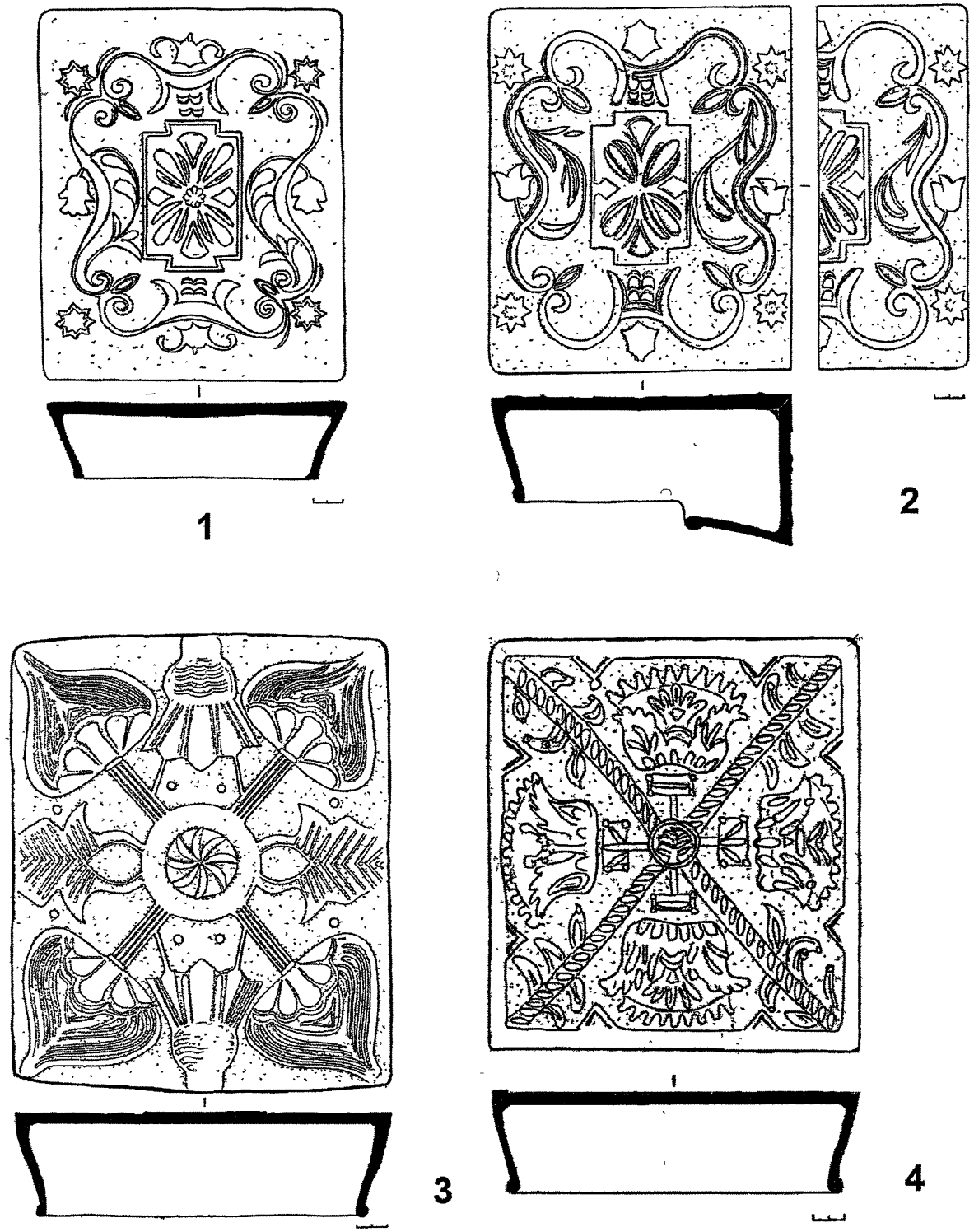

Рис. 1. Кахлі з будівель розкопу V:
1–3 – кахлі з житла № 1; 4 – кахля з житла № 7

Другий тип представлено менш численними знахідками. Наводимо їх опис.

3. Кахля плиткова, лицьова, без рамки. Рельєф плаский. Орнамент геометрично-рослинний, підпорядкований схемі скісного хреста, утвореного двома «стеблинами» із «бутонами» на кінцях. «Стеблини» з'єднані пружками із фігурами, які важко визначити, на нижньому та верхньому краях кахлі. В останніх можливо вбачати: а) своєрідно передані бутони; б) вази, на що натякають горизонтальні риси, котрими звичайно передають воду. Центром композиції слугує опукла розетка із вписаним до неї коловратом («сегнерове колесо»), від котрої у дві сторони відходить стилізоване листя. Кожен з елементів орнаменту супроводжує напівсферична крапка. Розміри: 30×25 см, товщина плитки – 0,7 см, висота румпи – 7,2 см. Червона глина; на поверхні сліди побілки (рис. 1.3).

Цей тип кахлів сполучає у собі усталений хрестоподібний мотив, обумовлений магічно-обереговою, сакральною символікою, із рослинними композиціями значного ступеня стилізації. Типологія хрестоподібних мотивів як схеми композиції переважає на Наддніпрянщині, зокрема скісного хреста – на Полтавщині. Наявність у центральній розетці «знаку життя» обумовлено традиційними народними уявленнями і відігравало значення оберегу.

З житла № 7 походить значно багатший за типами та художньо-декоративними стилями набір кахлів [7, с. 19–40].

1. Кахлі плиткові лицьові рельєфні із рамкою з парними зубцями. Геометрично-рослинний орнамент підпорядкований схемі скісного хреста, утвореного з стеблами із листям понизу. Центром композиції слугує кругла опукла розетка із зображенням «дерева життя» всередині, яку зображено на пересіченні скісного та прямого хреста, утвореного чотирма стовпчиками із прямокутними фігурами на кінцях. У чотирьох секторах кахлі вміщено кошики із квітами. Розміри: 28×22,5 см, товщина пластини – 0,9 см, висота румпи – 7,3 см. У частини кахель цього типу спостерігаються відмінності в оформленні центральної розетки (рис. 1.4).

Аналогічний орнамент присутній на одній з кутових кахель, що потребує об'єднання опису.

2. Кахля кутова складена із цілої лицьової та її половини, з'єднаних між собою під прямим кутом на спільній румпі. Рельєфний орнамент лицьової кахлі тотожний вищеописаній за № 1. Бокова плитка відрізняється оформленням центральної розетки, яка має вигляд колеса, в котре вміщено рівнокінцевий хрест. Розміри: 28×14 см, товщина пластини – 0,9 см. Червона глина (рис. 2.1).

Лицьова та кутова кахлі за №№ 1 та 2 відносяться до кахель геометрично-рослинного стилю хрестоподібної композиції, про які мова йшла вище.

Другий тип представлений незначною кількістю знахідок:

3. Кахля плиткова лицьова слабко рельєфна із рамкою. Рослинно-геометричний орнамент складається з 4-х стилізованих тюльпаноподібних фігур у кутах, в котрі вписані такі ж, але менші за розмірами тюльпани. Фігури з'єднані між собою трьома пружками. Одним краєм вони торкаються прямокутника у центрі, який прикрашено 10-ма опуклими краплинами. Такі ж розміщено у вільному від зображень полі разом із квітками, маленькими кільцями, ланцюжками. Розміри 24×24 см, товщина пластини – 0,8 см, висота румпи – 7 см. Червона глина (рис. 2.2).

Другий тип представлено кахлями з орнаментом геометрично-рослинного типу центричної композиції, в середині котрої знаходиться прямокутник, в кутах стилізовані рослинні зображення (тип А, за Л. І. Виногродською) [1, с. 11].

Композиції з тюльпанами широко розповсюджені у кахлярстві Полтавщини. З'являючись у Європі в XVI ст., ці вишукані, на той час рідкісні квіти поступово входять до переліку традиційних елементів рослинного декору.

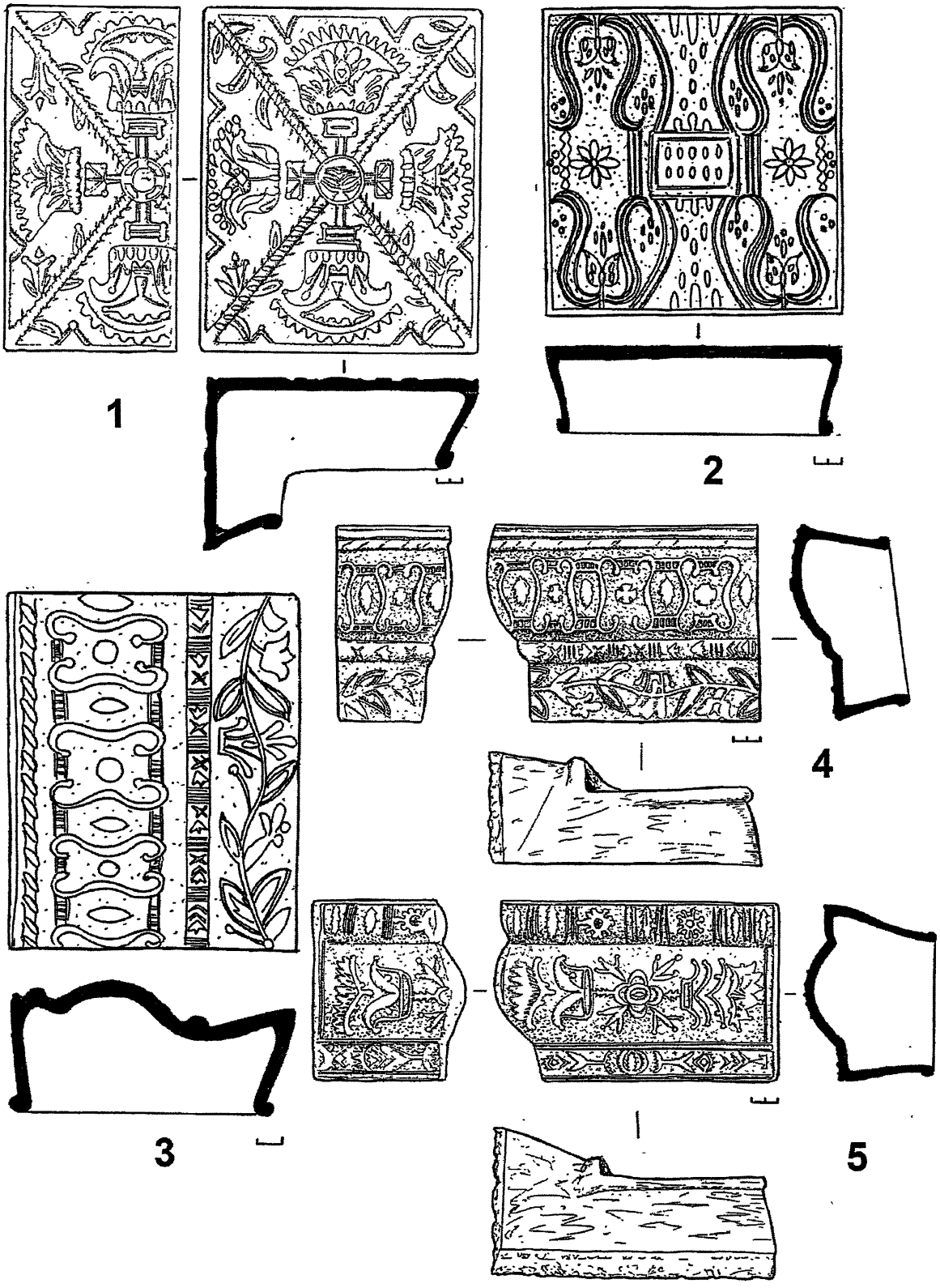

Рис. 2. Кахлі з будівлі № 7 розкопу V:
1 – кахля кутова; 2 – кахля лицьова; 3–5 – кахлі карнизні

4. Кахля карнизна висотою ½ висоти лицьової пластини. Орнамент рельєфний, рослинно-геометричний: «квітуча гілка», у нижній частині; сполучення Х ІІІ-подібних знаків, із трикутників-«голубків» у розподільному пояску між нижньою і верхніми частинами. У верхній частині вміщені ліроподібні фігури із вписаними до них овалами, що чергуються із колами. Вздовж верхнього краю – рельєфний пружок. Розміри: 22×17,5 см, товщина пластини – 0,8 см, висота румпи – 7,5 см. Червона глина (рис. 2.3).

5. Кахля карнизна кутова. Складається із двох пластин висотою ½ звичайної лицьової пластини, з'єднаних під прямим кутом, які мають спільну румпу.

Орнамент тотожний вищеописаній під № 4, відрізняється оформленням композиції ліроподібних фігур, до яких вписані мальтійські хрести і тим, що замість одного два рельєфні пружки. Розміри: 22×16 см, товщина пластини – 0,8 см, висота румпи – від 6,5 до 8 см. Червона глина зі слідами побілки (рис. 2.4).

6. Кахля карнизна кутова аналогічна попередній. Різниться за орнаментом, в якому присутній сюжет двох «кошиків на підставках» та солярні знаки у верхньому поясі. В нижньому по центру знаходиться вінок із деревом в ньому. По боках протилежно направлені фігури із зубчастою основою та роздвоєною верхньою частиною, котрі доповнюють різні за розмірами кутові зображення. Розміри: 22,4×15 см, товщина пластини – 1 см, висота румпи – від 6,5 до 8 см. Червона глина зі слідами побілки (рис. 2.5).

7. Кахля карнизна – коронка прорізна. Прямокутна профільована пластина, пласка у нижній частині та випукла у верхній. За розмірами збігається із звичайною лицьовою кахлею. Вздовж нижнього краю досить широка рамка, заповнена орнаментом, в котрому чергуються знаки, подібні літері М (зворотному W) та П, що надає йому вигляд напису. Площа кахлі заповнена чотирма горизонтальними рядами прорізних трикутних та напівкруглих арок у рельєфному оточенні, розміри котрих збільшуються від верхнього до нижнього ряду. В цілому декор кахлі наближається до готичного стилю. Розміри: 23×23 см, товщина пластини – 0,7 см, висота румпи – від 6 до 8 см. Сіра глина (рис. 3.1).

8. Кахля карнизна – коронка прорізна. Нижня частина прямокутної профільованої пластини, яка у довжину збігається із лицьовою кахлею. Аналогічна попередньому екземпляру, від котрого відрізняється відсутністю «знаків» по низу і деякими розбіжностями у декорі. Довжина – 20 см. Червона глина (рис. 3.2).

На більшості з розглянутих кутових та карнизних кахель спостерігається співпадіння орнаменту із розглянутими лицьовими кахлями, зокрема кахля під № 4 належить стилю бароко з елементами пізнього криноподібного. Загальною рисою карнизних та кахель завершення є високий рельєф, який надає їм більшої виразності. Це ж стосується кахель завершення, серед яких присутні прорізні з орнаментом архітектурно-геометричного стилю (№№ 7, 8). Для останніх типовою є поділ на нижню та верхню частини, із чітко позначеними трикутними або овальними арками з наскрізними прорізами, розподілені рельєфною смугою.

З піччю, відкритою у житлі № 14, пов'язано знахідки лицьових та карнизних кахель [19, с. 34–48].

1. Кахля плиткова лицьова рельєфна із рамкою. Орнамент двохчасної схеми рослинно-фігуративний; в котрому поєднано зображення вази на підставці із букетом тюльпанів та декоративного листя. Паростки із листом на верхньому кінці простягнуті вздовж вовгих країв кахлі. У верхніх кутах зображено двох голубків. Розміри: 25,6×21 см, товщина пластини – 0,8 см, висота румпи – 6 см. Червона глина (рис. 3.3).

З житла № 14 походить єдина кахля із сюжетним орнаментом.

2. Кахля плиткова лицьова рельєфна без рамки. В центрі вміщено стилізовану фігуру птаха із декоративно переданими головою у вигляді горла глека та лапами, під котрими, в кутах кахлі, знаходяться шишки хмелю. По обох боках від центральної фігури зображено двох півнів, зодягнутих у мундири із ґудзиками. Півень, зображений справа у позі ринди, тримає бердиш, нижче якого літера N. З-під кафтана виглядає фалос. Дзьоб лівого півня розтулено, він вітає схід сонця, позначеного в куті. По боках від півнів знаходяться: п'ятипроменева зірка та вписані одна в одну чотирьохпелюсткові квітки. Розміри: 29,5×15 см, товщина пластини – 0,7 см, висота румпи – 7 см. Червона глина (рис. 3.4).

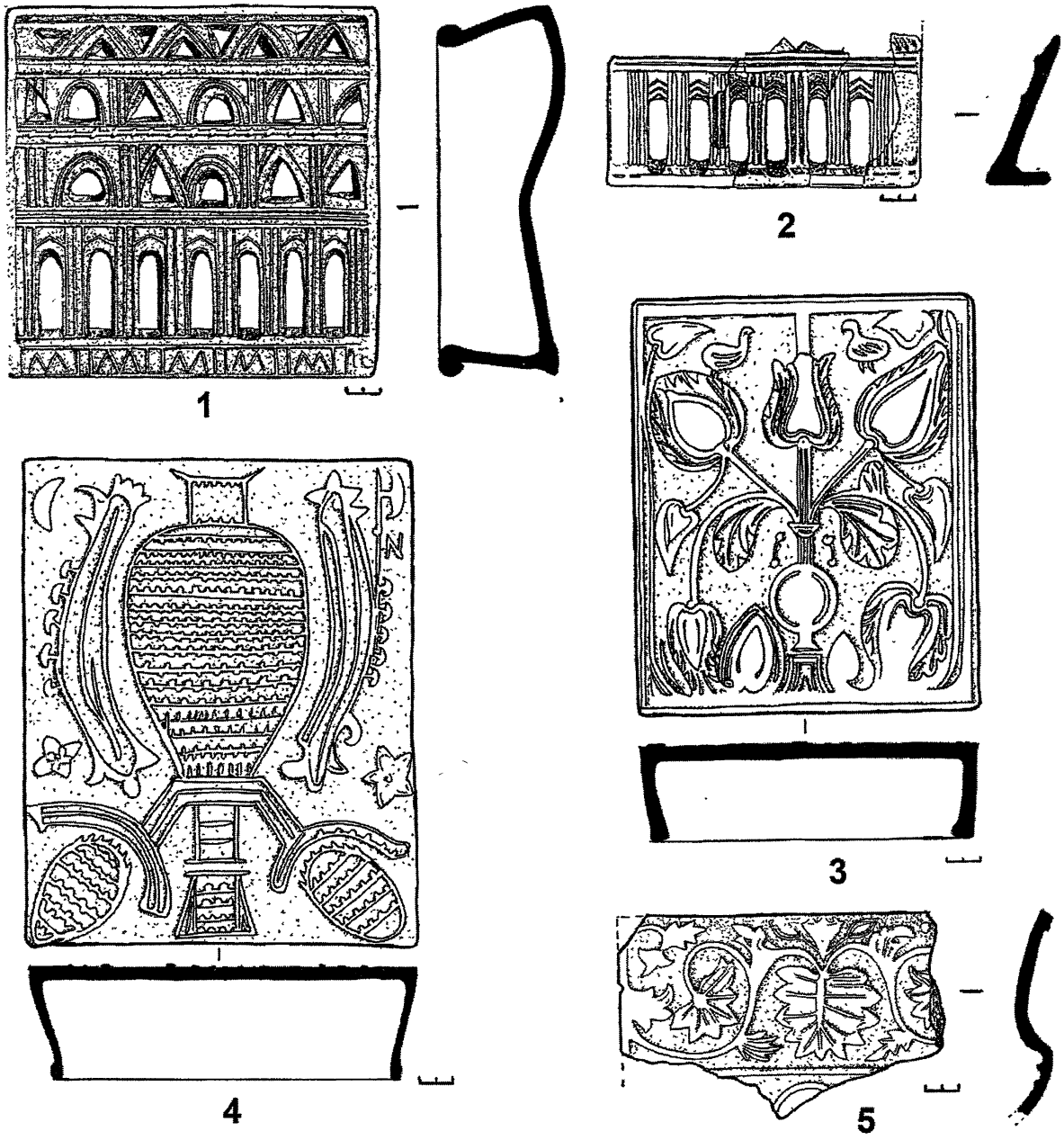

Рис. 3. Кахлі з будівель розкопу V:
1–2 – кахлі з житла № 7; 3–5 – кахлі з житла № 14

Також у житлі № 14 було знайдено одну фрагментовану карнизну кахлю (№ 3) з рельєфним рослинним орнаментом, у котрому використано сюжет пізнього крину – «виноградна лоза». Розміри фрагмента: 19,5×12,5 см, товщина пластини – 0,8 см. Світла глина (рис. 3.5).

На завершення відзначимо: вивчення кахель, знайдених під час досліджень Новобогородицької фортеці та інших пам'яток Присамар'я козацького-ранньомодерного часу, дозволяє зробити висновок про досить високий рівень соціально-економічного і культурного розвитку регіону. Присутність численних різних за типологією та художньо-декоративним оздобленням пічних кахель, котрі, за Л. І. Виногродською, є «приналежністю міського побуту» [1, с. 1], слугують підтвердженням наших спостережень стосовно раннього і безперервного урбаністичного процесу, який бере початок із виникненням містечка Самарь, продовжується за часів існування Новобогородицької фортеці з її посадом і завершується виникненням Катеринослава Кільченського.

Бібліографічні посилання

1. **Виногродська Л. І.** Кахлі Середнього Подніпров'я XIV – середини XVIII ст. / Л. І. Виногродська : дис. … канд. іст. наук : 07.00.06 / Лариса Іванівна Виногродська. – К., 1993.

2. **Виногродська Л. І.** Колекція кахлів з розкопок у Батурині в 1997–2002 рр. / Л. І. Виногродська, Ю. М. Ситий // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : [зб. наук. статей]. – Вип. 13. – К., 2004. – С. 110–121.

3. **Виногродська Л. І.** Чернігівські кахлі XVII–XVIII ст. / Л. Виногродська // Чернігівська старовина. – Чернігів, 1992. – С. 75–81.

4. **Гугля В.** Пізньосередньовічні кахлі с. Суботова: технологія виготовлення керамічної форми-негативу / В. Гугля // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип. 10. – К., 2001. – С. 83–87.

5. **Ковальова І. Ф.** 80 лет: забвение и благодарная память. К юбилею Днепрогэсовской археологической экспедиции / И. Ф. Ковалева // Музейний вісник. – Вип. 12. – Запоріжжя, 2012. – С. 199–206.

6. **Ковальова І. Ф.** Дослідження Новобогородицької фортеці у 2008 р. / І. Ф. Ковальова // Перлини козацького Присамар'я. – Д., 2008. – С. 62–69.

7. **Ковальова І. Ф.** Звіт про археологічні дослідження на території Новобогородицької фортеці (сел. Шевченко Самарського району м. Дніпропетровська) у 2009 році / І. Ф. Ковальова. – Д., 2010.

8. **Ковалева И. Ф.** Научный отчет об археологических исследованиях территории Богородицкой крепости у пос. Шевченко Самарского района г. Днепропетровска / И. Ф. Ковалева. – Д., 2007.

9. **Ковальова І. Ф.** Новий житлово-господарський комплекс розкопу V Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип. 20. – К., 2011. – С. 6–9.

10. **Ковалева И. Ф.** Отчет об археологических исследованиях на территории Новобогородицкой крепости в пос. Шевченко Самарского района г. Днепропетровска в 2008 году / И. Ф. Ковалева. – Д., 2009.

11. **Ковалева И. Ф.** Яворницкий – археолог Запорожья / И. Ф. Ковалева // Гуманітарний журнал. – Д., 2002. – С. 50–52.

12. **Колупаєва А.** Українські кахлі XIV – початку XX століть. Історія. Типологія. Іконографія. Ансамблевість / А. Колупаєва. – Львів, 2006.

13. **Лащук Ю. П.** Українські кахлі IX–XIX / Ю. П. Лащук. – Ужгород, 1993.

14. **Маріна З. П.** Археологічні дослідження Богородицької фортеці / З. П. Маріна // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2003. – С. 31–36.

15. **Маріна З. П.** Типологія керамічних виробів XVII–XVIII ст. з території Богородицької фортеці / З. П. Маріна // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : [зб. наук. статей]. – Вип. 13. – К., 2004. – С. 55–59.

16. **Осадча Ю.** Кахлі XVII–XVIII ст. зі старого фонду Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького / Ю. Осадча // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : [зб. наук. статей]. – Вип. 16. – К., 2007. – С. 143–147.

17. **Тищенко Р. О.** Українське декоративно-прикладне мистецтво XIV–XVIII ст. / Р. О. Тищенко. – К., 1991.

18. **Шалобудов В. М.** Монети з Самарі – Новобогородицької фортеці в контексті датування пам'ятки / В. М. Шалобудов // Наддніпрянська Україна: події, процеси, постаті. – Д., 2010. – С. 401–407.

19. **Шалобудов В. М.** Звіт про археологічні дослідження на території Новобогородицької фортеці (сел. Шевченко Самарського району м. Дніпропетровська) у 2011 році / В. М. Шалобудов. – Д., 2012.

Надійшла до редколегії 01.02.2013

УДК 902/904

О. В. Харитонова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДО УТОЧНЕННЯ ХРОНОЛОГІЇ СКЛЯНИХ ВИРОБІВ ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК КОЗАЦЬКОЇ САМАРІ 2012 року

Розглядається асортимент гутного скла XVI–XVII ст., знайденого на території містечка Самарь у 2012 р.

Ключові слова: гутне скло, матеріал, функціонально-типологічні категорії, розкоп, містечко.

Рассматривается ассортимент гутных стеклянных изделий XVI–XVII вв., найденных на территории местечка Самарь в 2012 г.

Ключевые слова: гутное стекло, материал, функционально-типологические категории, раскоп, местечко.

The author considers Hutta glass of XVI–XVII c., found in cite of Samar' in 2012.

Key words: Hutta glass, material, functional-typological categories, excavation, cite.

Починаючи з 2001 року, науково-дослідна лабораторія археології Подніпров'я ДНУ здійснює стаціонарні дослідження пам'яток козацької доби – ранньомодерного часу поблизу сучасного сел. Шевченка м. Дніпропетровська. В процесі робіт було доведено існування «старовинного козацького містечка Самарь із перевозом» XVI – XVII ст., перші документальні згадки про котре пов'язані з грамотою від 1576 р. польського короля Стефана Баторія на пожалування козакам володінь по р. Самара [20].

Сумнівний характер документа, відомого лише за згадкою А. Скальковського, позначився на критичному ставленні науковців до цього факту. Однак знайдена під час розкопок 2003 р. адміністративна печатка з зображенням укріплень містечка Самарь [7, с. 45] та інші знахідки стали переконливими свідченнями дійсного існування Самарі, поглинутої наприкінці XVII ст. посадом Новобогородицької фортеці, збудованої за указом російського уряду 1688 року, та сучасним сел. Шевченка.

Перші обстеження даної території здійснив Д. І. Яворницький, заклавши невеликий розкоп під час робіт Дніпрогесівської експедиції 1927–1932 рр. [9, с. 50–52]. Візуальне обстеження пам'ятки здійснювалося в 90-х рр. XX ст. дніпропетровськими краєзнавцями В. В. Бінкевичем і В. Ф. Камеко [2]. На сьогодні історіографія, присвячена цій видатній пам'ятці, налічує більше ніж п'ятдесят робіт, у першу чергу, І. Ф. Ковальової, В. М. Шалобудова та ін., в яких були розглянуті різноманітні питання щодо розташування та відповідності топонімам XVII ст., житлової забудови, характеру укріплень тощо [4, с. 190–210; 5; 6, с. 320–322; 7, с. 44–50; 8, 15; 16; 17, с. 107–109; 18, с. 62–68; 19, с. 214–226]. Автором у дисертаційному дослідженні та публікаціях розглянуто питання щодо виробів з гутного скла [12, с. 58–67; 13, с. 168–172; 14].

Розкопки 2012 р. продовжили дослідження Самарі 2005–2006 рр., коли у 50 метрах від південно-східного бастіону Новобогородицької (Богородицької), поблизу давнього перевозу через р. Самару, було відкрито залишки шинку, що припинив існування під час будівництва фортеці. У приміщенні знаходилися піч, складена з формованої вручну цегли та декорована неполивними коробчастими кахлями, безліч фрагментів кераміки XVII ст., західноєвропейські та російські монети XVII ст. дрібного номіналу та їх фрагменти [15]. Про призначення приміщення свідчать знахідка важка-«малої гривенки» (вага – 193,8 г), а також численних та різноманітних за типологією гутних скляних виробів [13, с. 168–172].

© О. В. Харитонова, 2013

У 2012 р. дослідження проводилися на території, що раніш знаходилася під городами мешканців селища на відстані 100 м на північ від вулиці Пензенська. Було встановлено одношаровість культурних відкладень Самарі, котрі на підставі нумізматичних матеріалів датуються в межах кінця XV – середини XVII ст., тобто передують будівництву Новобогородицької фортеці. Досліджено три житлові землянкові споруди і належні до них сміттєві та господарчі ями. Із козацькою Самар'ю пов'язані численні знахідки: глиняний та скляний питний посуд, натільні хрести, торговельні пломби, різноманітні монети європейського, російського та східного походження [16].

Знахідки гутних скляних виробів представлені фрагментами основних функціонально-типологічних категорій (рис. 1): посудин для зберігання рідин та сипких речовин (штофи, напівштофи, пляшки, фляги, баклаги, глеки з ручкою, карафки), посуду індивідуального вжитку [21, р. 248] (склянки, кухлі з ручкою, чарки, філіжанки, келихи, кубки, бокали), столового посуду (вазочки, креманки, цукорниці), аптечного посуду (склянки, банки, «ямпульки»), а також віконного скла і дрібних скляних виробів – прикрас.

До посудин для зберігання рідин та сипких речовин належать:

Штофи (15) та *напівштофи* (2) звичайні чотиригранні у перетині, зеленого та аквамаринового скла (рис. 1.1).

Пляшки (4) на розеткоподібній підставці, зеленого скла, репрезентовані фрагментами верхніх і нижніх частин.

Пляшки (15) циліндричні, котрі були близькі за формами до сучасних, представлені денцями (d – від 6,5 до 15 см) та горлами з гофрованими пружками зеленого скла.

Пляшка-бутель, вертикальні розміри котрої лише незначно перевищують горизонтальні [10; 11], представлена широким циліндричним горлом зеленого скла.

Зазначимо, що пляшки, котрі у XVIII ст. є найбільш масовими виробами [1, с. 293–295; 3, с. 129–140], що знаходить підтвердження в матеріалах з Новобогородицької фортеці, на території Самарі представлені у незначній кількості.

Фляги (2) без ручок, з відігнутим назовні вінцем, овальні денця котрих для стійкості обпліталися скляним джгутом, що утворювало своєрідний піддон. Скло зелене та темно-зелене. Представлені верхніми та нижніми частинами.

Баклаги (4), із злегка відігнутим назовні вінцем. На плічках іноді зустрічаються маленькі ручки. Денця овальної форми з поглибленням по центру і зі слідом від понтії. Скло зелене та темно-зелене. Репрезентовані верхніми та нижніми частинами.

Глеки (3), на круглій кільцевій підставці, з вузькою або широкою шийкою, зеленого скла. Репрезентовані стінкою з малюнком фарбою у вигляді пальмового листя та двома верхніми частинами посудин з трьохствольною ручкою, декорованими гофрованими пружками (рис. 1.2).

До посуду індивідуального вжитку належать:

Склянки звичайні (33) з ручками та без. З пам'ятки походить денце (d – 6 см) товстостінної склянки зеленої води із поглибленням та слідом від понтії.

Склянки грановані (4), циліндричні, виокремлюється нижня частина виробу на розеткоподібній підставці, зеленого скла (рис. 1.3).

Кухлі представлені нижніми частинами на розеткоподібних (2), кільцевих (1) підставках; фрагментами ребристих стінок (9) та з рифленими поясками і залишками ручки (11); трьохстрічковими (6), чотиристрічковою (1) та фігурними ручками із защипами (7).

Чарки (3) репрезентовані переважно нижніми частинами, зокрема ніжкою, оздобленою врізаними поясками.

Філіжанки (9) з фігурними ручками, зеленого скла. З представлених на пам'ятці виділяється виріб темно-фіолетового скла із залишками ручки.

Кубки (7) на піддоні, зеленого та темно-зеленого скла. Звертають на себе увагу знахідки ніжок гранованого та декорованого наліпними гофрованими пружками з ручкою (рис. 1.7).

Келихи (6) з циліндричною ніжкою на піддоні світло-зеленого та зеленого скла. Окремо відмітимо знахідку археологічно цілого екземпляра, орнаментованого наліпними хвилястими пружками, на розеткоподібній підставці, з ручкою (рис. 1.4–6). До келихів також належать «шестипелюсткові» вінця.

Бокали (5) відомі за знахідками ніжок, піддонів та верхніх частин виробів з «шестипелюстковими» вінцями.

Столовий посуд репрезентований нижніми частинами *вазочок* (4), зокрема виробом темно-брунатного кольору (d денця – 5,5 см); нижніми частинами *креманок* (2) з круглим, сильно увігнутим денцем, d – 6,8 см (рис. 1.8); нижніми частинами *цукорниць* (4) на розеткоподібних підставках, які представлені розширеними догори придонними частинами.

До категорії – аптечний посуд – належать: *«ампульки»* (13) зеленого скла (рис. 1.9); *аптечні склянки* (4), круглої форми з довгими шийками, деякі з котрих декоровані наліпним пружком. Фіксуються також *віконниці* (10), так звані «лунниці» [9].

Скляні прикраси репрезентовані двома *намистинами*: ограненою із білою патиною (1×1 см) та округлою із вертикальними канелюрами (d – 1 см).

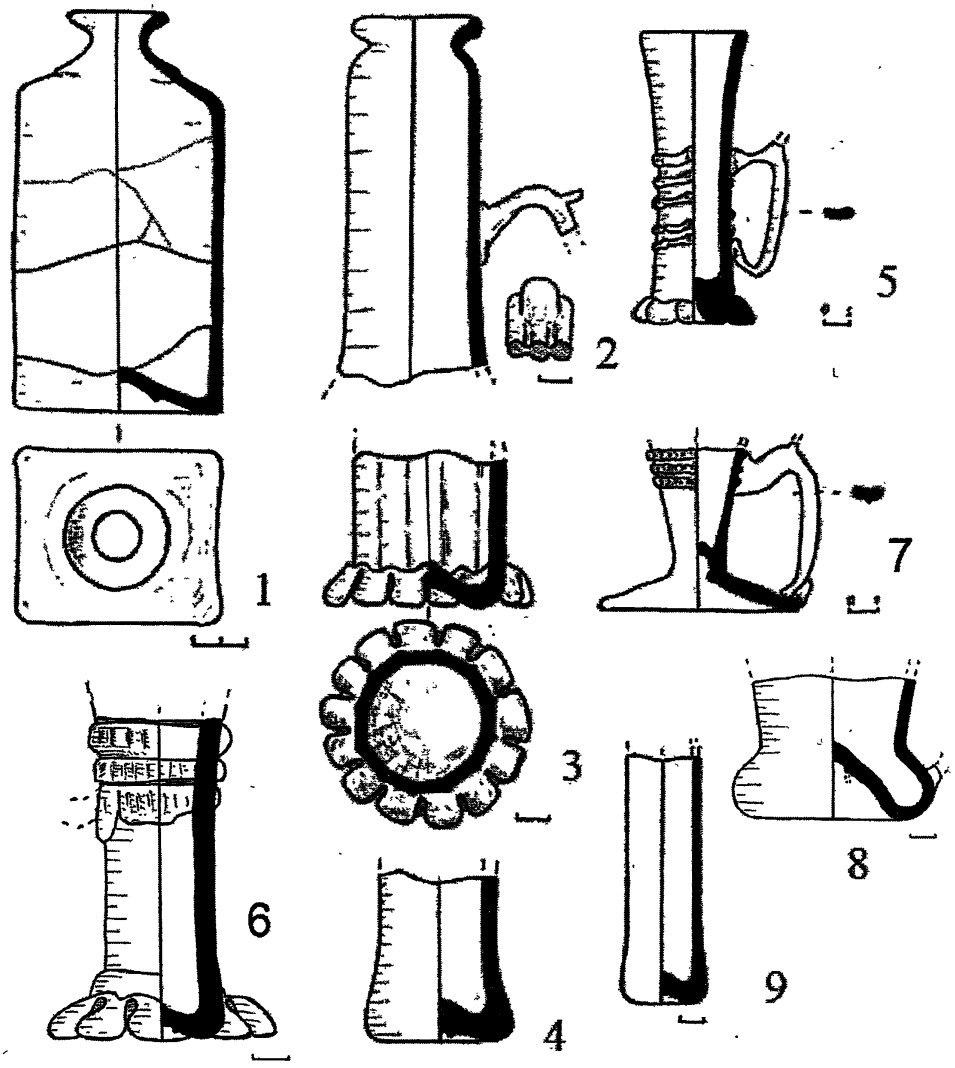

Рис. 1. Скляні вироби за матеріалами розкопок козацької Самарі:
1 – штоф; 2 – глек; 3 – склянка гранована на розеткоподібному піддоні;
4–6 – келихи; 7 – кубок; 8 – креманка; 9 – «ампулька»

Отже, за результатами дослідження, зважаючи на одношаровість решток Самарі, не перекритої культурними шарами часів існування Новобогородицької (Богородицької) фортеці, можемо стверджувати, що знайдені у 2012 р. на відкритій ділянці козацької Самарі гутні вироби датовані саме XVI–XVII ст., у той час як скляний посуд, що походить з території фортеці, датується здебільшого кінцем XVII–XVIII ст. Таким чином, з огляду на датуючі знахідки, можемо уточнити хронологію побутування вищерозглянутих форм скляних виробів та простежити їхню зміну у часі. Зазначимо також різницю в асортименті та кількості матеріалу з дослідженої ділянки у порівнянні з більш пізньої за часом існування Новобогородицької (Богородицької) фортеці. Знахідки з котрої відрізняються за типологією та технологією виготовлення, що пов'язано із зміною соціальної моди.

Найбільш близькі аналогії скляним виробам з досліджуваної ділянки Самарі знаходимо серед артефактів, здобутих під час розкопок шинку біля перевозу. Відсутність культурного шару XVIII ст. дозволяє отримати більш точне визначення хронології отриманих матеріалів.

Бібліографічні посилання

1. **Белько О. О.** Гутні вироби з Полтави / О. О. Белько // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1999. – С. 293–295.
2. **Бинкевич В. В.** Городок старинный запорожский Самарь с перевозом / В. Бинкевич, В. Камеко. – Д., 2000.
3. **Виногродська Л. І.** До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV–XVIII ст. / Л. І. Виногродська // Археологія. – К., 1997. – № 2. – С. 129–140.
4. **Ковальова І. Ф.** 80 лет: забвение и благодарная память. К юбилею Днепрогэсовской археологической экспедиции / И. Ф. Ковалева // Музейний вісник. Випуск 12. Запоріжжя, 2012. – С. 190–210.
5. **Ковальова І. Ф.** Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко. – Д., 2007.
6. **Ковальова І. Ф.** Місце Самарі у системі пам'яток України козацьких часів / І. Ф. Ковальова // Заповідна Хортиця. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорізького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». Спеціальний випуск. – Запоріжжя, 2010. – С. 320–322.
7. **Ковалева И. Ф.** Печати, найденные в Богородицкой крепости и ее округе / И. Ф. Ковалева, В. Н. Шалобудов // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2003. – С. 44–50.
8. **Ковальова І. Ф.** Розкопки козацького містечка Самарь поблизу Новобогородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Археологічні дослідження в Україні 2011. – К. – Полтава, 2013.
9. **Ковалева И. Ф.** Яворницкий – археолог Запорожья / И. Ф. Ковалева // Гуманітарний журнал. – Д., 2002. – С. 50–52.
10. **Рожанківський В. Ф.** Українське гутне художнє скло / В. Ф. Рожанківський. – К, 1959.
11. **Петрякова Ф.** Українське гутне скло / Ф. Петрякова. – К., 1975.
12. **Харитонова О. В.** Зміна провідних форм скляного посуду індивідуального вжитку за козацьких часів XVI–XVIII ст. / О. В. Харитонова // Проблеми археології Подніпров'я: науковий міжвузівський збірник з проблем археології та давньої історії. – Д., 2012. – С. 58–67.
13. **Харитонова О. В.** Гутне скло XVII – XVIII ст. з посаду Богородицької фортеці / О. В. Харитонова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових статей. – Київ, 2007. – Вип. 16. – С. 168–172.
14. **Харитонова О. В.** Скло козацьких пам'яток України XVII–XVIII ст.: джерелознавчий аспект: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / О. В. Харитонова. – Д., 2010.
15. **Шалобудов В. М.** Датування козацької Самарі на підставі нумізматичних знахідок // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. – Д., 2012.

16. **Шалобудов В. М.** Звіт «Про археологічні дослідження на території посаду Новобогородицької фортеці (сел. Шевченко Самарського району м. Дніпропетровська) у 2012 році / В. М. Шалобудов. – Д., 2013.

17. **Шалобудов В. М.** Нові знахідки монет XVII ст. на території посаду Богородицької фортеці / В. М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця. Тематичний збірник. – Д., 2008. – С. 107–109.

18. **Шалобудов В. М.** Нумізматичні колекції з містечка Самарь – Богородицької фортеці / В. М. Шалобудов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. статей. – Вип. 15. – К., 2006. – С. 62–68.

19. **Шалобудов В. М.** Підсумки обробки нумізматичних знахідок з Нижнього Присамар'я / В. М. Шалобудов // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія». – Вип. 15. – Д., 2007. – С. 214–226.

20. **Яворницький Д. І.** Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Д. І. Яворницький. – К., 1990–1991. – Т. 1; Т. 2; Т. 3.

21. **Ciepiela S.** Pucharki dzwonowate w Polske od ko nca XVI w. do konca XVII wieku / S. Ciepiela // Szklo i Ceramika. – R. XVII. – 1966. – № 9. – P. 248.

Надійшла до редколегії 01.02.2013

УДК 902/904

І. В. Якімова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЖІНКИ-АРХЕОЛОГИ УКРАЇНИ КІНЦЯ XIX – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX століття

Розглядається процес поступового входження жінок-археологів кінця XIX – першої половини XX століття в дисциплінарне археологічне товариство України.

Ключові слова: жінки-археологи, гендерні ролі, гендерна рівність, жіночий погляд.

Рассматривается процесс постепенного вхождения женщин-археологов конца XIX – первой половины XX века в дисциплинарное археологическое сообщество Украины.

Ключевые слова: женщины-археологи, гендерные роли, гендерное равенство, женский взгляд.

At this article we examine the process of the gradual entering women-archaeologists in the end of 19th – the first half of 20th centuries in the disciplinary archaeological association of Ukraine.

Key words: women-archaeologists, gender roles, gender equality, feminine look.

На межі XIX–XX століть відбуваються докорінні зміни гендерного традиціоналізму в суспільній свідомості, про що свідчить поява жінок в тих сферах, які раніше були закриті для них. До таких сфер, без тіні сумніву, можна сміливо віднести і науку, а особливо археологічну, яка довгий час залишалася прерогативою чоловіків.

Слід визнати, що археологія періоду Російської імперії вважається виключно «чоловічою наукою» тому, що в гендерному відношенні дисциплінарне археологічне наукове співтовариство було представлене виключно чоловіками. Але, як це не парадоксально, саме тоді жінками були зроблені перші кроки у напрямі освоєння професії археолога. Найбільш яскравим прикладом цього слугує біографія графині П. С. Уварової (1840–1924), археолога, громадського діяча, голови Мос-

© І. В. Якімова, 2013

16. **Шалобудов В. М.** Звіт «Про археологічні дослідження на території посаду Новобогородицької фортеці (сел. Шевченко Самарського району м. Дніпропетровська) у 2012 році / В. М. Шалобудов. – Д., 2013.

17. **Шалобудов В. М.** Нові знахідки монет XVII ст. на території посаду Богородицької фортеці / В. М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця. Тематичний збірник. – Д., 2008. – С. 107–109.

18. **Шалобудов В. М.** Нумізматичні колекції з містечка Самарь – Богородицької фортеці / В. М. Шалобудов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. статей. – Вип. 15. – К., 2006. – С. 62–68.

19. **Шалобудов В. М.** Підсумки обробки нумізматичних знахідок з Нижнього Присамар'я / В. М. Шалобудов // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія». – Вип. 15. – Д., 2007. – С. 214–226.

20. **Яворницький Д. І.** Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Д. І. Яворницький. – К., 1990–1991. – Т. 1; Т. 2; Т. 3.

21. **Ciepiela S.** Pucharki dzwonowate w Polske od ko nca XVI w. do konca XVII wieku / S. Ciepiela // Szklo i Ceramika. – R. XVII. – 1966. – № 9. – P. 248.

Надійшла до редколегії 01.02.2013

УДК 902/904

І. В. Якімова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЖІНКИ-АРХЕОЛОГИ УКРАЇНИ КІНЦЯ XIX – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX століття

Розглядається процес поступового входження жінок-археологів кінця XIX – першої половини XX століття в дисциплінарне археологічне товариство України.

Ключові слова: жінки-археологи, гендерні ролі, гендерна рівність, жіночий погляд.

Рассматривается процесс постепенного вхождения женщин-археологов конца XIX – первой половины XX века в дисциплинарное археологическое сообщество Украины.

Ключевые слова: женщины-археологи, гендерные роли, гендерное равенство, женский взгляд.

At this article we examine the process of the gradual entering women-archaeologists in the end of 19th – the first half of 20th centuries in the disciplinary archaeological association of Ukraine.

Key words: women-archaeologists, gender roles, gender equality, feminine look.

На межі XIX–XX століть відбуваються докорінні зміни гендерного традиціоналізму в суспільній свідомості, про що свідчить поява жінок в тих сферах, які раніше були закриті для них. До таких сфер, без тіні сумніву, можна сміливо віднести і науку, а особливо археологічну, яка довгий час залишалася прерогативою чоловіків.

Слід визнати, що археологія періоду Російської імперії вважається виключно «чоловічою наукою» тому, що в гендерному відношенні дисциплінарне археологічне наукове співтовариство було представлене виключно чоловіками. Але, як це не парадоксально, саме тоді жінками були зроблені перші кроки у напрямі освоєння професії археолога. Найбільш яскравим прикладом цього слугує біографія графині П. С. Уварової (1840–1924), археолога, громадського діяча, голови Мос-

© І. В. Якімова, 2013

ковського археологічного товариства (МАТ), почесного члена Петербурзької академії наук і цілої низки археологічних товариств Росії та Європи, а також автора майже 200 робіт з археології.

Важко не погодитися з твердженням В. Г. Аксарєєвої, що саме «благодаря научной и общественной деятельности П. С. Уваровой начался процесс освоения женщинами профессиональных норм археологического сообщества, и стало постепенно преодолеваться гендерное неравенство в профессии» [2, с. 157].

Життю та науковій діяльності П. С. Уварової приділено значну увагу, про що свідчать численні дослідження, в тому числі і сучасні [1; 2; 3; 9; 12; 17; 18; 21]. Тому обмежимося стислим викладенням основних віх цього надзвичайно яскравого життя, залишаючи поза розглядом роботу Уварової в Комісії по збереженню давніх пам'яток, благодійну то земську діяльність у галузі народної освіти Можайського земства та інше.

Прасковія Сергіївна Уварова, уроджена княжна Щербацька, була одружена із графом А. С. Уваровим, відомим археологом та істориком, засновником Московського археологічного товариства, організатором Всеросійських археологічних з'їздів (АЗ), автором ряду фундаментальних праць [9; 17; 18; 20; 21]. Тому не виникає сумнівів, що зацікавлення археологією молодої жінки визначалося науковими інтересами її чоловіка. Це відзначають всі біографи П. С. Уварової. «Вскоре после свадьбы, когда она начала знакомится с научной деятельностью мужа, в ней пробудился интерес к изучению памятников старины» – пише від імені правнуків П. С. Уварової князь С. С. Оболенський [9, с. 5]. Прасковія Сергіївна активно включилася у наукову та організаційну роботу, яка проводилася А. С. Уваровим по створенню Московського археологічного товариства, Російського історичного музею та ін. Вона брала участь у складанні програм з'їздів, вела листування, знайомилася і підтримувала зв'язки з вченими, краєзнавцями, представниками влади. Але за життя свого чоловіка їй так і не судилося стати членом МАТ, тому що граф Уваров був проти присутності в науці «дамского элемента» [17, с. 157].

Після смерті у 1884 р. А. С. Уварова, коли виникає питання про нового голову МАТ, вибір одностайно був зроблений на користь Уварової. На цей час П. С. Уварова користувалася заслуженим авторитетом і визнанням не тільки в Росії, але і за її межами. У 1885 р. Парасковія Сергіївна погодилася очолити МАТ. Саме в цей час вона «виходить з тіні» свого чоловіка і поступово стає цілком самостійним дослідником, організатором науки, найавторитетнішим діячем тодішньої археології, своєрідним інтелектуальним лідером МАТ, що означало – і «російської національної археології в цілому» [2, с. 161].

Оцінюючи роль графині Уварової у розвитку археологічної науки, академік Д. Н. Анучин у 1915 р., коли відзначався 75-річний ювілей Парасковії Сергіївни, писав: «Вы мобилизовали новую мирную армию любителей и изыскателей старины, идущую целыми рядами на розыски памятников, способную расширить и углубить познание нашего прошлого» [3, с. 30]. Безсумнівно, графиня П. С. Уварова стала першою жінкою-археологом свого часу, яка досягла таких висот і домоглася визнання її в чоловічому співтоваристві, що також дуже важливо. Своїм прикладом вона довела, що жінка теж здатна займатися наукою, в тому числі й археологічною. Для нашої теми важливо те, що під час головування графині Уварової у МАТ жінки-археологи вперше отримали можливість виступати зі своїми рефератами на археологічних з'їздах. Це дозволяло впровадити в археологію «жіночий погляд» на досліджувані об'єкти, що відрізняється від чоловічого. На думку американської дослідниці Гіроу, чоловіки-археологи схильні до узагальнень і до редукції складної картини, пропускаючи подробиці, а жінки малюють менш ясну, але зате реалістичну картину. Проте при поєднанні чоловічих і жіночих поглядів на досліджувані об'єкти можна отримати більш повну та об'єктивну інформацію [5].

Слід відзначити, що гендерна рівність у всякій науці дуже важлива. Річ у тому, що жінка, як правило, забезпечує стабільність та стійкість [4, с. 83]. А. А. Чубур справедливо відзначає, що «вытеснение женщин из определенной области научного творчества может вызвать в ней нестабильность, рост внутренних интриг в ущерб работе из-за столкновений стремящихся к лидерству мужчин» [23].

На думку Б. Г. Могильницького, особистість вченого – це «сложная психологическая и интеллектуальная структура, возникающая на пересечении эпохальных, классовых, групповых и индивидуально-уникальных моделей сознания и поведения, вследствие чего любые исторические и социальные процессы реализуют себя через человека» [8, с. 12]. Саме такою особистістю і була графиня П. С. Уварова, яка своїм прикладом показала, що соціум вже готовий прийняти жінку не як пасивного, а як активного члена суспільства. Вона «відкрила двері» археології не лише для російських жінок, але і для українських, які вже на початку XX ст. все активніше заявляють про себе в роботі МАТ та інших наукових товариствах.

В останні роки з'явився ряд наукових біографій жінок, котрі на зламі XIX – XX століть увійшли до кола дослідників археології України. Однією з них була А. А. Карцева-Міклашевська [6, с. 269–274]. Її зацікавлення старовиною та давніми пам'ятками було обумовлено, як це має місце у біографії П. С. Уварової, родинними зв'язками – батько був завзятим збирачем старовини, його власні колекції у родовому маєтку в с. Біленьке відвідували відомі археологи, вони демонструвалися у першому Громадському музеї м. Катеринослава [6, с. 271].

Тому природно, що А. А. Міклашевська захоплюється розкопками скіфських курганів, які її батько – А. М. Міклашевський, проводив на власних землях поблизу с. Біленьке, а потім біля с. Міклашево на річці Вороній. Поштовхом до власних розкопок А. А. Міклашевської стало знайомство із Д. І. Яворницьким, котрий, під час обстеження Дніпровських порогів, гостював у маєтку Міклашевських. Карцева стає активною співробітницею відомих археологів – Д. Я. Самоквасова та Д. І. Яворницького. Сам Яворницький називав Анастасію Андріївну Карцеву «пристрасною аматоркою археології». Мало того – в 1884 р. він присвятив їй статтю «Жінка-археолог» [22], яку, на жаль, ще не вдалося віднайти. А. А. Міклашевською було самостійно розкопано кілька курганів у групі так званих Яцевих могил над Лоханським порогом, також вона працювала на розкопах курганів поблизу села Новогригорівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії [22]. В її описах, за твердженням Г. Руденко, «ми знаходимо майже невластиву для дослідників 80-х рр. XIX ст. прискіпливість спостережень щодо знахідок речей і їхнього зв'язку з похованням, відповідний рівень узагальнень, придбаний під час досліджень...» [13, с. 124]. Проте з переїздом Карцевої-Міклашевської до Харківської губернії відомості про археологічні розшуки та її наступне життя зникають.

Якщо А. А. Карцеву-Міклашевську визначають як аматора, то Катерина Миколаївна Мельник-Антонович (1859–1942) являє собою вже професіонала-археолога. Учениця В. Б. Антоновича, а потім його дружина та багаторічний редактор наукової спадщини вченого, вона увійшла до літопису археологічної науки кінця XIX – 30-х рр. XX ст. У дисертаційній роботі Г. Г. Руденко та її публікаціях знаходимо біографію Мельник-Антонович, побудовану на архівних джерелах [13, с. 125], однак наукова спадщина у галузі археології ще потребує дослідження. На відміну від попередніх героїнь нашого огляду, Мельник-Антонович не мала в родині когось, хто б вплинув на її звернення до археології. Донька лікаря, вона віддавала перевагу лінгвістичним уподобанням та оволоділа кількома іноземними мовами під час навчання у Швейцарії.

По закінченню у 1882 р. Вищих жіночих курсів при історико-філологічному відділі Київського університету ім. Св. Володимира, К. М. Мельник продовжувала під керівництвом В. Б. Антоновича оволодівати археологією та давньою іс-

торією України. Співробітниця, згодом керівник археологічними дослідженнями майже по свій Україні, учасниця VI, XI, XII, XIII археологічних з'їздів, автор понад 100 наукових праць [14, с. 125]. Першим її дослідженням було «кладовище поганського часу на Старому Києві біля Львівської площі», розкопки якого проводилися в 1879–1881 рр. У 1881 р. вона досліджувала 3 курганні групи «кіммерійської та скіфської доби» під Кременчуком на Полтавщині.

У наступному 1882 р. разом з М. Ф. Біляшевським К. М. Мельник досліджувала дюнні стації доби неоліту в околицях Києва, а впродовж 1883–1884 рр. працювала як асистент В. Б. Антоновича під час робіт на Поділлі та Херсонщині. Вона перша дослідила та подала докладний опис серії майже невідомих до того часу мегалітичних споруд Південної України. У 1885–1886 рр. Мельник була відряджена як асистент В. Б. Антоновича для археологічних дослідів Київщини, Полтавщини, Волині та Поділля, наслідком яких стали друковані праці та колекції, переважно з пам'яток кам'яної доби. З Катеринославщиною Мельник-Антонович пов'язує дослідження нею поселення Стрільча Скеля. Результати цих розкопок отримали висвітлення у рефераті К. М. Мельник «Стоянка та майстерня кам'яної доби у дніпровських порогів», зачитаному на VIII Археологічному з'їзді в Москві в секції первісних старожитностей проф. В. Б. Антоновичем [16, с. 122].

За заслуги в царині археології Мельник-Антонович стала першою жінкою, прийнятою до товариства Нестора Літописця, членом Одеського товариства історії та старожитностей, де до неї єдиною жінкою була графиня Уварова. Також Катерину Миколаївку було обрано членом МАТ та почесним членом Київського археологічного інституту [14, с. 125], за радянських часів її діяльність пов'язана із редагуванням праць В. Б. Антоновича та увічненням його пам'яті.

Менш відомою в археологічній науці України є Антоніна Антонівна Скриленко. Першими відкрили це забуте ім'я, створивши наукову біографію, дослідники творчого шляху Скриленко І. Ф. Ковальова та Г. Г. Руденко, але повноцінна історія життя та діяльності ще відсутня. Навіть роки її життя поки що залишаються загадкою, як і походження, родинні зв'язки тощо. Встановлено, що А. А. Скриленко навчалася на історико-філологічному відділенні Вищих жіночих курсів Київського університету ім. Св. Володимира. Саме в студентські роки, під впливом В. Б. Антоновича, вона зацікавилася археологією та музейною справою [7, с. 154–165].

Як професійний археолог А. А. Скриленко сформувалася під час роботи в складі експедицій В. В. Хвойка та М. Ф. Біляшевського, В. Б. Антоновича. Разом з ними вона брала участь у дослідженні трипільських поселень Київщини, зокрема Кирилівських висот та давньоруських курганів на Верхньо-Юрковці у Києві [7, с. 156]. Результати її участі в розкопках трипільських пам'яток були висвітлені у доповіді «Глиняные статуэтки домикенской культуры, открытой в среднем Поднепровье», прочитаній на XII АЗ. Ця невелика за обсягом робота не втрачає актуальності і сьогодні [15, с. 5]. Скриленко бере участь у підготовці та проведенні XIII АЗ, де нею зроблено повідомлення «Несколько слов о керамике Екатеринославской губернии по данным Областного музея». Вона також працювала над «Материалами для археологической карты Екатеринославской губернии» та, спільно з В. О. Бабенком, над створенням «Каталога Екатеринославского областного музея им. А. Н. Поля» [7, с. 158]. Також брала участь у XIV АЗ, який проходив у Чернігові. Згодом А. А. Скриленко було обрано членом Катеринославської губернської архівної комісії, її ім'я присутнє серед делегатів XIV АЗ у Чернігові. Проте подальший її життєвий і творчий шлях залишається невідомим.

У нас є лише непрямі свідчення, котрі проливають деяке світло на чинники, які привели Скриленко до археології. З рядків її листів до Д. І. Яворницького, найбільш відомим є Катеринославський період життя Скриленко, коли вона прийняла запрошення Яворницького до праці в історико-археологічному музеї

ім. О. М. Поля. Виходячи з листування, у відносинах з Яворницьким вона заявила себе як освічений фахівець, який відстоює свою точку зору, що не сприяло добрим відносинам між ними. Незалежність та відстоювання власної гідності – ці риси, притаманні характеру емансипованої жінки, якою і була А. А. Скриленко.

До плеяди жінок-археологів, які прийшли до української науки через навчання на історико-філологічному відділенні Вищих жіночих курсів при Київському університеті ім. Св. Володимира, слід додати ще дві постаті, а саме І. В. Фабриціус та В. Є. Козловську.

Ірина Василівна Фабриціус (1882–1966) – український археолог першої половини XX ст. Її батько – В. І. Фабриціус учений, професор Київського університету, захистив дві докторські дисертації: з астрономії та філософії. Саме за його ініціативи Фабриціус відправили на навчання в Другу Херсонську жіночу гімназію, яку вона закінчила з золотою медаллю. В 1905 р. вона закінчила Вищі Бестужівські жіночі курси у Санкт-Петербурзі. Величезний вплив на формування наукових археологічних інтересів І. Фабриціус, після її повернення до Херсона, мав відомий археолог та краєзнавець Віктор Іванович Гошкевич.

З 1913 по 1925 р. І. В. Фабриціус працює спочатку помічником, потім – хранителем фондів Херсонського історико-археологічного музею. Вона бере участь у польових дослідженнях В. І. Гошкевича, зокрема розвідках пам'яток археології та розкопках поселень, городищ, курганів. 1924 р. Фабриціус керувала розкопками Аджигольського античного городища та кургану у с. Лук'янівка з похованнями доби пізньої бронзи. Розкопки на Любимівському пізньоскіфському городищі I ст. до н. е. – II ст. н. е. у 1925–1929 рр. дозволили І. В. Фабриціус реконструювати його планування та конструкцію фортифікаційних споруд. Серед відкриттів І. В. Фабриціус – виявлення та дослідження кількох поселень первісної доби [19]. У роки, що передували початку Другої світової війни, І. В. Фабриціус активно веде не тільки власну польову діяльність, а й бере участь у роботах інших експедицій Інституту археології УАН: у 1938–1940 рр. вона керувала розкопками Шарпівського городища V століття до н. е. У повоєнні роки І. В. Фабриціус видає основну працю свого життя «Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР», що стала підсумком її багаторічних експедиційних та кабінетних досліджень [11].

Завершить перелік імен відомих жінок-археологів Валерія Євгеніївна Козловська (1889–1956) – видатний археолог та музейний працівник України. Проте сторінки її життя та наукова діяльність відомі лише вузькому колу фахівців. Вона є автором понад 50 наукових статей та повідомлень з археології України. Як і більшість зазначених вище жінок-археологів, навчалася на історико-філологічному відділенні Вищих жіночих курсів у Києві. На той час курс «Руські старожитності» викладав В. Ю. Данилевич – доцент університету ім. Св. Володимира, історик і археолог, учень В. Б. Антоновича. Ще студенткою Козловська почала цікавитись археологією. Великий вплив на формування її наукових інтересів мав відомий київський археолог В. В. Хвойка. Саме в його експедиціях 1909–1911 рр. з захопленням працювала і набувала досвіду польових робіт двадцятирічна Козловська. Влітку 1914 р., вже тяжко хворий, В. В. Хвойка доручає Козловській самостійно проводити розкопки окремих ділянок у Білгородці. Після смерті В. В. Хвойка вона продовжила справу свого вчителя [10].

Перші самостійні археологічні дослідження В. Є. Козловська проводить влітку 1916 р. поблизу села Сушківка на Черкащині. У 1919 р. нею досліджено слов'янський могильник поблизу села Віта-Поштова на Київщині. У 20-х рр. Козловська була обрана членом Археологічної секції Українського Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка із заснуванням Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК) при ВУАН, у 1924 р. В. Є. Козловську обирають дійсним членом та вченим секретарем археологічної і мистецтвознавчої секції [10].

У 1924–1930 рр. вона бере учать у дослідженнях могильників та поселень черняхівської культури (Ромашки, Сушківки, Володимирівки, Жуківці та ін.), городищ та могильників давньоруського часу (Київ, Ржищів та ін.). У 1930 р. В. Є. Козловською були проведені археологічні дослідження на горі Дитинка. Археологічні розкопки В. Є. Козловської на горі Киселівці, за визначенням спеціалістів, були найбільш результативними і методично-фаховими за всі, що проводились у попередні часи. В. Є. Козловська брала участь у створенні Дніпрогесівської археологічної експедиції, якою керував Д. І. Яворницький (Дніпробуд, 1927–1932 рр.), та працювала на розкопках з Т. М. Мовчанівським на пос. Райки у 1932 р. А у 1934 р., у складі Трипільської експедиції ПМК АН України, В. Є. Козловська брала участь у розкопках трипільського поселення біля села Халепья в урочищі Коломійщина–І [10]. В повоєнні роки В. Є. Козловська зазнала утисків з боку радянської влади, як і більшість науковців, що залишилися в окупованому німцями Києві, та змушена була емігрувати за кордон, де і завершила свій життєвий та творчий шлях.

Вирішальну роль у зверненні до археології відіграв властивий кінцю XIX – початку XX ст. дух емансипації, який спонукав енергійних освічених жінок шукати реалізації в одній із галузей інтелектуального та суспільного життя. В умовах тодішньої України жінка могла займатися науковою діяльністю лише в гуманітарній галузі, оскільки доступ до технічної освіти був неможливим, а до фізико-математичної – обмежений.

Підводячи підсумок вищесказаному, слід віддати належне першій жінці-археологу – графині П. С. Уваровій. Саме з неї почалося входження жіноцтва не тільки в російську, а й в українську археологію. Її унікальні особистісні якості – твердість, наполегливість, допитливість, скурупульозність, уміння спілкуватися з людьми – у підсумку відіграли важливу роль у формуванні нової гендерної ролі жінки в українському суспільстві. «Розсадником» цієї нової для України генерації жінок-учених у галузі археології є всі підстави вважити Вищі жіночі курси при Київському університеті ім. Св. Володимира. Поява в археологічній науці неординарних жінок – це виклик часу. Саме археологія дала їм можливість стати на рівні з чоловіками, в дечому – «жіночий погляд» досягав кращих результатів, як це показує історіографія археології.

Бібліографічні посилання

1. **Аксареева В. Г.** Биография, как источник гендерного изучения истории археологии // Эпоха и личность: ракурсы исторического понимания. Тезисы докладов V международных чтений памяти В. В. Иоффе «Право на имя Биографика 20 века». – СПб., 2007. – С. 2–3.

2. **Аксареева В. Г.** «Мы, французы, не привыкли видеть русскую даму, занимающуюся науками, и в особенности археологией...»: мемуары графини Прасковьи Сергеевны Уваровой в гендерном прочтении / В. Г. Аксареева // Вестник ЧГУ. История. – 2009. – № 32(170). – С. 157–163.

3. **Анучин Д. Н.** Биографический очерк графини П. С. Уваровой / Д. Н. Анучин // Сборник в честь П. С. Уваровой. – М., 1916. – С. 23–36.

4. **Винокурова Н. А.** Женщина и мужчина в науке: двойной портрет / Н. А. Винокурова // Социологические исследования. – 1999. – № 4. – С. 82–85.

5. **Клейн Л. С.** История археологической мысли. Курс лекцій: у 2 ч. / Л. С. Клейн // http://nashaucheba.ru/v28568

6. **Ковальова І. Ф.** Персонажі Катеринославської археології кінця XIX – поч. XX ст. / І. Ф. Ковальова, Г. Г. Руденко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті [зб. наук. праць] / відп. ред. С. І. Світленко. – Д., 2005. – С. 268–274.

7. **Ковальова І. Ф.** А. А. Скриленко (сторінки до біографії) / І. Ф. Ковальова, Г. Г. Руденко // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки науковий щорічник. – Д., 2006. – Вип. 4. – С. 154–165.

8. **Могильницкий Б. Г.** История на переломе: некоторые тенденции развития современной исторической мысли / Б. Г. Могильницкий // Междисциплинарный синтез в истории и социальные теории: теория, историография и практика конкретных исследований. – М., – 2004. С. 5–22.

9. **Оболенский С. С.** К читателю / С. С. Оболенский // П. С. Уварова. Былое. Давно прошедшие счастливые дни / П. С. Уварова. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 2005.–294 с.

10. **Павлова В.** Козловська Валерія Євгеніївна / В. Павлова // Археологія Середньої Наддніпрянщини // http://www.arheolog-ck.ru/?p=2983

11. **Потупчик М. В.** Археологічні дослідження на Вінниччині 20-х – першої половини 40-х років / М. В. Потупчик, М. Є. Потупчик // http://muzey.vn.ua/node/198

12. **Редин Е. К.** Графиня П. С. Уварова / Е. К. Редин // СХИФО. – 1905. – № 16. – С. 1–8.

13. **Руденко Г. Г.** Археологія у краєзнавстві Катеринославщини (II пол. XIX ст. – поч. XX ст.): дис. канд. іст. наук: 07.00.06: захищена 25.05.11. затв. 22.12.11. / Руденко Ганна Григорівна. – Д., 2011.

14. **Руденко Г. Г.** Внесок К. М. Антонович у археологічне дослідження Катеринославщини / Г. Г. Руденко // Проблеми археології Подніпров'я: наук. міжвуз. зб. з проблем археології, давньої історії та етнографії / відп. ред. І. Ф. Ковальова. – Д., 2009. – С. 124–129.

15. **Руденко Г. Г.** А. А. Скриленко – перша дослідниця антропоморфної пластики Трипілля / Г. Г. Руденко // Борисфен. – 2006. – № 5. – С. 5–7.

16. **Руденко Г. Г.** Життєвий та творчий шлях К. М. Мельник-Антонович / Г. Г. Руденко // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки : науковий щорічник. – Д., 2009. – Вип. 6. – С. 121–129.

17. **Уварова П. С.** Былое. Давно прошедшие счастливые дни / П. С. Уварова. – М., 2005.

18. Уварова Прасковья Сергеевна // Сов. ист. энциклопедия. – Т. 14. – С. 644.

19. **Фабриціус І. В.** Херсонщина: час, події, люди: видатні особистості Херсонщини давніх часів (до 1917 року) І. В. Фабриціус // http://krai.lib.kherson.ua/f4-peopl-1.htm

20. **Формозов А. А.** А. С. Уваров и его место в истории русской археологии / А. А. Формозов // Российская археология. – 1993. – № 3. – С. 228–245.

21. **Фролов А. И.** Хранители Московской старины: Алексей и Прасковья Уваровы / А. И. Фролов. – М., 2003. – 363 с.

22. **Чабан М. П.** Українська жінка вела археологічні розкопки у 19-му столітті... / М. П. Чабан // http://zapysy.com.ua/modules/news/print.php?storyid=2643

23. **Чубур А. А.** Археологи и археология центра Европейской России: взгляд сквозь призму гендера / А. А. Чубур // Антропология академической жизни. – М., 2009.

Надійшла до редколегії 01.02.2013

РЕЦЕНЗІЇ

О. И. Журба

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЦЕРКОВНАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ В РЕГИОНАЛЬНОМ ИЗМЕРЕНИИ

Рец. на кн.: Калиновский В. В. «Древностей – и замечательных, и интересных, и красивых – непочатый уголок»: Церковное крымоведение (1837–1920) / В. В. Калиновский; под ред. А. А. Непомнящего. – К.; Симферополь: Антиква, 2012. – 340 с.: ил. – (Серия: «Биобиблиография крымоведения»; вып. 18).

Одним из характерных признаков современной гуманитаристики стала широкая востребованность региональных подходов как в исследовательской практике, так и в способах мышления производителей и потребителей гуманитарного знания [12]. В этом смысле удивительную последовательность, усердие и верность избранному объекту уже без малого десять лет демонстрируют специалисты, объединенные профессором Таврического национального университета Андреем Анатольевичем Непомнящим в серии научных изысканий под общим названием «Биобиблиография крымоведения». Можно смело утверждать, что этот проект зарекомендовал себя мощным организатором научного сообщества, сосредоточенном, прежде всего, на исследовании и представлении разнообразных ракурсов истории изучения Крыма. Диапазон дисциплинарного, хронологического, проблемно-тематического охвата серии, её авторского состава позволяет усматривать в этом далеком от завершения проекте достойного репрезентанта современной региональной, в данном случае крымской, профессиональной историографии, исторической и историографической культуры рубежа тысячелетий.

В этом смысле большинство из 18-ти вышедших с 2004 г. томов серии могут рассматриваться не только, а иногда и не столько в библиографическом, сколько в историографическом, краеведческом, этнографическом, музееведческом, персонологическом дискурсах [1–3; 5–11; 13].

Еще один любопытный аспект истории крымоведения представлен в исследовании Владимира Витальевича Калиновского [3], выполненном на материалах его кандидатской диссертации [4]. Актуальность работы обусловлена, прежде всего, состоянием научной разработки темы. Многочисленные персонологические, археологические, историографические труды предшественников хотя и заложили прочный познавательный фундамент, но представляли лишь отдельные фрагменты в изучении роли и места православного духовенства в деле сохранения, изучения и популяризации памятников истории и культуры Крыма. Автор же сделал попытку представить целостную картину «памятникоохранной деятельности священнослужителей», создать комплексное исследование «о вкладе православного духовенства в дело охраны культурного наследия Крыма» [3, с. 16–17].

Данное исследование обусловлено и общественными запросами: необходимостью обобщения опыта в области охраны памятников, пересмотром роли слу-

© О. И. Журба, 2013

жителей культа в общественной жизни, углубленным усвоением истории региона. Такая работа представляется полезной и для пропаганды краеведческой активности.

Книжка состоит из пяти глав, первые две из которых представляют состояние изучения темы и источниковые возможности её дальнейшей разработки. Главы с третьей по пятую раскрывают важнейшие вехи крымского церковного памятниковедения.

Монографию В. В. Калиновского, как, впрочем, и большинство работ из серии «Биобиблиография крымоведения» отличают тщательность в проработке историографической традиции изучения темы, формировании источниковой базы исследования, внимательность к документу и историческому факту в процессе изложения материала. Иными словами, для внимательного читателя, который специально не занимался церковным крымоведением, но знаком с общей картиной историографической и интеллектуальной ситуации того времени/места, фактографическая сторона книжки если и не представляется абсолютно безупречной, то вызывает полное доверие и уважение к авторскому усердию, старанию, добросовестности.

Со страниц монографии узнаем о грандиозном проекте «Русский Афон» архиепископа Иннокентия (Борисова), целью которого было выявление и восстановление на местах средневековых христианских храмов и монастырей современных действующих православных центров на полуострове. Автор представляет разнообразные механизмы реализации этой идеи, – от указаний архиепископа своим подчиненным собирать исторические сведения о церковных древностях до интенсивной переписки с местными и столичными властями в связи с организационными и материальными проблемами, возникающими в ходе осуществления намеченного.

Значительное место в монографии занял сюжет об участии церкви, и прежде всего Херсонесского монастыря Св. Владимира, в проведении археологических изучений Херсонеса. Автор подробно представил основные этапы участия монастыря в археологических исследованиях, его взаимодействие, в том числе и конфликты с научными организациями, причастными к изучению древних памятников Херсонеса. В этом разделе автор попытался выявить специфику отношения к историко-археологическим изысканиям монастырской братии и ученых Одесского общества истории и древностей и Археологической комиссии, справедливо увидев в этом источник многочисленных конфликтов между ними.

И, наконец, в последней главе автор представил широкую деятельность на исторической ниве священнослужителей Крыма с конца 1850-х до начала 1920-х гг. Тут проанализировано содержание церковной прессы Таврической губернии («Таврические епархиальные ведомости»), творчество наиболее активных деятелей церкви (М. Родионов, епископ Гермоген), их контакты со светскими учеными и научными обществами, усилия по отысканию и описанию крымских древностей, участие местной церкви в 50-летнем юбилее Крымской войны, экскурсионная и краеведческая работа служителей культа. Все это позволило сделать обоснованный вывод о том, что «деятельность священнослужителей Таврической епархии по охране, описанию и популяризации памятников старины является неотъемлемой частью общего краеведческого движения в Крыму...» [3, с. 278]. Вместе с тем, автор, кажется, не обратил внимания на то, что спецификой исторической составляющей деятельности такого мощного «коллективного краеведа», как церковь, были не только и даже не столько научные изыскания, сколько добывание и использование научных знаний для создания нового для Крыма середины XIX – начала XX ст. исторического (прежде всего историко-архитектурного) ландшафта, который во многом до сих пор определяет исторический облик Крыма и историческое сознание его жителей.

В рамках пятой главы выявлена роль и место духовенства в научных обществах исторического профиля Юга России: Одесского общества истории и древностей и Таврической ученой архивной комиссии. Охарактеризован личный состав, творчество наиболее активных служителей церкви. По справедливому замечанию автора, «важной вехой в участии духовенства в памятникоохранной работе» стало создание в 1913 г. Церковного историко-археологического общества Таврической епархии [3, с. 322], которое хотя и не успело развернуть намеченную работу в полную силу, все же засвидетельствовало стремление и готовность духовного сообщества к институциализации своей исторической деятельности.

Увлеченно рассказывая и, учитывая широкое иллюстрирование работы, показывая специфическую активность церковного руководства и рядовых священнослужителей на ниве местной истории, автор, на мой взгляд, все же оставил без должного внимания те социокультурные и историографические контексты, в которых разворачивалась эта деятельность и которые во многом её определяли. Одним из них было формирование государственно-церковной политики Российской империи в целом по отношению к истории и исторической памяти национальных окраин, в русле которой и реализовывались церковно-исторические проекты в Крыму. Поэтому если не исследование, то хотя бы историографическое обозначение значимости этих факторов позволило бы автору несколько в ином свете представить и своих героев, и их свершения.

Несмотря на то, что проблематизация темы в контексте инструментализации исторического знания такими важнейшими общественными институтами, как церковь и государство, не оказалась в центре авторского внимания, в то же время богатый фактический материал монографии предоставляет широкие возможности в изучении мотивов и механизмов освоения и присвоения российским православием и государственными структурами исторического наследия Крыма, конструирования его истории.

Несколько разочаровывает и заключение книжки, которое было бы уместно, скорее, в популярном издании, чем в серьезном исследовании. Эта структурная часть, от которой обычно ожидается концептуализация результатов изучения темы, в нашем случае стала, в некотором смысле, данью установленному ритуалу, о чем красноречиво свидетельствует и её удивительно миниатюрный объём (всего неполная страничка).

Вряд ли результатом кропотливого разбора роли и места духовенства в изучении и охране памятников крымской старины должна была стать банальная констатация того, что история чему-то учит и для чего-то нужна. Профессионального читателя не может удовлетворить восторг автора по поводу отношения и действий церковных организаций (как XIX – начала XX в., так и современных) к проблемам восстановления и охраны культурных ценностей, даже если они легитимированы масштабными проектами такого авторитетного деятеля, как архиепископ Иннокентий. Хотелось бы, чтобы автор представил научные итоги своих изысканий, в том числе и дал ответ на принципиальные вопросы о специфике церковного изучения истории и особенностях их реализации в Крыму. Попросту говоря, читателю важно знать (а также убедиться в понимании автора), как изменилась картина существовавших представлений об избранной теме-проблеме в связи и в результате приложенных автором усилий. Если в выводе эти вопросы остаются без ответа, то можно предположить, что или автор, начиная свой путь, не наметил зримо и осмысленно очерченных проблем и стратегий их разрешения, а потому не представляет, как обобщить собранный и полезный материал, или же он недооценил значение заключительного раздела в архитектонике монографического исследования*.

* Эта ремарка касается сомнительной, на мой субъективный взгляд, практики публиковать монографии до защиты кандидатской диссертации и нацеливать студентов и аспирантов на публикацию своих «трудов» как самоцель научного творчества.

Несмотря на высказанные замечания и предложения, рецензируемое издание представляет несомненный интерес для специалистов, чьё внимание сосредоточено на разнообразных аспектах региональной истории XIX – начала XX ст., начиная от краеведения, истории охраны памятников, археологии, истории церкви, культуры до проблем истории науки и библиографических изысканий. Книжка будет с любопытством прочитана и заинтересованными аматорами, которых ожидает увлекательное путешествие во время, когда крымская история осваивалась, усваивалась, перекодировалась как российская, имперская, православная. Неожиданно востребованной монография, как, впрочем, и все её предшественники по серии «Биобиблиография крымоведения», может оказаться и в качестве важного историографического источника, представляющего региональный «цех» крымских историков.

Безусловно, обращает на себя особое внимание и высокая полиграфическая культура издания, снабженного именным указателем, щедро проиллюстрированного, сдержанно и со вкусом оформленного, что обещает не только полезное, но и приятное чтение.

Бібліографічні посилання

1. **Акимченков В. В.** «Академия в миниатюре»: Севастопольский музей краеведения (1923–1939) / В. В. Акимченков. – Симферополь; К., 2012. (Серия: Биобиблиография крымоведения; вып. 17).

2. **Громенко С. В.** Stepy, morze I góry: польские путешественники конца XVIII – начала XX века о Крыме / С. В. Громенко. – Симферополь, 2011. (Серия: Биобиблиография крымоведения; вып. 14).

3. **Калиновский В. В.** «Древностей – и замечательных, и интересных, и красивых – непочатый уголок»: Церковное крымоведение (1837–1920) / В. В. Калиновский; под ред. А. А. Непомнящего. – К.; Симферополь, 2012. (Серия: «Биобиблиография крымоведения»; вып. 18).

4. **Калиновський В. В.** Православне духовенство охороні культурної спадщини Криму (1837–1920): автореф. дис. … канд. іст. наук. – К., 2012.

5. **Кангиева Э. М.** Крымоведение на страницах тюркоязычных периодических изданий крымскотатарской диаспоры / Э. М. Кангиева. – Симферополь; К., 2007. (Серия: Биобиблиография крымоведения; вып. 10).

6. **Кармазіна Н. В.** Нариси розвитку історичного краєзнавства в Криму (1954–1991 рр.) / Н. В. Кармазіна. – Сімферополь, 2005. (Серія: Біобібліографія кримознавства; вип. 4).

7. **Мусаева У. К.** Подвижники крымской этнографии, 1921–1941: историографические очерки / У. К. Мусаева. – Симферополь, 2004. (Серия: Биобиблиография крымоведения; вып. 2).

8. **Непомнящий А. А.** Арсений Маркевич: страницы истории крымского краеведения / А. А. Непомнящий. – Симферополь, 2005. (Серия: Биобиблиография крымоведения; вып. 3).

9. **Непомнящий А.А.** Подвижники крымоведения : в 2 т. / А. А. Непомнящий. – Симферополь, 2006. – Т. 1. (Серия: Биобиблиография крымоведения; вып. 7).

10. **Непомнящий А. А.** Подвижники крымоведения : в 2 т. – / А. А. Непомнящий. – Симферополь, 2008. – Т. 2: Taurica orientalia. (Серия: Биобиблиография крымоведения; вып. 12).

11. **Непомнящий А. А.** Профессор Николай Эрнст: страницы истории крымского краеведения / А. А. Непомнящий. – К., 2012. (Серия: Биобиблиография крымоведения; вып. 15).

12. **Репина Л. П.** Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. – М., 2011.

13. **Севастьянов А. В.** Десять лет на службе краеведения: Российское общество по изучению Крыма (1922–1932) / А. В. Севастьянов. – Симферополь; К., 2010. (Серия: Биобиблиография крымоведения; вып. 13).

Надійшла до редколегії 05.01.2013

УДК 94(477.75) «19/20»

І. О. Кривий

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

АНОТОВАНИЙ ОГЛЯД ДОКТОРСЬКИХ І КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ З ІСТОРИЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ, ЗАХИЩЕНИХ У ДНІПРОПЕТРОВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА У 2011 р.

Проаналізовано тематику та зміст наукових проблем, висвітлених у докторській та кандидатських дисертаціях, представлених на здобуття наукового ступеня доктора та кандидата історичних наук.

Ключові слова: дисертація, методологія, принципи, актуальність, новизна, офіційні опоненти, висновки, особистий внесок.

Проанализирована тематика и содержание научных проблем, освещенных в докторской и кандидатских диссертациях, представленных на соискание научной степени доктора и кандидата исторических наук.

Ключевые слова: диссертация, методология, принципы, актуальность, новизна, официальные оппоненты, выводы, личный вклад.

It is considered and made a brief analysis of the scientific problems, which became a subject of researches for applicants of the doctor and the candidate of historical sciences.

Key words: aktual problem, the object of research, personal contribution, the practical value.

На підставі постанови президії ВАК України № 2 – 06/8 від 22. 12. 2010 р. та наказу № 995 від 28.12.2010 р. у Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара було створено спеціалізовану вчену раду з правом прийняття до розгляду та проведення захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора (кандидата) наук за спеціальностями: 07.00.01 – історія України; 07.00.02 – всесвітня історія; 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

У 2011 році на засіданнях спеціалізованої вченої ради захищено одна докторська та 10 кандидатських дисертацій. Докторська дисертація захищена за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

Короткий аналіз дисертацій, розглянутих спеціалізованою вченою радою

Докторська дисертація

Сінкевич Євген Григорович – «Краківська історична школа в польській історіографії другої половини XIX – початку XXI століття». Спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Робота виконана на кафедрі міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Науковий консультант – доктор історичних наук, професор Срогош Тадеуш, завідувач кафедри методології історії та історіографії Академії імені Яна Длугоша м. Ченстохова (Республіка Польща).

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Журба Олег Іванович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства; доктор історичних наук, професор Зашкільняк Леонід Опанасович, Львівський національний університет імені Івана Франка, завідувач кафедри археології та спеціальних галузей історичних наук; доктор історичних наук, професор Масненко Віталій Васильович, Чер-

© І. О. Кривий, 2013

каський національний університет імені Богдана Хмельницького, завідувач кафедри українознавства та етнополітики України.

Актуальність теми дослідження зумовлена активізацією українсько-польських відносин та необхідністю ліквідації лакун у вітчизняній історичній науці при вивченні польської історіографії, а розгляд проблеми має важливе теоретичне і практичне значення.

Наукова новизна дисертації визначається самою постановкою та опрацюванням теми як цілісної наукової проблеми. Автор першим у вітчизняній історіографії висвітлив основні періоди у вивченні краківської історичної школи впродовж другої половини XIX – початку XXI ст.; розглянув загал публікацій з історії зародження, функціонування і занепаду краківської історичної школи.

У дисертації висвітлено основні дискусійні проблеми при вивченні наукової спадщини краківської історичної школи та з'ясовано ступінь опрацювання проблеми і стан джерельної бази; встановлено вплив життєвого шляху і наукової (політичної) кар'єри представників школи на їх бачення історичного минулого польського та інших народів Європи, а також уточнено окремі епізоди біографій основних репрезентантів краківської історичної школи. Дисертант простежив намагання польських істориків створити загальнонаціональну історичну парадигму, яка була б сприйнята національною спільнотою як питомо своя та проаналізував відповідність регіональних особливостей історичної думки і національної ідентичності у різних складових частинах польської етнічної території. Разом з тим, відмічено особливості суспільно-політичної ситуації та соціально-економічного розвитку Галичини у другій половині XIX – на початку XX ст., які мали безпосередній вплив на функціонування краківської історичної школи. Автору вдалося відтворити процес розширення кола дослідників краківської історичної школи й еволюцію їх наукової тематики. Є. Г. Сінкевич довів, що краківська історична школа в польській історіографії є класичним взірцем, а її досягнення виступають свого роду шкалою, за якою оцінюють здобутки інших наукових шкіл та співтовариств. У дисертації розглянуто особливості способу мислення польських істориків (краківська і варшавська історичні школи, львівське історичне середовище) та обґрунтовано тезу про провідну роль краківської історичної школи в польській історіографії другої половини XIX ст., відповідність її кращим зразкам тогочасної європейської історіографії. У роботі простежено та проаналізовано взаємини польських і українських дослідників у царині організації науково-педагогічної діяльності та намагання пошуку компромісів у культурно-освітній сфері. Автором доведено, що наступні покоління дослідників краківської історичної школи загалом більш зважено оцінювали її здобутки, уникаючи «навішування» ярликів.

Основні результати дослідження можуть бути використані як при проведенні подальших пошуків із даної проблематики, так і при написанні узагальнюючих праць з історіографії, історії Польщі та України, при підготовці підручників, посібників із нормативних і спеціальних курсів вітчизняної історії та історії Польщі, навчально-методичної літератури з відповідної тематики, у практичній викладацькій роботі та при розгляді актуальних проблем сьогодення.

За темою дисертації автором опубліковано 31 працю, серед яких 1 індивідуальна монографія, 25 наукових статей у фахових виданнях України, 3 наукові статті у наукових виданнях Республіки Польща і дві статті у матеріалах міжнародних конгресів. Результати дослідження апробовано на 20 міжнародних і всеукраїнських конференціях, де вони отримали високу оцінку науковців.

Кандидатські дисертації

Алексаха Андрій Григорович – «Історико-демографічні процеси в італійському суспільстві XII–XVII ст.: теоретико-методологічний аспект» – 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні дисципліни. Робота виконана на ка-

федрі історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, доцент Василенко Віталій Олександрович, ДВНЗ «Національний гірничий університет», професор кафедри історії та політичної теорії; кандидат історичних наук, доцент Дячок Олег Олександрович, Академія митної служби України (м. Дніпропетровськ), доцент кафедри теорії держави і права.

Актуальність теми дисертації зумовлена тим, що історико-демографічні процеси у комплексній взаємодії з іншими соціальними процесами значною мірою визначають розвиток доіндустріальних суспільств. У той же час загальновизнаної концепції демографічних процесів у таких суспільствах у сучасній історичній демографії не існує. Методика, розроблена на основі такої концепції, може бути використана при історичних дослідженнях будь-якого доіндустріального суспільства з метою аналізу широкого кола питань. Для аналізу взаємодії демографічних та соціально-економічних процесів була обрана історія Італії XII–XVII ст. Протягом цього періоду розвиток Італії радикально змінювався і був непрямолінійним. Демографічна та соціально-економічна динаміка розвитку Італії XII–XVII ст. достатньо добре вивчена, але загальновизнаного пояснення непрямолінійності розвитку поки що немає. Тому італійський історичний матеріал є дуже цікавим з точки зору апробації теоретичної моделі взаємодії демографічних та соціально-економічних факторів.

У дисертації досліджено методологічні аспекти історичної демографії у загальних теоретичних працях та проаналізовано вивчення історико-демографічних процесів в доіндустріальних суспільствах Європи та в Італії XII–XVII ст. Автором розроблена теоретична модель взаємодії демографічних та соціально-економічних процесів у доіндустріальних суспільствах та запропонована власна методика дослідницького використання теоретичної моделі взаємодії демографічних та соціально-економічних процесів.

А. Г. Алексаха провів дослідження історико-демографічних процесів в Італії XII – початку XVII ст. у комплексній взаємодії з іншими соціальними процесами, в результаті якого здобуті пояснення особливостей розвитку цієї країни протягом означеного періоду.

Загалом наукове значення даної дисертаційної роботи полягає в розширенні науково-методологічної бази історичних досліджень. Джерельна база, на яку спирається дисертант, достатня для висвітлення поставленої проблеми. Обсяг використаних джерел дає підстави для репрезентативного та системного аналізу історико-демографічних процесів в Італії XII – початку XVII ст. Дисертація містить ґрунтовний аналіз наукової історичної літератури з проблематики дослідження.

Дисертант запропонував концепцію (теоретична модель) взаємодії демографічних та соціально-економічних процесів у доіндустріальних суспільствах і на її основі розробив методику, яка дає можливість аналізувати процеси трансформації доіндустріальних суспільств. Проведено комплексне дослідження розвитку Італії XII – першої половини XVII ст., у результаті якого здобуті пояснення особливостей розвитку цієї країни протягом означеного періоду.

Коновалов Олексій Львович – «Історична роль будівництва залізничної і трамвайної мереж у господарській системі Херсонської і Таврійської губерній (кінець XIX – початок XX ст.)» – 07.00.01 – історія України. Робота виконана на кафедрі українознавства Херсонського національного технічного університету. Науковий керівник: доктор історичних наук, професор Сусоров Віктор Дмитрович, Херсонський національний технічний університет, завідувач кафедри українознавства.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Бачинська Олена Анатоліївна, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, професор кафедри історії України; доктор історичних наук, професор Водотика Сергій Григорович, Херсонський юридичний інститут Харківського національного університету внутрішніх справ, професор кафедри державно-правових дисциплін.

Наукова новизна полягає в тому, що вперше на основі широкої джерельної та історіографічної бази у роботі проводиться комплексне дослідження проблеми розвитку рейкового транспорту Півдня України і його вплив на господарську систему зазначеного регіону.

Дисертант докладно проаналізував стан і відношення уряду до будівництва та ремонту доріг губернського і повітового значення Херсонської та Таврійської губерній наприкінці XIX ст. Автор показав процес переходу сухопутних шляхів від губернського до земського підпорядкування у 1865 р. та дослідив розробку проектів залізо-кінних доріг на зазначеній території протягом другої половини XIX ст. У роботі відображено процес включення Херсона до загальноросійської системи залізниць у першій чверті XX ст. шляхом будівництва залізничних ліній Джанкой–Херсон, Миколаїв–Херсон, Харків–Херсон та розкрито питання спорудження залізничної колії Харків–Херсон, а також подано відомості про будівництво трамваїв спочатку на кінній тязі, так званої конки, а потім – і на електричній на Півдні України.

Автор визначив особливості впливу зазначених видів транспорту на розвиток господарства Півдня України та міст Миколаєва, Одеси, Херсона в досліджуваний період і уточнив довжину сухопутних і залізничних доріг, а також динаміку вивозу вантажу, у першу чергу – зерна, через південні порти України.

Спеціалізована вчена рада відмітила, що отримані О. Л. Коноваловим результати наукового дослідження відзначаються достовірністю та новизною. Вони стали результатом застосування комплексу загальнонаукових, загальноісторичних, спеціально-історичних та міждисциплінарних методів і принципів пізнання.

Основні результати дослідження можуть бути використані як науковий грунт для подальших досліджень з даної проблематики, а також при розробці спецкурсів та навчально-методичних посібників, у практичній викладацькій роботі. За темою дисертації автором опубліковано 6 статей, 5 з яких у фахових виданнях.

Лазнєва Ірина Олександрівна – «Українсько-бразильське співробітництво: становлення та розвиток (1991–2004 рр.) – 07.00.01 – історія України. Робота виконана на кафедрі українознавства у Запорізькому національному технічному університеті Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України. Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент Дєдков Микола Васильович, Запорізький національний технікум, декан гуманітарного факультету, завідувач кафедри українознавства.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Дорошко Микола Савович, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, професор кафедри країнознавства; доктор історичних наук, професор Бредіхін Андрій Володимирович, Донецький національний університет, завідувач кафедри всесвітньої історії.

Дисертація Лазнєвої І. О. присвячена актуальній проблемі сучасної історії України. Для України, як молодої незалежної держави, є вкрай важливим здобуття позитивного досвіду побудови відносин з іншими державами світу. При цьому важливе значення має зміцнення та розширення двосторонніх зовнішньополітичних стосунків перш за все з тими країнами, де створені необхідні умови для розвитку обопільно вигідно співробітництва.

Вивчення динаміки українсько-бразильських відносин в політичній, економічній та гуманітарній площині відкриває перспективи формування та побудови

моделей співробітництва на світовій арені з урахуванням позитивного й негативного досвіду.

Вперше до кола наукових пошуків введено документи, які дали можливість з'ясувати характер процесів, що відбувалися в обох країнах, та їх вплив на розвиток двосторонніх відносин. Дисертантом зроблено одну з перших спроб розкрити увесь комплекс проблем, пов'язаних зі становленням двосторонніх відносин між Україною та Бразилією на новому, міждержавному рівні. Для досягнення мети було проаналізовано низку міжурядових українсько-бразильських угод, підписаних протягом вказаного періоду, здійснено оцінку рівня їх реалізації, виділені проблеми, для вирішення яких необхідна розробка нових міжурядових документів.

Автор дослідила основні напрями й форми економічної співпраці та визначила результативність українсько-бразильського економічного співробітництва, а також зробила спробу виявити невирішені проблеми, та визначити причини, що стримують розвиток співробітництва, з метою їх усунення в ході подальших контактів між Україною та Бразилією. На основі аналізу джерел була розроблена авторська періодизація становлення зовнішньополітичних відносин між Україною та Бразилією. На основі вивчення архівних документів, повідомлень зарубіжної та вітчизняної періодики, спогадів емігрантів за кордоном було встановлено, що українська діаспора Бразилії відігравала важливу роль у побудові відносин між двома державами. Також автором встановлено, що найбільшу увагу українська діаспора в Бразилії приділяє зміцненню взаємовигідних контактів в торгово-економічній сфері. Проаналізовано динаміку та зміни структури товарообігу між країнами, задля більш предметного уявлення про рівень розвитку зовнішньої торгівлі проведено порівняльний аналіз зовнішньої торгівлі між Росією та Бразилією. Виявлено, що важливою передумовою для успішного розвитку двостороннього науково-технічного співробітництва стала активна позиція уряду Бразилії щодо залучення в країну новітніх технологій. Одними з найважливіших та найбільш перспективних галузей науково-технічної співпраці України та Бразилії сьогодні є космічна та енергетична.

Практичне значення дисертаційного дослідження визначається можливістю використання його матеріалів при підготовці узагальнюючих праць, навчальних посібників, підручників, довідників. Крім того, представлений у роботі матеріал може стати в нагоді при підготовці до викладання загальних курсів гуманітарного циклу, спеціальних курсів із всесвітньої історії та історії України. Фактичні дані, особливо статистичні показники, можуть виступити в якості важливого аналітичного комплексу у подальшій науковій розробці як окремих аспектів цієї теми, так і суміжних, ще не розв'язаних проблем.

Митрофаненко Юрій Станіславович – «Отаманщина як суспільний феномен Української революції періоду Директорії 1918–1919 років» – 07.00.01 – історія України. Робота виконана на кафедрі історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України. Науковий керівник: доктор історичних наук, професор Світленко Сергій Іванович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, декан історичного факультету, професор кафедри історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України Солдатенко Валерій Федорович, Український інститут національної пам'яті, директор; кандидат історичних наук Ковальчук Михайло Анатолійович, Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, старший науковий співробітник.

Дисертація Ю. С. Митрофаненка присвячена актуальним проблемам сучасної історичної науки, пов'язаним з дослідженням соціально-політичної та військової

історії модерної України. Дисертант проаналізував отаманщину як історичне явище Української революції та зробив висновок стосовно місця цього суспільного феномену в процесах українського державотворення у 1918–1919 рр. На основі широкої джерельної бази, основу якої складають неопубліковані документи органів влади УНР та отаманських формувань, здійснено реконструкцію отаманщини як девіантної форми суспільного руху періоду Директорії.

У дисертації вирішено важливу проблему об'єктивного висвітлення процесів генезису, перетворення, сутності отаманщини, проаналізовано різні типи цього явища, визначено його найхарактерніші вияви в процесі взаємодії нонконформістських суспільних рухів з органами влади УНР. Висновки обґрунтовані завдяки сукупності методів: проблемно-хронологічного, історико-типологічного, історико-порівняльного, просопографічного. Крім того, було застосовано соціологічні та конфліктологічні методики.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим узагальнюючим дослідженням отаманщини як оригінальної форми суспільного руху. Уперше здійснено спробу системного аналізу отаманщини, виокремлення її як явища Української національно-демократичної революції, а також встановлено причини, генезис, сутність, трансформацію цього суспільного феномену. Автор розглянув отаманщину як різновид девіантного суспільного руху, спрямованого проти політики Директорії, та виявив особливості отаманських формувань, ментальність її лідерів та рушійних сил, найхарактерніші вияви цього історичного явища. Ю. С. Митрофаненко проаналізував персоналії маловідомих отаманів і запропонував новий варіант типологізації отаманщини, а також висвітлив форми боротьби Директорії з отаманщиною та її наслідки.

Дисертантом виявлено, що, незважаючи на стійкий інтерес до проблеми отаманщини з 20-х рр. XX ст. до нашого часу з боку представників української діаспорної, української радянської, сучасної української історіографії, а також окремих зарубіжних дослідників, в історичній науці відсутні спеціальні наукові роботи, які б комплексно розкривали отаманщину як історичне явище.

Автором встановлено, що генезис отаманщини як історичного феномену припадає на грудень 1918 р., коли було зафіксовано перші конфлікти отаманських формувань національного спрямування з органами влади УНР. У подальшому подібні загони, які у період протигетьманського повстання підтримували Директорію, почали конфліктувати з Директорією, ігноруючи її накази. Взимку 1919 р. було вперше застосовано дефініцію «отаманщина» для позначення проявів непідпорядкування отаманських мілітарних груп офіційній владі УНР.

У дисертації визначено, що у процесі перетворення отаманщини на деструктивний, стосовно політики Директорії, чинник виявилась її сутність, яка полягала у діяльності локальних, безконтрольних, не пов'язаних організаційно нерегулярних військових формувань, очолюваних отаманами. Дисертант довів, що, незважаючи на наявність спільних ознак (харизматичний ватажок (отаман), виборність командного складу, партизанська структура, використання «отаманського права», конфліктний характер стосунків з Директорією) отаманські формування не змогли створити спільне альтернативне державній армії військо та виробити єдину стратегію боротьби за державну незалежність УНР.

На основі аналізу ментальності отаманів та мотивації противладних виступів розроблено типологізацію отаманських загонів. Це дозволило виокремити чотири типи отаманщини: козакофільсько-романтичний; військово-опозиційний; соціально-деструктивний: помірковано-конструктивний. Наявність різної мотивації та конфлікти між отаманами унеможливлювали ефективну співпрацю між ними для збереження державності УНР.

Аналіз процесів боротьби Директорії з отаманщиною доводить непослідовність політики Симона Петлюри у стосунках з отаманами та, незважаючи на окремі успіхи, здатність у повній мірі ліквідувати отаманщину.

Практична цінність дисертації полягає в тому, що автору вдалося заповнити певні прогалини в сучасній українській історіографії та скорегувати усталені погляди на окремі проблеми Української революції. До наукового обігу впроваджено нове історичне знання щодо реконструкції принципів взаємостосунків між державними органами влади та девіантними суспільними рухами, які виникли в умовах революційного періоду 1917–1921 р. і намагалися впливати на процеси українського державотворення.

Дисертаційне дослідження Ю. С. Митрофаненка пройшло необхідну апробацію на 9 всеукраїнських конференціях із проблем регіональної, військової, суспільно-політичної історії, а також із проблем міжнаціональних відносин в Україні. Основні положення та висновки дисертації ґрунтовно висвітлені у 11 публікаціях, з них 6 у фахових виданнях.

Руденко Ганна Григорівна – «Археологія в краєзнавстві Катеринославщини (друга половина XIX – початок 30-х років XX століття» – 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Робота виконана на кафедрі історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Науковий керівник: доктор історичних наук, професор Ковальова Ірина Федорівна, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, професор кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Швидько Ганна Кирилівна, ДВНЗ «Національний гірничий університет», професор кафедри історії та політичної теорії; кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Ляшко Світлана Миколаївна, Інститут біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Актуальність вивчення процесу становлення та розвитку археологічного краєзнавства конкретного регіону – Катеринославської губернії – зумовлена як необхідністю дослідження особливостей розвитку провінційної науки, обставин формування місцевої наукової школи Д. І. Яворницького, так і вкрай недостатнім вивченням історії та історіографії самої археології. Обрання вищезгаданої теми обумовлено необхідністю вивчення інтелектуальної історії (історії ідей) через антропологію науки, тобто науковий побут, особисті якості та темперамент дослідників, менталітет вчених, та його співвідношення із суспільним менталітетом.

Наукова новизна дисертаційного дослідження зумовлюється зверненням до теми, яка ще не була предметом спеціального розгляду у вітчизняній науці. Вперше пропонується цілісний нарис історії розвитку археологічного краєзнавства в межах окремо взятого регіону – Катеринославської губернії. Створено наукові біографії провідних діячів із екстраполяцією отриманих висновків на загальний процес становлення провінційної історичної думки в Україні другої половини XIX – початку XX ст. Практичне значення роботи полягає у можливості використання отриманих положень та висновків у курсі «Краєзнавство» в навчальних закладах, в першу чергу, Дніпропетровської та Запорізької, частково – Луганської та Донецької областей. Отримані нові біографічні дані можуть бути використані, зокрема, в енциклопедичних та довідкових виданнях.

Г. Г. Руденко проаналізувала історіографічну та джерельну базу дослідження. Література, присвячена краєзнавству, демонструє різноманітність існуючих підходів і розкриває сутність та структурний зміст краєзнавства його об'єктно-предметну основу, співвідношення краєзнавства із локальною та регіональною історією.

У дисертації обґрунтовано виділення трьох хронологічних етапів в дослідженнях пам'яток археології, визначені певні провідні тенденції для кожного з них. Дисертант охарактеризувала складний процес оформлення археологічного

краєзнавства та особливості його інституалізації в регіоні; проаналізувала діяльність аматорів та колекціонерів в умовах відсутності місцевого координуючого наукового центру.

Разом з тим, автор дослідила процес формування наукового центру у Катеринославі на початку XX ст. та вплив наукових товариств і інституцій на розвиток археологічного краєзнавства у Катеринославській губернії і довела, що XIII Археологічний з'їзд, який відбувся в 1905 р. у Катеринославі, мав величезне значення для всебічного, в тому числі археологічного, вивчення регіону. Г. Г. Руденко дослідила біографії діячів Катеринославської археології та визначила внесок у археологічне вивчення краю жінок-археологів – П. С. Уварової, А. А. Карцевої, К. М. Мельник-Антонович, А. А. Скриленко та ін. На сторінках дисертації показано відродження польових досліджень під час діяльності, першої в історії вітчизняної археології, Новобудовної Дніпрогесівської археологічної експедиції 1927–1932 рр., очолюваної акад. Д. І. Яворницьким та досліджено науковий доробок у галузі археологічного краєзнавства знаних науковців та аматорів Катеринославщини.

Апробація роботи відповідає необхідним вимогам. Основні аспекти досліджуваної проблеми знайшли відображення у 8 публікаціях, з них 5 – у фахових виданнях.

Свинаренко Наталія Олександрівна – «Західнонімецьке «економічне диво»: погляд зі Сходу Європи (історіографія проблеми) – 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Робота виконана на кафедрі історії Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України. Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент Литвиненко Микола Михайлович, Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, професор кафедри історії.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Журба Олег Іванович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства; кандидат історичних наук, доцент Давлєтов Олександр Рашидович, Запорізький національний університет, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин.

У дисертації Свинаренко Н. О. комплексно досліджено опубліковані праці радянського та сучасного періодів, де були проаналізовані історичні уроки відновлення господарства повоєнної Західної Німеччини. Досліджені основні напрями у вивченні даної теми, окреслені нові аспекти суспільно-економічного життя повоєнної Західної Німеччини, які потребують подальших досліджень і на даний час не знайшли повного відображення у літературі. Основними питаннями роботи є вивчення ідей, тверджень, котрі були в різний час висловлені радянськими, сучасними українськими та російськими вченими і публіцистами про причини стрімкого відновлення західнонімецької економіки в кінці 40-х – 50-ті рр. XX ст.; оцінок діяльності тодішнього міністра економіки Л. Ерхарда; еволюція поглядів вчених і публіцистів на соціальні наслідки «ерхардівських» економічних нововведень.

Дисертація є першим у вітчизняній історіографії системним дослідженням історії розвитку і відновлення після Другої світової війни господарства і всього господарського устрою ФРН.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній вперше у вітчизняній історіографії, на дисертаційному рівні, комплексно досліджується процес засвоєння радянською й пострадянською історіографією проблем повоєнного соціально-економічного розвитку Західної Німеччини, виявлених у радянській та пострадянській українській і російській літературі. Автор показала поступову еволю-

цію радянської й сучасної української та російської наукової історичної та економічної думки та проаналізувала причини її зміни, котрі стосувалися оцінок соціально-економічного розвитку повоєнної Західної Німеччини.

Дисертантка довела, що термін німецьке «економічне диво» у своєму розвитку в радянській історіографії еволюціонувало змістовно від поняття «міф», «легенда», «реклама» про стрімке відродження повоєнного західнонімецького господарства до сучасного розуміння східноєвропейською історіографією соціально орієнтованої ринкової економіки, яка за короткий час пройшла складний процес наполегливої праці мільйонів робітників, за умови успішного вкладення американських інвестицій, вчасно проведених грошової та цінової реформ під гнучким контролем держави.

Найзначніші наукові здобутки, за період з початку 50-х до кінця 60-х рр. XX ст. з вивчення проблеми історії відродження повоєнної Західної Німеччини належать таким представникам московської новітньої історичної школи германістики: Г. Б. Ардаєву, К. К. Бзаєву, А. Б. Веберу, М. С. Восленському та ін. Уточнено деякі формулювання, конкретизовано висвітлення окремих подій і фактів, котрі почали розглядатися системніше, з чіткішим осмисленням їх витоків та наслідків. Одним із провідних осередків вивчення історії повоєнної Західної Німеччини у СРСР наприкінці 80-х рр. XX ст. була дніпропетровська школа, найвідомішими представниками якої були С. Й. Бобилєва, А. С. Завьялов, М. Д. Мартинов, К. А. Марков та ін. Тематика досліджень з новітньої економічної історії ФРН кінця 40-х – початку 60-х рр. XX ст. у вітчизняних істориків обмежується переважно фрагментарним описом економічної програми Ерхарда, з її вагомими результатами, коротким аналізом соціально-економічних умов напередодні реформ 1948 р., проведенням історичних паралелей між повоєнною ситуацією у Західній Німеччині після Другої світової війни і станом економіки в Україні у перші роки її незалежності.

Севастьянов Олександр Валерійович – «Внесок Російського товариства з вивчення Криму у розвиток історико-краєзнавчих досліджень (1922–1932)» – 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Робота виконана на кафедрі історії України Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України. Науковий керівник: доктор історичних наук, професор Непомнящий Андрій Анатолійович, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, професор кафедри історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Пінчук Юрій Анатолійович, Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, завідувач відділу пам'яток духовної культури; доктор історичних наук, професор Швидько Ганна Кирилівна, ДВНЗ «Національний гірничий університет», професор кафедри історії та політичної теорії.

Дисертація О. В. Севастьянова присвячена актуальним проблемам сучасної історичної науки, пов'язаним з дослідженням регіональної історії та культури України в історіографічному контексті. Дисертант здійснив історіографічний аналіз діяльності та наукової спадщини Російського товариства з вивчення Криму (РТВК), що існувало в 1922–1932 рр., і зробив висновок щодо його внеску у розвиток історико-краєзнавчих досліджень на тлі досягнень та особливостей становлення та практики краєзнавчого руху в СРСР протягом 20-х – початку 30-х рр. XX ст. На основі широкої джерельної бази, опублікованої та неопублікованої спадщини низки державних, контролюючих та наукових установ, окремих вчених здійснено реконструкцію документальної бази діяльності РТВК.

У дисертації вирішено важливу проблему об'єктивного висвітлення процесу становлення, основних напрямів діяльності, її результатів та сукупного внеску

членів РТВК в вивчення історії, археології, етнографії та бібліографії Криму, що логічно обґрунтовано закономірностями соціально-економічного та політичного розвитку цього регіону в зазначений хронологічними межами дисертації період, коли здійснювалися значні структурно-функціональні зміни в організації суспільства. Висновки обґрунтовані завдяки сукупності методів, в яких методи просопографічного аналізу та біоісторіографії відіграють основну роль.

Автор вперше відновив та узагальнив історію розвитку окремого наукового співтовариства, яке першим спромоглося вийти на новий рівень організації кримознавчих студій, а саме – створити потужну та дієздатну дослідницьку організацією з керівним центром у Москві та широкою ланкою регіональних відділень, що займалися популяризаторськими заходами безпосередньо на території Кримської АСРР. У роботі комплексно відображено історію створення й організаційного розвитку одного з найбільших краєзнавчих об'єднань СРСР – РТВК.

О. В. Севастьянов виявив та ввів до наукового обігу значний корпус неопублікованих документів з історії РТВК і краєзнавчого руху в СРСР загалом в 20-х – на початку 30-х рр. XX ст., представив корпус опублікованих джерел з історії РТВК та здійснив його аналіз та класифікацію, визначив наукову цінність матеріалів, що містяться в ньому. Дисертант склав бібліографічний покажчик наукової спадщини членів організації, відображеної у публікаціях часопису «Крым» у дисертації. На основі аналізу історіографічної спадщини висвітлено та проаналізовано основні напрями наукових досліджень і популяризаторських заходів членів Товариства, простежено та встановлено зв'язки представників наукової та дослідницької еліти СРСР періоду 20-х – початку 30-х рр. XX ст. з кримськими вченими, краєзнавцями, розглянуто форми їх співпраці.

У дисертації визначено основні центри діяльності РТВК (серед них – Москва, Ленінград, а також Євпаторія, Керч, Сімферополь, Ялта, де були створені найбільш активні відділення РТВК), усебічно розкрита діяльність цих осередків, визначені та оцінені основні напрями діяльності та розкрито історичний контекст розвитку як наукових досліджень членів Товариства, так і популяризаторської роботи відділень Товариства та їх результати для розвитку історико-краєзнавчих досліджень.

Дисертантом встановлено основний персональний склад керівних органів, активістів та членів РТВК, виявлена та структурована їх науково-практична спадщина, здійснена її історіографічна оцінка, що дало можливість не лише переосмислити внесок кожного окремого вченого у розвиток регіональної історії та культури, ввести нові невідомі матеріали, а також значно розширити наші уявлення про творчість і наукову спадщину багатьох відомих учених, об'єднаних у лавах науково-дослідницького співтовариства.

Автор проаналізував видавничу діяльність РТВК, що втілилася у випуску часопису «Крым», а також провів ретельний аналіз його форми та змісту, визначив вплив його публікацій на загальний розвиток кримознавства 20-х рр. XX ст. Закономірності історико-краєзнавчої діяльності РТВК вписані в контекст соціально-економічного й політичного стану Кримської АСРР в 20-х – на початку 30-х рр. XX ст., розвитку освіти, історичної науки, музейної справи та рівня науково-дослідницького вивчення краю в формі як регіональних студій, так і експедицій наукових установ загально радянського рівня (Всесоюзна наукова асоціація сходознавства при ЦВК СРСР, Головнаука Наркомосу РРФСР, Державна академія історії матеріальної культури та ін.), що дає можливість з нових позицій оцінити деякі специфічні особливості різних етапів наукового вивчення Криму.

Дисертаційне дослідження О. В. Севастьянова пройшло необхідну апробацію. Воно обговорювалось на більше ніж 20 міжнародних, всеукраїнських, регіональних та університетських конференціях із проблем регіональної історії, історіографії, історії науки тощо. Основні положення та висновки дисертації ґрунтов-

но висвітлені на сторінках одноосібної монографії «Десять лет на службе краеведения: Российское общество по изучению Крыма (1922–1932)» (20 ум. друк. арк.) та 6 фахових видань.

Струкуленко Анастасія Степанівна – «Новобудовні археологічні експедиції 40–90-х рр. XX ст. та їх внесок у дослідження давньої історії Північно-степової Наддніпрянщини» – 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Робота виконана на кафедрі історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України. Науковий керівник: доктор історичних наук, професор Ковальова Ірина Федорівна, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, професор кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Отрощенко Віталій Васильович, Інститут археології НАН України, завідувач відділу археології енеоліту – бронзової доби; доктор історичних наук, професор Шаповалов Георгій Іванович, Запорізький національний технічний університет, професор кафедри українознавства, директор Запорізького краєзнавчого музею.

Актуальність теми дисертації зумовлена відсутністю у вітчизняній історичній науці спеціальних досліджень, присвячених обраній пошукачкою проблематиці. Разом з тим, феномен новобудов них експедицій зазначеного періоду в контексті їх внеску у відтворення давньої історії України є актуальним для формування комплексної картини розвитку археологічних досліджень в Україні в часі і просторі.

Таким чином, наукова новизна дослідження полягає в тому, що воно є першою узагальнюючою працею, в якій, з одного боку, розглядається діяльність новобудовних археологічних експедицій 70–90-х рр. XX ст. на території Північно-степової Наддніпрянщини, у т. ч. створення та діяльність археологічного наукового осередку Дніпропетровського державного (національного) університету, а з іншого – їх внесок у вивчення історії давнього населення регіону від доби каменю до пізнього середньовіччя.

Дисертантка розглянула та проаналізувала правові та організаційні засади діяльності, системи підпорядкування та фінансування, кадрового забезпечення, основних напрямків досліджень новобудов них експедицій. А. С. Струкуленко показала історію створення, господарську та фінансову діяльність, кадровий склад, структуру, напрямки польових досліджень, наукову та видавничу діяльність головного виконавця археологічних робіт на новобудовах Дніпропетровської області в 1972–1999 рр. – новобудовної археологічної експедиції Дніпропетровського державного університету.

Автор розробила та запропонувала свою періодизацію діяльності експедиції Дніпропетровського державного університету та створила електронну інформаційно-пошукову систему «Польові дослідження археологічної новобудовної експедиції Дніпропетровського державного університету». У дисертації розглянуто історію відкриттів та розвитку наукової археологічної думки стосовно визначення культурної та хронологічної належності пам'яток Північностепової Наддніпрянщини.

Спеціалізована вчена рада відзначила, що отримані А. С. Струкуленко результати дослідження є цілком достовірними, виваженими та науково обґрунтованими. Результати дослідження А. С. Струкуленко можуть бути використані при розгляді і розробці різноманітних питань з давньої історії України, археології та краєзнавства, а також у практиці сучасних археологічних досліджень та при розробці системи охорони і використання історико-культурної спадщини.

Ходченко Олена Євгенівна – «Менонітські іммігранти в соціокультурному середовищі Північної Америки (1874–1923 рр.)» – 07.00.02 – всесвітня історія. Робота виконана на кафедрі всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Науковий керівник: кандидат історичних наук, професор Бобилєва Світлана Йосипівна, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, кафедра всесвітньої історії, професор.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Сич Олександр Іванович, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра нового та новітнього часу, завідувач; кандидат історичних наук, доцент Білоножко Сергій Володимирович, Запорізький національний університет, кафедра всесвітньої історії, доцент.

Дисертаційна робота Олени Євгенівни Ходченко є комплексним дослідженням з адаптації та інтеграції спільноти менонітів до соціокультурних середовищ США та Канади, а також особливостей збереження ними етнопсихологічної ідентичності у приймаючих країнах.

Сучасний етап розвитку людства, на який суттєво впливає світова глобалізація, потребує особливої уваги до питань адаптації, асиміляції та урахування етнічної ментальності. Саме це є великою проблемою світового характеру, оскільки має вирішуватися в умовах інтенсифікації міжнародної еміграції, що стала невід'ємною частиною життя етносів. Нове середовище, до якого потрапляють емігранти, неминуче висуває перед ними проблеми пов'язані з асиміляцією, відмова від якої може загострити стан міжетнічних взаємин у країні, де осідають переселенці. Тому сучасна міжнародна ситуація поряд зі станом міжетнічних відносин доводить політичну та наукову актуальність будь-якого солідного наукового дослідження з проблем соціокультурної адаптації етнічних груп до іноетнічного середовища.

Автором вперше в українській історіографії на базі широкого кола різноманітних джерел висвітлено напрями адаптації менонітських груп до полікультурних країн, які в зазначений період проводили асиміляційну політику «американізації» та «плавильного котла». У роботі докладно розглядаються причини міграції менонітів у 70-х рр. XIX ст., визначено, яке місце посідала спільнота менонітів у планах урядовців Канади та США щодо колонізації Середнього Заходу. Здобувач дослідив етапи входження іммігрантів до соціокультурних середовищ Північної Америки та порівняв процеси адаптації менонітських груп у США та Канаді, що дало можливість цілісно розкрити проблему. В роботі послідовно простежено міжетнічні стосунки менонітських груп з іноетнічним суспільством, проаналізовано зміни у характерних рисах ідентичності в процесі адаптації. У представленій дисертації вперше наводяться дані порівняння результатів адаптації різних конгрегацій та общин в умовах США та Канади.

Автор зазначила, що процеси адаптації менонітів до Нового світу проходили у чотирьох напрямах: природно-господарському, соціально-економічному, соціально-культурному й соціально-психологічному. Модернізаційні процеси, які відбувалися в країнах-реципієнтах, сприяли прискоренню процесів інтеграції новоприбулих і підштовхували до економічної співпраці. Характерною рисою цього процесу стали реформи, в орбіту яких потрапляли і менонітські групи.

У дисертації простежено міжетнічні стосунки менонітських груп з іноетнічним суспільством та встановлено, які менонітські церковні громади досягли рівня акомодації, а які рівня адаптації. Цікавими є порівняння результатів адаптації різних конгрегацій в умовах США й Канади. О. Є. Ходченко проаналізувала зміни у характерних рисах ідентичності в процесі адаптації і визначила чинники, які впливали на такі зміни (179–188 ст.).

Дисертаційна робота спирається на репрезентативну джерельну базу. До аналізу залучено широке коло вітчизняної та зарубіжної літератури. Основні резуль-

тати роботи можуть бути використані як при проведенні подальших досліджень з даної проблематики, так і при написанні узагальнюючих праць з історії України, Росії, Канади та США, у підготовці загальноісторичних та спеціальних тем і курсів у навчальних закладах.

За темою дисертації автором опубліковано 6 праць, серед них 5 статей у фахових наукових виданнях України. Результати дослідження апробовано на 6 конференціях (міжнародних і всеукраїнських).

Чаркіна Тетяна Іванівна – «Німецька історична школа» другої половини XIX – початку XX століття про ґенезу капіталізму» – 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Робота виконана на кафедрі історії Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України. Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент Литвиненко Микола Михайлович, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, професор кафедри історії.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Стельмах Сергій Петрович, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, професор кафедри історії Росії; доктор історичних наук, професор Троян Сергій Станіславович, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, професор кафедри всесвітньої історії.

«Німецька історична школа» започаткувала новий історико-економічний напрям у німецькій історіографії XIX – початку XX століття. Цей напрям звернув увагу на соціально-економічну проблематику, в центр досліджень поставив процеси, які відбувалися у суспільстві. Представники «німецької історичної школи» вперше підкреслили важливе значення економіки в життя суспільства, створили періодизацію історії за економічним принципом, що було важливим досягненням для історіографії.

Наукова новизна дисертації Т. І. Чаркіної полягає у тому, що вона є першою науковою роботою в українській історіографії, в якій ґенеза капіталізму у висвітленні представників «німецької історичної школи» другої половини XIX – початку XX ст. стала предметом спеціального дослідження.

Вперше на теоретичному підґрунті досліджено та проаналізовано погляди авторів «німецької історичної школи» другої половини XIX – початку XX століття на ґенезу капіталізму. Автором доведено, що в концепціях представників «німецької історичної школи» зазначеного періоду ґенеза капіталізму проаналізована у взаємозв'язку з чинниками соціального, політичного, морально-етичного, правового, культурно-історичного порядку, акцентовано увагу на духовні фактори, що сприяли ґенезі капіталізму та були окреслені представниками даної школи, а також співставлено погляди та наукові концепції вчених «німецької історичної школи», «класичної» та марксистської шкіл щодо вивчення капіталізму.

Автор розкрила національні особливості як головний критерій та показник економічного розвитку у працях «німецької історичної школи» і окреслила роль суспільних факторів у процесі ґенези капіталізму, вплив на нього традицій, етнічних особливостей, релігії, звичаїв, національних інтересів, геополітичного положення. У контексті аналізу ґенези капіталізму «німецькою історичною школою» розкрито історичне значення та новаторський характер концепції автора В. Зомбарта, який на прикладі розвитку Німеччини доводив вплив суспільних факторів, історичного розвитку, національних особливостей на процес формування ринкового господарства.

Дисертанткою визначено роль «німецької історичної школи» у розвитку історичної думки, встановлено концепції її представників щодо ґенези капіталізму, окреслено особливості розвитку капіталізму для кожної окремої країни.

«Німецька історична школа» об'єднала три покоління істориків у межах «старої» (В. Рошер, Б. Гільдебранд, К. Кніс), «нової» (Л. Брентано, Г. Шмоллер, К. Бюхер) та «новітньої» (В. Зомбарт, М. Вебер, А. Шпітгоф) історичної школи, а також представників «соціальної школи» (Р. Штамлер, Р. Штольцман). Праці авторів «школи» виявили необхідність системи економічних знань в історичній науці; показали значення статистичних фактів, історії економічного життя; обґрунтували роль соціально-економічної організації, значення правових норм.

Представники «історичної школи» мали особливі погляди щодо ґенези капіталізму, які відрізнялися від марксистських. У своїх працях автори «школи» М. Вебер, В. Зомбарт стверджували, що за допомогою духу підприємництва, який уособлює найкращі, благородні прагнення людської душі, з'явився капіталізм. До того ж цей дух схарактеризований ними в цілій низці загальнолюдських якостей: працьовитості, вірності договору, бережливості, господарських та розумових здібностях. Сприяло зародженню капіталізму і релігійне світобачення. Протестантизм з його духом капіталізму слід визнати важливим чинником історичного розвитку Європи. Співіснуючи з протестантизмом, капіталістичний дух матеріалізувався через активну підприємницьку діяльність, і тим самим відіграв визначальну роль в економічному розвитку європейського суспільства.

Теоретичні та методологічні положення «німецької історичної школи», її концепції розширюють знання про характер та роль чинників, які сприяли появі капіталізму. Перегляд і переосмислення поглядів представників «школи» на ґенезу капіталізму, на розвиток капіталізму в Німеччині, відмінні від марксистських авторів, є важливим внеском в історичну науку, її творчим розвитком та збагаченням.

Результати дисертаційного дослідження було відображено в 5 статтях, опублікованих у фахових наукових виданнях України, а також у 5 публікаціях тез конференцій. Положення дисертації доповідалися на 5 міжнародних наукових конференціях.

Всі дисертації були затверджені ВАК України.

Надійшла до редколегії 05.01.2013